

Studia Academica Slovaca

39

Prednášky XLVI. letnej školy
slovenského jazyka a kultúry

2010 Univerzita Komenského Bratislava

Redakčná rada

Prof. PhDr. Jozef Baďurík, CSc.

(Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave)

Prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc.

(Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave)

Prof. Dr. Michal Harpán

(Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu)

Dr. Alejandro Hermida de Blas

(Universidad Complutense, Madrid)

Prof. Dr. Hab. Halina Mieczkowska

(Uniywersytet Jagielloński, Kraków)

Prof. PhDr. Jozef Mlacek, CSc.

(Filozofická fakulta Katolíckej univerzity v Ružomberku)

Doc. PhDr. Ladislav Mlynka, CSc.

(Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave)

Doc. Konstantin Vasiljevič Lifanov, DrSc.

(Moskovskij gosudarstvennyj universitet im. M. V. Lomonosova, Moskva)

Prof. Dr. Stefan Michael Newerkla

(Institut für Slawistik, Universität Wien)

Prof. PhDr. Slavomír Ondrejovič, CSc.

(Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave)

Doc. PhDr. Jana Pekarovičová, PhD.

(Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave)

Prof. PhDr. Ján Sabol, DrSc.

(Filozofická fakulta Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach)

Doc. PhDr. Miloslav Vojtech, PhD.

(Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave)

Prof. PhDr. Ján Zambor, CSc.

(Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave)

Editori: doc. PhDr. Jana Pekarovičová, PhD., doc. PhDr. Miloslav Vojtech, PhD.

Recenzenti: prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc., prof. PhDr. Jozef Mlacek, CSc.

Redakcia a preklad anglických resumé: Mgr. Zuzana Kamenská

Jazyková redakcia: PhDr. Peter Mráz

Grafické spracovanie: ©PETERJENIS2010

Vydala Univerzita Komenského v Bratislave vo Vydavateľstve UK

©Studia Academica Slovaca – centrum pre slovenčinu ako cudzí jazyk

ISBN 978–80–223–2881–4

Obsah

Jana Pekarovičová – Milošlav Vojtech

Na úvod k 39. zväzku zborníka Studia Academica Slovaca. 5

Jozef Baďurík

K počiatkom reformácie na Slovensku

**400. výročie Žilinskej synody – završenie cirkevnej organizácie
evanjelickej cirkvi a. v. 7**

Andrea Bokníková

K autoštylizáciám slovenských poetiek 20. storočia 17

Karol Csiba

Spomienkové rozprávanie Hany Gregorovej 41

Ladislav Čúzy

Jarošova angažovanosť z konca storočia 51

Juraj Dolník

Kultové objekty v slovenskom jazykovom prostredí 61

Ján Gbúr

Martin Kukučín – epik ahasverovského osudu 75

Ľubomír Chalupka

Fenómén rapsodickosti v slovenskej hudbe 20. storočia 89

Zuzana Kákošová

„Príležitostný dramatik“ Martin Kukučín 97

Dagmar Kročánová-Robertsová

Peter Karvaš: Milý pán Hála

Interpretácia novely a porovnanie jej dvoch textových variantov . . . 107

Ladislav Mlynka

**Pamiatky európskeho kultúrneho dedičstva na Slovensku a ich
kultúrno-historické súvislosti. 121**

Katarína Muzíková

Konštituovanie spisovného jazyka a formovanie slovenského národa. . 135

Slavomír Ondrejovič

Ján Horecký a súčasná slovenská jazykoveda147

Olga Orgoňová – Zuzana Sedláčková

Etnokultúrny základ reči slovenskej mládeže155

Magdaléna Paríková

Jedna etapa v spoločných dejinách dvoch etníc

Reflexia etnokultúrnych a sociálnych kontextov reemigrácie

Slovákov z Maďarska pred šiestimi desaťročiami165

Juraj Roháč

Trnava – významné stredisko domáceho i zahraničného obchodu

v stredoveku175

Ján Sabol – Olga Sabolová

Jazykovo-estetické parametre prózy Stanislava Rakúsa189

Marianna Sedláková

Slovenské nárečia v súčasnej komunikačnej praxi207

Vladimír Segeš

Slováci v habsburskej armáde – aspekt etnicity a identity215

Danuša Serafínová – Jozef Vatrál

Šoltésovej Živena v roku 1910227

Daniel Škoviera

Pietas docta. Profil humanistu Leonarda Stöckela235

Miloslav Vojtech

Literárny historik Jaroslav Vlček

a utváranie modernej slovenskej literárnej historiografie247

Ján Zambor

Interpretácia básne Jána Stacha Číhanie259

Pavol Žigo

Pomenovanie rodinných vzťahov v slovenčine z hľadiska

etnokultúrnej identity269

Autori príspevkov285

Na úvod k 39. zväzku zborníka Studia Academica Slovaca

K pozitívnym tradíciám letnej školy slovenského jazyka a kultúry Studia Academica Slovaca neodmysliteľne patrí séria zborníkov, ktoré zachytávajú nielen všetko, čo odznelo vo forme prednášok v jej programe, ale zároveň podčiarkujú akademický a vedecký rozmer tohto podujatia. Pripomeňme len, že autormi a prednášateľmi predkladaných príspevkov sú poprední vysokoškolskí pedagógovia a vedeckí pracovníci pôsobiaci na slovenských univerzitách (najpočetnejšie je, tak ako po minulé roky, zastúpená naša alma mater Univerzita Komenského a jej filozofická fakulta, ktorá je zároveň hlavnou organizátorkou letnej školy) a vo vedeckých ústavoch Slovenskej akadémie vied a ďalších vedeckých ustanovizniach.

K náplni tohtoročného, v poradí už 39. zväzku, tak ako v minulých rokoch, patria štúdie a príspevky, ktoré spája predovšetkým zameranie na problematiku tzv. vlastivedných disciplín. V predkladanom zborníku sú zastúpené predovšetkým príspevky z oblasti lingvistiky, literárnej vedy, hudobnej vedy, histórie, dejín žurnalistiky a etnológie. Sú tu zastúpené štúdie, ktoré korešpondujú s celkovými úlohami a zámermi letnej školy, ale aj štúdie, ktoré svojou tematickou náplňou v syntetizujúcej alebo parciálnej podobe reflektujú špecifickú a aktuálnu výskumnú odbornú problematiku jednotlivých oblastí slovakistiky. Zjednocujúcim prvkom väčšiny príspevkov publikovaných v tomto zväzku je ústredná téma tohtoročnej letnej školy – *Jazyk a kultúra*, ktorou nadväzujeme na predchádzajúci 38. ročník zborníka. Príspevky v predkladanom zborníku reflektujú otázku spätosti jazyka a národnej kultúry, či už z hľadiska konštituovania spisovného jazyka vo vzťahu k formovaniu novodobého národa, z hľadiska vnímania jazyka a jeho javov ako kultovej hodnotovej entity alebo jazyka a jeho výrazových foriem z etnokultúrneho aspektu a z aspektu súčasnej dialektológie. Niektoré príspevky zasa reflektujú parciálne otázky národnej kultúry z pohľadu jednotlivých spoločenskovedných disciplín, či už ide o literárnu históriu (problematika memoárovej prózy ako súčasti kultúrnej pamäte a hľadania osobnej identity, interpretačné sondy do textov slovenských autorov rôznych literárnych období, žánrov a tematického zamerania, problematika tzv. „ženského písania“, otázky konštituovania národnej literárnej historiografie ako výrazu hľadania modernej etnicity), hudobnú vedu (dejiny slovenskej hudby ako európskeho fenoménu s dôrazom na jej žánrovo-tematické aspekty), etnológiu (medzietnická problematika a jej kultúrne a sociálne kontexty) či históriu a ochranu kultúrneho dedičstva ako súčasti našej kultúrnej pamäte a spätosti Slovenska s európskym kultúrnym priestorom. Spoločným znakom veľkej väčšiny publikovaných príspevkov je

ich smerovanie k interdisciplinarite, k spájaniu lingvistického, historického, literárnovedného, estetického či filozofického aspektu.

Špecifickou skupinou príspevkov sú texty, ktorými si pripomíname jubileá významných postáv slovenskej kultúry, literatúry, umenia a niektoré významné historické udalosti: 500. rokov od narodenia spisovateľa, humanistu, reformačného teológa a pedagóga Leonarda Stöckela, dvomi príspevkami si pripomíname 150. výročie narodenia prozaika a dramatika obdobia slovenského literárneho realizmu Martina Kukučína (1860 – 1928), ktorého monumentálne literárne dielo približujeme v jeho žánrovej a tematickej pestrosti, 150. výročie narodenia zakladateľskej osobnosti modernej slovenskej literárnej histórie a spolutvorcu literárno-estetického programu prvej generácie nášho literárneho realizmu Jaroslava Vlčka (1860 – 1930), nedožitú 90. výročie narodenia jazykovedca Jána Horeckého (1920 – 2006) a prozaika, dramatika a publicistu Petra Karvaša (1920 – 1999), 70. výročie narodenia prozaika, filmového a televízneho scenáristu a autora viacerých rozhlasových hier Petra Jaroša (1940) a prozaika a literárneho vedca Stanislava Rakúsa (1940). Z významných historických udalostí sme si pripomenuli 600. rokov od konania Žilinskej synody, zavŕšenia cirkevnej organizácie evanjelickej cirkvi na Slovensku a storočnicu od začiatku vychádzania zábavno-poučného ženského časopisu Živena (1910 – 1949).

Zborník ako celok svojou reprezentatívnou a pestrú skladbou štúdií a príspevkov výberovo sprístupňuje adresátom z radov študentov slovenčiny, domácich a zahraničných slovakistov a slavistov i všetkých záujemcov o slovenčinu a slovakistiku aktuálne výsledky príslušných vedných odborov na Slovensku a zároveň podáva istý obraz o stave vedeckého myslenia v oblasti filologických a spoločenskovedných disciplín u nás. Okrem toho sa zborník iste stane aj užitočnou učebnou a študijnou pomôckou pre primárnych adresátov, pre frekventantov 46. ročníka letnej školy, a to nielen pri rozvíjaní ich ďalšej jazykovej a odbornej slovakistickej kompetencie, ale aj pri získavaní nových poznatkov o Slovensku, o jeho jazyku, kultúre, dejinách, literatúre a iných stránkach života.

Na záver môžeme vysloviť presvedčenie, že 39. zväzok zborníka *Studia Academica Slovaca* sa kvalitou svojej štruktúry a obsahu priradí k predchádzajúcim zväzkom a stane sa dobrým prameňom poznania nielen pre účastníkov 46. ročníka tejto letnej školy, ale aj pre širokú domácu a zahraničnú slovakistickú a slavistickú verejnosť.

Jana Pekarovičová a Milošlav Vojtech

K počiatkom reformácie na Slovensku

400. výročie Žilinskej synody – zavŕšenie cirkevnej organizácie evanjelickej cirkvi a. v.

K napísaniu tohto príspevku nás podnietili dve skutočnosti. Prvou, tou vážnejšou, bolo tohtoročné jubileum konania Žilinskej synody. Ono samotné je príležitosťou zamyslieť sa nad dejinami prvej etapy reformácie na Slovensku. Druhou, už nie takou vážnou, ale o to viac iritujúcou skutočnosťou bolo „zhliadnutie“ toľko vychvaľovaného a propagovaného filmu slovenského režiséra Juraja Jakubiska o Alžbete Báthoriovej. Autor v ňom okrem interpretácie známej historickej kauzy tejto šľachtickej výrazným a nepravdivým spôsobom skreslil postavu významnej historickej osobnosti tých čias – palatína Juraja Thurzu. Režisérskou, rozhodne nie žiadnou umeleckou interpretáciou urobil z palatína Juraja Thurzu, po panovníkovi najvýznamnejšej funkcii v krajine, takmer „niktoša“, ktorému išlo len o majetky a peniaze. Pritom opak je pravdou. Kto trochu viac vie a kto nevie, nech sa poučí a prečíta si niečo o zložitom období 17. storočia, tak tomu nemôže uniknúť, že popri osmanskom nebezpečenstve pre celú strednú Európu tu permanentne jestvoval odboj časti protestantských uhorských stavov a miest proti vládnucim Habsburgovcom. V marazme doby vyrástli aj na území Slovenska osobnosti, ktoré museli rešpektovať aj habsburskí panovníci. Jednou z takýchto osobností bol nesporne aj **palatín Juraj Thurzo (1567 – 1616)**, evanjelik a rozhodujúca postava, ktorá sa pričínila o zrod a samostatnú evanjelickú cirkev a. v. na Slovensku. Osobnosť vzdelaná a kultúrna natoľko, že mu nemohlo ísť len o mamón a bohatstvo. Bol v tom čase zrejme najbohatším mužom Uhorska. Mal rozsiahly majetok v mnohých stoliciach krajiny. Bol štedrým mecénom, značnú časť príjmov dokázal „investovať“ aj do mnohých objektov, najmä na zveľadenie reprezentačného sídla rodu v Bytči, kde dodnes stojí renesančný skvost talianskych architektov – zámok a svadobný palác.

Počiatky reformácie na Slovensku

Reformácia na Slovensku predstavuje v ranonovovekých slovenských dejinách jeden z kľúčových fenoménov. Nielen z hľadiska dejín konkrétnych protestantských cirkví, teologickej resp. náboženskej podstaty reformy, ale hlavne zo širšieho spoločenského a kultúrneho významu. Jej myšlienky boli presadzované v jazyku, ktorý bol zrozumiteľný širokému okruhu obyvateľov. Bez prehánania možno povedať, že evanjelická cirkev a jej osobnosti sa stali neskôr spolu s katolíckymi (nižšími) duchovnými fundamentom pre následný národno-identifikačný vývin Slovákov v 19. storočí. Z tohto

pohľadu sa budeme snažiť upozorniť na niektoré otázky súvisiace s počiatkami reformácie na Slovensku. Nakoľko ide o rozsiahlu tému v našich dejinách, bolo by z našej strany neobjektívne pokúsiť sa v rámci rozsahových možností tohto príspevku o meritórne hodnotenia. Sme presvedčení o tom, že táto téma stále čaká na moderné historiografické spracovanie – cirkevných i literárnych historikov, filológov, teológov oboch kresťanských náboženstiev, ale aj odborníkov z oblasti religionistiky.

Idey, myšlienky a praktické kroky vyznávačov učenia Martina Luthera našli v Uhorsku (na Slovensku) pomerne skoro širokú odozvu. Bolo to spôsobené tým, že v mestách na Slovensku – v slobodných kráľovských a banských mestách – mal prevahu nemecký patriciát, teda mešťania, ktorí sa sem prisťahovali už v stredoveku. Mali neustále dobrý kontakt so svojimi krajinami v Sasku, Švábsku a v iných častiach pôvodnej domoviny. Okrem kupcov sa k nám nové učenie dostávalo aj prostredníctvom študentov z univerzity vo Wittenbergu a ďalších nemeckých univerzít. Odozva a reakcia uhorských vládnucich vrstiev v prvých rokoch po zverejnení Lutherových téz a myšlienok o reforme cirkvi bola nekompromisná. Na uhorskom sneme boli prijaté prísne zákony voči vyznávačom nového učenia, v prípade nezrieknutia sa týchto myšlienok mali byť ich nositelia upálení. Preto nie je bez zaujímavosti aj známe vyhlásenie vodcu nemeckej reformácie Martina Luthera po tragickej bitke pri Moháči v roku 1526, že pre Uhorsko to bol údajne trest boží za to, že tak tvrdo postihovalo prívržencov novej viery.

Práve obdobie po roku 1526 prinieslo nebývalý rozmach reformačného hnutia. Na Slovensku sa niektoré reformačné myšlienky z nemeckých krajín stali podľa starších historikov (P. Ratkoš) dokonca ideologickou bázou v známom Baníckom povstaní v rokoch 1525/26 v stredoslovenskej banskej oblasti. V prvej fáze sa stali hlavnými protagonistami šírenia reformácie už spomínaní mešťania. V slobodných kráľovských a banských mestách kňazi začali čoraz častejšie udeľovať prijímanie pod obojakým spôsobom (telo aj krv Pánovu) všetkým veriacim, predtým to bola len výsada duchovných. Mnohí kňazi porušili dovtedajší celibát a začali sa ženiť. Toto boli dva hlavné rozdiely medzi katolíckou vierou a novým reformovaným učením šíriacim sa do Uhorska. Neskôr sa základom prívržencov M. Luthera u nás stal nemecký preklad Biblie s dôrazom na časť Nového zákona. Východiskom pre slovenských evanjelikov sa stala Kralická Biblia. Tak ako postupne dochádzalo v Európe k diferenciacii v protestantských hnutiach (zwingliáni, kalvíni, anabaptisti), na Slovensku sa presadzoval umiernený „lutherizmus“ a radikálnejší smer reformácie prostredníctvom novokrstencov (anabaptistov). Kým v maďarskom prostredí prevládol kalvinizmus, na Slovensku dominovalo učenie M. Luthera.

Ďalším nositeľom myšlienok „novej viery“ sa tak stala šľachta. Vtedy už rozsah reformácie u nás dosiahol masovejší charakter. Privilegovaným

vrstvám spoločnosti prišla vhod „lacnejšia a jednoduchšia“ cirkev, najmä keď zostala v platnosti zásada o poslušnosti poddaných voči Bohu a svojmu zemepánovi. Šľachticov (cirkevných i svetských) lákal najmä majetok – pozemkové vlastníctvo katolíckej cirkvi. Podľa vzoru „husitskej revolúcie“ z Čiech aj oni túžili zmocniť sa cirkevného majetku. Dokladom krízy katolíckej cirkvi bol aj prípad, ktorý sa stal v nitrianskom biskupstve. V tých časoch nebývalo ničím nezvyčajným, že sa na funkciu biskupa dostávali aj svetské osoby. Takouto osobou bol na čele nitrianskej diecézy v rokoch 1543 – 1556 František Thurzo. Tento post získal vďaka svojmu strýkovi, Alexovi Thurzovi, krajinskému sudcovi a miestodržiteľovi Uhorska, vernému prívržencovi Habsburgovcov. Kráľ Ferdinand I. ho menoval za administrátora nitrianskeho biskupstva. Toto menovanie neskôr v roku 1550 potvrdilo aj konzistórium kardinálov, avšak F. Thurzo neprijal kňazské pomazanie a nikdy sa nestal duchovnou osobou. Užíval len majetky tohto biskupstva. Neskôr (v roku 1556) sa zriekol biskupského stolca a údajne si časť majetkov biskupstva prisvojil. Spomínaný František Thurzo, otec neskoršieho palatína, významnou mierou rozšíril rodové majetky – kúpil hričovské a bytčianske panstvo, ktoré sa neskôr stalo základom a rezidenciou tohto významného šľachtického rodu. Aj takéto epizódy súviseli so sekularizáciou cirkevného majetku.

Najväčším problémom reformácie na Slovensku v 16. storočí bolo **uznanie – akceptovanie slobodného hlásania a vyznávania novej viery**. Jej prívrženci, najmä v mestách, z obavy, aby neboli obvinení z herézy, sa snažili o uznanie a schválenie vieroučných článkov svojho nového učenia. Touto legalizáciou by sa boli dištancovali od učenia siekt, akými boli novokrstenci a sakramentári. Ďalším, nie menej dôležitým problémom bolo to, že evanjelickí kňazi stále podliehali katolíckej vrchnosti. Tá mohla s nimi disponovať a prekladať ich z miesta na miesto. Pre zabezpečenie súhlasu s vyznávaním novej viery preto postupovali spoločne najvýznamnejšie mestá – centrá reformácie na Slovensku. Doba ešte nedozrela na celokrajinské riešenie tohto problému tak ako v susednom Českom kráľovstve, kde protestantské stavy v roku 1575 predložili na schválenie panovníkovi Maximiliánovi II. podobné vyznanie viery s platnosťou na území celého kráľovstva tzv. „Confessio Bohemica“. Rovnako neboli ešte priaznivé podmienky ani na organizačné osamostatnenie vlastnej cirkvi. Z tohto dôvodu postupovali skôr krok za krokom. Prvým takýmto príkladom bolo predloženie **Confessio Pentapolitana** (Vyznania viery...) z roku 1549 na schválenie členom kráľovskej komisie, na čele ktorej bol vacovský biskup Štefan Bardal. Išlo o prvý takýto pokus v Uhorsku – **vyznanie viery piatich východoslovenských miest – Levoče, Košíc, Bardejova, Prešova a Sabinova**. V 20 článkoch ich autor, vzdelaný bardejovský rektor

a humanista **Leonard Stöckel** (1510 – 1560)¹, postupoval na základe postdatných časti z Augsburského vyznania z roku 1530.

Tento príklad nasledovali ďalšie mestá na Slovensku. V roku 1559 vznikla **Confessio Heptapolitana (Montana)** – vyznanie siedmich banských miest a o desať rokov neskôr v roku 1569 aj **Confessio Scepusiana** (spoločné vyznanie kazateľov spišských miest).² Po čase prišlo k postupnému odstraňovaniu rozdielov v bohoslužbách, k čomu prispeli aj novo organizované kňazské bratstvá (fraternity, contubernia). Tieto organizačné zmeny nadväzovali na pôvodné štruktúry v katolíckej cirkvi. Ich úlohou bolo združovať reformačné duchovenstvo. Na vyššej úrovni to boli seniori, volení členovia bratstiev, ktorých však potvrdzovala stále pôvodná katolícka hierarchia, ako aj svetskí patróni (spravidla zemepáni). Týmito krokmi sa postupne evanjelici na Slovensku pripravovali na organizačné oddelenie a vytvorenie samostatnej cirkevnej organizácie. K tomu však bola potrebná vhodná spoločensko-politická atmosféra. Tá nastala po skončení prvého protihabsburského povstania Štefana Bočkaja v roku 1606 (Viedenský mier) a následne nástupom nového habsburského panovníka na uhorský trón – Mateja Habsburského. Bola to priam ideálna doba na zavŕšenie hlavných cieľov evanjelikov na Slovensku, na emancipáciu vlastnej cirkvi. Predchádzali tomu zmeny v uhorskom zákonodarstve v roku 1608, kedy prišlo k schváleniu nových zákonov a potvrdeniu výsledkov Viedenského mieru z roku 1606 aj vo veci širokej miery náboženskej slobody pre protestantov – konkrétne magnátov, šľachtu, mestá a vojakov slúžiacich v posádkach na hraniciach s Osmanskou ríšou. Aj keď sa v príslušnom zákonnom článku nič nehovorilo o poddaných, táto miera slobody vyznania platila rovnako aj pre nich. Uplatňovala sa pritom zásada prebratá z Augsburského náboženského mieru z roku 1555 – „Koho zem, toho náboženstvo“. Tento úzus platil teda podľa toho, aké náboženstvo vyznával zemepán, také aj jeho poddaní. A keďže veľa popredných šľachtických rodov prestúpilo k protestantizmu, túto vieru vyznávali aj ich poddaní.

Jedným z výdobytkov zmien súvisiacich s nástupom nového habsburského panovníka boli sľuby, ktoré boli obsiahnuté v zákonných artikuloch snemu. V jednom z nich sa uzákonilo, že funkciu palatína – kráľovského a štátneho funkcionára, druhého muža po panovníkovi, mohol zastávať protestant. Palatín vládol v krajine v čase „interregna“, predsedal Hornej tabuli Uhorského snemu a mal ďalšie významné právomoci. Pre evanjelikov na Slovensku sa stalo veľkým víťazstvom, keď bol na sneme

¹ K osobnosti Leonarda Stöckela porov. štúdiu rakúskeho cirkevného historika – SCHWARZ, Karl: *Praeceptor Hungariae : Über den Melanchthonsschüler Leonhard Stöckel (1510 – 1560)*. In: *Proé augsburské vyznanie viery na Slovensku a Bardejov*. Prešov : ACEP V., 2000, s. 47 – 67.

² K tomu bližšie porov. HAJDUK, Anton : *Tri vyznania viery zo 16.storočia*. Zvolen 1990.

v Bratislave 10. decembra 1609 zvolený za palatína gróf Juraj Thurzo považovaný za laickú hlavu evanjelikov Uhorsku.

Palatín Juraj Thurzo (1567 – 1616) **– zástanca evanjelikov na Slovensku**

Priblížme si najskôr niečo z jeho personálnej biografie. Pochádzal zo starobylého uhorského rodu Thurzovcov z Betlanoviec na Spiši (*Thurzo de Bethlenfalva, Turso*). Jeho predkovia zo Spiša sa presťahovali do Krakova. Po návrate na Slovensko slávu a prestíž tohto rodu pozdvihli **Ján (II.) Thurzo** a jeho syn **Juraj (III.) Thurzo (1467 – 1521)**. Obaja boli zdatnými obchodníkmi a podnikateľmi. Práve Juraj sa narodil symbolicky sto rokov predtým, ako uzrel svetlo sveta jeho menovec, neskorší palatín. Podnikateľ Juraj kúpil od Jána Korvína bane v stredoslovenských banských mestách. Priženil sa do Fuggerovskej rodiny z Augsburgu, bol členom vedenia Thurzovsko-fuggerovskej spoločnosti, ktorá exportovala meď do celej Európy. Bol komorským grófom, zakladateľom augsburskej vetvy Thurzovcov. Z ďalších významných osobností pripomeňme už spomínaného Alexa Thurzu, taverníka a krajinského sudcu, ďalej Stanislava Thurzu, olomouckého arcibiskupa a otca nášho palatína Františka Thurzu. Oni i ďalší ich predkovia a potomkovia zastávali významné kráľovské funkcie, boli vzdelaní – študovali na univerzitách v Padove, Siene, Krakove i vo Wittenbergu.

Palatín J. Thurzo bol už príslušníkom oravsko-bytčianskej vetvy. Podľa názoru mnohých historikov bol jej najvýznamnejším predstaviteľom. Bol synom Františka Thurzu, jeho matkou bola Katarína, rodená Zrínska, dcéra chorvátskeho bána Mikuláša Zrínskeho. Bol synom z druhého otcovho manželstva, takže mal štyroch vlastných súrodencov a nevlastnú sestru a brata. Prostredníctvom takejto širokej rodiny bol spríbuznený s poprednými šľachtickými rodinami ako boli napr. Révajovci, či Peréniovci. Bol dvakrát ženatý – prvou manželkou bola Žofia rod. Forgáčová (2 dcéry), druhou manželkou bola Alžbeta rod. Coborová s ktorou mal 7 dcér. Palatín. Thurzo bol jedným z najbohatších mužov krajiny. Bol to on, ktorý spravoval rozsiahle majetky ako boli oravské, bytčianske, hričovské a lietavské panstvo. Sobášom si rozšíril majetky o panstvá na strednom Slovensku – Ostriez, Zvolen a Dobrá Niva. Za vojenské služby získal majetky prislúchajúce hradu Tokaj. Hoci neštudoval na žiadnych univerzitách ako iní muži z tohto rodu, získal solídne vzdelanie doma – jeho učiteľom bol lekár a humanista Krištof Echarodus zo Saska.

Ako mladík odišiel z Uhorska a pobudol 2 – 3 roky na dvore princa Ernesta (brata cisára Rudolfa II.), kde bol pripravovaný na vojenskú a diplomatickú kariéru. Po smrti matky v roku 1585 sa ujal vedenia rodových majetkov. Zastával rôzne vojenské funkcie a hoci bol evanjelik,

bol prívržencom Habsburgovcov. Spolu so Š. Forgáčom dojednal podmienky mieru s Bočkajom, zúčastnil sa rokovaní s Osmanmi. Neskôr sa stal po Štefanovi Ilešházim (prvý protestantský palatín) svetskou autoritou evanjelikov na Slovensku. Vo svojej rezidencii v Bytči podporoval rozvoj vied a umení, pôsobili tu mnohí významní básnici a výtvarníci zo zahraničia. Sám ovládal latinčinu, nemčinu, maďarčinu a slovenčinu. Zachované písomné pamiatky (denník, korešpondencia s manželkou A. Cobarovou) dosvedčujú, že sa podpisoval aj po slovensky – Turso. Palatín Thurzo sa pričinil aj o dobudovanie zámockého renesančného komplexu v Bytči. Tvorí ho zámok, svadobný palác, klasicistický palác a vstupná budova. Popri budove zámku je jedným z renesančných skvostov Svadobný palác. Sála na poschodí (34,5 x 12,5 m), je najvýznamnejším zachovalým renesančným priestorom svojho druhu v strednej Európe. Práve tu sa odohrávali početné svadby palatínových dcér. Údajne najväčšou bola svadba jeho dcéry Barbory v roku 1612. Popri dcérach bol palatín hrdý na svojho syna a dediča Imricha Thurzu (1598 – 1621), ktorý študoval na univerzite vo Wittenbergu. Tam bol zvolený aj za rektora, asi po polroku sa vzdal titulu a kvôli otcovej chorobe sa vrátil domov. Palatín dlhšie chorľavel a zomrel na Štedrý deň v roku 1616 na „chronický ischias“ vo veku 49 rokov. Pochovaný je v bytčianskom chráme. Aj vo svojom testamente sa prejavil ako predvídavý a racionálny muž. Stanovil v ňom, aby sa v budúcnosti nedelili thurzovské majetky. Po vymretí rodu po meči vznikol z ich nehnuteľností majetkový komplex pod názvom *Orauský komposesorát* (r. 1626).

Žilinská synoda – vznik samostatnej evanjelickej cirkvi a. v. na Slovensku

Po priblížení životných osudov kľúčovej postavy, ktorá sa rozhodujúcou mierou pričinila o vznik a samostatnú organizáciu evanjelickej cirkvi na Slovensku, vráťme sa k tejto významnej udalosti. **Zasadnutie tohto cirkevného snemu sa uskutočnilo v dňoch 28. – 30. marca 1610 v Žiline.** Bolo zvolané pod patronátom palatína Juraja Thurzu. Účastníci tohto stretnutia tvorili reprezentatívnu vzorku – zástupcovia evanjelických zborov hlavne zo západného a stredného Slovenska. Okrem duchovných osôb tu boli prítomní aj významní zástupcovia šľachtických rodín, ktorí sa hlásili k luterskému vierovyznaniu. Za dôležitý výsledok rokovania možno považovať schválenie uznesenia, ktoré vydali ako listinu (viď prílohu). Všetci zúčastnení zástupcovia desiatich stolíc sa jednoznačne dohodli na usporiadaní evanjelickej cirkvi. Vznikli tri superintendencie obývané väčšinou Slovákmi. Na ich čelo boli menovaní traja superintendenti (biskupi) – Eliáš Láni, Samuel Melík a Izák Abrahamides. Nakoľko evanjelici na Slovensku boli slovenskej, nemeckej a maďarskej národnosti, ich záujmy

mali zastupovať inšpektori menovaní pre konkrétne časti Slovenska. Aj z hodnotenia tejto udalosti je jednoznačné, ako vrcholným predstaviteľom evanjelickej cirkvi záležalo na spravodlivom paritnom princípe. V ďalších častiach dokumentu sa spresňujú podmienky nielen pre superintendentov, inšpektorov, seniorov a kazateľov slova božieho, ale aj pre vykonávanie cirkevných obradov apod. Príklad žilinskej synody podnietil o niekoľko rokov neskôr aj evanjelikov na Spiši a Šariši. V roku 1614 na synode konanej v Spišskom Podhradí vznikli dve ďalšie superintendencie. Celkové pomery v evanjelickej cirkvi v Gemeri upravil napokon palatín J. Thurzo osobitnou listinou. Výsledky Žilinskej synody potvrdili, že konštituovanie samostatnej evanjelickej cirkvi sa stalo základom pre jej úspešné pôsobenie v budúcnosti. Okrem iného potvrdilo schopnosť Slovákov presadiť sa aj v náboženskom živote v mnohonárodnostnom uhorskom kráľovstve.

LITERATÚRA

- BAĎURÍK, Jozef : *Náboženská otázka v politike prvých dvoch habsburských panovníkov*. In: *Proé augsburské vyznanie viery na Slovensku a Bardejov*. Editor P. Kónya. Vyšlo v rámci série Acta collegii evangelici Prešovensis (ACEP) V. Prešov, 2000, s. 25 – 32.
- Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I*. Bratislava : Národné literárne centrum, 1998, s. 220 – 222.
- KOČIŠ, Jozef.: *Bytčiansky zámok*. Martin : Osveta, 1974.
- LUKAČKA, Ján a kol.: *Chronológia starších slovenských dejín I*. Bratislava : HÚ SAV, 2008.
- Magyarország történeti kronológiája II. (1526 – 1848)*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1983.
- Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VII*. Editor P. Dvořák, hlavný redaktor P. Kónya. Bratislava : LIC, 2007, s. 209 – 211.
- RATKOŠ, Peter: *Poostanie baníkov na Slovensku 1525 – 1526*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1963.
- VARSÍK, Branislav: *Reformácia na Slovensku do žilinskej synody*. Bratislava, 1932.

SUMMARY

To the Beginnings of Reformation in Slovakia (400th Anniversary of the Žilina Synod Completion of Church Organization in Evangelical Church of Augsburg Confession)

The author of the article focused on the clarification of the beginnings and fundamental questions related to spreading the ideas of Luther's reformation in Slovakia in the 16th and in the beginning of the 17th century. He concentrates on the burgess and aristocratic phase; he observes more closely the attempts for ratification of individual towns' "confessions of faith" – in 1549 *Confessio Pentapolitana* (towns in eastern Slovakia), in 1559 *Confessio Heptapolitana* (Montana) (mining towns) and in 1569 *Confessio Scepusiana* (towns in the Spiš region). The article also deals with the life and position of palatine Juraj Thurzo 91567 – 1616) in the society of the Kingdom of Hungary and assesses him as a significant authority in

constituting the Lutheran Church in Slovakia. In the next part of the article the author states specific results of proceedings of this Council of the Lutheran Church – e.g. the creation of new conferences, inspectors, as well as definition of obligations and duties of seniors and pastors in the Lutheran Church. The important parts of the document are published *in extensor* in the attachments of the paper. In the end he evaluates the historical significance of that event – the constitution of independent Evangelical Church of Augsburg Confession as a foundation of its further successful functioning. It had confirmed the ability of the Slovaks to enforce their religious beliefs even in the multinational Kingdom of Hungary.

PRÍLOHA

Uznesenie žilinskej synody z roku 1610³

„My gróf Juraj Thurzo z Betlanoviec, palatín Uhorska, sudca Kumánov, rovnako hlavný a dedičný župan Oravy a celej stolice, radca jeho Jasnosti kráľovskej a miestodržiteľ v Uhorsku atď., Juraj z Révy (Révaj), župan Turčianskej stolice, magister dvora a radca Jasnosti kráľovskej i strážca Svätej koruny uhorskej krajiny, Ondrej Ostrožič z Giletínca a v Ilave, Mojžiš Szuniogh z Jesenice a v Budatíne, Andrej Jakušič z Vrbovej a na Vršatci, Benedikt Pogránii, Martin Benický, miestopalatín krajiny uhorskej, Teodor Sirmiensis zo Súlova, prísediaci tabule kráľovskej Jasnosti, a Jur Lehotzky z Trenčianskej, Jaroslav Zmeškal z Domanovca a Gašpar Očkay z Nitrianskej, Ján Majthenyi a Martin Bošanyi z Tekovskej, Ján Ruttkay a Mikuláš Tarnovský z Turčianskej, Benedikt Gyurki a Mikuláš Benkovič zo Zvolenskej, Bendeikt Pongrác a Michal Okoločányi z Liptovskej, ako i Ján Dávid zo Sv. Petra z Oravskej stolice, potom Rudolf Maurach a Martin Keszler z Bratislavy a Ján Šturm z Modry, kráľovských miest vyslanci, taktiež M. Šimon Heuchelin, farár evanjelickej bratislavskej cirkvi, Florián Duchoň, dvorný kazateľ veľkomožnej panej Kataríny Pálffyovej, vdovy niekedy osvieteného palatína uhorskej krajiny atď...

...dávame touto listinou na vedomie všetkým, ktorých sa to týka, že keď sme na žiadosť a z poverenia tohože osvieteného palatína v otázkach nižšie označených, sčiasťky totiž aj za účelom ustanovenia predstavených alebo superintendentov – keď to zákony a ustanovenia krajiny dovoľujú – v cirkvách augsburského vyznania v týchto desiatich preddunajských stoliciach dňa 19. marca bežiaceho roku 1610 tu v meste Žiline zišli a zriadili po mnohom uvažovaní a rokovaní, zbožne a bratsky vzájomne rozmysliac a uvážiac, nakoľko je treba, aby sa predišlo a vyhlo verejným rozporom, aby i naše náboženstvo malo svojich predstavených alebo superintendentov, uzniesli sme sa na tejto jednote svornosti a vzájomnej zhody:

³ Podstatné časti dokumentu, výber autora príspevku.

A to po prvé: Pretože týchto desať stolíc má takú rozsiahlosť, že jeden superintendent nemohol ich ani zďaleka spravovať, uzavreli sme, aby sa tých desať stolíc na tri čiastky rozdelilo a aby každá časť mala svojho superintendenta, a to v tomto poriadku: Liptovská, Oravská a Trenčianska dvojctihodného pána Eliáša Lániho, Turčianska, Novohradská, Zvolenská a Hontianska podobne dvojctihodného pána Samuela Melíka, Tekovská, Nitrianska a Bratislavská tretieho, tiež dvojctihodného pána Izáka Abrahamidesa, prepošta bojnického.

A keďže v tomto kráľovstve sú nielen cirkvi maďarskej a slovenskej nácie, ale i nemeckého kmeňa, ustanovili sme, aby nácia nemecká, podobne i maďarská mali svojich inšpektorov, ktorí si majú s vyššie označenými superintendentmi dopisovať a od nich majú byť odvislí. A za takého inšpektora vyvolený je pre nemecké cirkvi v stoliciach Bratislavskej, Nitrianskej a Tekovskej M. Šimon Heuchelin, bratislavský kazateľ slova božieho, pre banské mestá M. Pavol Lentz, štiavnický a pre maďarské cirkvi v stoliciach Bratislavskej, Nitrianskej a tekovskej Štefan Kürti, seredský kazateľ slova božieho. Ďalej sa ustanovuje, aby seniori a dekaní v jednotlivých dištriktoch alebo diecézach, ktorí s nami vo vyznaní súhlasia, na spôsob predtým zvyčajný ostali v úrade. A keď by pre isté a zrejmé príčiny úrad opustili, majú sa na ich miesto iní vyvoliť a to osoby na to spôsobilé, vynikajúce učením, nábožnosťou, vážnosťou a bezúhonným životom. – Čo sa toho týka, že ak by zo superintendentov (keďže všetci sme smrteľní) umrel, alebo sa presťahoval do druhej stolice, patriacej pod druhého superintendenta: uštalujeme a uzavierame, aby druhí dvaja superintendenti s predbežným zvolením tých stolíc (šľachty), v ktorých bol predstaveným zomrelý, alebo inam povolaný superintendent, ustálením a vyhlásením spoločného uzrozumenia a hlasov v určenom termíne mohli vyvoliť a ustanoviť druhého, na taký úrad súčasného superintendenta...

...Pre vierohodnosť a večnú platnosť tohoto všetkého uznali sme za dobré túto našu listinu zvyčajnými pečatami a podpismi našimi potvrdenú vydať a v známosť uviesť. Zjednané a dané vo vyššie označenom meste Žiline, dňa 30. marca roku Pána 1610⁴.

⁴ Edičná poznámka – Pravdepodobný originál listiny sa nachádza v Evanjelickom krajskom archíve (OEL) v Budapešti sign. AGE 1 a 2, t2a. Časť publikovaných textov a väčšina ich prekladov do slovenčiny vychádza z predlohy (v súčasnosti neznámeho latinského originálu) – KUJMÁNY, Karl.: Urkundenbuch des oesterreichisch-evangelischen Kirchenrecht I. Wien 1856, s. 189 – 193. Publikované napr. aj v Janoška J.: O synode žilinskej (slovenský preklad), (1910) a aj Naše dejiny v prameňoch (editor tejto časti P. Ratkoš). Bratislava : SPN, 1971, s. 114 – 116.

*Dobrou portrét palatína
Juraja Thurzu*

K autoštylizáciám sloveských poetiek 20. storočia

*Možno v potrebe písať je aj tiché potešenie
obliecť si inú kožu, iný osud.*
(Anna Ondrejková, 1992, s. 10)

Dejiny slovenskej poézie žien nie sú kontinuitné a nemožno ich prezentovať ani ako premeny programov. Možno hľadať len útržky ich „veľkého“ príbehu a skladať obraz toho, ako sa vyvíjali výpovede poetiek samostatne, väčšinou nezávisle od seba. Jeden z možných pohľadov na ne vedie cez fenomén autoštylizácie, čiže cez to, čomu sa tradične hovorí „lyrická hrdinka“. Vychádza z predstavy „postáv“, ktoré zastupujú svet autoriek a vytvárajú ich alteregá, ktoré sú zdanlivo pevne späté s ich osobnými autobiografiami. V skutočnosti však hlbkovo súvisia so štruktúrou básnického tvaru. Spôsob, akým sa vytvára fikcia bytosti, a vôbec ľudského fenoménu, totiž vyrastá z charakteru obraznosti, priamo z jej podstaty.

Na to, aby sa osvetlila dôležitá pozícia autoštylizácie u každej z poetiek, treba objasniť, prečo sa do poézie vkladali so silnou intenzitou. Žena sa odpradáva vzťahovala zoči-voči slovám ako základným elementom svojho sveta. Reč bola dlho jediným priestorom, v ktorom sa mohla nielen vyjadriť, ale aj vystúpiť z osobných záujmov a presiahnuť do nadindividuálnych, spoločenských dimenzií. Už u slovenských poetiek z prelomu 19. a 20. storočia je to práve rečové vyjadrenie, jazyk, v ktorom si vyčleňujú a uvedomene reflektujú svoje zvláštne poslanie. V tvorbe, rezonujúcej s národným obrodením, ženy zdôrazňujú svoju orientáciu na to, aby pri výchove pomáhali deťom osvojiť si slovenčinu. Starajú sa o jej zušľachtenie - o výber správnych slov, o šírku slovnej zásoby. Berú na seba funkciu akýchsi „pestovateľiek“ kultúry v rodine. Túto pozíciu môžeme pričleniť k tradičnému vymedzeniu, podľa ktorého je ženskou rolou predovšetkým kultivácia domova. Veď – ako zhrňujúco sformulovala Martina Pachmannová – „ženám v západní historii patril domestický a mužům veřejný prostor“ (2000, s. 15).

Ludmila Podjavorinská, prvá poetka na Slovensku, ktorej vyšla básnická zbierka, tiež kladie do popredia, že ženy majú nielen u seba, ale aj u druhých rozvíjať lásku k reči a k národu. Nabáda ich k „vyšším“ citom, nie iba k citom súkromným. Svoje pôsobenie by však pri tom mali zúžiť na domov a neprekročiť jeho prah: „...líbiť reč si svoju, pestiť si ju v dome, / chrániť si ju v duši, hlásať podvedome, / vernosť k rodu vštepíť v srdce dečka vrele, / vychovať ho rodu – venovať ho cele...“. Citovaná báseň *Naša úloha* z roku 1898 je písaná ešte hviezdoslavovsko-parnasistickou poetikou: rétoricky (a vo svojom čase už zastarane), bez náznakov modernizmu, keďže

osobná výpoveď je v nej podriadená agitácii. Zaujímavý je ešte prípad ďalšej autorky, v dejinách vynechávanej a neznámej – Márie Holuby-Javorinskej. Tá Podjavorinskú vnímala ako svoju rivalku a zožierala ju žiarlivosť (až nenávisť) voči nej. Pri všetkej odlišnosti dospela k podobnej predstave o ženskom postavení v národnom a kultúrnom živote. Urobila tak v ďalšom z rétorických kázaní „odetých“ vo veršoch: „*Slabé päste, ale jazyk máme, / Ktorým voláme a prosíme: / Trpezlivosť sebe, mužom silu, / Deťom dušu zdravú, ušľachtilú*” (Živene, *Lístie*, 1910¹). Jazyk je podľa nej prostriedkom boja, tak ako je ním v prípade muža vojnová akcia alebo politická aktivita. Ženy majú poskytovať domovu ochranu, modliť sa za druhých - slovne ich obraňovať a povzbudzovať.

Jediné miesto, kde mohla žena presiahnuť z individuálnych záujmov do vyšších ambícií, boli slová. Iný fakt sa však stavia voči tomu do paradoxu: v druhej polovici 19. a začiatkom 20. storočia sa ženy nestávali spisovateľkami v takej miere, v akej sa nimi stávali muži. V rámci spoločenských očakávaní nemali mať individualistické ambície a tvoriť umenie. Boli vedené k tomu, aby sa stali šíriteľkami rečovej kultúry. Ich mená ostali pre dejiny zastreté. Sú to prevažne anonymné ženy. Aj v pozícii Podjavorinskej sa zrkadlil rozpor: dôležitosť „pestovania” reči preniesla do kvalitnej tvorby pre deti, ale viackrát priznala ťažkosti s prístupom k vzdelaniu a krehkosť možnosti pôsobiť a žiť ako spisovateľka (porov. jej listy pripravené na vydanie Michalom Kocákom, 1988). Vyjadrovala sa tak napriek tomu, že bola vo svojich snahách podporovaná martinskými národovcami, a aj polemicky voči Martinu orientovaní hlasisti jej pomáhali a povzbudzovali ju². Vzniká zvláštny paradox medzi všemocnosťou a nemohúcnosťou žien vo vzťahu k slovám. Na jednej strane je pre ne reč priestorom maximálnej realizácie v nadosobných cieľoch. Na strane druhej, rola spisovateľky je pre ne alebo ťažko dostupná, alebo neprístupná. V očakávaniach spoločnosti ich ambície nemajú zasahovať do oblastí hospodárstva, politiky, umeleckej tvorby, ale majú sa orientovať na sprostredkovanie slov, ich podávanie v čo najkultivovanejšej podobe ďalším generáciám. Podobnú úlohu spĺňali speváčky starobyľých folklórnych balád, ktorých rozprávačské a prednesové umenie sprostredkovalo rečovú kultúru pretvorenú rytmom. Obrátenou stranou mince je teda to, že ženy sa nepresadzujú ako autorky – a ak, ich realizácia je sťažená. Ešte v polovici 19. storočia rad neznámych tvorkýň poézie vôbec nemal prístup k vzdelaniu. Ako zdôraznila Marianna

¹ Zbierka *Lístie* vyšla ako dodatočný súbor veršov, ktoré M. Holuby uverejňovala v periodikách v predchádzajúcich dvoch desaťročiach, alebo ich zhromažďovala v rukopisoch, báseň *Živene* mohla vzniknúť aj v deväťdesiatych rokoch 19. storočia.

² V mene spolku Slovákov pôsobiach v Prahe sa hlasisti, menovite Dušan Makovický a Vavro Šrobár, obrátili na L. Podjavorinskú s ponukou vydať jej práce, povzbudzovali ju a súbili. Jej radcom pri príprave básnického debutu bol aj martinský národovec Jozef Škultéty, redaktor *Slovenských pohľadov*.

Mináriková, problémom prvých autoriek z obdobia slovenského romantizmu bola „insitnosť“ (1996, s. 7). Zatiaľ čo ich mužskí spolupútnici študovali na univerzitách v Jenne či v Halle, od nich sa očakávalo, že sa budú venovať rodine, a to sa vyzdvihovalo ako najťažšia úloha, náročnejšia, než je pôsobenie v hospodárskom a v politickom živote. Aj „vedomosti získavali“ z rodinného prostredia, „sprostredkovane, od otcov, bratov, druhov“ (tamže). Tým, že sa im rola kultivácie domova prisudzovala a nazývala sa „vznešenou“, na viaceré z nich to pôsobilo ako nátlak (svedectvá o tom poskytujú autobiografické prózy Boženy Slančíkovej-Timravy).

Vzniká mohutný, ale takmer výlučne skrytý, „ponorný“ prúd žien ako tých, ktoré priestor jazyka kultivujú, a aj sa doň vkladajú, investujú doň energiu pri presahovaní z individuálneho do nadindividuálneho rozmeru. Na povrch prenikne až vtedy, keď začnú vychádzať knihy prvým autorkám poézie, čo je na Slovensku dosť neskoro – veď prvotina Podjavorinskej s názvom *Z vesny života* sa objavila až v roku 1895. Keby sme parafrázovali Františka Xavera Šaldu, mohli by sme teraz, v úvode 21. storočia, konštatovať: žena tvorivá, autorka, je aj dnes „kultúrnym zjavom“ krátkého času, rozvíja sa iba približne dvesto rokov, čo je minimum vzhľadom na celkové dejiny slovenskej literatúry (porov. Šalda, 1948, s. 58). V literárnom jazyku nemá rozvinutú históriu, respektíve má ju takú krátku, že sa nemá o čo oprieť. Platí to pre poetky prelomu storočí ako sú už spomenuté Ľ. Podjavorinská, M. Holuby (z konca 20. storočia), ale aj neskoršia Ľudmila Groeblová (z desiatych rokov 20. storočia). Miernu obmenu do prvej polovice 20. storočia (od konca dvadsiatych rokov) priniesol fakt, že do pozície vzoru je – poetkami i kritikou – spontánne vysúvaná Maša Haľamová. Ak máme pred sebou dobrú báseň, nemusíme hneď vnímať, či bola napísaná ženou. Napriek tomu sa v obrazoch rysujú príbuzné tematické a skúsenostné okruhy a ich rečové stvárnenie. Sebavyjadrenie poetiek, výpoveď o vlastnej nezameniteľnej skúsenosti – telesnej, emočno-mentálnej, duchovnej, sa výrazne opiera o autoštylizáciu, nie o prehistóriu v literatúre, vytváranú skoro výlučne mužmi. Každá jednotlivá autorka sa zaoberá tým, v akom vzťahu je jej „ja“ a „reč“, s ktorou je jej alterego v priamom a intenzívnom prepojení. Bytie subjektu v jazyku sa zväzňuje. Nejde len o autoštylizáciu, ale aj o spôsob fiktívneho života, prebývania v slovách. V minulosti – na prelome 19. a 20. storočia – o subjekte v poézii žien platila zákonitosť: spolieha sa na slová, keďže inde sa nadindividuálne presadzovať nemôže. Neskôr sa už síce autorkám priznalo ich miesto v kultúre – Haľamovej už v 30. rokoch a viacerým odlišne založeným poetkám najmä v 90. rokoch. Aj tak však u nich ostáva táto potreba – konfrontovať sa s básňou v jej pozícii priestoru, ktorý fiktívne obývajú. Berú ju ako predĺženie domova, ako skryšiu a útočisko, zázemie vlastnej individuality. Autoštylizácie v slovenskej poézii žien sú také rozmanité, že ich nemožno previesť na spoločného menovateľa. Predsa len

však ich niečo spája. Je to princíp sveta slov ako príbytku: kultivovaného – ako „záhradka“ u Ľ. Podjavorinskej, alebo stiesňujúceho, z ktorého sa treba vymaniť, prípadne aspoň nájsť v ňom nekonvenčné súradnice, ako u Nóry Ružičkovej, v jej pokuse vytvoriť si nový spôsob bývania „parceláciou vzduchu“.

Doménou autoriek začiatku konca 19. a 20. storočia je detail tela. Ten sa v oblasti poetiky stvárnjuje „metonymiou“, najmä jej podtypom – synekdochou. V interpretácii Oskára Čepana je to príznačný symbolistický trópus, badateľný i v tvorbe Slovenskej moderny: „Symbolizmus priniesol hmlistý svet osamotených objektov... (z nich je vystavaný aj autoportrét symbolistického básnika). (...) Ľahostajnosť k merateľnosti vecí, javov a ľudí vyjadruje nadvláda synekdochy. Časť za celok a celok za časť. Jednotlivé stalo sa všeobecným“ (1991, s. 54). Ľ. Podjavorinská predkladá detaily tváre, perí („úsmev v tvári“, „na rtoch pieseň o šťastí“), vsádza ich ale do priznania, že s výrazom tváre nie je v súlade stav srdca, v ktorom prevažuje smútok. Za nimi sa črtá celistvý obzor človeka. Je to antropocentrický obraz, kde dominantou je ľudská duša, ktorá premieta svoj stav do okolia:

*Vám divným zdá sa úsmev v tvári
a na rtoch pieseň o šťastí,
keď mysleli ste slzy vidieť
a počuť vzdychy boľasti.
(báseň V mojom srdci, zbierka Z vesny života, 1895)*

Rozjímanie hrdinky nad sebou sa odohráva v priestore komôrky, chyže, domu, odkiaľ je výhľad na „záhradku“ a za jej hranicami je okolie, menej poznané. Ako keby nahliadala na svet znútra slov, z básne, ktorá je jej domovom. Neraz sa v tomto príbytku, vo svojej duši, cíti sama a smúti. V kontraste s „pestovanými“ rastlinami, symbolizujúcimi jej „piesne“, čiže básne, pomenováva „drsný úlomok“ – neživý fenomén, zastupujúci výkrik jej duše (*Pieseň moja...*, 1928). Uplatňuje priezračný paralelizmus viazaného verša, a to buď medzi radosťou a „vonnou krásou kvetov“, alebo medzi stiesňujúcim pocitom mnišky nedobrovoľne uzavretej so seba a „nevykvitnutými ružami“. Neskôr samotu „miluje“. V atmosfére večera evokuje slávnostné rozjímanie, až mystické zmierenie sa a prežívanie spojenia duše s večnosťou, s nadpozemským rozmerom (*Na žití chodníku...*, 1929).

Krehká intelektuálna poézia Ľudmily Groeblovej už kladie do popredia detail očí. Vníma ich ako prenasledujúce – „šakalie“, magické, lebo vyžarujú silu, ktorá si ju podmanila a musí sa vyrovnávať s nenaplneným citom. Sú to však aj oči „verné“, lebo cit, ktorým bol už raz subjekt zasiahnutý, ostane uchovaný v jeho pamäti. Jej hrdinka, oprostená na číru perspektívu pohľadu, sa síce nebráni veľkým slovám o emóciách („trýznili ste ma kruto“),

ale zastiera vecné informácie. Natoľko pohŕda prehnanými gestami a činmi, ktoré pokladá za naivné, že sa obáva priamo vyznať adresátovi svojich vyznaní. Má to dopad aj na jej autorský subjekt, ktorý v básňach obmedzuje akýkoľvek náznak okolností deja: miesto, na ktorom sa oči nachádzajú, nie je načrtnuté, a ani nie je isté, komu patria.

*Hľadia dve oči verné,
hľadia von zo sveta,
a v smútku tých očí verných
som večne zakliata
(báseň Nikdy, 1921)*

Zmysel pre secesný ornamentálny detail v najčistejšej podobe vidno v jej próze *On* (1908), kde evokuje pomyselnú premenu listu na šperk pod vplyvom radostnej rannej nálady: „A každý lístoček akoby obrúbený čistunkou bielou kožušinkou, a bolo treba len ho podržať v určitej polohe k slnku, hneď menil sa v nevídaný šperk“. V poézii sa tiež prejavuje ako originálna: obrazom vecí so stopami po drahej bytosti. Stávajú sa amulety, relikviami osobného života hrdinky (v novele nimi boli „fotka“ a „vlásky“ snúbenca). Aká škoda, že túto polohu nerozvinula, odlišuje sa ňou aj od neporovnateľne známejšieho Ivana Kraska, básnika – symbolistu, svojho spolupútnika i priateľa! V ďalšej básni (1922) je zakomponovaný list od starej mamy o úmrtí tety Hermíny, ktorá zanechala po sebe napríklad hodiny s medúzou – mytologická dekorácia bola typická pre úžitkové predmety secesie. Po noblesnej Groeblovej sa zachovalo len šesť básní. Mala všetky predpoklady na to, aby sa presadila (absolvovala štúdium na filozofickej fakulte Českej univerzity v Prahe a dokonca pobyt v Grenobli). Odmlčala sa, okrem iného aj preto, lebo po Prvej svetovej vojne už nepokladala za vhodné – a podobne aj iní autori Slovenskej moderny – hovoriť o svojich individuálnych smútkoch „pred tisíckami mŕtvych“ (formulácia z listu Michalovi Gáfríkovi s dátumom 23. 9. 1966³).

U Maše Haľamovej sa ťažisko zobrazenia presúva z tváre a očí na ruky, detail – synekdochu dávania citu, poskytovania útechy a prejavu porozumenia bez slov. Princíp daru znamená dožičiť druhému nehu a príliv energie, ale aj vrátiť investované (subjektu je ľúto, že už nemôže vrátiť dary matke, ktorá umrela (báseň *Za matkou*, zb. *Červený mak*, 1932). Objavujú sa obrazy pohľadania a „kadľubu dlaní“, priehlbiny,

³ Na tom, aby sa na L. Groeblovú celkom nezabudlo, má zásluhu Michal Gáfrík. Vo svojej *Poezia slovenskej moderny* (1965) ju predstavil a začlenil do literárnohistorického vývinu, charakterizoval ju aj v ďalších knihách (pozri 2001), navyše v šesťdesiatych rokoch za pomoci korešpondencie získal od poetky cenné údaje o jej živote, pocitoch a názoroch na dobovú tvorbu. Upozornil i na to, že čas vzniku jej veršov, aj v prípade, že sú datované inak, spadá pravdepodobne do desiatych rokov 20. storočia. Novelu *On* inšpirujúco pripomenula novším čitateľom svojou interpretáciou Marcela Mikulová (1991).

ktorá navodzuje predstavu chýbajúceho dotyku. Vyvolávajú predstavu, že je možné vyplakať sa na rukách toho druhého (báseň *Vtedy tiež limby kvitli*, zb. *Smrť tvoju žijem*, 1965; z tejto zbierky sú aj nasledujúce úryvky). Znázorňujú dotyk tváre či vlasov pri stretnutí, a to aj po smrti partnera. Z pozemského života odišiel, nie však nenávratne. Nadpis básne *Snívajú sa mi ruky tvoje* prezrádza snovosť tohto detailu ktorý vyžaruje dobro a bezpečie – sen predsa poskytuje fragmentárne spodobenie reálneho sveta, má necelistvý ráz. Ruky spoznávajú, čo sa deje s druhým človekom (teda s partnerkou), hmatajú ako vidiace, všímajú si trápenie a pribúdajúci vek.

Haľamová nezobrazuje nič materálne, svet naplnený tvarmi, ale oblý tvar dlaní, aký nadobúdajú práve pri pohladení. Už tu nepôsobí natoľko paralelizmus, skôr prelínanie ľudského a prírodného pólu prenikajúce do viazaného i voľného verša. Vystáva pred nami do seba uzavretá príroda, ktorá má vlastný, nezávislý život. Jej mystérium je tvorené súčasťami, ktoré vystupujú ako personifikované predmety a tvory a zachovávajú tajomstvo príčin diania: „šedivník trpezlivý“ a i. Prírodné elementy majú schopnosť vypovedať to, čo je pre ľudí nevysloviteľné. Nachádza sa tu celá botanická ríša, živá pomenovaniami (ktoré ju – mimochodom – naučila teta Izabela Textorisová, botanička). Starostlivo vyberá i menej známe, typické vysokohorské reálie: symboliku erosu vložila do „limby“ (ktorej sa dotýka vietor) a „cíperie“, biely klinček so strapatou hlávkou, pripodobnila k zasneženým vrcholom hôr, čím vyznieva ako tvár, hľadiaca na jej trápenie, rekonštrukciu stôp po zosnulom blízkom. Pri poetke sa často spomínalo dedičstvo symbolizmu – pre personifikáciu vznešeného horského prostredia a novoromantickú citlivosť k okoliu. Ona ho však posúva k odhmotneniu obrazu, keď ľudské, psychické, najmä emocionálne významy vkladá nie do prírodných elementov a vecí (alebo nie iba do nich), ale ešte viac do fenoménu prázdna:

*Na mojej tvári
dávo pohasol
úsmev tvoj.*

(báseň Monológ, zb. Smrť tvoju žijem, 1965)

Haľamová dala synekdoche symbolizmu novú kvalitu, jej doménou je postsymbolistický obrys (evokácia oblosti dlaní pri dotyku, alebo úsmevu, ktorý zmizol), enigmatické vyžarovanie udalostí minulosti do prítomnosti. Je to už len stopa po detaile, či dokonca absencia detailu, lebo obrys označuje to, čo je nehmotné. V prázdne sídli nezničiteľná stopa, tvarom pripomínajúca bývalý obsah. Polohou zahnutých rúk si hrdinka pripomína línie partnerovej tváre. Skúša si ho predstaviť...

*Z dotykov vychladnutých
v kadlúbke **dlaní**,
v pamäti rúk
ožíva tvar.
Tvoje čelo
i pery v nemom strípnutí
i tvoja **tvár**.
(báseň Pamäť rúk, po roku 1965)*

Poézia sa prezentuje ako umenie detailu a náznaku. Deje sa to v modernistickom náznakovom, nie obširnom opise, cez monológ, príhovor, sebaoslovenie. Cez synekdochy (niekedy cez jedinú, iba obmieňanú) si ako čitatelia skladáme básnické „ja“, alterego. Je to buď subjekt - ak ho zastupuje hovorenie a zápis, alebo lyrická hrdinka – ak je naznačený jej výzor, gesto či pohyb vo vzťahu k okoliu. Pre Haľamovú sa náznak takejto „postavy“ formuluje už cez sloveso „*kráčam*“. Zároveň sa približuje k Podjavorinskej aktérke, ktorá sídli v chyži pri obloku a vyzerá von. Aj Haľamová zdôrazňuje hranice svojho priestoru, ale dáva mu väčšie dimenzie, dimenzie domu s okolím hôr a jazera. Pod oblok umiestňuje červený mak, symbol lásky i erotickej hry, a snívania charakterizuje ako „lepšie videnie“ so zatvorenými očami. Spôsob zostručenia, akým prebieha psychologická drobnokresba u Ľ. Groeblovej, jej ani nedovoľuje rozvinúť pohyb hrdinky. Koncentruje sa na prežívanie v paralýze od bolesti, alebo v akomsi ustrnutí v pokoji. Ak už naznačí okolie predpokladanej „postavy“, dáva najavo iba jej polohu pri plameni kozuba a prevetľuje sa do „*skosenej trávy vedľa ciest*“, v obraznom zmysle – vidí sa na periférii záujmu muža.

U uvedených poetiek prelomu 19. a 20. storočia sa literárna „postava“ rysuje ešte len náznakovo. Aj keď v poézii môžeme hovoriť o postave naozaj iba v úvodzovkách. Ide viac o náznak osoby, než o epicko-prozaickú kategóriu, o nositeľku prvkov či stôp deja, ktoré sa zapájajú do celkového významového diania v obraznosti a do kolobehu detailov. Až medzivojnové poetky sa začnú venovať takej sebareflexii, ktorá má podobu zreteľnejšie vymodelovanej „postavy“, či už ženy v podobe a v prostredí bežného života, alebo bytosti s fantazijným nádychom – nadprirodzenej. Práve ženských „postáv“ s aurou fantazmy, prechádzajúcej do snovo vznešených či bizarných polôh, sa začne objavovať veľa. Najviac je však takých, ktoré sú niekde medzi civilnosťou a fantazijnosťou. Zastupujú civilné osoby a len v určitých situáciách sa metamorfujú do fantazijných hrdiniek, ktorých priamo pomenovaná rola či meno má kultúrne a spoločenské asociácie. Od 20. a 30. rokov magicko-fantazijná, resp. mýticko-magická línia v slovenskej poézii žien začne prevažovať nad civilnou, hoci predtým na ňu zdroje boli – zárodky civilného prehovoru sa rýsovali v odlišných podobách u Podjavorinskej, Groeblovej aj u Haľamovej.

Zaujímavý je prípad Henny Fiebigovej, takmer zabudnutej, ale výraznej poetky, u ktorej sa objavila priamo pomenované autoštylizácie – „malá kňažná“, „kozáčka“, „karmelitka“, asociujúce bojovnosť i spirituálne obrátenie sa do seba. Pritom v jej obrazovom svete nejednotlivé ani náznaky postavy, skôr naozaj ich stopy – odtlačky chôdze, nepatrné signály vlastného polohovania a dopadu citov na druhých. Patrí k autorkám, spriazneným od polovice tridsiatych rokov s básnikmi katolíckej moderny, ktorí pomohli týmto poslucháčkam učiteľských ústavov ašpirovať na rolu autorky. Družnú atmosféru ich konfesijného okruhu spoluvytváral fakt, že sa oslovovali ako „bratia“ a „sestry“. Janko Silan spolu s Paľom Olivom Fiebigovú označili za „pirátku snov“, čo môžeme prerozprávať ako nasledujúci atribút: tá, ktorá vydobýja fantáziou slobodu, nespútanú energiu zo slov bežného života, z konvenčného jazyka (pozri Fiebigová, 2009). Formovala sa v ovzduší úsilí o čistú krásu, ktoré odmietala nepekné, až odpudivé výjavy – také časté vo vtedajšej tvorbe nadrealistov: „Naša ‚čistá poézia‘ nie je prázdny l’artizmom, ani nie surrealistickým trubadúrstvom. (Teším sa, že u nás na Slovensku sa nenašla ešte poetka, ktorá by sa stala hlásateľkou tohto kultu bláznovstva.) Viem, že by mladé poetky, krehké a jemné, drahé a ružové, zlaté a omamné, zostanete vždy verné tej tradícii, z ktorej rastieme“ (Strmeň, 1998). To sú síce vety, adresované Karolom Strmeňom takmer spolupútničke, o čosi mladšej Hane Záhorskej (v liste z 9. júla 1937), ale v úplnosti platia aj pre Fiebigovú. Zhrňujúco formulujú, čo bolo podstatou sporov medzi nadrealistickou resp. surrealistickou, a katolícky-spirituálnou iracionalitou.

V jej obrazovom svete nenájdeme ani náznak kopírovania zmyslovo vnímateľného sveta, ale ani myšlienkovú reflexiu a citového výlevu. Predstavila sa opisnou fantazijnou lyrikou, pri ktorej je nápadná až bezdejovosť, prebieha v nej samopohyb obrazov v imaginárnom svete. Jeho súčasťami sú síce pomenovania kvetov – rozvinuté do pestrej palety, ale vzniká paradoxný dojem prírody vrastenej do neživej snovej krajiny. Abstraktná poézia H. Fiebigovej je naplnená pojmami smútku, bolesti, plachosti, zdôrazňuje proces rozbíjania, jednak psychickej nalomenosti ešte modernistického pôvodu, jednak celkového „lámania“ celistvého obrazu. Jej synekdochou už nie sú detaily, ale skôr body, alebo až nevnímateľné impulzy na pohyb – „ikty“ vo veršoch, hlásky v otázkach „roztrhaných druhými“, „bodky“ ako signál dozvuku a intonačné „vlny zavolania“. Do personifikovaných kvetov sa premieta stav duše, najmä nostalgia za detskými istotami a pocity ohrozenia priateľského vzťahu. Z toho vznikajú detaily tváre, transformované do prírody, ba aj do celej krajiny, nie sú vsadené do obzoru ľudskej bytosti, ale osamostatnené. Inokedy je ešte aj úsmev evokovaný ako rozbitý:

*Farebné črepy úsmevu ma zmiatli
tie cesty moje dneska nie sú vlastné*

*V nastrašený zvuk pohľad môj je zliaty
Do sveta vlhkých podvečeroch hasnem
(báseň Večery, 1936)*

Najväčšou hodnotou v pozemskom živote je priateľstvo. Nepriamo sa štylizuje ako dôverníčka. Prejavuje súcit s očami, ktoré sú ešte mladé, ale trpia pre slabnúci zrak: „*modlitby zrníek k veršom schýlené / oči ti plačú v pukoch na tiene*“. Za rastlinnou symbolikou zárodokov, ktorých rubom je zánik, lebo ich krása „tieňovo“ upomína na skoré uvädnutie kvetov, sa rysuje obraz ruženca, a jeho ohnivká sú pripodobnené ešte aj k radu veršov. Zároveň ide o príhovor J. Silanovi, o útechu v jeho situácii slabnúceho zraku (*Básnikovi J. S.*, 1936). V básni dedikovanej „bračekovi“, za ktorým sa skrýva P. Oliva, nadhadzuje problém neporozumenia. Vzdialila sa mu, ale prosí ho o vypočutie spovede a nabáda, aby spolu hovorili šepotom či prostou prítomnosťou: „*šveľ môj pritúl si k zastretým rtom*“. Kultivovaný verš je prirodzeným dôsledkom kultu hudby ako nepojmového umenia, ktorým sa možno najbezprostrednejšie kontaktovať s transcendentnom. Zvukovo bohaté rýmy a celé reťazce zvukových zhôd a hier boli príznačné pre druhú vlnu poetizmu v slovenskej poézii. Po poézii žien napojenej na symbolizmus (Podjavorinská, Groeblová, Haľamová) sa už teda presúvame k autorkám avantgardných inšpirácií.

Všetky predpoklady na to, aby sa zapísala do histórie slovenskej literatúry, mala Sláva Manicová, povoláním lekárka. Hoci vydala jedinú zbierku s názvom *Ranená očami* (1943), tá dokonca vyšla v reedícii (v roku 1971) a jej kvality boli uznané dobovou kritikou. S odstupom času boli ocenené ako pretrvávajúce, keďže Jozef Felix (1971) ocenil, že je v nich intuícia, a aj disciplína, na rozdiel od paralelných nadrealistických veršov. Prečo potom bola vymazaná zo slovníkov? Emigrovala, a tak sa zaradila k ďalším autorkám bez kníh, či bez zmienky v dejinách. V Manicovej záberoch na hory nájdeme obrysú metaforu, zvýrazňujúcu dynamiku prírodného diania („hrivy dažďov“, „šije dažďov“), prípadne obrysovo-farebnú metaforu, posúvajúcu hrdinku do nadprirodzenej dimenzie („*Zeleným pohárom jedlí pijem modrosť neba*“, báseň *Na prsiach hôr*). Často vytvára jemné pletivo tvarov – „pradeno snov“, „more oviec“, „cúvajúce kraby“, „jamy po granátoch“... Prináša svojskú verziu obrysového zmnoženia, ktoré odkazuje na výtvarný kubizmus a je prítomné i v obraznosti Laca Novomeského, najmä v jeho zbierke *Svätý za dedinou* (1939; a spríbuzňuje sa aj s princípom „čerenia“ rozvíjaným u Pavla Horova). Využíva prvky folklóru, omnoho viac, než Haľamová a Fiebigová, a to vo výsekoch krajiny i v rytme, podporovanom v jej melodickom viazanom verši opakovacími sa formulkami. Ide jej o tvary v zostave, nielen o izolovaný detail, alebo jej ide o tvary zachytené v pohybe. Nápadná je u nej nielen piesňovosť, ale aj akčnosť. Jej subjekt sa konfrontuje

s otcom, zastáva sa dedičných dispozícií „po meči“, nie „po praslici“. Vníma sa totiž cez činnosti späté s lovom, s poľovníctvom a cez rásne vydobýjanie si svojej pozície: „*Sťastie kroi otcovej / mi vrie v žilách útokom*“ (báseň *Z postriežky*).

Jej pohľad na horskú prírodu bez kvetov zaostruje na divé, pestovaniu vzdialené elementy ako „čečina“, „babie leto“, „bán“. Pocity opojenia, až hrôzy v rozprávkových alegóriách vojny je však v obraze hôr odlišná od harmonickejšej Haľamovej. A ešte niečím sa odlišuje nielen od nej, ale aj od ostatnej predchádzajúcej poézie žien: ako jediná prináša rozvinutú reflexiu, čiže myšlienkovú úvahu prezrádzajúcu koncepciu hrdinky, a to v cykle *Premena múzy*. Viaceré protivojnové skladby sa k žene utiekajú ako k záchrankyni, sceľujúcej bytosti, ktorá je schopná zaštitíť celistvosť sveta – klasiku predstavujú skladba *Ave Eva* (1943) od Jána Kostru, či cykly *Žofia* (1941) a *Popolec* (1942) od Valentína Beniaka. Tu je však múza podaná z pohľadu ženy – autorky a poskytuje monológ, a tak vlastne načrtáva „postavu“, ktorá naznačuje svoje názory, pohyby i miesta, na ktorých sa objavuje, a vytvára ucelený príbeh. Pozadím asociácií je pôvodných deväť antických múz, pričom keď spomína, ako „polámala lutnu“, odkazuje na Errató, patrónku ľúbostného básnictva a piesní. Aktivizuje aj hlbší múzický význam, a tým je schopnosť vdýchnuť život. Usiluje sa oživiť básnika, ktorý padol vo vojne, alebo ide skôr o to, že jeho smrť treba brať v obraznom zmysle, v čase vojny mu vyschol inšpiračný prameň, a práve ona prichádza vzkriesiť jeho tvorivosť: „*Sklonená nad tebou pijem tvoj teplý dych*“ (časť VII).

*Na zem ma priviedla bolesť tvoja nemá
Tak blúdím medzi ľuďmi chcem byť iba **žena**
len kúsok večnosti len krátko v trvaní (časť VI)*

Vyzdvihnuté hodnoty - inšpirácia, tvorivosť, dávanie života - svedčia o tom, že klasicistická pozícia všemocného umenia sa tu zachováva. Tomu zodpovedajú aj pevné, akoby vykresané trojveršia, ktoré si vyžiadali aj inverzie a starostlivý výber slov, neraz zovšeobecňujúcich abstrákt typu „nekonečnosť“ a „láska“. Radšej by vymenila nesmrteľnosť za poznanie bežných ľudských skúseností a chcela by byť osožná povedzme v úlohe matky. Neprijíma však rolu, ktorú jej dáva tradícia. Odmieta estetizáciu, v ktorej sa necíti prirodzene, nie sú jej vlastné, túžba po ideálnej ženskej bytosti sa spája s iluzionizmom, mylne povyšujúcim abstraktný ideál nad reálny čin:

*Som iba **žobráčkou** o večnú krotkosť v čase
a **nie** viac **chimérou** v oblakoch a kráse
však pokloň sa hlboko pred touto premenou (časť VIII)*

Jej premena je teda uchopená tak, že z hraničnej polohy v oblakoch sa cielenne zosúva dolu – nielen na zem, ale aj do periférnej pozície žobrárky „o večnú krotkosť v čase“. Kultivovaný básnický tvar spolu s paradoxným pohľadom na tradíciu zobrazenia ženy dávajú Manicovej výpovedi pečat' elegancie.

V päťdesiatych rokoch, ktoré sú v slovenskej literatúre poznačené schematizmom, nastáva degradácia pozície lyrickej hrdinky. Už nesmie byť zdôrazňovaná a v poézii tematizovaná ako spisovateľka, literátka, ba ani ako múza. Preferujú sa iné spoločenské vrstvy – robotnícke a roľnícke profesie (a z inteligenčných najvyššie učiteľky a úradníčky), a bežné „uzemnené“ ženy v domácnosti sú adorované. Stráca sa elegancia a múzickosť, navyše popiera sa individuálnosť „postavy“ – už tým, že ženy bývajú evokované v množnom čísle, v radoch, „šíkoch“. Chcem sa však venovať štruktúre autoštylizácie, nie tematickej stránke hrdinky. Prejdime preto k ďalšej vlne poetiek, ktorá sa utvorila v druhej polovici 20. storočia. Po tridsiatych a štyridsiatych rokoch sa až začínajú v rokoch sedemdesiatych profilovať autorky, ktoré si navzájom prejavujú solidaritu (nie teda nevraživosť, ako u M. Holuby voči Ľ. Podjavorinskej). Do literatúry vstupujú debutmi osemdesiatych rokov – medzi nimi vynikajú Viera Prokešová, Anna Ondrejková, Mila Haugová, Dana Podracká či Jana Kantorová-Báliková.⁴

Zriedkavo vecná poetka Viera Prokešová je odolná voči verbalizmu i prikrášľujúcim sebazobrazeniam. Formuluje psychologické charakteristiky už v názvoch zbierok i básní (*Mármyselňa*, *Bojazlivá*, *Slnečnica*), a tak vytvára zhrňujúci profil postavy, aj keď najmä abstraktne pojmový a menej predstavový, zameraný viac na charakter a nálady, než na výzor. V debute *Cudzia* (1984) sú jej príznačným tvarom etudy, ktoré pripomínajú zhustenú jednotu miesta, času a deja v medzníkovej situácii vzťahu. Okrem toho intenzívne skúma, v čom je iná než okolie, vyčleňuje sa z neho ako nešikovná, ťarbavá, smoliarka, ale aj neschopná pretvárk, čo už však nepomenúva, iba nepriamo vzbudzuje takú predstavu, a to v básni výrokovej lyriky – *Rozdiel*. Využíva v nej prenesený význam slovies s významom pohybu: „*Kde iní preklžnu, / ja sa klžem, / kde iní zabudnú, / ja sa zabúdam*“. Tematickým pozadím je túžba po zosúladení sa s partnerom, vôbec po rozvinutí vzťahu, ktorý sa prerušil hneď na začiatku, na „prahu“ očakávaní, pričom „prah“ je aj jej priestorovým motívom. Pri tom robí erotickým už len pohľad a dych, ani nie priamy kontakt. Je sklamaná, keď ho muž – u Prokešovej je to vždy

⁴ Aspoň na tomto mieste uvediem mená niektorých poetiek, ktorým sa z priestorových dôvodov nevenujem – sú výrazné, ale ich prínosy zasahujú aj iné oblasti, než je lyrická hrdinka. Precúdiť treba tvorbu Štefanie Pártošovej, ktorá je z veľkej časti ideologicky deformovaná, ale prináša aj literárne hodnoty. Omnoho väčšiu pozornosť by si zaslúžila Dana Podracká, najmä jej zbierka *Persona* (2007) pomenújúca strešný pojem súvisiaci s osobou a jej spoločenskou rolou, alebo Jana Kantorová, predstaviteľka vyhrotenej podoby civilnej línie a výborná prekladateľka. Okrem nich sa v budúcej, rozšírenej verzii tejto state mienim venovať pôsobivým polohám Margity Dobrovičovej či Márie Jankalovej, ako aj svojskému výrazu Evy Lukáčovej, Diany Nguyen a Jany Beňovej.

neurčitý „on“ – neuskutočnil. Vládné medzi nimi bariéra, znemožňujúca prejaviť city: „*Pamätám sa: pred práhom / váhal, onemel.(...) A nedotkol sa ničoho môjho/ ani očami, / ako keď potme chodí / po vlastnom byte...*“ (báseň Hrdý, zb. *Cudzia*). V inej situácii, ako keby zrkadlovo protichodnej, sa hrdinka sa inscenuje v spomienke na gesto, ktoré mohla urobiť v ústrety k partnerovi. Avšak v danej situácii ho nebola schopná, alebo si vtedy neuvedomila, aké je dôležité a že by bolo mohlo neželané dianie zvrátiť:

*Odchádza domov.
Ty v tichej predsieni
nevystrieš **ruky**, horúca,
dlhé medové **šaty**
tá smutne zalejú...
(báseň Podvečer, zb. *Slnečnica*, 1988)*

Šaty sa podieľajú na pocite pohodlia a snívania, alebo ju – ako tu – pomyselné znehybňujú, zobrazujú niečo v jej vnútri, čo jej bránilo urobiť krok v napredovaní vzťahu. Nevenuje sa motivácii konania aktérov svojich „malých drám“ lásky, skôr signalizuje jeho dopad na jej psychiku. U Prokešovej dominuje silný moment sebareflexie. Autocharakteristiky, vyslovené na základe psychologického sebaopozorovania, ktorými sa jej hrdinka hodnotí v introspekcii a v retrospektíve, azda nezámerne korešpondujú s autobiografickým hrdinom próz Janka Jesenského, napísaných na hranici realizmu a moderny (v noveletkách z rokov 1901 – 1906). Je bližšia jeho kriticko-reálnemu pohľadu, než neskoršiemu kraskovskému modernistickému výrazu, nasýtenému žiaľom a vrstvením ťaživého pocitu.

Okrem vecnejšej polohy má aj polohu dekoratívnej obraznosti uchopenej s paradoxným vyznením. Prokešovej alterego – žena nemá rada pretváрку a zastieranie podstaty, celkove ilúziu ťažiacu z krásy vecí. Odmieťa „svietivú romantiku“ zimy („s jej nariaseným teplom“) a odvrhuje aj konvenčnú predstavu pohody interiéru v zimnom čase (báseň *O zime*, zb. *Cudzia*). Priniesla však najlepšiu poéziu bytu, v ktorom má osobitný význam i dekorácia, lebo subjekt tu má výsadu častého kontaktu so svojimi vecami. Je to svet uzavretý, ale patrí iba hrdinke. Čaká na naplnený vzťah, teší sa zo snívania. Rozvíja pestré úkazy súvisiace s rozmanitými podobami svetla, ktoré dokáže priestor zútulniť, skrášliť, no zároveň zvýrazniť drsný fakt poznania. Z vegetatívnej ríše preferuje lístie, ktoré za pomoci lúčov vytvára zvláštny úkaz retiazky, prerušovaného svetelného dojmu. Autoštylizáciou seba ako slnečnice nabáda žiť po svojom, unikať pred manipuláciami, vytvára ideál „krásy vychutnávanej v pokoji“.

Pri poetkách debutujúcich v osemdesiatych rokoch začne dôležitú úlohu zohrávať fenomén, ktorý Boris Tomaševskij v teórii postavy nazval

„maskovaním“ (1970, s. 147). Prostredie, v ktorom hrdinka žije, vystúpilo do popredia u Prokešovej, v jej bytových zátišiach, výzor a odev, akýsi „obal“ postavy – vrátane nadprirodzeného – sa stane určujúcim u Ondrejkovcej aj u Haugovej. Pod „metódou masky“ má Tomaševskij na mysli opis hrdinkinho zovňajšku, jej odevu a zariadenia obydľia, alebo hoci aj meno, lexiku, štýl prehovoru a témy, ktoré sa vyskytujú v jej reči (tamže). Domnievam sa, že v poézii nejde predovšetkým o charakter postavy v zmysle jej spoločenského zatriedenia, prípadne psychologickú jednotu, ale ide najmä o vizualitu obrazu. „Postava“ je vsadená do montáže detailov a signálov významu a črtá sa v rozmiestnení a v parametroch akýchsi rekvizít. Cez ne sa napokon nepriamo, okľukou, dozvedáme aj o jej vnútri, o emóciách a myšlienkach.

Anna Ondrejková priniesla svojský príspevok do prírodno-magickej, resp. mýticko-magickej línie. Púta pozornosť prírodnými elementmi fantazijnej bytosti, cez ktoré hovorí hlas modernej ženy, často však mimoslovným príhovorom, prostredníctvom neverbálnej komunikácie. Ondrejkovcej nemá rusalka, či bytosť zakliata do stromu, nie je schopná reči. Je opakom Šeherezády, ktorá pretrváva v živote, žije iba vďaka jazyku, rozprávaniu nekonečnej reťaze príbehov. Staví na neustálych metamorfózach jednej z najstarších slovanských balád – *Išli hudci horou*, pochádzajúcej spred 15. storočia. V nej sa pohanský panteizmus premietal do viery, že ukrivdenej obetis život neskončí, pretrváva v prírodnej podobe. Vo viacerých Ondrejkovcej zbierkach sa obmieňajú detaily telesnej schránky, ktorá je narušená, pričom hrdinke pripadá ako nenáležitá, stiesňujúca, až uväzňujúca. Zastupujú ju „*boľavé šupiny na bokoch*“ (báseň *Vystupujem z mora...*, zb. *Plánka*, 1984), prípadne vlasy, „*z ktorých tečie smola, / z rúžu utajená krv*“ (tamže). Keďže vnútorne ostáva nezmenená, snaží sa, aby sa niečo zmenilo tým, že mení svoj zovňajšok a rituálne sa zbavuje stôp po bolestnej minulosti. Robí to presne opačne než Groeblová, ktorá minulé okamihy rituálne prežívala vždy nanovo, aby sa opakovaním banalizovali. V autoštylizácii planej jablone si prikazuje: „*Nalíčiť drobné jazvy, keď sa už nezaľhoja*“ (*Sneh alebo smutná jablko plná nedozretých pávov*, 1993). Vyplýva to z naliehavej, až náruživito uskutočňovanej snahy zničiť rekvizity všetkého, čo pripomína druhého človeka, azda partnera, a zbaviť sa spomínaného „obalu“, čiže vonkajškových stôp po situáciách, ktoré pripomínajú bolesť, nenaplnenie lásky. Azda v tom spočíva nádej, že pod vplyvom vonkajšku sa podarí vnútru očistiť a vysporiadať sa so stratou. Obmieňa kraskovskú nevyhnutnosť otupiť sa, „skamenieť“, asketicky sa umŕtviť a chrániť sa ničivým účinkom citov: „*Stať sa kameňom, necítiť. / Necítiť*“ (tamže). Jedine tanec je zrejme symbolom vitality, umenia žiť a má prídych erotiky. Ondrejkovcej „ja“ sa však zakaždým ocitá v situácii alternatívy, z ktorých voľba každej by znamenala ublíženie niekomu druhému, a tak radšej znáša ušľachtilý boj medzi možnosťami. Nie jej je dopriaty ani jeden z pólův existencie, intenzívny život s naplnenou

láskou (tanec), ani zabudnutie na partnera (smrť): „*Nikdy sme spolu / netancovali: smrteľní sme vošli / do ohňa: chránil si / koho?*“ (Skoromed skorokro, 1998).

Prepojenie dvoch tvárí má inú funkciu než u Haľamovej: „*V mojej / tvári tvoje / zmučené / oči, alebo „Zlož / si ma z tváre“* (obe tamže). Naznačuje nie súlad, ale nutnosť neustáleho rozdvojenia medzi túžbou a jej umrtnením. Žena buď patrí jemu, nedosiahnutému partnerovi, alebo zakliatiu, a iba v pozícii zakliatej môže prekonať znecitlivením pocit nenaplnenej lásky. Symbolom očisty je oheň. Predstavuje sa nám imaginárny horiaci priestor, otvorený, očisťujúci subjekt od vzťahu, ktorého je súčasťou. Výpoveď sa rozbieha a voľný verš skracuje, hoci horizont sa rozširuje: od záberov na menšie scenérie prírody, alebo divadelného javiska pomyselne presahuje k neohraničenému priestranstvu. V predstave baladického totemizmu, ako žena-strom vypovedá:

*sen: odrežem
si kôru
spred očí,
odrežem si viečka
(Skoromed skorokro, 1998)*

I keď obraz pôsobí drasticky, ide o úľavnú očistnú predstavu, o rituál, v ktorom sa odstráni prekážka videniu a vystúpi sa z obmedzení. V stromovej podobe musí hrdinka vyrezať do kôry otvory, aby z jeho vnútra videla von. Na totemický pohanský princíp je už navrhnutá kresťanská symbolika obety cez tok medi a krvi zmazávajúcich vinu. Hoci je jej poézia preniknutá obrazmi bolesti, s vecnou triezvosťou a skepsou berie postavenie básnika resp. poetky, ako aj možnosti pôsobenia slov: „A moja vernosť poézii je možno len výrazom neschopnosti urobiť proti bolesti na zemi niečo účinnejšie“ (Ondrejková, 1992, s. 11).

Mila Haugová začala dôsledne pracovať s archetypálnymi významami kultúrnych postáv⁵. Ženskosť postavila na kultúrny základ. Aj jej zásluhou sa prestala spájať s čisto osobne citovými výlevmi a so svetom domácnosti, znovu získala lesk elegancie. Na margo: je zaujímavé, že svet domácnosti bol z obrazov zvláštne „vymazaný“ už Haľamovou a medzivojnovými poetkami, a neskôr inovovaný Nórou Ružickovou cez obrazy laboratórneho skúmania. Haugová sa rozvíjala štúdiom výtvarného

⁵ S kultúrnymi postavami veľmi zaujímavo pracuje i Stanislava Chrobáková a dovŕšuje ich odvodeniny od mužských pendantov (objavujú sa aj u Haugovej a Podrackej), o čom svedčí už titul zbierky – *Nahá v trní* (2006), odvodený od názvu balady od romantika Janka Kráľa. Ponúka i novovytvorené meno Alfabeta, ktorým vedie dialóg s M. Haugovou, pričom doň originálne zašifrovala vrstvy psychiky. Sú nimi hladina Alfa, cez ktorú fungujeme v bdelom stave a hladina Beta, ktorá zastupuje pokojnejší meditatívny stav, v ktorom aj bežné situácie možno paradoxne triezvejšie usporadúvať, hodnotiť, zmierovať sa s prežitým i bilancovať.

umenia, fotografie, filozofie, prakticky ako „samorast“ – autodidakt, keďže vyštudovala Vysokú školu poľnohospodársku. Poetkou – „samoukom“ bola už Haľamová, absolventka obchodnej akadémie, ale počnúc debutantkami šesťdesiatych rokov sa autorky takmer zákonite prepracúvajú k profesii spätej so slovom, najmä redaktorskej alebo knihovníckej, a to nezávisle od toho, čo vyštudovali (Prokešová skončila slovenčinu a bulharčinu na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského, Ondrejková zasa knihovnícku nadstavbu).

Haugová rozširuje priestor poézie na imaginárnu ríšu, „prevzdušňuje ho“, odpútava ho od pozemského života. Chce povedať niečo k ženskému fenoménu ako takému, nie iba vysloviť individuálne vyznanie, čo ju spája s dávnejšími autorkami – s Ľ. Podjavorinskou, Zorou Annou-Lackovou či Vierou Markovičovou-Zátureckou a s inými, ale aj s neskoršou Tatjanou Lehenovou. Predtým sa to dialo prevažne cez rétorické poučanie a deklarovanie cez obraz žien ako ozdobných figúrok ilustrujúcich ideológiu. Naproti tomu ona históriu ženy rozvrstvie cez pravzory jej konania. Ako prelom v jej tvorbe sa dá vnímať civilnejšia zbierka *Možná neha* (1984), vyzdvihnutá Valérom Mikulom za „prenikavú nehedonistickú senzuálnosť a psychologickú presvedčivosť“ (1989, s. 80), a to aj v tom zmysle, že potom prechádza k celému diapazónu „postáv“. V zbierke *Praláska* (1991) sa vynára archetyp ženy s menom Alfa, ktorá nielen stráži oheň, ale aj zbiera príslovia. Jej činnosti sú späté so sprostredkovaním ľudskej, nielen osobnej pamäti. To bola už funkcia antických múz, zachytávajúcích udalosti, o ktorých im rozprávala matka – Mnemosina. Haugovej „postavy“ majú nielen chôdzu a gestá (ako u Haľamovej, a aj u ďalších predchádzajúcich poetiek), ale aj mená, ba nie iba jednorazovo použité, ale stálejšie, fungujúce ako konštanty. Príhovory Alfe sú hovorením k sebe, a súčasne aj príhovormi, ktorými sa usiluje sa vhlbiť do sna, poskytujúceho ženám únik zo všednosti. Vytvára atmosféru nočného rozjímania:

*Som Alfa.
V pradávnych smútkoch
sa kúpe moje telo,
zranené hviezd
odchádzajú,
spánok len posledným
článkom prsta pohľadká
moju tvár;
obrazy bez myšlienok,
myšlienky bez obrazov.*

Upriamuje pozornosť na svoju „tesnú masku“ a objasňuje ju ako súhrn obmedzení, toho, že jej bola nadiktovaná, „nasadená“ určitá podoba a roly,

ktoré má splňať v podobe očakávaných činností. Slobodný pohľad („okrídlené oko“) patrí iba mužovi. Zbavením sa ženských znakov správania by však prišla aj o mnohé hodnoty, ktoré obohacujú ju i druhých. Túži po univerzálnosti, ale tú pre ňu predstavuje až dopĺňanie sa ženskosti s mužskosťou. Je to v prvom rade žena chrániaca teplo domova, čo je poslanie, ktoré sa jej prisudzuje ešte i dnes, no platila už v praveku, len sa uskutočňovala v priestore jaskyne a v doslovnom (nielen v prenesenom) zmysle slova: A „sedí skrčená pri nekonečnom ženskom ohni“. Aké sú jej činnosti? Bdiieť a starať sa o ostatných. Krotiť prírodu, keďže zvieracie tvory vedie od pudov k nehe. Je schopná predtúch (čím prezrádza svoj komplex vedmy) a magicky komunikuje s divými i zdomácnenými zvieratami. „Pradávnymi“ doménami ženy sú starostlivosť a láska, bdenie. Až napokon sa upriami na kľúčový moment jej poslanca, ktorým je „nechávať znaky, teda byť“. Práve preto je však zraniteľná, keďže uchováva v spomienkach i spoločné zážitky, ktoré iní z pamäte vypúšťajú, na ktoré zabúdajú.

Totemické zložky postavy ženy s hadím chvostom, s krídlami či s perím v tomto prípade odkazujú nie natoľko na baladu, ako skôr na stredoveké bestiáre plné ľudsko-zvieracích monštier a rôzne kombinovaných tiel. Ako keby sa detaily – synekdochy z predchádzajúceho vývinu tvorby poetiek – u Haugovej rozrôznili, a zároveň pospájali do celkovej mozaiky, evokujúcej „postavu“. Tvoria síce detailizovanú, ale v predstave ucelenú bytosť. Činnosti ju uzemňujú a ich údaje výraz prozaizujú. Naopak, obrazne pomenované vlastnosti a schopnosti dodávajú poézii fantazijný nádych. Aktualizáciou Kassandry v jej mene hovorí: „Som tu len preto, aby som o tom mohla rozprávať“. Ak muži majú poslanie v oblasti politického, alebo fyzického a technického boja, ženy majú priniesť posolstvo slovami, už nielen vychovávať k reči, alebo sa ňou modliť (ako to samy deklarovali v národnom obrodení), ale aj básniť.

Haugovej sa podarilo urobiť z hrdinky komplexnejší fenomén. O to viac je prekvapivé, že postupne sa u nej rozpadá, triešti sa na signály svojich vlastností. Keď si prečítame názov jednej z básní zo zbierky *Krídlatá žena* (1997), očakávame vykreslenie bytosti. Veď Koré bola v antickej mytológii bohyňou obilia a rastu, unesenou Plutónom do podsvetia. V personifikovanej podobe zastupuje rastlinstvo a jeho každoročný návrat do života – vždy na jar prechádza zo záhrobia do priestoru zeme. Avšak v básni nenájdeme príbehový výsek, ba ani len detail nejakej osoby. Namiesto nich stojí v popredí sled charakteristík pomenovania „otvor“, pripomínajúci litanické vzývanie. K čomu sa upína? K „otvoru“ hovoriacich úst, vchodu do podzemia, ústiu kalicha kvetu, atď. Cez tieto tematické signály sa predsa len dáva do súvisu s už spomenutým mytologickým príbehom. „Postava“, oslovovaná cez druhú osobu (môže ísť však aj o sebaoslovenie autorky), tu doslova mizne. Názorne sa presúva do ničoty, na rub zmyslovo vnímateľného sveta:

*otvor v tráve pod твоjím ľahkým **krokom**, do ktorého
sa nezastaviteľne vtáhuješ,
(báseň Koré, zb. Krídlatá žena, 1999)*

Je to evokácia núteného presunu do podzemia (únosu Koré Plutónom). Čiarka, nečakané ukončenie básne, naznačuje, že pohyb bude pokračovať, tak ako návrat vegetácie je cyklický. Narážkou na „skameneliny jazyka“ sa tu zároveň hovorí, že ide o znovuzrodenie cez reč básne, takže je sem vpašovaný autoportrét poetky. Posolstvo starorímskej Koré – s gréckym menom Persefona, v autorkinej tvorby stále rezonuje – v zbierke *Rastlina so snom: Vertikála* (2006) je signálom, toho, že stíšením mysle možno prečkáť momenty v neprajnom období alebo prostredí.

Gramatika jazyka je u nej daná do paralely s usporiadaním rastlín do Linného tabuľky ich latinských mien, je dokonalá, ale reálne ju nemožno uvidieť. Hmatateľný je výlučne sám život vegetatívnej ríše, ktorá prebýja poriadok vitalitou, nevypočítateľným vývojom tvarov. Ideálnym priestorom je preto „záhrada“, prepájajúca abstrakciu usporiadania so životným rastom. Nie je to už Podjavorinskej „záhradka duše mojej“, zastupujúca vylepšovanie dôverne známeho priestoru, ale obraz stavu reči, nad ktorou nemáme moc. Mená postáv a vedecké pojmy (biologické, filozofické, či jazykovedné – z historickej gramatiky) slúžia iba ako signály na orientáciu výpovede k významu, sú to najnevyhnutnejšie oporné body, na ktorých je napnutá významová sieť básní. Tak aj ženské meno umožnilo iba rozpoznať obrys príbehu. Haugová smeruje k abstrakcii, k samopohybu významových zábleskov a „sedimentov“ tradície. Úpenlivo rozrýva svoj voľný verš na čiastočky a priestor textu vystavuje experimentu, aby hovorila bez ovplyvnenia strnulým jazykom.

Koncom deväťdesiatych rokov sa Haugová celkom mimovoľne dostala do príbuzenstva s vtedy čerstvou debutantkou Nórou Ružičkovou. V ich obraznosti prebieha proces, v ktorom sa poézia zbavuje celistvejších obrysov sveta ľudí, čo pripomína pojem dehumanizácie umenia, použitý a zavedený literárnym kritikom Ortegom y Gassetom ešte v dvadsiatych rokoch v súvislosti s európskymi avantgardami. Exkluzivita obraznosti Haugovej, a v inom zmysle aj Ružičkovej, má síce s avantgardou styčné body – v úsilí očistiť poéziu od úžitkových významov a cieľov a jej posune do polohy čisto estetickej kontemplácie. Podstata je však iná, postavantgardná. Ich spôsob vyjadrenia, ktorý popiera citový výlev (u Haugovej zámerne nie vždy odmietnutý) sa spája s tým, že hľadajú sebazobrazenie, ktoré by nebolo konvenčné, v poézii už použité. Priamočiare vyznanie emócií sa spája s veľkou časťou tvorby poetiek v slovenskej tradícii. Nejde o to, že by s ňou polemizovali, skôr o to, že táto ich odlišnosť vyniká práve na pozadí tradičného vyjadrenia v poézii žien. No Haugová ešte strieda

fragmentarizovanú obraznosť s priamejším citovým vyznaním. Nechce sa asi obmedzovať ani snahou byť za každú cenu netradičná. Prosto píše zo seba, autenticky, raz tradičnejšie, inokedy s riskantným experimentom.

U Ružičkovej už nenájdeme sceľujúci príbeh zo života prípadne z mytológie, aký sa ešte črtal v Haugovej *Praláske*. Ako jediná spomedzi debutantiek deväťdesiatych rokov strhla na seba pozornosť – ako poetka nového uspošobenia obrazu, čo platilo aj v rámci tvorby autorov, nielen autoriek. Po Lýdii Vadkerti-Gavorníkovej, debutantke šesťdesiatych rokov, je Ružičková ďalšou poetkou, ktorej doménou je metodickosť a prepracovaná metóda. Svoje zámery dáva najavo programom, vsúvaným dokonca do veršov. Takáto metatextovosť ako širší jav súvisí s vystupňovaním skepsy k možnosti vyjadriť sa originálne, alebo aj osloviť širšie vrstvy publika. Pre mňa osobne je dilemou, či vnímať jej verše samostatne, ako svet sám osebe, alebo aj v paralele s jej teoretickou reflexiou, podanou napríklad v múzickej eseji *Trhlina* (2001). Autorka v nej síce píše o výtvarníkoch, ale esej prezrádza i jej vlastné tvorivé nápady. Ak by sme ju pomeriavali čisto s teoretickými koncepciami filozofie, estetiky a vedy o výtvarnom umení, z ktorých evidentne čerpá, potom by sme evidentne priznali, že je to iba napodobňovateľka (epigónka) filozoficko-estetických koncepcií. Ona je však schopná vytvoriť prekvapivý, a pritom samozrejmy obraz, osloviť spontánnym grifom a vykresliť sugestívny svet predstáv.

Jej aktérka sa správa tak, akoby sa musela sa zbaviť pút konvenčného zobrazenia ženy resp. ešte dievčaťa, aby sa mohla znovu konštituovať. Kontrastný pohľad toho druhého ju manipuluje - nielen jej vnucuje podobu, ale ešte ju aj uzatvára a tým umŕtvuje jej horizont. Veď platí, že len druhý človek ma môže vidieť ako celok – ukončene, čiže neživotne. S tým súvisí jej symbolika tkaniny textu v analógii s pavúcou sieťou, ktorú sama tká. Nemôže uniknúť z konvencií, ale vie o tom a svoju situáciu sama utvára s určitým nadhľadom (*Osnova a útok*, 2000). Derek Rebro pomenoval jej „strach z rigidných rámcov, schém (a je jedno, či ‚mužských‘ alebo ‚ženských‘)“ (2008, s. 52).

V najnovšej fáze vytvára efekt „mihotavého“ priestoru, ktorý vrcholí v cykle *Beztvárie*. Jej názov napovedá úsilie zbaviť sa konvenčných obrazov tváre ako poslušne reflektujúcej stav duše, hrdinky⁶. Ide v nej o absenciu tejto najviac individualizovanej časti tela – veď tvár je individuálnejšia než napríklad ruky, podľa nej sa dá človek rozpoznať už letmým pohľadom. Posunom pojmu „beztvárie“ do stredného rodu sa vytvára ešte aj označenie pre prázdny, neutrálny priestor, zbavený individualnosti, či rodových príznakov. Vzniká miesto pre zrod novej výpovede. Fenomén „beztvária“ ako

⁶ Zoltán Rédey odkrýva názov zbierky cez frazeológiu: „nevdojak implikuje... predstavu mravného, charakterového deficitu... byť 'bez tváre', 'ne mať vlastnú tvár' či ‚kožu na tvári‘, ‚stratiť‘, prípadne ‚skrývať‘ svoju tvár“. Podľa neho sa však ukáže významy u autorky „nie sú zatažené tradične chápanou moralitou“ a „nestálosť“ je tu uchopená v pozitívnom zmysle (2005, s. 9).

keby nadväzoval na svojrázne torzo v predstavovom svete Jána Ondruša. Ten predstavil v zbierke *Posunok s koetom* (1968), v cyklickej básni *Rukáv úkaz*, ktorý pomenoval ako fenomén v strednom rode – „*skriovené toár-nôž*“, vo svojom novátorskom uchopení príbehového zobrazenia postavy s unikajúcimi obrysami, prelínajúcej sa s okolím.

Ružičková skôr dáva najavo, že za zmyslovo vnímateľnú podobu sa možno ukryť a nedať si vziať svoju podstatu, ktorá druhému uniká. Jazykom a obrazom si ju privlastňujú druhí, ale ona sa potrebuje z ich videnia vymknúť. Ponúka svet „beztvarostí“, teda zárodočnej hmoty, čiže látky – hýlé, ktorá ešte len čaká na tvarovanie vecí, objektov a ľudí. Je nápadné – asi bez zámernej narážky na Haugovú, že „tesná maska“ tela sa tu rozpochybovala a zdynamizovala aj jazyk do zvukových hier. V experimentálno-permutačnom texte sa obmieňajú pohyblivé formulky: „*telesné si priotelilo tesné si priotelilo telesné*“ sú hranice tela popierané a prechádzané a báseň vyniká pri poetkinom prednese na CD, kde vytvára dojem echa. Princíp obrátenia poriadku v poézii žien a zároveň pohybu sa prejavil aj v mýticko-magickom resp. baladickom metaobraz: „*Totemický strom si popyhľávané vŕahuje naspäť pod kôru*“.

Hoci je Ružičkovej subjekt sústredený na svoju polemiku s konvenciou, nie je v súlade so sebou, v osobnom založení naznačuje váhavosť a neistotu. Jedno „ja“ ju vníma ako tí druhí, a druhé ja je tomu schopné odporovať, čeliť, no práve to vlastné – druhé „ja“ nemá o sebe konkrétnu predstavu. Jej skupenstvami sú voda ako zárodočná a vzduch ako bezhraničný. Vzdušný živel sa bude usilovať „rozparcelovať“ a vložiť doň miery pre zákonitosti svojho slobodnejšieho sveta. Odkiaľ sa berie vedecký jazyk aj v obraze každodenného priestoru? Vychádza z predpokladu, že k svetu môžeme preniknúť len cez odstup a geometriu bodov priamok, oblúkov – uhlov pohľadu. Nedá sa s ním naivne stotožniť, iba dočasne sa primeráť a potom sa zas vzdialiť do odstupu. Tak vzniká textúra jej protokolového voľného verša.

Prebieha tu dekonštrukcia lyrickej hrdinky. Nadväzuje na J. Ondrušove dekomponované a Ivanove Štrpkove „rozliate“ postavy (*Krátko detstvo kopijníkov*, 1969), čiže je pokračovaním línie exkluzívnej poézie s princípom epiky, korešpondujúcej s výtvarným hnutím naratívnej figurácie. Je to i popretie dávnejšej, ešte symbolistickej, kraskovskej synekdochy, uchopenej ešte pred Kraskom už Jesenským. Súčasne ide aj o vzdialenie sa detailu tváre, rúk, špecificky transformovaných Ľ. Podjavorinskou, M. Haľamovou, Ľ. Groeblovou, ale aj inými predstaviteľkami intímnej lyriky - Kristou Bendovou, či Máriou Jančovou, kde detail predpokladal dosadenie ostatku tela, a svoje prisúdenie majiteľke resp. majiteľovi. Cezeň stál v centre obrazu resp. zobrazenia ľudský stav, aby nepriamo evokoval afektivitu (slasť, bolesť, vôbec pocity stránku duše).

Ružičková sa prezentuje ako intelektuálny autorský typ, a pritom ako krehká lyrička. Založením kriticko-skeptického postoja je blízka Groeblovej, abstrakciou imaginárneho sveta zas Fiebigovej. Všetko sú to nezámerné súvislosti. Časti tela sa rozpadajú, zanikajú, vznikajú však oporné trasy, body, línie, na ktorých sa zachytáva pohľadom. Jej subjekt-dievča, žena je unikavá, ako meňavka. Dôkazom je akýsi rozpočítaný autoportrét, v ktorom sa na rozdiel od iluzórnej namyslenosti Narcisa ukazuje iba obyčajná, neistá identita.

*Prečo by **tuár** mala predstavovať výnimku? Prečo by **tuár** mala byť výnimkou (z) hladiny? Prečo by zmena vo výraze, inokedy odkazujúca na vnútorný život majiteľky **tuáre**, nemohla byť teraz len náhlým a náhodným zvrásnením hladiny pri dotyku vetra?*

V prípade Narcisa, podľa psychoanalýzy „obraz pozorovaný vo vode akoby bol kontúrou nejakého rýdzo vizuálneho láskania“ (Bachelard, s. 31). V kontraste s tým vyniká, že Ružičkovej tvári je vzdialená sebaestetizácia, ba nejde ani o nemateriálny dotyk pohladenia. Badateľná je snaha odvrátiť obraz tváre cez vodný živél! Už nie je maskou na vnútri človeka (ľahostajné, či priliehavou, ani nenáležitou a klamlivou), patrí hladine bez zaväzujúcich individuálnych obrysov. Poetka píše skôr o tvári vo všeobecnosti, chce ju oslobodiť od seba, púšťa ju do kolobehu prírody a pridáva do okruhu neosobných fenoménov. Rituálne odovzdáva seba, svoje telo, svoju tvár okoliu. Je v tom už len veľmi vzdialená ozvena oféliovského komplexu ako miznutia ženy, tu až jej strácania sa z hmoty.

Na záver sa žiada vyčleniť oblasti, s ktorými autoštylizácie súvisia:

„Postava“ v modernej poézii, zvlášť v lyrike, nikdy nebola celistvá (vždy bola svojím spôsobom „nonfiguratívna“ – vypožičajúc si pojem dotýkajúci sa výtvarného umenia). Jej postupný rozpad má paralely so strácaním integrity obrazu, ba i centrujúcej synekdochy, ktoré sa odohráva smerom od moderny k neskorším verziám poézie. V prípade umenia žien má zvláštnu úlohu „postava“ autoštylizácia, alterego. Po stáročia stál fenomén ženy v pozícii objektu, často krásneho, ktorý iba stelesňoval krásu a predstavu (mužského) subjektu o nej, alebo niekedy šlo o estetizáciu smrti, straty, čoho najvýrečnejším prípadom je komplex Ofélie. Umelkyňa, ktorá sa ocitá zoči-voči tradičnému obrazu, sa odpútava od tejto predstavy. Ak by aj nešlo o polemiku s tradíciou, väčšina poetiek sa vo vzťahu k hrdinke zdôraznene zaoberá tým, ako ju vidia druhí, a ako sa vníma sama (od Podjavorinskej až po Ružičkovú).

Žena ako „postava“, zrkadlová reflexia či stopa skutočného autorského subjektu sa v reči konštituuje akoby úplne od začiatku. Dlhšia je totiž tradícia toho, že bola po stáročia videná v pozícii objektu, než tradícia písania

poetiek, ktoré si neodovzdávali štafetu priamych nadväzností. Každá si vybuodovala svoje vyjadrenie skúsenosti. V slovenskej poézii žien sa pri tom zreteľne vyčleňujú dva prúdy – na jednej strane mýticko-magický, najčastejšie baladicko-totemický, a na strane druhej – civilný, zdôrazňujúci každodennosť v jej všednej, až banálnej podobe. Poézia M. Haľamovej napríklad od konca dvadsiatych rokov spontánne vyžaruje civilnosť, aj keď má rozprávkovovo-pohanský kolorit, prípadne inovuje folklórnu baladu. Vytvára totiž fikciu plynutia bežného života, a to aj s presahmi do magicko-prírodného konceptu, ktorým vyjadruje emócie, lebo vždy vypovedá o žene súčasnej, navyše so striedanosťou vo výraze.

Šesťdesiate roky priniesli výraznú tvorkyňu epickej, príbehovej poézie Lýdie Vadkerti-Gavorníkovej. Práve ona je inšpirátorkou totemizmu, baladicko-magického, fantazijného nádychu postáv, najmä svojou skladbou *Kolourátok* (1972). Do abstraktného princípu, pomenovaného pojmom „pár-nepár“ zas Vadkerti-Gavorníková zahrnula jednak spor vnútri seba samej, jednak partnerský vzťah plný peripetií. Po Groeblovej a Haľamovej tak ani u nej nie je isté, či details patria žene, alebo mužovi, čím prechádza k abstrakcii v náznakovom príbehovom zobrazení. Vadkerti-Gavorníkovej subjekt, hrdinka tak tvorí premostenie medzi vecným detailom (symbolistickou synekdochou M. Haľamovej, Ľ. Groeblovej, či ešte aj V. Prokešovej), zabezpečujúcim civilnejší výraz, a postavou fantazijného rázu, ktorá nadobúda totemické prvky (u M. Haugovej, A. Ondrejčkovej, D. Podrackej, E. Lukáčovej, ba dokonca i u Ružičkovej).

Pripomeňme ešte akýsi protiprúd – v sedemdesiatych rokoch priniesla osobité verše bez postáv Gizela Slavkovská-Gáfriková, zbierkou *Potichu* (1974). Je to lyrika civilno-meditatívnej reflexie, ktorá nechce svet meniť, iba odkrýva jeho paradoxy, nevyhnutné zákonitosti, doliehajúce na človeka. A je to i poézia čistého hlasu, bez samolúbnych autoštylizácií, utkaná z miniatúrnych vízií a zo sentencií. Prehovor vychádza priamo z duše, bez medzistupňa jeho stvárnenia príbehovými výjavmi, či bizarnou obraznosťou. Sleduje svet cez emócie, ale vyúsťuje do myšlienky. Prezrádza vnímavosť a krehkosť duše, ale tlmočí aj silu precitnutia a prijatia nevyhnutných zákonitostí života.

Napokon v Tatjane Lehenovej, koncom rokov osemdesiatych vstúpila do poézie vyslovene civilná poetka, podieľajúca sa na scivilnení kultúry – spracovaním žánrov vecnej literatúry a administratívneho subštýlu – svojimi povestnými „reportážami“ z pracovného oddychu a ležérnou výpoveďou „ja“ o sebe. Aj jej hrdinka však vie byť magická, spätá s vegetatívnou ríšou, s trávou, s čarami. Využíva priam kabaretnú schopnosť vytiahnuť ukážkovú problémovú, smiechom odbremenenu situáciu. Priznáva sa k dôležitej pozícii citov vo vlastnom živote, ale má odpor k ich „lacnému“ priamemu vyznaniu. Vyznáva ironický, až znevažujúci postoj k tradičným poetickým postupom, a pritom tak robí s talentom na poetickosť krajinomalby (*Pre vybranú*

spoločnosť, 1989). V zbierke *Cigánsky tábor* (1991) odvrhuje „ľúbivý“ výraz. Komponuje útvar pohybujúci sa medzi kolážou a leporelom. Spolu s tým poprela inštitúciu knihy, rozpochybovala pevne stanovené hranice autoportréту a „pomalým prelievaním svojej identity“ akoby z inej orientácie prišiel k výsledku podobnému Ružičkovej *Beztváriu*. Aj Lehenová „postmoderne“ teoreticky komentuje svoje básne, keď im dáva názvy ako „realistický opis popoludnia“ či „paralelný text“, alebo – „žiadna jedna tvár“...

Katalóg básnických prínosov by bolo možné dopĺňať. Je pozoruhodné, ako poetky narábajú s obrazom tváre, ktorú existenciálna psychoanalýza charakterizuje ako pohyblivý reliéf a najzraniteľnejšiu súčasť telovej schémy (porov. Pondělíček, 1992). Uchopili ju citovo, vecne i experimentálne. Cez premeny lyrickej hrdinky sa tak príbeh dejín slovenskej poézie žien skladá spontánne, bez zámerov autoriek aspoň do relatívnej a pretržitej kontinuity.

LITERATÚRA

- ČEPAN, Oskár: *Štortá*. In: *Literárne bagately*. Bratislava : Archa, 1992, s. 48 – 59.
- FELIX, Jozef: *Slovo o Sláve Manicovej*. In: S. Manicová: *Ranená očami*. 2. vyd. Bratislava : Tatran, 1971, s. 159 – 171.
- FIEBIGOVÁ, Henny: *Kto žiť vie, vie byť šťastný. Rozhovor s Henny Fiebigovou-Sivákovou*. Autor rozhovoru: Anton Baláž. In: Knižná revue, 19, 2009, č. 1, s. 12.
- GÁFRIK, Michal: *Kosorkin, VHS, Neresnický, Groeblová*. In: *Poézia slovenskej moderny*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1965, s. 302 – 312.
- GÁFRIK, Michal: *Na pomedzí moderny*. Bratislava : Slovenský spisovateľ 2001.
- KOCÁK, Michal: *Listy Ludmily Riznerovej-Podjavorinskej 1 (1889 – 1918)*. Bratislava : Matica slovenská : Martin, 1988.
- MIKULOVÁ, Marcela: *Groeblová, Timrava a tí ostatní...* Slovenské pohľady, 107, 1991, č. 11, s. 73 – 77.
- MINÁRIKOVÁ, Marianna: *Proč slovenské poetky*. Slovenské pohľady, 116, 1996, č. 3, s. 6 – 12.
- MIKULA, Valér: *Nesvoja v cudzom svete*. In: *Literárne observatórium*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1989, s. 82 – 84.
- MIKULA, Valér: *Poézia možností*. In: *Literárne observatórium*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1989, s. 78 – 81.
- ONDREJKOVÁ, Anna: *Odpovede blúdia v nás. Hovoríme s poetkami Margitou Dobrovičovou a Annou Ondrejkovou*. Literárny týždenník, 5, 1992, č. 52, s. 1, 10 a 11.
- PACHMANNOVÁ, Martina: *Čeho se bojí dějiny umění?* In: Oravcová, Jana - Mitášová, Monika (ed.): *Rodové štúdiá v umení a kultúre*. Bratislava : Sorosovo centrum súčasného umenia, 2000, s. 11 – 18.
- PONDĚLÍČEK, Ivo: *Tvář a lidský úděl*. In: *Čtyři eseje z „labyrintů duše“*. Praha : Pražská imaginace, 1992, s. 5 – 29.
- REBRO, Derek: *Srdce bijíce cez EKG*. Romboid, 43, 2008, č. 3, s. 49 – 56.
- RÉDEY, Zoltán: *Nestálosť, neuchopiteľnosť, nepostihnuteľnosť*. In: Romboid, 40, 2005, č. 4, s. 9 – 13.
- ROBBE-GRILLET, Alain: *Postava. Příběh*. In: *Za nový román*. Praha, Odeon, 1963, s. 20 – 25.

- RUŽIČKOVÁ, Nóra: *Trhlina*. Romboid, 36, 2001, č. 1, s. 36 – 43.
- STRMEŇ, Karol: *Namiesto slamy postlať lásku. Nezabudnutá poézia Hany Záhorskej a jej ohlas v dobovej korešpondencii a veršoch Karola Strmeňa*. Kultúra, 15. júla 1998, č. 6, s. 8 – 10.
- ŠALDA, František Xaver: *Žena v poesii a literatúre*. In: *Boje o zítřek*. Praha : Melantrich, 1948, s. 53 – 69.
- TOMAŠEVSKIJ, Boris: *Hrdina*. In: *Teória literatúry*. Praha : Lidové nakladatelství, 1970, s. 145 – 150.

SUMMARY

To the Autostylization of Slovak Female Poets of the 20th Century

The paper offers a panoramic view at Slovak female poetry in throughout the whole 20th century. It defines autostylization as a phenomenon with a specific position in the works of female authors. Then it focuses on the way individual authors evoked the details of eyes and hands (Podjavorinská, Haľamová) and how they modeled cultural archetypes and mythological figures (Haugová). At last it concentrates on the image of face reflecting on the water's surface (Ružičková). It deals with continual decomposition, even disintegration/dissolution of the literary character – alter ego. It shows that the subjects/heroins of the female poets were formed under the influence of gender stereotypes and Slovak folklore stylizations, but at the end of the 20th century they have reached a point of denying a specific image of woman and have shifted the image into the abstract space without ethnocultural borders. In accordance with this statement the author of the article differentiates civil and mythological mystical line of their works.

Spomienkové rozprávanie Hany Gregorovej

Jedným z momentov, ktoré zasahujú akékoľvek definície osobnej identity, je intenzívny zápas o existenciu individuálnej revolty. Hľadajúci protagonista sa v takomto prípade stáva reprezentantom a nositeľom všeobecného pokroku reflektujúceho formy poroby, útlaku, smútku a subjektívnych tragédií. Podobnou cestou kráča memoárová próza Hany Gregorovej *Spomienky* (1979), ktorú čítame a interpretujeme ako záznam subjektívnej manipulácie s hranicami patriarchálnej spoločnosti a kontrolou dobových existenciálnych zákonitostí. V rozpore so všetkým, k čomu odkazuje duch doby, vytvára autorka koncepciu, ktorá sa stáva prostriedkom k prekonávaniu materiálneho sveta, pričom ho mení na abstraktné miesto transformácie. Autobiografickému prístupu k ľudskej identite preto vyhovujú postupné vklady a nánosy informácií, ktoré poukazujú na odklon od „hmoty, poté, čo se uplatnila její paměť, její nehmotná stránka“ (Lachmann, 2002, s. 14). Odhaľovanie konkrétnej ľudskej bolesti a tragédie je pri takomto dekodovaní cestou k originálnemu, nezastretému Bytiu. V galérii najotvorenejších obrazov preto nájdeme matku plačúcu nad mŕtvym otcom, bratom (prekrývanie detstva s obdobím dospelosti), muža vysnívaného pre slobodomyselnosť, alebo ženu zbavenú domova a spomienok. Časové rozpätie autorkinho života (od narodenia po smrť) tvorí osobitú poetiku, ktorá rekapituluje život.

Posmrtné vydaná kniha intenzívne a zároveň s deklarovanou snahou o odstup reflektuje otázku zložitej spoločenskej existencie zapisovateľky. Ako prostriedok na vyjadrenie vlastných pocitov používa kombináciu emócie (permanentné naprávanie krívd) s modifikáciou ideálneho predmetného sveta. Subjektívne i objektívne hodnoty vyjadrujú niečo z rozprávačkinej vlastnej individuality a paralelne sa pokúšajú o priamejšie napodobňovanie všedného sveta v prvej polovici 20. storočia. V hľadaní výrazu pre svoje snahy sa Gregorová neopiera o hypotézy, nereaguje na zvlášť premyslené argumentácie rodovej identity, od sna smeruje k činom. Ani v tomto smere však nedochádza k rozchodu s koreňmi, samotná situácia sa skôr transponuje do univerzálnej polohy rozchodu s jednoduchou citovosťou patriarchálneho hniezda. Sociálne a kultúrne súradnice ukazujú na nutnosť odhmotniť pretrvávajúcu skutočnosť, aby sa odhalila skúsenosť nezakrývaného bytia. Typ človeka, ktorý próza stvára, vykazuje túžbu po zážitku a skúsenosti s odlišnou kultúrou, než z akej vychádza, čo znamená odstup z prostredia svojich blízkych. Problémom zostáva tvorba novej existencie, keďže dôležitý element predstavuje oscilácia medzi vlastným a cudzím. Výsledkom je časté balansovanie na hrane, keďže hranice nie sú v tomto prípade jasne predložené. Úsilie o príslušnosť ku kultúrnej elite čerpajúcej z vonku a zároveň

neodvrhnutie domácej ľudovej tradície znamená vyhodenie z oboch týchto svetov. Zhodnotenie kultúrneho zázemia sa vyhýba radikálnej skúsenosti a otvára vedomie spriaznenosti. Otázka kultúrnej cudzoty je konfrontovaná s genetickým putom subjektu. Túžba vymaniť sa naráža na neúprosný spoločenský determinizmus, ktorý dominuje vo väčšine domáceho myslenia na konci 19. storočia. Dotýka sa totožnosti subjektu a preniká do celého jeho života. Ľudové kultúrne prejavy sa neraz skrývajú za výraz zaostalosti, ktorá je spojená s primitivizmom a rodovou separáciou. V prípade Gregorovej spomienok sa žena nestáva štylizovanou podobou esteticky a eroticky pritažlivého objektu. Nenachádzame tu ženu nabitú zmyslovosťou, nevidíme ani deterministické stereotypy, ktoré by zapadali do prudérnej spoločnosti ovládanej mužmi. Namiesto toho sa odvíja príbeh individuálnej totožnosti spojenej „s úsilím poodhaliť proces vlastného formovania“ (Bagin, 1980, s. 128). Obe tendencie smerujú ku kultivovanému prostrediu a k súladným sympatiám.

Snahu prekračovať provinčné pomery vnímame ako dôsledok estetického, spoločenského a politického protestu. Autorka zdôrazňuje nástroje etnického a, naopak, univerzálneho ľudstva. Zvrchovaný myšlienkový odkaz a nezastretá autobiografickosť vyúsťujú do explózie nahromadeného napätia medzi ideovou koncepciou a paradoxom domáceho spoločenského a literárneho vývoja. V rámci príbehu je téma šťastia čiastočne dosiahnuteľná. Tento moment figuruje ako kontrast voči dobovej nespravodlivosti. Racionálne usporiadanie sveta vychádza akoby „zdola“, čo sa zdá ako odmietanie iluzórnej idyly, hoci horizont uhla pohľadu má charakter vzbury. Opiera sa o verejný priestor, ktorý je miestom slobodného používania rozumu a smeruje k odbúravaniu „posvätnosti“ a tradičných spoločenských väzieb. V tomto prístupe sa však skrýva zárodok permanentného neúspechu, keďže hodnotou zostáva individualizmus. Kontext všeobecne zdieľaných priorít je preto kontrapunktom voči takémuto typu uvažovania. Perspektíva „tradičnej výchovy“ sa v dobovom pohľade zdá ako vyprázdnená fráza. Prítomnosť formujúceho sa vzťahu k mužovi, manželstvo a nasledovanie jeho vzoru priznáva úlohu ženskému subjektu, ktorý vytvára dojem pešiaka v spore o budúcnosť spoločenstva. Individuálny čitateľský kód v ňom otvára otázku duality transcendentálneho a fyzického vzťahu.

Do tejto kategórie vstupujú viaceré obrazy spriaznenosti. Evokujú ich imaginárne stopy mŕtveho partnera v prázdnom dome, pričom odpovede sú zmysluplné a občas viacznačné: „*Kýva na mňa ako mládenec z dediny, volá ma do kola, ale ja s meštianskou noblesou odmietam jeho vyzvanie, jeho detinské cifrovanie v tanci neviem opäťovať*“ (s. 298). V kontexte predchádzajúcich strán sa do diela dostáva ešte intenzívnejšie iný obsah. Zhmotnené spomienky na mŕtveho manžela otvárajú priestor pre intímnu skúsenosť, ktorá sa pohráva s referenčným rozmerom spomienok.

Odlúčenosť je v určitej chvíli nadradená nad životnú konkrétnosť, ktorá drvivo strieda frivolnú impresiu staršieho sveta. Imaginácia sa dostáva do stretu s opakujúcou sa aktuálnou skutočnosťou: *„Deti bývali blízko, bola som s nimi každý deň, ale bez Tajovského akoby som bola opustená a sama. Malo tak byť už celé ďalšie moje staré roky... Ten pocit nevídanej samoty som najhoršie pociťovala v noci. Desivé kvílenie sirén oznamovalo nálety“* (s. 298). Intenzívne prežívaná situácia jednotlivca privádza subjekt k reflexii viacerých otázok, ktoré po smrti manžela začali odhaľovať životné možnosti autorky a zároveň spoločnosti. Chvíľková „vnútorná temnota“ a pochybnosť tvorí protipól k racionálnemu prístupu k situáciám. Takáto podvojnásť nás sprevádza vo všeobecnej rovine spomienkovej prózy. Vyrovnávanie sa so situáciou a hľadania univerzálneho útočiska vhodného pre naplnenie vlastného životného plánu je odrazom dichotómie individuálnej (nekonfesionalnej) viery a rozumu, čo vnímame ako zjednocujúci prvok diela.

Autobiografická perspektíva rozprávania sa snaží zaoberať skutočnosťou ako celok, napriek tomu, že veľmi často dáva prednosť osobnému uhlu pohľadu. Výsledkom je už naznačený stret individuálnosti s konceptom spoločnosti. Objektívnejší rámec dodáva dielu zmnožovanie perspektív, pričom skutočnosť sa vďaka tomu „môže stať ešte abstraktnejší“ (Kubíček, 2007, s. 137). Významovou dominantou preto nie je iba jedna individuálna koncepcia sveta (rozprávač – autor). Subjektívne hodnoty vykazujú ďalšie konštrukcie aktuálnosti, ktoré sa však vo výstavbe textu podriaďujú spomínajúcej individualite. Následná identifikácia podstatných javov a ich spoločenský dopad ilustrujú snahu dosiahnuť komplexnejšie prijatie. Spoločne odkazujú k stavu hodnôt a zároveň ku kritike situácie. Takáto reakcia je súčasťou myšlienkových konštrukcií, ktoré rozprávača zahŕňajú a prekračujú. Podozrievavosť voči spoločenskému poriadku sa opätovne presúva k téme pravdy. Subjekt vo viacerých prípadoch nereaguje na požiadavku „vytriezvenia“. Prejavuje sa to v osobnej rovine, ktorá odhaľuje priebeh manželstva a dedičstvo dlhej teritoriálnej tradície. Individuálna kríza sa celkom zreteľne presúva do celého radu dobových kultúrnych a sociologických prejavov.

Čiastočným riešením je dodatočná skepsa, vychádzajúca z konfrontácie duality spomínajúceho a konajúceho subjektu, ktorý je odrazom protikladu medzi zdaním a nevyhnutnou skutočnosťou. Dialóg medzi dvoma verziami môže mať takúto podobu: *„Z odstupu rokov pozerám kriticky na svoj postoj. Dnes sa mi vidí, že práve preto, že som bola samostatne mysliacim tvorom, nemala som klásť toľkú váhu na prostredie, v ktorom budem žiť. Všade som mohla pracovať a zachovať si svoju individualitu, ak som akú mala“* (s. 239). Vnútorný skepticizmus preto vychádza z popretia stálej platnosti, pričom myšlienkové konštrukcie sú schopné odmietnuť predchádzajúce úvahy.

Táto skutočnosť je charakteristická pre viaceré formy autobiografického rozprávania, čo, samozrejme, nie je jeho nevyhnutnou črtou. Existujúce súdy o svete sú konfrontované s možnosťou ich absolútneho popretia. V prípade *Spomienok* má táto myšlienková operácia skôr privátny charakter, akoby sa presúvala do kategorického prehodnotenia vonkajších okolností. Obraz autorkinej doby sa predstavuje väčšinou cez duchovný svet, ktorý v tomto prípade potrebuje výraznú premenu. Zvláštne postavenie má fenomén poznania a predovšetkým proces jeho dosiahnutia. V prvej fáze predstavuje neomylný a pevný životný bod, ktorý v žiadnom okamihu nenechá jednotlivca uprostred neznámeho a nežičlivého prostredia. Odstup rokov otupuje takto jednoznačnú vieru v účinnosť vzdelanosti a priznáva medzery v poznávaní sveta. Samotný rozprávač sa opätovne dostáva k problému pravdy, ktorej podoba je kompromisom medzi objektívnosťou a zdaním. Prítomnosť príslubu „nového sveta“ sa v próze neprelína s koncepciou transcendentálnej pravdy. Väčšina situácií má reálny základ, preto sa istota premeny neukazuje ako abstraktný príchod „reálnejšej a pravdivejšej“ skutočnosti. Obraz moderného sveta sa však takýmto implicitným koncepciám úplne nevyhýba: „*Po dlhé roky nášho zotročovania a utrpenia nám bola vzpruhou istota, že raz zlo bude potrestané*“ (s. 320). Autorka tak potvrdzuje existenciu viacerých poriadkov, z ktorých si vyberá organizáciu správnych rozhodnutí. Ideál mravnej spoločnosti sa prenáša do skutočnosti. Zostáva v absolútnej platnosti a témou sa stáva moralizujúce vyjadrenie: „*Pravé hrdinstvo je v čestnosti, pravdovravnosti, ľudskosti*“ (s. 321), čo slúži ako etická interpretácia.

Tento moment využíva spomínajúci subjekt pre hľadanie vlastného východiska. Napriek istému uvoľneniu potvrdzuje spojenie hodnotami pravdy, pričom sa dotýka akceptovateľného spoločenského poriadku. Predložený obraz sveta je premenlivý, striedajú sa v ňom istota s neistotou. Keďže sa vyhýba rekonštrukcii sveta podľa výlučných pravidiel transcendentnej pravdy, premenlivé štruktúry nezapíňajú všetky medzery po chýbajúcej ideálnosti. Témou zostáva individuálna existencia v eticky a spoločensky vychýlenom priestore, v ktorom sa pokúša o čo najistejšiu pozíciu vlastných rozhodnutí. Z tohto hľadiska rezignuje na absolútno a poukazuje na chvíľkové momenty. Väčšinu z nich čerpajú Gregorovej spomienky z minulosti. Najmä cez ne sa dostáva k vlastnému súboju s ľudskou obmedzenosťou deformujúcou spoločenskú komunikáciu. Používa ich ako kľúč k opísaniu schematizmu života slovenskej spoločnosti na začiatku 20. storočia.

Autorka sa v tomto smere snaží o sugestívnejší obraz, pričom generačný pohľad poukazuje na schopnosť pozorného svedka. Je prototypom intelektuálky, ktorá hľadá a potvrdzuje vlastné ideály. Snaží sa o originalitu zápisov, pričom sa spolieha na dispozície vlastnej pamäti, čítanie literárnych diel a imagináciu obrazov, čo sa ukazuje ako spojivo jednotlivých situácií.

Prístup ku skutočnosti je naplnený esenciou každodenných, banálnych zážitkov, ktoré prisudzujú rozprávaniu charakter autobiografického dokumentu. Napriek „objektívnej“ intencii sa jednotlivé obrazy filtrujú cez estetické kritérium umeleckého diela, čo dokazujú predchádzajúce reflexie. Gregorovej poetika prezentuje sústredený pohľad do minulosti, ktorý je spredmetnený cez kritériá prítomnosti. Minulosť, ktorá ju zaujíma, je latentne konfrontovaná s neskorším obdobím. Zahŕňa obdobie od konca 19. storočia po prvú svetovú vojnu. Táto časová perspektíva je detailným obrazom, v ktorom dochádza k striedaniu každodenných udalostí so spoločensky „významnejšími“ situáciami. Samotné dielo uzatvára rok 1945, hoci okolnosti od začiatku druhej svetovej vojny sprevádza na rozdiel od predchádzajúcich kapitol značná skratkovitosť. Namiesto toho odhaľujeme snahu rozprávača písať pre súčasníkov a zanechať odkaz ďalším generáciám: *„Poznala som, ako bolesť a súčasne pocit nevinny ošetky tieto ženy, nech mali predtým akékoľvek povahy, zušľachťovali a udržiavali pri duševnej odvahe, ktoré sa oše zdali byť až zázračne nadzemské“* (s. 314). Zaujímajú ju predovšetkým „procesy jej dávneho uvažovania“. Neorientuje sa na statickosť a život v ústraní. Na tieto hodnoty sa pozerá ako na prekonané, jej gesto sa opája jemnou provokáciou a atmosférou individuálnej akčnosti a seberealizácie. Pocit šťastia je prepletený so snami, s ktorými spája vlastnú budúcnosť, hoci aj v tieni sklamaných ilúzií. Bez tejto perspektívy nevidí zmysel života, čo sa výraznejšie prejavuje najmä v portrétoch z mladších rokov. Neskôr sa presadzuje obraz trpiacej a trápiacej sa ženy. Tomu predchádza názorová polarizácia, ktorá odmieta stabilitu za každú cenu. Pozícia spomínajúceho subjektu je preto spájaná s radikálnou progresivitou, čo sa prostredníctvom textu interpretuje ako predpoklad zásadnej spoločenskej premeny.

Rozčarovanie z pomerov prehľbuje jej intelektuálnu aktivitu, samotné videnie sveta je naplnené neukojiteľnou potrebou precitnúť rozpor medzi idealistickými predstavami a konkrétne nedokonalou skutočnosťou. Racionálna úvaha je neskôr vystriedaná empatickým pochopením pre nedokonalosť a ľudské slabosti. Táto koncepcia postupne odkláňa pozornosť autorky od individuálnej optiky. Pohľad na spoločenskú situáciu spája napríklad s nedostatočnou inštitucionálnou konsolidáciou, ktorá sa prejavila v kvalite života. Chýbajúca vnútorná stabilita preto komplikuje vytvorenie vlastnej identity. Podstata dejín, v ktorej sa prelína univerzálnosť a prirodzená individuálnosť, odkazuje k potrebe subjektu zvýrazniť osobnú existenciu, dať jej zmysel. V celej próze rezonuje konfrontácia ľudských schopností s transcendentálnou existenciou, ktorá prekračuje horizont individuálneho bytia. Samotné rozprávania je dôkazom nerešpektovania „prirodzených“ poschodí udalostí. Namiesto koncepcie „neprotiviť sa“ sledujeme razantnejšiu reakciu, ktorá má podobu jedinej skutočnej úlohy. Proti aktivite, snaživosti a ctižiadostivosti stoja nechápavosť, dirigizmus

a konzervatívny formalizmus. Zmysluplné uchopenie života sa ako ústredná perspektíva púšťa do častej konfrontácie tradičného pohľadu na kľúčové a banálne figúry s vlastným, podstatne odlišným pohľadom. Uvedená charakteristika deklaruje konzistentnú podobu autorského gesta, v ktorom sa individualizmus presúva k performatívnej akcii. Pokúša sa odhaliť „... čistý zájem o materiál a konvenčnú metodu, jak přecházet od fakta k faktu“ (Šklovskij, 1933, s. 247). Primárnu rozprávačskú slobodu vo vyjadrení zároveň umiestňuje do pozície existujúceho okolia, ktoré v texte prezentuje. Univerzálnejší charakter jednotlivých spomienok vytvára predpoklad k produkcii dejinného metapříbehu. Prekonávaná minulosť je zároveň príslubom do budúcnosti. Z pohľadu autentického gesta registrujeme určitú redukciu, ktorá odkazuje k základnej životnej perspektíve. Autobiografický portrét ženy sa v nej vyrovnáva s požiadavkou sprevádzať svojho známeho manžela, čo zodpovedá úlohe trpezlivej a pozornej svedkyne, s intenzívnym pokusom o dosiahnutie nezávislosti. V tomto smere je portrétovanie spojené so svedectvom o naplnenom vzťahu, pričom tieto informácie sú skôr harmonické a potvrdzujú Gregorovej striedmo obdivný prístup, keďže v týchto častiach sa naplno prejavuje jej autocenzúra: „*S Tajovským sa mi otvorili nové obzory a ja som sa za nimi pustila dychtivo, bez váhania, s celou svojou dosiaľ potlačovanou silou. Nemohla som vtedy vedieť, že život je popri prirodzenom vzájomnom poznávaní a vyrovnávaní plný aj podivných križovatiek, na ktorých sa nemožno zastavovať...*“ (s. 126). Húževnatý dôraz na intelekt a sebarealizáciu neprekračuje horizont prirodzene slobodného života. Vnútna predstava o suverénnom spôsobe života sa odhaľuje od úvodných strán prózy, keď sa predstavuje šírka osobného talentu subjektu. Skúsenosť s vlastnými úlohami je výsledkom odlišného uvažovania, ktoré sa zdvíha k náročnejším hodnoteniam. Podobná otvorenosť poukazuje na kontext bytostného základu spoločných hodnôt. Na nich buduje autorka rodinnú a spoločenskú súdržnosť.

Pozícia rozprávača je atakovaná jednotlivými udalosťami, ktoré prenikajú do naratívnej štruktúry. Presnejšie sa v tejto súvislosti odhaľuje intencia minimálneho odklonu obrazu od ich referenčného základu. Reflexia básnického gesta odzrkadľuje zodpovedný postoj rozprávača voči svetu napriek tomu, že mu ten spočiatku nastavuje chrbát. Tento jednoznačný postoj zároveň pokračuje v načatej snahe o formovanie definície subjektívneho „ja“. Prítomnosť subjektu oživuje deskripcia jeho zmenenej životnej situácie. Prostredníctvom týchto obrazov si všimame priebeh uvažovania, ktoré má viac slovníkový ako spontánny charakter. Opätovná autorská sebadefinícia poukazuje na hranicu medzi tým, čo je uprostred mozaiky spomienok, a čo k nim pristupuje zvonku. Napriek tomu sa udalosti dostávajú z radu neliterárnych aktualít do rétorického prostredia, čo môže spôsobovať kolísavosť medzi „referenčným a fikčným čtením“ (Cohnová, 2009, s. 51).

Gregorová v tomto koncepte vystupuje ako účastník aktuálnej prítomnosti a zároveň ako súčasť historického príbehu. Postupne preformulovaná verzia životného zápalu a rozmanitosti poukazuje na relatívnosť spomienkovej perspektívy. Navyše je znakom absolútneho horizontu, ktorý nachádzame na viacerých miestach textovo konštruovanej skutočnosti. Premiestňovanie významov jeden na druhý sa vo svojej sémantickej, výrazovej a tematickej rovine podieľa na formovaní komplexného významu textu. V našom prípade dochádza k syntéze politických, umeleckých a historických skúseností. Priebeh spomínania aktuálne rekonštruuje a tvorí samostatnú literárnu verziu. Priebeh čítania rozkladá viacstupňový systém, ktorý je variantom skutočnosti a hry na mýtus. Vychádza z predpokladu, že spomienková próza nie je viazaná výlučne referenčným rámcom. Okrem tejto intencie identifikujeme zameranosť na kultúrno-estetickú pamäť. Oscilácia medzi týmito časťami má následky pre celkovú konštitúciu zmyslu.

Výstavbu naratívneho dokumentu začína autorka rodovou genézou, ktorá prekračuje rámec „detstva“. Pre oblasť spomienok vytvára štruktúru vzťahových a príbehových súvislostí, pomocou ktorých odкрýva špecifické motivačné zázemie a spoločenské aspekty. Geografická, historická, psychologická a sociologická realita rodu sa dostáva do semiotickej vzdialenosti od aktuálnej skutočnosti a od úvodu podlieha tlaku naratívnej transformácie objektov a dokumentov na fiktívne fakty. Napriek snahe o dosiahnutie dôveryhodnosti a autenticity rozprávania dochádza k „modelaci (archivně) dokumentovaných událostí“ (Haman, 2007, s. 79). Týmto spôsobom sa prekonáva rámec primárneho jazykového vyjadrenia. Sémantické pravidlá vychádzajú z pôsobenia estetických kritérií na štruktúru dokumentovaných častí vonkajšieho sveta. Spomienky sa stávajú súčasťou reflexie privátnych úvah, ktoré ovplyvňujú prezentovaný rebríček spoločenských hodnôt a historických rámcov (*„Rod Lilgoucov na Slovensku odvodzuje svoj pôvod z Dánska, z čias tridsaťročnej vojny. Stopy založenia ich farbiarskeho remesla vedú len do štvrtej generácie, ďalej sa strácajú v minulosti. Kto ho založil, nevedno. O tom sa v rodine málo hovorilo. Tu a tam padli hmlisté spomienky na starodávne začiatky, čím bližšie súčasnej dobe, tým jasnejšie“*, s. 13). Rozprávačský návrat do detstva predstavuje široký významový záber. Z hľadiska celkovej výstavby naratívneho dokumentu zachytáva časovú rovinu odlišnú od ostatného časového vymedzenia spomienkového rozprávania. Výraznejšie oslabená úroveň referovania k neliterárnemu svetu sa prejavuje minimalizovanou aktualizáciou existencie. Jednotlivé obrazy sú preto sledom udalostí, ktoré neodvážame od autentickej podoby vonkajšieho sveta. Kľúčovú úlohu spomienok na detstvo a domov zohráva autorkina matka. Napriek tomu, že tomuto obdobiu a priestoru chýba takmer všetko, čo by sme považovali za bezstarostné pohodlie, predstavuje pozícia matky jedno z kľúčových miest jej

retrospektívnych návratov. Z opisu prostredia domova je viditeľná hĺbka ich vzťahu, hoci obrazom chýba obrazový záznam idealizujúcej „náklonnosti“. Oveľa častejšie sprístupňuje ukážky ambivalentne fungujúcej komunikácie, ktorá ovplyvňuje konanie a vnútorné rozpoloženie spomínajúceho subjektu: „*Jej tajný plač pôsobil spolu s výčitkou voči tmolíacej sa nešikovnej Hane a spôsobil, že som sa stávala ostýchavou, bojazlivou, bez odvahy prerieť slovo na svoju obranu. Keby som sa bola mame zdôverila so svojimi pochybnosťami, iste by, dobrotivá a láskavá, bola vedela vyhovoriť také čierne nezmyselné myšlienky dieťaťa...*“ (s. 46). Autorka v snahe vytvoriť konzistentný prozaický text vyvažuje záporne hodnotenia s kladnými, čím dosahuje napätie a dynamiku. Takéto situácie obsahujú okamih nečakaných zvrátov a tiež pocity sklamaní a stratených ilúzií.

Intenzívne prežívaná situácia jednotlivca presúva spomínajúci subjekt do kontaktu s manželom. Táto oblasť spomienok otvára možné teoretické východiská, ktoré porovnávajú ženské a mužské vnímanie verejnej a súkromnej sféry. Kontext slobodnej individuálnej voľby predstavuje dôležitý predmet spomínania. Sprístupnené naratívne obrazy plnia podmienku muža nespokojného so svetom. Predstavujú ho ako človeka odlišného od dobových predstáv. Pripomína skúseného a múdreho sprievodcu. Je zobrazený ako láskavý človek, ktorému záleží na dobrej výchove a vzdelaní, hoci v tomto prípade je prototypom „prirodzene múdreho“ radcu. Zároveň vyhovuje charakteristike mužskej postavy ovplyvnenej tradíciou, čo formuje jeho individualitu a prístup k životu. Väčšina zverejnených informácií vyhovuje dokumentárnemu obrazu, ktorý je identickým naplnením Gregorovej pravidiel správania sa a konania („...obľúbila som si ho ako výnimočného mladého muža, ktorý dosiaľ žil iba v mojej predstave. Čoraz väčšmi som ho oceňovala. Rozumela som jeho úsiliu neúnavne hľadať v malom meste zodpovedajúcich mu ľudí, veď i ja som sa o to doteraz pokúšala“, s. 124). Vo všetkých ohľadoch patrí k zobrazenému prostrediu, rozumie mu a pohybuje sa v ňom s istotou. Časopriestorová definícia tohto protagonistu sa opiera o slovenskú dedinu a Martin. Základnej forme autorkiných predstáv vyhovuje Praha a Bratislava. Konfrontácia odlišných individuálnych koncepcií spôsobuje permanentné prekrývanie a prelínania dvoch identít. Charakteristika prostredia ukazuje odlišnosti typických vlastností, zvykov a požiadaviek. Ilustratívne príklady poukazujú na kolíziu rozdielnych perspektív. Odlišné organizačné princípy sú znakom opačných motívov. Tejto polarite však nechceme priradiť ženský a mužský princíp, rovnako necháme bokom ženské a mužské kultúrne kódovanie. Základný rozpor mesta a dediny ponecháme v pragmatickej úvahe, ktorá má spoločenské a etické konotácie. Ústredným prvkom sa stáva myšlienková hranica, vymedzenie a ostrejší predeľ. Personálna identifikácia teritória preto asistuje pri tvorbe významovej osnove spomienkovej prózy, na čo

poukazujú viaceré ilustratívne príklady („*Hoci v hmlách, predsa jasne sme si predstavovali kdesi v diaľke ako cieľ Prahu*“, s. 135, „*Tajovský sa s novým zápalom, jemu vlastným, pustil do práce medzi dedinskými ľuďmi. On sa tu cítil byť užitočným, potrebným, ja po opätovnom návrate z polcesty do sveta vykoľajená, nešťastná*“, s. 136). Naznačené ilustrácie vychádzajú zo žitej skúsenosti, ktorá nemá základ vnútri literatúry, napriek tomu, že sa podriaďuje literárnej dikcii. Takýto postoj podlieha perspektíve klamu, keďže autobiograficky artikulované javy sa dostávajú do kontaktu so spoločenskou sugesciou, ktorá slúži ako budúci umelecký portrét autora. Verejná exhibícia sa tak spája s generovaním masky. Na obe vplýva stopa ľudského zmyslu.

Môžeme preto povedať, že memoárová próza Hany Gregorovej *Spomienky* potvrdzuje žánrovo charakteristickú ambivalentnosť. Vychádza z dokumentárneho, neliterárneho záznamu udalostí a zároveň je samostatným literárnym priestorom. Rozprávač (autor) je interpretom zobrazovaného sveta. Autobiografický text využíva vnútorné implikácie rečových aktov a situácií. Zachytáva zmeny, ktorými prechádza jednotlivec a zároveň širšie spoločenstvo. Priebeh udalostí na individuálnej úrovni sa v tomto prípade dostáva na úroveň kolektívnu, kde jednotlivé udalosti získavajú podobu kultúrnych premien, ktoré spätne ovplyvňujú existenciu jednotlivca. Literárna pamäť v tomto prípade kopíruje činnosť ľudskej pamäti, ktorá prevádza prirodzený proces eliminácie všetkého, čo zaťažuje myseľ bolestivými spomienkami na nepríjemné udalosti. Snaží sa nájsť varianty svetov, v ktorých si všíma pôsobenie individuálnej skúsenosti na ľudské spoločenstvo a na formovanie osobnej identity. Sémantická logika spomienkového rozprávania predpokladá estetické pôsobenie dokumentárnych prvkov reálneho sveta na štruktúru textového sveta. Svet spomienok vyplýva z postoja autora/rozprávača k aktuálnej skutočnosti, ktorá sa stáva objektom textovej transformácie. Niektoré momenty sú výsledkom spontánneho gesta, inokedy majú podobu presnej kodifikácie. Umelecká norma je v takomto prípade výrazom dobových predstáv o tom, aké postavenie zaujíma umenie v súbore spoločenských aktivít a akú úlohu pri tom zohráva vlastná estetická funkcia. Práve tento moment vzdialenosti medzi produkciou a konfrontáciou s čitateľom modifikuje viaceré znakové systémy, normy a hodnotové ukazovatele. Konkrétne, historicky podmienené zoskupenia hľadaných prvkov sa stávajú neopakovateľným predmetom poznania a zložitej rekonštrukcie.

LITERATÚRA

BAGIN, Albín: *Hana Gregorová: Spomienky*. Slovenské pohľady, 96, 1980, č. 11, s. 129 – 132.

COHNOVÁ, Dorrit: *Co dělá fikci fikci*. Praha : Academia, 2009.

GREGOROVÁ, Hana: *Spomienky*. Bratislava : Tatran 1979.

HAMAN, Aleš: *Interakce nebo kontradikce? Poznámky k narativitě v beletrii a v historiografii*. In: *O psaní dějin. Teoretické a metodologické problémy literární historiografie*. Editori Kateřina Bláhová a Ondřej Sládek. Praha : Academia, 2007, s. 71 – 81.

KUBÍČEK, Tomáš: *Vypravěč. Kategorie narativní analýzy*. Brno : Host, 2007.

LACHMANN, Renate: *Memoria fantastika*. Praha : Hermann & synové, 2002.

ŠKLOVSKIJ, Viktor: *Teorie prózy*. Praha : Melantrich, 1933.

SUMMARY

Commemorative Narration of Hana Gregorová

The theme of this paper is the autobiographical prose *Spomienky (Memories)* written by Slovak fiction writer Hana Gregorová in 1979. The choice was influenced by a specific problem of social and cultural identity, which constitutes one of the approaches of the author's portrayal of actual reality. The intersection of documentary structures with the possibilities of fiction generating the imaginary narrative systems is interesting for the reader and literary critic. The analysis of the prose focuses besides the main theme, which focuses on the fragments of the life of Hana Gregorová, also on the thematic, semantic and partially lexical constitution of the work. The semantic logic of the commemorative narration supposes aesthetic influence of documentary elements of the real world on the structure of the literary world. The point of reading is then the searching for answers to the questions how we can reconstruct the genre of memoirs in the intersection of the fictional and the real world.

Jarošova angažovanosť z konca storočia

Prozaik Peter Jaroš je prítomný v slovenskom literárnom kontexte už viac ako päťdesiat rokov. Narodil sa v rázovitej slovenskej dedinke Hybe 22. januára 1940. Roky plynú a v tomto roku oslávil okrúhle sedemdesiate výročie narodenia.

Knižne debutoval v roku 1963 útlou novelkou *Popoludnie na terase*, ktorá svojou inklináciou k téme každodennosti, odmietajúcej dôrazňovanie politického aspektu a veľkých tém, sa stala jednou z próz, evokujúcou obraz tzv. prózy všedného dňa. Takto tematicky orientovaní autori vyjadrovali odmietnutím „veľkých“ spoločensko-politických tém odpor, alebo prinajmenšom diskurzívny pohľad, voči dobovej socialistickej politickej skutočnosti.

Politické uvoľnenie v šesťdesiatych rokoch 20. storočia do určitej miery umožnilo premenu pohľadu na úlohy slovenskej literatúry. Mladí autori si prestávali všimnúť „diktované ideové ciele“ (prestávajú vytvárať veľkú epiku, ktorá by bola dokladom politikmi deklarovaného „politicko-spoločenského progresu“ v slovenskej spoločnosti) a začali orientovať svoju pozornosť na minuciózne problémy dotýkajúce sa najmä vnútra človeka. Politika sa z ich pohľadu strácala a do popredia sa začali dostávať intímnejšie problémy ich súčasníka. Takto orientovaná, azda do určitej miery aj provokujúcejšie zameraná, bola aj druhá Jarošova próza, taktiež novelka *Urob mi more* (1964). Išlo o tematizovanie každodenných problémov zo života mladého človeka. Novelka však obsahovala problém, ktorý azda už dnes nikto z mladej čitateľskej generácie veľmi nechápe; išlo o problém politicky vynútenej „koexistencie“ robotníckej triedy s mladými intelektuálmi, opúšťajúcimi prostredie vysokých škôl. Peter Jaroš tematizoval tento problém len v debovej línii novely, myšlienkovito ho nijako explicitne nezvýrazňoval.

Peter Jaroš patrí medzi poetologicky najvariabilnejších slovenských prozaikov druhej polovice dvadsiateho storočia. V jeho tvorbe sa v rozličných obdobiach nachádzajú stopy po rôznych filozofických, ale najmä estetických orientáciách objavujúcich sa v slovenskej ale aj európskej literatúre.

V druhej polovici šesťdesiatych rokov sa atmosféra v slovenskej kultúre výrazne uvoľnila a využil to aj Peter Jaroš. Jeho prózy z tohto obdobia sú ovplyvnené filozoficky najmä existencializmom a v poetologickej rovine, najmä poetikou francúzskeho nového románu. Pravda, v jeho tvorbe sa nič z týchto tendencií neobjavilo v čistej forme, ale vždy v individuálnej, niekedy úspešnejšie využitej, inokedy menej zreteľnej inovácii.

V roku 1965 vydal, podľa môjho názoru, dodnes nedocenený román *Zdesenie*. Román vyšiel s podnadpisom *Príbeh muža a ženy z päťdesiatych rokov 20. storočia*. Išlo o experimentálne štylizovaný text so silným vplyvom

poetiky francúzskeho anti-románu, ale napísaný v podstate na „tradičnú“ tému. V pozadí epického diania je politický problém (nespravodlivé odsúdenie Mareka Hagaru za „zatajovanie“ politicky motivovaného činu jeho brata), ale v popredí je moderný problém rozpadu komunikácie medzi mladými manželmi. Autor opisuje každodenný život Natálie Hagarovej po odsúdení jej manžela Mareka v problematických 50. rokoch, kedy ju vlastne všetci „odsunuli do komunikačného úzadia“ a prežívanie jej manžela vo väzení, kde bol izolovaný aj z aspektu dobového práva neodôvodnene a nespravodlivo. Politická dimenzia sa v oboch prípadoch stratila, do popredia sa dostávajú intímnosti individuálnej existencie. Vydarenejšie, či menej vydarenejšie pokračoval v akceptovaní „modernosti“ Peter Jaroš aj vo svojich nasledujúcich prácach. Myšlienково, ale aj literárne najzaujímavejšou jeho ďalšou prózou bola dvojnoveľa *Váhy* (1966). Azda až za hranice čitateľskej zrozumiteľnosti sa dostal v próze plnej (podľa viacerých kritikov) zašifrovaných posolstiev *Putovanie k nehybnosti* (1967).

Peter Jaroš je plodný prozaik, jeho osobná bibliografia je naozaj rozsiahla, takže nie je potrebné v takomto portréte spomínať všetky jeho práce. Niektoré však stoja za pozornosťou.

V politicky prelomovom roku 1970 vydal knižku so svojráznou makrokompozíciou *Kruaviny*. Je to čitateľná knižka, ale ťažko dešifrovať, či obsahuje nejaké druhoplánové posolstvo. Zdá sa mi, že ide v prvom rade o čítanie. Je to zbierka námetovo i poetologicky veľmi rôznorodých štrnástich krátkych próz. Jednotlivé prózy sú pospájané komentármi ich čitateľa (jedného z možných, azda nesúceho stopy po dobovom príjemcovi literatúry). Reakcie tohto čitateľa (pán Gorazd) sú svojrázne, občas takmer teoretizujúce, inokedy viac-menej reprezentujúce prvoplánového etizujúceho čitateľa. Zaujímavá je však literárna štylizovanosť tohto čitateľa. Po prečítaní knižky sa pán Gorazd z reálne nevysvetliteľných dôvodov sám zabije. Teda samovražda. Reálne je tento akt nevysvetliteľný, literárne, prečo nie?

Sedemdesiate roky sa vyznačovali určitým napätím medzi požiadavkami oficiálnej, politicky orientovanej literárnej kritiky, nútiacej spisovateľov opäť reagovať na spoločensky významné politické udalosti nedávnej minulosti (napr. téma SNP), či modelovať obraz moderného socialisticky zmyšľajúceho človeka (najmä využitie slovenského variantu emancipovanej ženy) a úsilím niektorých autorov utiekať sa do sféry mimopolitickej, do dávnejšej minulosti, či ku kreatívnej, od reality do určitej miery odtrhnutej fabulácie. Predsa len bolo zrejmé, že sa opäť vo výraznejšej miere začala preferovať, síce v rozličnej modifikácii, ale predsa len, poetika realizmu. Všetky tieto podoby umeleckého, najmä formálneho hľadania sa prejavili aj v tvorbe Petra Jaroša.

So svojráznou transformáciou realizmu a či to autor chce, či nechce počuť, ozvláštnenou prinajmenšom svojráznou lyrizáciou, ktorú niektorí literárni

kritici označovali aj pojmom magický realizmus, sme sa mohli stretnúť v jeho najlepšom diele z tohto obdobia, v románe *Tisícročná včela* (1979). Pravda, išlo o príklon k realizmu uplatnenom na téme síce nedávno minulej, ale predsa už len skôr historickej ako súčasnej. Dej románu sa odohráva od konca 19. storočia po roky po prvej svetovej vojne. Jadro rozvetveného rozprávania sa točí najmä okolo príslušníkov tradičnej slovenskej rodiny (tri generácie rodiny Pichandovcov), žijúcej zväčša v teritóriu Jarošovej rodnej obce Hybe.

Osemdesiate roky boli v tvorbe Petra Jaroša rokmi hľadania. Dôkazom je aj nevelmi vydarené voľné pokračovanie románu *Tisícročná včela* s paradoxným názvom *Nemé ucho, hluché oko* (1984). Poetika tohto románu sa odklonila od lyricky osviežovaného realizmu až k novinárskej vecnosti a azda do určitej miery aj k prvotnému kolážovitému využívaniu tematických podnetov z iných ako beletristických naračných zdrojov, ktoré pripomínajú až postmodernú techniku generovania literárneho textu.

Pre Petra Jaroša nebolo ničím výnimočným občasné využívanie zvýšenej politickej angažovanosti, najmä v etickej rovine – ako využívanie odkazu Povstania, či akési nepriame etizovanie postojov v intenciách inklinácie k platným etickým premisám socialistického človeka. Táto tendencia sa zvýraznila v Jarošovej tvorbe pre mňa dosť prekvapujúco a v preexponovanej podobe práve koncom osemdesiatych rokov. Spoločenská situácia bola pre mnohých politicky takmer nečitateľná. Niečo bolo vo vzduchu. Ale čo? To nebolo zreteľné. Výsledkom takejto menšej „politickej zorientovanosti“ je aj Jarošov angažovaný román *Lásky hmat*, ktorý vyšiel v roku 1988, teda bol napísaný ešte pred „novembrovou revolúciou“ v roku 1989. Jaroš vyrozprával príbeh, ktorý nesie všetky znaky „angažovaného“ textu so socialistickou orientáciou, tak príznačnou pre mnohé texty zo sedemdesiatych, menej už z osemdesiatych rokov 20. storočia. Necítiť v ňom žiadne tušenie možných politických zmien, to by sa dalo aj ťažko očakávať, ale ani náznak zmeny spoločenskej atmosféry. Jednoducho do popredia postavil pocit slovenského politicky nepochybujúceho intelektuála, dramaturga slovenského filmu Jozefa Kitamoru. Muža stredného veku, má štyridsaťpäť rokov, ktorý má strach. Ako sa dozvedáme hneď v úvode románu, má strach jednoznačne z politickej situácie (z „agresivity“ kapitalistických mocností vojensky neustále „ohrozujúcich“ politicky inak orientované krajiny). V rozhovore s manželkou, po jednom z mnohých návratov domov pod vplyvom alkoholu, sa priznáva, „ten strach neviem ani presne definovať. Straší mi v hlave, štípe ma v žalúdku ako po stej cigarete, mrví sa mi v žilách a vyjedá mi miechu. Akoby som mal v sebe mravenisko. Cítim sa ako myš či potkan na lodi, ktorá sa má čoskoro potopiť... Vlastne, aj viem, čoho sa bojím, len sa bojím priznať si to... Možno sú to všetko len moje zlé predtuchy. Zdá sa mi však, že loď, ktorá sa má čoskoro potopiť, je naša rodná zem a zničí

ju budúca atómová vojna..." (s. 11). Takto explicitne vyslovená myšlienka, podoprená ešte záznamom rozhlasových správ, hovoriacich o politickej situácii, samozrejme, v ktorej vytvárajú napätie najmä agresívni kapitalisti, je dominantným problémom románu. Problém sa rieši „originálne“ v akejsi sci-fi rovine. Jozef Kitamora má problémy so srdcom, jeho priateľ kardiológ zisťuje, že mu vlastne nič nie je, len má nejako nepravidelne sformované srdce. To nepravidelne sformované Kitamorove srdce sa stáva aktivizujúcou (eticky, ale aj ideologicky) metaforou v pointe románu. V závere sa dozvedá doktor Granáth z rádia skutočnosť, ktorú si dokáže v tom momente vysvetliť len on. Vraj nejaká svetová mocnosť protestovala, pretože „raketa neznámeho pôvodu, ale nesmierny ničivej sily zničila jej vesmírny komplex“ (s. 266). Raketa bola vlastne premeneným srdcom Kitamoru, ktoré sa podobne, ako aj u niektorých iných ľudí, začalo v dôsledku sebazáchovného reflexu meniť na obrannú raketu. Kitamorove srdce, premenené na raketu, teda vystrelilo v poslednej chvíli. Kitamora nezomrel na zlyhanie srdca, ale vlastne ako hrdina brániaci svet.

Táto jednoznačne ideologická línia románovej angažovanosti je však v texte do určitej miery zastrená problémami, pre dobový kontext socialistickej literatúry veľmi často využívanými. Jaroš hovorí o určitom napätí v Kitamorovom manželstve, ktoré sa nevyhrocuje azda len preto, že Kitamorova manželka je neskutočne tolerantná. Hovorí o problémoch v slovenskom filme a najmä v komunikácii medzi jeho pracovníkmi. Ale pokúša sa zverejnením scenára, na ktorom pracuje aj Kitamora, priblížiť problémy etiky človeka v minulosti, ktorý sa dostával do situácií (Slovenské národné povstanie, združstevňovanie...), ktoré sú pre jeho, najmä mladého, súčasníka, teda človeka osemdesiatych rokov, takmer nezrozumiteľné. Socialistická angažovanosť je však z textu scenára *Povoľanie: partizán* celkom zreteľná.

Román *Lásky hmat* je text, v ktorom Peter Jaroš využil na realistickom podklade metaforicky sci-fi motív. Narácia je bezpríznamová, úplne sa z nej vytratil Jarošov rozprávačský šarm v rozličných polohách sa nachádzajúci v jeho predchádzajúcich knižkách a všeobecne pozitívne charakterizujúci jeho poetiku.

O nové hľadanie postoja k životu a o určité odhalenie mechanizmu totalitnej moci sa pokúsil vo svojom prvom porevolučnom románe *Psy sa ženía* (1990). Politická situácia sa zmenila, ideál socializmu sa pomaly odsúval do úzadia. Spoločnosť ani netušila, ako sa bude ďalej vyvíjať. Bolo však už možné otvorene kritizovať všetko to, čo sa spájalo s totalitou, ale aj to nové, čo prinášala rýchla kapitalizácia spoločnosti po roku 1989.

A o to sa pokúsil hneď aj Peter Jaroš. Odstránil explicitnosť rozprávania. Mechanizmus totalitnej moci odhaľoval prostredníctvom príbehu, ktorý sa odohral v malom mestečku, ale zároveň naznačil aj monštruózný spôsob

uvažovania jedincov, ktorým išlo len o to, aby rýchlo a bez práce zbohatli, hoci i prostredníctvom klamstiev, zastierajúcich pravdu a vytvárajúcich dojem, že slúžia celej spoločnosti.

Peter Jaroš vytvoril opäť v určitom slova zmysle alegóriu so skrytým etickým posolstvom. Politickú angažovanosť premenil na spoločensky etickú angažovanosť. Dejová i myšlienková zložka má gradáciu. Príbeh začína takmer bezproblémovo. Mladý začínajúci redaktor so spisovateľskými ambíciami Peter Apolenár prichádza do rodného mestečka Malá Ves, aby tam napísal príbehy o živote svojich rodákov. Vracia sa po určitom čase z Bratislavy. Do života v mestečku sa zapája spočiatku najmä prostredníctvom rýchleho sexuálneho zbližovania so ženami. Ale aj prostredníctvom nich začína tušiť, hoci nevelmi veciam spočiatku rozumie, čo sa vlastne v mestečku deje. Text má viacero myšlienkových línii.

Azda najdominantnejšou je línia vytvárajúca alegórie totalitného zneužívania politickej moci. Tento variant moci reprezentuje v románe funkcionárska dvojica bratov Siagovcov (predseda národného výboru Ever Siago a predseda JRD Ondrej Siago). Najmä Ever Siago je manipulátor ovládajúci rozličnými spôsobmi takmer všetkých obyvateľov mestečka (román vlastne nemá žiadnu kladnú postavu). Jeho manipulácie, za ktorými sú prakticky vždy peniaze, sú takmer neviditeľné, ale aj viditeľné a prehliadané.

Najväčšou mystifikáciou, ktorá je už tematizáciou monštruóznosti ľudskej konformnosti a individuálnej agresivity silných, je jeho myšlienka o nutnosti a najmä spoločenskej výhodnosti prevádzkovania odpadovej skládky (zhromažďuje sa tu chemický odpad, s ktorým sú všade skladovacie problémy) a nikto ho nechce. Zhromažďuje sa tu chemický veľmi nebezpečný a presne neidentifikovaný odpad (dovážaný najmä z krajín bývalého nesocialistického bloku), ktorý už zničil rieku v mestečku a samozrejme aj život v nej. O „výhodnosti“ skládky tvrdí Siago, že sa po rokoch stane zdrojom bohatstva všetkých obyvateľov (vraj sa budú môcť jednotlivé komponenty vtedy využívať a teda aj dobre predávať). Dočasne zo skládky však bohatne len on. Vplyv týchto chemikálií je už zrejmý aj na zdravotnom stave viacerých obyvateľov mestečka. Všetci však o veci vedia, ale nikto sa výraznejšie proti predsedovi nepostaví na odpor. Odpor niektorých menej významných občanov je viacmenej smiešny a neproduktívny.

Siagova manipulácia zasahuje, samozrejme, aj intímnu rovinu existencie obyvateľov a zasiahne aj Petra Apolenára. Siago ho postupne vlastne úplne ovládne. Spočiatku najmä prostredníctvom vlastnej dcéry Zity, ktorú chce za neho vydať. Pravdaže, jej pôvabom Peter Apolenár neodolá hneď po svojom príchode do mestečka a sexualita sa stáva do určitej miery taktiež prostriedkom manipulácie.

Peter Apolenár je postava, na ktorej Peter Jaroš ukázal odvrátenú etiku človeka. Ukazuje jeho premenu, ktorá je v konečnom dôsledku motivovaná jeho spočiatku skrytou túžbou po moci a teda túžbou stať sa taktiež dominantným manipulátorom. Nebol by to však Jaroš, keby neprekvapil. Apolenárova túžba je len túžbou a stane sa vlastne človekom, ktorý stratil svoju identitu a premenil sa nielen pod vplyvom Everta Siaga, ale najmä jeho manželky Júlie. Pravda, jej zbrane sú trochu iné ako manželove. Na ovládnutie Petra Apolenára, ale aj na presadzovanie svojich zámerov v minulosti, využila najmä sexualitu. Tento proces stvárnil Jaroš veľmi výrazne motívom stotožnenia Petra Apolenára s jej psom Sokratom. Z mysliaceho človeka sa stal reflexne poslúchajúci „pes“.

Peter Jaroš aj v tomto románe využíva viackontextové rozprávanie a intertextualitu (opäť využíva v obmenách svoj starší text). Do dejového kontextu vkladá motív tvorivej spolupráce Petra Apolenára s českým filmovým režisérom, ktorého nazýva Mistr ze Želíz. Peter Apolenár píše synopsu k budúcemu filmovému scenáru podľa vlastnej poviedky. Na prvý pohľad sa zdá, že ide o skutočnú tvorivú spoluprácu (dokonca občas nachádzali literárni kritici v tomto textovom kontexte románu aj autorove názory na literatúru), ale postupne je stále zreteľnejšie, že aj zo strany Mistra ze Želíz ide vlastne o určitý druh manipulácie s vedomím druhého človeka. V rovine problémovosti románu by som určite uprednostnil symbolickú rovinu tejto jeho motívickej časti.

„Jarošov román je smutnou groteskou-parabolou o trpnom súhlase s duševným násilím, pričom trest je priam exemplárny: úplná amorálna defenzíva hlavnej postavy a jej súhlas s rolou psa-lokaja despotickej mafiánky“.¹ Jaroš v románe naznačil bezhraničný egoizmus reprezentanta moci – manipulátora, ktorý s tichou podporou strachom ovládaných jednotlivcov dokáže „premeniť čierne na biele“, ale zároveň je však taktiež manipulovaný svojou manželkou, ktorej manipulácia však už má inú motiváciu.

Jarošov román *Psy sa ženía* je do určitej miery taktiež moralitou, autorská vôľa vysloviť sa o etike súčasníka je z textu zrejmalá. Spôsob tematizovania autorského postoja bol jarošovsky výrazný, čitateľsky prijateľný, hoci tento román už nevyvolal veľkú pozornosť ani u čitateľov ani u literárnej kritiky.

Peter Jaroš sa ako prvý slovenský spisovateľ pokúsil svojím nateraz posledným románom *Milodar slučka* (1991) umelecky reagovať na novovzniknutú situáciu v spoločnosti po novembri 1989. Využil v ňom makrokompozičnú schému prelínania sa viacerých časových pásiem a podobne ako v predchádzajúcich dvoch románoch postavu intelektuálneho, zväčša personálneho „rozprávača“ – umeleckého tvorcu

¹ SULÍK, Ivan: *Moji milí rodáci*. Romboid, 26, 1991, č. 1, s. 50.

(Kitamora, Apolenár) – tentoraz spisovateľa Petra Kella. Vo všetkých troch románoch je myšlienkové poslanstvo postulované síce štylisticky rôznorodo, ale predsa len cez aspekt týchto postáv.

Do textu zakomponoval zložitý príbeh z posledných rokov vojny (opäť ide o citáciu „cudzieho“ textu, tentoraz o rukopisnú novelu *Milodar* od kaplána Šimona Šimu – azda priameho účastníka vojnového, povstaleckého diania). Príbeh je chápaný ako paralela komplikovaného diania z ponovembrovej súčasnosti, ale zároveň aj ako základný segment postupného evokovania predstavy monštruózneho človeka, meniaceho svoju tvár a prispôsobujúceho sa vždy daným okolnostiam, existujúceho v rozličných individuálnych variáciách aj so zmenenou identitou. Takto sú chápané najmä postavy, ktorých minulosť je temná a ešte temnejšia je ich prítomnosť (pani Lentová, či Drobná; Ábel Grosa, či azda veliteľ žandárov za vojny Adamko). Do určitej, ale aj to len zdanlivej opozície voči týmto postavám je Jarošom situovaná postava spisovateľa – rozprávača Petra Kellu, ktorý je spočiatku charakterizovaný ako človek síce taktiež konformný, ale predsa len ako človek, ktorý „dobro povyšoval nad pravdu, lebo sám poznal, aj z nedávnej doby veľa príkladov, keď pravda slúžila nielen dobru, ale aj zlu. Po desaťročiach okliešťovanej slobody a závislosti na rozhodnutiach spupnej a totalitnej komunistickej strany priam živočíšne túžil po nezávislosti a slobode“ (s. 22). Je to človek vtedajšej súčasnosti, azda hľadajúci určité pevné etické hodnoty, ale nachádzajúci len zlo a neistotu.

Rôznorodé dejové zložky textu sa generujú ako dôsledok východiskovej situácie. Za spisovateľom Petrom Kellom prišiel neznámy muž Ábel Grosa, ktorý ho žiada, aby napísal román o osudoch jeho rodiny. Prináša mu na štúdium množstvo rôznorodého materiálu, ktorý má byť základom rozprávania.

V úvodných pasážach románu až dokumentárnym spôsobom evokoval Jaroš dobové reálie, reálne udalosti, ale aj typovo a sociologicky rozčlenené pohľady jednotlivcov na konkrétne spoločenské premeny. Neskôr sa do popredia dostáva už oveľa viac literárna fikcia. Sujetové prepracovanie aktuálnej, prítomnostnej dejovej línie je však opäť veľmi komplikované a v závere až mystifikačne zastierané.

Vojnu predstavil v ľudsky apokalyptickej vízii, v ktorej ideologické zlo nahradil zlom v človeku (podobne ako v predchádzajúcom románe *Psy sa ženía*), súčasnosť sa pre neho stala priestorom na stvárnenie nového variantu zla, zla odkryvajúceho neetickosť človeka, konajúceho aj v novej „slobodnej“ situácii bez ideálov, len v prospech svojho osobného úspechu.

V úvodných pasážach románu až dokumentárnym spôsobom evokoval Jaroš dobové reálie, reálne udalosti, ale aj typovo a sociologicky rozčlenené pohľady jednotlivcov na konkrétne spoločenské premeny. Neskôr sa do

popredia dostáva už oveľa viac literárna fikcia. Sujetové prepracovanie aktuálnej, prítomnostnej debovej línie je však opäť veľmi komplikované a v závere až mystifikačne zastierané.

Časť zaoberajúca sa dobovou súčasnosťou je koncipovaná veľmi publicisticky, čo znížilo umeleckú úroveň románu a do určitej miery zastrelilo aj filozofickú pointu, v ktorej sa preplietli osudy vojnových postáv z minulosti s ich existenciou v prítomnosti. Záver románu vyznieva na jednej strane moralizujúco, ako memento človeku, v ktorého živote zlo pretrváva, ale na druhej strane Peter Jaroš vyslovil aj skepsu voči poznaniu objektívnej pravdy. Oba príbehy sú komponované ako kaleidoskop voľne na seba nadväzujúcich sekvencií.

V ďalších rokoch sa už Peter Jaroš neprezentoval žiadnym významnejším dielom. V roku 2000 vydal knižku s názvom *Lod' lásky alias Kronika dobrých nádejí*. Na záložke tejto knižky sa nachádza autorské vyjadrenie, ktorým Jaroš naznačuje, že by rád našiel nejaký nový spôsob literárneho tvorenia, ktorý by vytvoril paralelu s modernými prúdmi najmä vo výtvarnom umení. Hovorí o „nejakej nonfiguratívnej literatúre“. Akoby však mala konkrétne vyzeráť takáto literatúra, je zatiaľ veľmi nejasné. Spomínaná knižka nemôže asi plniť žiadne vyššie umelecké kritéria. Ide o makrokompozične žánrovo členenú knižku, v ktorej sa nachádzajú básne, rozhovory s ním ako autorom, listy, jeho úvahy o rôznych veciach, atď².

LITERATÚRA

ČÚZY, Ladislav: *Peter Jaroš*. In: *Portréty slovenských spisovateľov* 1. Ed. J. Zambor. Bratislava : Univerzita Komenského, 1998, s. 105 – 114.

HOCHÉL, Igor – ČÚZY, Ladislav – KÁKOŠOVÁ, Zuzana: *Slovenská literatúra po roku 1989*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2007.

SULÍK, Ivan: *Mojí milí rodáci*, Romboid, 26, 1991, č. 1, s. 49 – 50.

TIMURA, Viktor: *Peter Jaroš*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 1999.

SUMMARY

Jaroš's Engagement at the End of the Century

The paper commemorates author's 70th birthday. It offers a brief summary and a typological analysis of his works. Peter Jaroš is introduced as a variable author in the sense of ideas and forms, who slightly reacts to the stimuli of reality. The core of the paper are analytical-interpretational sondy into Jaroš's last three novels *Lásky hmat* (*The Touch of Love*), *Psy sa ženía* (*Dogs are Getting Married*) and *Milodar slučka* (*Noose a Charitable Gift*). The author of the article tried to reveal three different reactions of the writer to the changes in society at the

² Príspevok vznikol v rámci grantu VEGA 1/0243/08 Slovník literárnych epoch, období, smerov, generácií škôl a manifestov v slovenskej literatúre.

end of the 80's and the beginning of the 90's. The author states non-discursive engagement in the last two novels and a quite obvious author's stance of accepting political ambivalence of those times which is characteristic for the end of the second half of the 80's. Although the author of the paper implies studious searching for a new stance toward the reality in society in the novels, he also opens the question of the – to a certain degree problematical – value of all three novels. A proof for this statement lies also in the fact that those works had a much smaller literary-critical and readers' acclaim than his earlier works. Nevertheless, the author of the paper generally considers Peter Jaroš to be one of the most dominant writers in Slovak literature of the second half of the 20th century.

Kultové objekty v slovenskom jazykovom prostredí

Kult

Idea kultu sa objavuje aj v lingvistických prácach, a to v rozličných súvislostiach, napríklad pri lexikálnych jednotkách s „kultovým“ denotátom (Orgoňová, 2005, s. 261), pri výklade reklamy spojenej s hyperbolizáciou, ktorá je „predzvestou“ kultového vnímania objektu (Orgoňová – Bohunická, 2006, s. 79), alebo pri tendencii k nadmernému vyzdvihovaniu istej vlastnosti jazyka (vyzdvihovanie pravidelnosti a jednoduchosti morfológie súčasnej spisovnej slovenčiny; porov. Pekarovičová, 2000, s. 163). V nasledujúcom výklade sa analyzuje pojem kult, aby sa potom aplikoval na vnímanie jazyka, materinského jazyka, spisovného jazyka aj na jeho javy.

Podľa klasického výkladu človek sa stal človekom, keď sa vymanil z prírodného stavu vstupom do sveta kultúry, čo sa udialo vtedy, keď začal obrábať pôdu a uctievať nadprirodzené, teda keď poriadok prírody menil na ľudský poriadok, čo zahŕňa aj zmenu vlastného vnútorného poriadku, čiže seba samého. Predstava a idea kultu majú svoj začiatok v uctievaní božstva. Už na počiatku svojej existencie človek sa ocitol v dialekticky protirečivom stave: na jednej strane vykročil k ovládaniu prírody a na druhej strane, uvedomujúc si obmedzenosť svojich bytostných síl, ustaľuje sa v ňom poznanie vlastnej ovládanosti prírodou. Uvedomenie si obmedzenosti biologického spôsobu jeho existencie ho orientuje na svet, ktorý mu zabezpečuje nadčasový modus bytia. Súčasne sa v jeho vedomí stabilizuje fundamentálna hodnota, ktorá je kauzálnne spätá s inštinktom sebazáchovy. Táto hodnota – nadprirodzené sily – motivuje zodpovedajúcu axiologickú reakciu, čiže preferenčnú reakciu, ktorou sa dáva najavo, že ide o vrchol hodnotovej hierarchie. Človek dospel k tomu, že ho nadprirodzené sily ovládajú, ale súčasne mu imaginárne splnia túžbu po večnosti, ktorá pravdepodobne pramení z faktu bytia: existujeme, aby sme existovali (z presúvania tohto faktu v konfrontácii s vedomím obmedzeného spôsobu bytia sa rodí túžba po eliminácii biologickej bariéry). Človek už na počiatku svojej existencie sa teda ocitol v stave, ktorý bol určený aj túžbou po ovládnutí prírody a túžbou po zachovaní svojho bytia navzdory svojej prírodnej (biologickej) obmedzenosti. Keďže nedokázal ovládnuť prírodu v jej javovej rozmanitosti a najmä čeliť svojmu biologickému zániku, na túto skutočnosť reagoval upínaním sa na sily, v ktorých videl svoju osudovú závislosť, riadenosť, čo prejavoval kultovým správaním a konaním.

Prvotná kultová reakcia – zvláštne uctievanie nadprirodzeného – sa stala komponentom kultúry kolektívov s expanzívnym potenciálom. Tento spôsob reakcie sa začal rozširovať tak, že človek analogicky reagoval aj na

stimuly mimo sféry vymedzenej vzťahom človeka k nadprirodzenému. To znamená, že kultová reakcia sa metaforizovala: nie nadprirodzené entity sa vnímali, ako keby boli nadprirodzené, čiže sa fiktívne kategorizovali. Táto potenciálna metaforizácia sa aktualizovala v axiologických situáciách, v ktorých sa hodnotenie istej entity spája s osobitným zaobchádzaním s ňou. V tejto osobitosti sa má prejavovať „akoby nadprirodzenosť“ hodnotenej entity. Táto osobitosť je zahrnutá do obsahu pojmu kultová axiologická reakcia. Reakcia je komponentom axiologickej situácie, v ktorej sa aktualizuje potreba (záujem, želanie a pod.) spomínanej fiktívnej kategorizácie. Aká potreba motivuje takú kategorizáciu? Prečo reaguje človek na niečo/nieкого tak, ako keby mal do činenia s niečím nadprirodzeným, ktoré vníma ako fundamentálnu hodnotu?

V tejto potrebe je moment kultového atavizmu, a teda jej prvotné zdôvodnenie je v dedičstve kultového správania a konania. Prvotná potreba uctievania božstva, ktorá vzišla zo spomínaného uvedomovania si vlastnej obmedzenosti, sa rozvinula tak, že perspektíva, z ktorej sa vnímali „neobmedzené“ nadprirodzené sily ako fundamentálna hodnota, sa rozšírila aj na entity, a to na základe toho, že táto potreba sa reprodukovala pri axiologickej interpretácii týchto entít. Závažné je, že táto axiologická perspektíva je aj perspektíva ideálneho. Nadprirodzené sily, ktoré sú na rozdiel od človeka s obmedzenými bytostnými silami neobmedzené, sa ukazujú ako ideálne. Spomínaná túžba človeka po eliminácii vlastnej obmedzenosti je teda túžba po stave ideálna. Vo vedomí človeka sa zafixovala opozícia reálne vz. ideálne. Je to dialektická opozícia, v ktorej zakladajúcim členom je reálne, reálny človek so svojou obmedzenosťou, z ktorého vzhádza ideálne ako entita zbavená obmedzenosti (porov. s výkladom kategórie ideálne v práci Miko, 1989, s. 168 – 169). Rozvinutie prvotnej kultovej potreby znamenalo aj vyhranenie idealizačnej potreby, ktorá motivuje človeka k aktivitám riadeným z perspektívy ideálneho. Odpoveďou na otázku, aká potreba motivuje fiktívnu kategorizáciu (v danej súvislosti), znie: idealizačná potreba. Kultová axiologická reakcia je motivovaná idealizačnou potrebou. Človek má potrebu upínať sa na ideál, aby sa aspoň fiktívne mohol vyslobodiť zo svojho obmedzenia. Každá ideálna entita je potenciálna kultová entita, ktorá sa za istých okolností aktualizuje ako reálna kultová entita.

Reálne kultové entity sú výsledkom diferencovaných reakcií na idealizačnú potrebu. Z hľadiska sociálneho profilu kolektívu je významné, či sa reakciou uspokojuje prirodzená idealizačná potreba alebo jej napĺňanie riadené v prospech sociálnej, ekonomickej výhody, resp. nejakej moci. Pravda, z akéhokoľvek kultu sa dá profitovať. Prvý prípad ilustruje napríklad kult Jánošíka stelesňujúceho ideál sociálnej spravodlivosti, kult Štúra interpretovaného ako ideál národnej oddanosti, dožinkový kult ako uctievanie práce roľníka reprezentujúcej ideál činorodej práce, kult ľadového

hokeja stelesňujúceho ideál vitality Slováka a pod. Markantným príkladom druhého prípadu je kult osobnosti. Na idealizačnú potrebu členov kolektívu reagujú nositelia politickej moci tak, že cielene vytvárajú idealizovaný obraz vodcu a vsugerujú im, že tento prirodzene uspokojuje ich potrebu. Táto sugescia často funguje a členovia kolektívu akceptujú kultovú osobnosť ako prirodzené uspokojovanie ich idealizačnej potreby. Pestuje sa kultová axiologická reakcia kolektívu ako súčasť jeho kultúry, a tým sa kultu osobnosti vtláča pečať normálnosti (v pozadí je fakt, že vlastnú kultúru vnímame ako našu normálnu životnú realitu na rozdiel od inej kultúry). To znamená, že idealizačná potreba jednotlivca sa v tomto prípade uspokojuje tak, že takpovediac znormálnením ideálu skonštruovaného v prospech politickej moci jednotlivec môže akceptovať naoktrojovaný ideál ako vlastný.

Záver z výkladu: Z kultu nadprirodzeného vzišla opozícia reálneho a ideálneho, ktorá sa stala jednou fundamentálnou orientačnou súradnicou človeka. Vykryštalizovala sa v ňom idealizačná potreba, ktorú uspokojuje tým, že sa upiera na ideálne a z perspektívy ideálu vníma svet a pôsobí naň. Jedným z prejavov tohto pôsobenia je kultová axiologická reakcia na metaforizované ideálne entity. Sociálny profil kolektívu je určený aj tým, ako sa tieto entity konštruujú a v prospech čoho/koho sa uplatňujú. Potenciálna účelová využiteľnosť kultu niečoho/niekoho nabáda k tomu, aby sa pestoval ako kultúrna tradícia, lebo tá pôsobí ako prirodzený normatív.

Jazykové kulty

Aj jazyk a jeho aspekty sa včlenili do sveta kultových entít. Úvahy o jazyku, o jeho role pri formovaní človeka ako bytosti svojho druhu, pri konštituovaní a fungovaní kolektívov rozličného typu, pri duchovnom zmocňovaní sa univerza človekom, pri socializácii jednotlivca, pri myslení, cítení a konaní a pod. stimulujú k neustálemu uvedomovaniu si, že jazyk je fundamentálna hodnota, lebo koreluje s fundamentálnymi potrebami človeka a spoločnosti, a tak sa žiada osobitné intelektuálne zaobchádzanie s ním, spojené s jeho intelektuálnym uctievaním. Poznávanie zrastenosti jazyka s človekom a kolektívom, ako aj jeho výkonnosti, navodzuje porovnanie s nadprirodzenou entitou, jeho fiktívne zaradenie do kategórie takých entít, metaforické vnímanie, čo vedie k intelektuálnemu kultu jazyka. Zreteľne sa to prejavuje vo filozofických koncepciách, v ktorých je jazyk fundamentom výkladu sveta, človeka, spoločnosti, dejín vedy a pod.

Kultové axiologické reakcie sú stimulované materinským jazykom. Intelektuálny kult tohto objektu je podložený poznaním, že týmto jazykom si etnické kolektívy a národy vytvárali duchovný svet, ktorý prežívajú ako svoju životnú realitu, teda svet, ktorý vnímajú ako svoj skutočný vlastný svet. Kultový prístup k nemu sa manifestuje voľbou výrazov evokujúcich tajuplnosť, magickosť: „skutočnosť materinského jazyka“, „materinský jazyk

ako spoločná forma rozvíjania jazykovej sily istej skupiny ľudí“, „materinský jazyk ako pôsobiaci sila“, „materinský jazyk ako duchotvorná sila“, „materinský jazyk ako kultúronosná sila“ a pod. (Weisgerber, 1964, s. 31 – 34). Okrem toho citový vzťah k vlastnému jazyku je potenciálny stimulátor jeho uctievania, o aktivovanosti ktorého svedčia „ódy“ (chválospevy vo všeobecnom zmysle) na materinský jazyk. Emocionalita sa spravidla spája s racionalitou. Obsah kultu sa, prirodzene, diferencuje, a to v korelácii s diferenciáciou potreby uctievaného subjektu, čo sa, samozrejme, prejavuje aj v javovej forme kultu. Báseň *Slovenčina moja!* V. Paulinyho-Tótha a verše M. Rúfusa *Slová* to výrazne demonštrujú:

*Slovenčina moja, krásne ty zvuky máš,
Tatransko vzbudzuješ, život mu dáš.*

*Slovenčina moja, dcéra Tatier tichá,
za tvojimi zvukami Kriváň vzdychá.*

*Slovenčina moja! Reč zápalu plná,
krásne tvoje zvuky ňadrá vlnia.*

*Slovenčina moja je život a viera,
a ňou len Slováčik žije a umiera.*

Viliam Pauliny-Tóth

*Len schody chrámové.
Len schody chrámové sú slová.*

*Ty moja lotéria, môj hazard každodenný.
Hlbina materčiny uždy záľudná, ty, ktorá
sa opäť zatvoríš po každom rozhrnutí,*

*len schody chrámové,
len schody chrámové sú slová.*

*Vysoko nad nimi je mlčanie.
Na jeho prahu, básnik, pravda sedí.
(Peniažkom slzy do jej misky snáď
zazvoním občas, čo som nevyslovil.)*

*Ach, slovo, uzlík pod hlavou.
Videl som básnikov nad strašnou hĺbkou ticha.
Po krehkom moste slov šli s básňou do veľkosti.
Vzlykajúc obavou.*

Milan Rúfus

Citovo podložený kult v básni V. Paulinyho-Tótha pramení z národnej existenčnej potreby (prejav kultu je primeraný so zreteľom na okolnosti jeho praktizovania: transparentný, patetický), čiže je rámcovaný axiologickou situáciou, v ktorej sa materinský jazyk ukazuje ako bytostná hodnota národa. Taká hodnota je silným kandidátom na úlohu aktivátora idealizačnej potreby, a teda na rolu usmerňovateľa vnímania od reálneho objektu k jeho ideálnemu obrazu. Národná existenčná potreba motivuje spôsob reakcie na aktivovanú idealizačnú potrebu: to, ako sa materinský jazyk idealizuje, je v kauzálnom vzťahu s jeho rolou bytostného determinanta slovenského národa. Nazeranie na materčinu z pozície tejto roly a z perspektívy idealizačnej potreby evokuje predstavu nejakej magickej sily, pôsobením ktorej sa dá zdôvodniť existencia niečoho fundamentálneho. Fiktívnym priradením materinského jazyka k takej sile (fiktívna kategorizácia, metaforizácia), čiže navodením fiktívnej ekvivalencie medzi týmito entitami, sa dosahuje, že tento jazyk nadobúda takmer absolútnu hodnotu, ktorá musí vyvolať kultovú axiologickú reakciu. Obsahom kultu je tu citmi impregnovaný vzťah k materinskému jazyku vlastniacemu „akoby“ magicú silu, ktorá vlieva slovenský život ľuďom pod Tatrami a rozhoduje o ich národnom bytí. Keďže metaforizácia vnímania tohto jazyka sa spája s jeho metonymickou prezentáciou – synekdochicky sa uplatňujú jeho zvuky –, tento obsah sa špecifikuje komponentom „sila znenia“, čím sa prejavuje spätosť kultu s prvotným vnímaním jazyka. Pod vplyvom interpretácie materinského jazyka ako existenčného determinanta národa tento jazyk sa idealizuje tak, že sa redukuje na fiktívnu magicú silu obdarenú zvukovou substanciou, ktorá sa manifestuje v prvotnom (akustickom) zážitku v styku s týmto jazykom. Kult materčiny má v tomto zážitku silnú podporu. Jej zvuky sa však hodnotovo vnímajú až za rámcom ich každodenného vnímania (keď ich nevnímame len ako nosiče významov, resp. funkcií) – práve vtedy sa aktualizuje idealizačná potreba, potreba nositeľa jazyka upnúť sa na svoju materčinu ako magicú silu, ktorej pôsobenie je v základe prežívania vlastnej príslušnosti k národu.

V Rúfusovej básni kult materinského jazyka je skrytý a vyviera z iného prameňa. Jeho motivačným zdrojom je básnická potreba preniknúť do sveta za hranicou jazyka (tam, kde je „mlčanie“, do „hĺbky ticha“, do „veľkosti“, do „chrámu“). Prienik je však paradoxne možný len prostredníctvom jazyka („schody chrámové sú slová“, „po krehkom moste slov šli básňou do veľkosti“),

a tak sa vo vzťahu k materčine aktualizuje idealizačná potreba. Kultová axiologická reakcia na ňu je naznačená: „Hlbina materčiny vždy záľudná, ty, ktorá sa opäť zatvoríš po každom rozhrnutí.“ Idealizácia materinského jazyka aj na pozadí poetovej poznávacej potreby prebieha metaforizáciou jej vnímania prostredníctvom predstavy magickej sily: materčina je „akoby“ magická sila, do ktorej treba opäť a opäť vniknúť („...ktorá sa opäť zatvoríš po každom rozhrnutí“). Majúc na zreteli básnickú poznávaciu potrebu, tento jazyk sa idealizuje tak, že sa redukuje na fiktívnu magickú silu obdarenú neprieťažnou hĺbkou, ktorá sa manifestuje v pokusoch o jeho využitie na umelecké poznávanie. Obsahom kultu materčiny v tejto súvislosti je vzťah k nej „akoby“ k magickej sile, ktorá skrýva v sebe záhadné poznávacie možnosti vyzývajúce k opätovným aktivitám na ich realizáciu. Kult s týmto obsahom dobre znázorňuje protiklad realita : idealita ako jeho zážitkový aj ideový základ. Rúfusom opakovaná metafora „len schody chrámové, len schody chrámové sú slová“ vypovedá o realite: realita každodenného siahania po slovách je taká, že nás môže priviesť len k „chrámu“ – k miestu „mlčania“, na „prahu“ ktorého „sedí básnik“. Ale básnici „šli s básňou do veľkosti“ „po krehkom moste slov“, lebo verili v niečo ako magická sila jazyka, na ktorú sa možno spoliehať pri vstupe „s básňou do veľkosti“. Jazyková idealita je však len túžba. Realita je: „hlbina materčiny vždy záľudná“ a „opäť sa zatvára po každom rozhrnutí“. Prekonávanie reality má orientáciu – na jazykovú idealitu.

Obidve ilustračné básne dobre znázorňujú potenciálnu obsahovú diferenciáciu kultu materinského jazyka (bez ohľadu na to, že v prvom prípade sa kult prejavuje transparentne, kým v druhom latentne). Súčasne demonštrujú, že kult materčiny vyrastá z jej prežívania v rozličných súvislostiach (osobitné vnímanie jej zvukov, osobitné poznávanie a vyjadrovanie poznaného). Komplikovanejším prípadom je kult spisovného jazyka, ktorý je v slovenskom kultúrnom prostredí silne zakotvený.

Kult spisovného jazyka

Kult spisovného jazyka na Slovensku dobre demonštruje genézu kultu a jeho motiváciu: uctievanie nadprirodzeného ako následok prežívania a uvedomovania si obmedzenosti vlastných bytostných síl. Silne uvedomovaná sebaaprezentácia Slovákov ako národa bola spojená s národným hnutím v 19. storočí. Ľ. Štúr v spise *Devätnáste storočie a maďarizmus* (Štúr, 2007, s. 65) to vyjadril takto: „V tomto storočí, keď sa národy značne pozdvihli vďaka impulzom silne vplývajúceho získaného vzdelania a osvojili si ho, aby sa dôstojne pripojili k ľudstvu, v storočí, ktoré prevzalo záštitu nad nedotknuteľnosťou národov v ich ľudských právach, v storočí, keď vystúpili niektoré takmer stratené národy so svojím národným svojrázom, aby sa ohriali na jeho výslň pod vládou, ktorú sme označili ako pravý výraz 19.

storočia, obrátili aj Slováci zo svojich Karpát pohľady k slnku, čo vyšlo na obzore doby, a radostne sa pripojili k duchovnému hnutiu ostatných národov širšieho cisárstva a priložili ruku k dielu tak ako ostatní... a začali prejavovať duchovnú aktivitu, pretože elektrický šok zasiahol aj ich, nadišla pre nich rovnako priaznivá doba ako pre Maďarov a ostatné národy.“ Na vlnu tohto hnutia Slováci sa etablovali v mozaike národov, ale toto etablovanie sa bolo skôr ich vôľovo podloženou národnou sebainterpretáciou ako činom, ktorý by sa v mimoslovenskom svete registroval a akceptoval ako spresnenie tejto mozaiky. Chýbali im politické, ekonomické aj kultúrne dispozície na to, aby sa stransparentnili ako národ a dostali sa do internacionálneho povedomia ako zreteľný uzlový bod v štruktúre európskych národov. Analogicky so spomínaným uvedomovaním si obmedzenosti vlastných bytostných síl, čo viedlo ku kultu božstva, sa dá hovoriť o uvedomovaní si obmedzenosti vlastných mocenských dispozícií na štandardné presadenie sa ako národ. Podobne ako pojem pamäť sa transponoval z individuálnej sféry do sveta kolektívu (hovorí sa o kolektívnej, sociálnej, kultúrnej pamäti), aj pojem ego môžeme použiť vo vzťahu ku kolektívu a hovoriť o kolektívnom ego. Podľa psychológov (Nakonečný, 1998, s. 216 – 217) regulácia ega môže byť orientovaná na zabezpečenie vlastného ja alebo na jeho expanziu. V prvom prípade dominuje potreba ochrany (charakteristickým stavom jednotlivca je pocit ohrozenia), kým v druhom prípade je v popredí potreba rastu (jav známy ako asertivita). V protiklade sú teda dva typy ega: obranný a asertívny. Vzťahujú sa aj na kolektívne ego. Aplikujúc túto terminológiu na sledovaný jav, môžeme povedať, že slovenský národ sa etabloval ako obranný typ kolektívneho ega, a teda sa vyznačoval nedostatkom asertívnosti.

V tomto deficite sa prejavovala istá obmedzenosť bytostných síl slovenského národa, ktorá aktualizovala jeho idealizačnú potrebu a motivovala zaobchádzanie so spisovným jazykom, ktoré viedlo k jeho kultu. Ideovou oporou potenciálneho kultu spisovného jazyka bol humboldtovský výklad jazyka ako vonkajšieho výrazu národného ducha. Ľ. Štúr, ovládajúc tento výklad, vyzdvihoval: „Národ len v reči existuje ako národ a bez nej by bol ničím. Podľa toho len vtedy ho uznávajú za národ, keď má vlastnú reč a len ako národ má právo zachovávať určité poslanie vo svete“ (Štúr, 2007, s. 14). A neustále zdôrazňoval: „My Slováci sme kmeň... Kmeňovitosť naša sa zakladá podstatne (essentialiter, wesentlich) na našom vlastnom, osobitnom nárečí a potom na iných stranách nášho života“ (tamže, s. 90). Diskurz o jazyku ako fundamentálnej existenčnej podmienke národa živil zárodok kultového prístupu k spisovnému jazyku – k zjednocujúcemu jazyku národného kolektívu. Tento zárodok sa rozvíjal pôsobením spomínaného deficitu, a teda aktualizovanej idealizačnej potreby. Deficit asertívnosti Slováci výrazne pocítili vtedy, keď napriek tomu, že kodifikáciou spisovného jazyka podčiarkli splnenosť fundamentálnej existenčnej podmienky národa,

ich vôľa etablovať sa v mozaike uznávaných národov zostala len želaním. Fakt, že už ale mali svoj spisovný jazyk, im dával perspektívu, a tak tento jazykový útvar neprežívali, nevnímali len ako fundamentálnu existenčnú podmienku národa, ale aj ako objektívnu duchovnú silu slovenského národa, ktorá je garantom prežitia obdobia externe nepotvrdennej existencie ekvivalentnej s existenciou internacionálne etablovaných národov. Tým, že Slováci svojmu spisovnému jazyku „museli“ prisúdiť takú silu, otvoril sa priestor na aktualizáciu kultového potenciálu tohto jazykového útvaru, ktorý pramení z jeho spomínanej fundamentálnej roly. Ich viera v túto silu sa pretavila do uctievania svojho jazyka, do jeho metaforizovaného vnímania akoby nadprirodzenej sily. Kult spisovného jazyka sa stal súčasťou slovenskej kultúry a pretrváva dodnes. O čom svedčí kultové zaobchádzanie so spisovnou slovenčinou v súčasnosti?

Minimálne od vzniku samostatnej Slovenskej republiky sa nedá hovoriť o deficite asertívnosti, čiže idealizačná potreba späť s týmto javom sa deaktivovala, a teda pôvodná motivácia kultu zanikla. Napriek tomu sa kult pestuje. Jeho ideovou oporou je transformácia poznatku o spomínanej fundamentálnej role spisovného jazyka, ktorá je vyjadrená v úvodnom odseku Zákona Národnej rady Slovenskej republiky o štátnom jazyku z 15. novembra 1995, v ktorom sa hovorí, že Národná rada Slovenskej republiky vychádza „zo skutočnosti, že slovenský jazyk je najdôležitejším znakom osobitosti slovenského národa, najvzácnejšou hodnotou jeho kultúrneho dedičstva a výrazom suverenity Slovenskej republiky aj všeobecným dorozumievacím prostriedkom jej občanov, ktorý zabezpečuje ich slobodu a rovnosť v dôstojnosti a právach na území Slovenskej republiky“. Spisovný jazyk ako fundamentálna existenčná podmienka národa je už len presuponovaná a deficit asertívnosti sa pominul. Namiesto týchto javov do ohniska vnímania sa dostali tieto funkcie spisovného jazyka:

- a) národnoreprezentatívna funkcia („znak osobitosti slovenského národa“),
- b) kultúrna axiologická funkcia („hodnota kultúrneho dedičstva“),
- c) štátnoreprezentatívna funkcia („výraz suverenity Slovenskej republiky“),
- d) občianska integračná funkcia.

Prisúdenie takých závažných funkcií spisovnému jazyku (navyše v pozadí je ešte jeho presuponovaná rola) priam nabáda k jeho uctievaniu. Keďže však už fungovala tradícia kultového vnímania tohto jazyka, tento podnet pôsobí ako jej zosilňovač. Je známe, že aj po strate pôvodnej motivácie istej kolektívnej štandardizácie (v našom prípade kultu) táto môže naďalej fungovať ako súčasť životných foriem kolektívu, čiže jeho kultúry. Reálne fungovanie tradície spisovnojazykového kultu je podporované podnetom

uvodených funkcií, ale v duchu nášho výkladu kultu treba identifikovať onú obmedzenosť ako pramotív kultového zaobchádzania s týmto jazykom. Táto obmedzenosť v súčasnom slovenskom jazykovom prostredí sa prejavuje ako štandardizované presvedčenie o nedokonalosti spisovno-jazykovej kompetencie nositeľov spisovnej slovenčiny. Otázka je, z čoho vzišlo toto presvedčenie, resp. čo ho živí. Na bežné, takpovediac konverzačné pochybovanie o tom, či jednotlivec môže perfektne ovládať istý jazyk, sa navrstvuje mienka, že spisovný jazyk je útvar riadený zákonitostami, ktorých poznanie je v kompetencii špeciálnej jazykovej elity. Podľa nej táto elita je kompetentná na regulovanie spisovného jazyka, na odbornú jazykovú kritiku a výchovu. Jazyková kritika a výchova s ťažiskom na dodržiavanie kodifikovanej normy majú vo verejnom slovenskom jazykovom živote nezvyčajne silnú pozíciu. Následkom vystavenia používateľov ich sústavnému tlaku je, že sa v nich utvrdzuje pocit nedokonalosti spisovno-jazykovej kompetencie, ktorý sa pod vplyvom pestovaného rešpektu pred „majestátnym“ spisovným jazykom transformuje na presvedčenie. Tento rešpekt sa pestuje permanentnou aktualizáciou spomínaných funkcií spisovného jazyka („Spisovná slovenčina nie je len nástroj komunikácie, ale aj...“) a sústavným pripomínaním jeho „zákonitostí“, vzbudzujúcich predstavu prakticky neovládateľnej dokonalosti. Presvedčenie o nedokonalosti vlastnej jazykovej kompetencie je živé aj stabilizovaným diskurzom o neuspokojivom stave kultúry verejných jazykových prejavov. Tento diskurz sa reprodukuje v slovenskej spoločnosti už niekoľko desaťročí, a tak sa ustálila duchovná klíma, v ktorej sa žiada hovoriť o spisovno-jazykových prejavoch záporne a vyvodzovať z ich pozorovania záver, že jazyková kultúra je v úpadku. Príčina takého stavu sa vidí v nerozvinutosti jazykového povedomia používateľov (čiže v nedokonalosti ich jazykovej kompetencie). Pestuje sa stereotyp o vlastnej obmedzenosti.

Autostereotyp o nedokonalosti spisovno-jazykovej kompetencie, ktorý vzišiel zo spomínaných zdrojov, aktivuje idealizačnú potrebu a spätne posilňujúco vplýva na kultové vnímanie spisovného jazyka. Keďže – podľa bežných používateľov – najbližšie k dokonalosti má jazykovoregulačná a edukačná elita na čele s kodifikátorom, sprievodným znakom spisovno-jazykového kultu je takmer absolútny rešpekt pred ňou. Jeho následkom je, že táto elita disponuje jazykovou mocou podopretou vôľou používateľov. Elita túto moc naplno využíva, a tak sa štandardizovalo myslenie o samozrejmej platnosti jej preskripcie a zodpovedajúce reakcie. Táto štandardizácia je súčasťou slovenskej kultúry.

Kult jazykových javov

Kult spisovného jazyka sa prejavuje aj v metonymickej podobe: kult istého javu je v implikačnom vzťahu ku kultu celku. Nápadným kultovým javom

súčasnnej spisovnej slovenčiny je hláska *ľ*. Pozoruhodné je, že táto hláska sa „vypracovala“ na úroveň kultového objektu z opačnej pozície. Ako je známe, Ľ. Štúr ju nezahrnul do sústavy hlások spisovnej slovenčiny so zdôvodnením, že „mekkuo „*ľ*“ len u daktorích a malo Slovakou je v običaji a už aj tam pomalí zakapáva, odkiaľ ako aj preto že je zvuk pre svoju veľkú rozteklosť nepríjemný a detinský v čistej Slovenčine lepšie keď sa viňehá“ (Štúr, 2006, s. 101 – 102). Hláska hodnotená protagonistom prvotnej vitálnej kodifikácie ako nepríjemná a detinská získala až kultovú priazeň Slovákov. Prejavuje sa to v hodnotiacich reakciách bežných používateľov aj jazykových kritikov. Pri komunikačnom styku s ľuďmi, ktorí výrazne vyslovujú túto hlásku, nápadne často sa stretávame s reakciou „Ako pekne hovoríte, tak mätko“, pričom „mäkké hovorenie“ znamená v prvom rade výskyt hlásky *ľ*. Mäkké *ľ* sa vníma ako symbol „peknej slovenčiny“. Z okruhu bežných používateľov takto reagujú spravidla tí, ktorí nemajú vžitú túto výslovnosť (nie je im daná ako výsledok prirodzeného osvojovania si jazyka), takže aj keď ju v istých pozíciách praktizujú (najmä pod vplyvom školy), viac alebo menej skrytým sprievodným príznakom ich vlastnej výslovnosti je pocit nedokonalosti, ktorý sa „hlási“ v situácii priamej konfrontácie s prirodzeným „*ľ*-ovým“ Slovákom. Opäť tu máme do činenia s už opísaným javom: vnímanie vlastnej jazykovej (tu ortoepickej) kompetencie aktivuje idealizačnú potrebu, ktorá motivuje kultový prístup k jazyku. Slováci s takým vnímaním vlastnej výslovnostnej kompetencie navodili a udržiavajú štandardizovanú reakciu na hlásku *ľ* ako symbol „peknej slovenčiny“. Jav, ktorý Štúr použil ako jeden z argumentov na odmietnutie tejto hlásky – „len u daktorích a málo Slovakou je v običaji“ –, sa stal zdrojom kultového zaobchádzania s ňou.

Porovnanie „príbehu“ spoluhlásky *ľ* s „osudom“ samohlásky *ä*, ktorá sa zo spisovnej slovenčiny vytráca a ktorú Štúr tiež nezaradil do hláskovej sústavy tohto útvaru, ukazuje, že popri vnímaní istého deficitu vo vlastnej jazykovej kompetencii na navodenie kultového vzťahu k hláske *ľ* museli pôsobiť aj ďalšie faktory. Určite bolo a je podporované štandardizáciou verbalizovanej percepcie spisovnej slovenčiny ako „mäkkého“ jazyka. Dôležité je, že toto adjektívum sa tu nevyskytuje len v deskriptívnom význame, neopisuje len percepčný dojem, ktorý je podložený frekvenciou „mäkkých“ spoluhlások. Jeho význam zahŕňa aj hodnotiaci komponent: „mäkký“ znamená aj príjemný, jemný, lahodný, estetický. Z perspektívy používateľov s kultovým prístupom hláska *ľ* vyžaduje osobitné zaobchádzanie, lebo je ohrozená (mnohí Slováci ju nevyslovujú minimálne v istých pozíciách), čo ide proti zachovaniu mäkkostnej kvality jazyka, teda jeho lahodnosti a krásy. A tak hláska *ľ* sa stala pre nich – paradoxne – dominantným ukazovateľom mäkkosti spisovnej slovenčiny. V jej kulte sa prejavuje, že pod vplyvom jej ohrozenosti sa vníma ako prvok osobitného významu: zachovanie mäkkostnej kvality jazyka. Aj vo vzťahu k jej foneticko-fonologickej

charakteristike sa stretávame s paradoxom: Vo *Fonetike a fonológii* (Kráľ – Sabol, 1989, s. 301) nachádzame poznanie, že na rozdiel od takpovediac bezproblémových protikladov $t - ṭ$, $d - ḍ$, $n - ŋ$ pri opozícii $l - ḷ$ artikulačná sféra sa tak výrazne nediferencuje, a teda rozdiel medzi týmito zvukovými jednotkami je zmenšený. Z tohto faktu sa vyvodzuje aj „výslovnostný... rozptyl v pozíciách pred e-ovým a i-ovým prvkom v nižšom štýle výslovnosti s prienikom aj do neutrálneho štýlu“. Poukazuje sa aj na jej „artikulačnú a akustickú variabilitu“, čo spôsobuje nerovnorodosť „fonického stvárnenia protikladu $l - ḷ$ “ (v porovnaní so spomínanými protikladmi). Spoluhláska $ḷ$ sa teda ukazuje ako „problémový“ jav aj z tohto hľadiska, ale napriek tomu je štylizovaná do pozície kultového objektu. Alebo (aj) práve preto? Keďže jej „problémovosť“ spočíva v nižšom stupni určitosti, stability, čo je istá riziková existenčná vlastnosť (pripomeňme si opäť Ľ. Štúra, ktorý sa zaobišiel bez $ḷ$, a premietnime si súčasnú jazykovú prax, ktorá naznačuje, že zanedbávanie tejto hlásky nevyvoláva komunikačne motivované antireakcie), priťahuje na seba pozornosť z „obavy“ pred jej zánikom, čo by sa dotklo „mäkkosti“ jazyka. V rámci tohto výkladu na sledovanú otázku sa dá reagovať tak, že časť Slovákov tuší ohrozenie spoluhlásky $ḷ$ so zreteľom na jej foneticko-fonologickú kvalitu a súčasne vníma ohrozenie ako následok toho, že jej odsúvaním v jazykovej praxi nevznikajú žiadne problémy.

Ortoepická norma spisovnej slovenčiny vyžaduje vyslovovanie tejto spoluhlásky, takže je – vzhľadom na jej „problémovosť“ – pod permanentným dohľadom jazykovej kritiky, ktorá je výrazne normativisticky orientovaná. Pri kritickom sledovaní verejných prejavov takmer nikdy nechýba poukaz na nedodržiavanie normy v tomto bode. Ako je známe, vo všeobecnosti platí, že jednotlivci majú tendenciu ku kritike jazykového správania iných, čo potenciálne prerastá do kolektívnej predstavy, že také kritizovanie patrí k bontónu. V tomto postojovom rámci má prominentné miesto kritika týkajúca sa spoluhlásky $ḷ$. Jazyková kritika s týmto rámcom sa štandardizovala, stala sa súčasťou normality slovenského duchovného prostredia, čo znamená podporu stabilizácie podmienok kultového vzťahu k hláske $ḷ$.

Kultový vzťah k istému jazykovému javu nemusí, pravda, praktizovať jazykový kolektív ako celok. Vyskytuje sa aj odborný jazykový kult, teda kultový postoj vlastný nejakému okruhu odborníkov. V slovenskom jazykovom prostredí spomedzi lingvistov vzišiel kult rytmického krátenia. Ako je známe, platnosť pravidla o rytmickom krátení je obmedzená „výnimkami“ a pravidlo je v konflikte s iným pravidlom, ktorý sa prejavuje v dvojtvoroch (*číslel/číslel, záster/zástier* a pod.). V prospech obmedzovania variantnosti v norme spisovného jazyka pri kodifikácii istí lingvisti majú sklon k fixovaniu štruktúry v súlade s pravidlom o rytmickom krátení (napríklad *mliekar, mliekareň*, nie aj s príponou *-ár, -áreň*). Podporným argumentom je, že „zákon“ rytmického krátenia je špecifický, svojský jav spisovnej

slovenčiny prevzatý zo stredoslovenského nárečia, resp. kultúrneho jazyka (výrazom zákon – namiesto výrazu pravidlo – sa vyzdvihuje závažnosť, pozoruhodnosť, zvláštnosť tohto javu v spisovnej slovenčine). Nadväzuje sa na požiadavku svojskosti, ktorú proklamoval H. Bartek (1933 – 1934, s. 8) v rámci prezentácie svojej jazykovej ideológie: „Slovenčina, ak chce ostať svojskou, musí sa vyvíjať z vlastnej sily, zo svojho rečového základu, musí byť, ako to napísal J. Zubatý, vo všetkom svoja.“ Sklon k lingvistickému kultu rytmického krátenia má oporu v tejto jazykovej ideológii.

Spätná sila jazykového kultu

Na začiatku nášho výkladu je konštatácia, že predstava a idea kultu majú svoj počiatok v uctievaní božstva. Už v existenčnej motivácii človeka ako bytosti svojho druhu je založená možnosť emancipácie výtvorov ľudského ducha, t. j. ich „oslobodenia sa“ od neho s potenciálnym pôsobením na samotného tvorcu až v takej miere, že ho ovládajú (všimnime si v tejto súvislosti empiricky podložené kliše: Tolko ráz opakoval svoje klamstvo, až sám tomu uveril). Emancipácia môže teda viesť až k ich autonómnosti, k strate pôvodcovej kontroly nad nimi, až k ich dominancii nad vlastným tvorcom. V tomto procese je aj moment odcudzenia sa: duchovný výtvor sa odcudzuje svojmu pôvodcovi. Autonómnosť a odcudzenosť sú potenciálne príznaky kultúry vôbec, ktoré sa v istom kontexte aj aktualizujú. Tieto príznaky sú následkom toho, že štandardizácie, tvoriace základ kultúry, svojou normatívnou silou pôsobia na ich nositeľov tak, že sa deaktivujú otázkou ich skutočného zmyslu, resp. otázkou zmyslu vôbec.

Emancipovanosť, autonómnosť a odcudzenosť sú aj potenciálne príznaky jazyka (jazykového javu) štylizovaného do pozície kultového objektu. Kultové vnímanie spisovnej slovenčiny vedie k tomu, že u používateľov sa prejavuje sklon k zbaveniu sa kontroly nad jej pravidlami. Vyhrotene povedané, stav „používateľ ovláda svoj jazyk“ sa mení na stav „jazyk ovláda svojho používateľa“. Spisovný jazyk pôsobí takto na používateľov prostredníctvom kodifikátora, kritikov a vychovávateľov, ktorí vychádzajú z opisu jeho systému na základe metodológie štruktúrne-funkčnej lingvistiky, zakladajúcej možnosť chápania jazykového systému ako objektívnej duchovnej entity. Takéto chápanie jazykového systému podporuje kultové vnímanie spisovného jazyka. Prostredníctvom týchto aktérov jazykový kult pôsobí na používateľov ako ovládajúca sila. V praxi sa to prejavuje tak, že u používateľa sa navodí jazykovoduchovná klíma „Nedá sa nič robiť – vyžadujú to zákonitosti spisovného jazyka“. Keď sa používateľ, rešpektujúc istú „zákonitosť“ spisovného jazyka, dostáva do rozporu s vlastným jazykovým citom, objekt jeho kultu sa mu odcudzuje.

LITERATÚRA

- BARTEK, Henrich: *O správnosti jazykovej*. Slovenská reč, 1933 – 1934, roč. 2, č. 1, s. 1 – 16.
- KRÁL', Ábel – SABOL, Ján: *Fonetika a fonológia*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1989.
- MIKO, František: *Aspekty literárneho textu*. Štúdie 6. Ústav jazykovej a literárnej komunikácie Pedagogickej fakulty v Nitre. Nitra : Pedagogická fakulta v Nitre, 1989.
- NAKONEČNÝ, Milan: *Psychologie osobnosti*. 2. vyd. Praha : Academia, 1998.
- ORGOŇOVÁ, Oľga: *Neologizmy z interkultúrneho aspektu*. In: *Jazyk a komunikácia v súvislostiach*. Zostavil J. Dolník, Bratislava : Univerzita Komenského Bratislava, 2005, s. 258 – 267.
- ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena: *Jazykový obraz Slovenska na báze reklamy*. In: *Studia Academica Slovaca* 35. Eds. M. Vojtech a J. Mlacek. Bratislava : Stimul, 2006, s. 75 – 89.
- PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Slovenčina ako cudzí jazyk v lingvodidaktickom kontexte*. In: *Studia Academica Slovaca* 29. Ved. red. J. Mlacek. Bratislava : Stimul, 2000, s. 158 – 172.
- ŠTÚR, Ľudovít: *Nauka reči slovenskej*. I. Na vyd. pripravili Ľ. Ďurovič a S. Ondrejovič. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2006.
- ŠTÚR, Ľudovít: *Dielo*. Zostavil R. Chmel. Bratislava : Kalligram a Ústav slovenskej literatúry SAV, 2007.
- WEISGERBER, Leo: *Das Menschheitsgesetz der Sprache als Grundlage der Sprachwissenschaft*. 2. vyd. Heidelberg : Quelle & Meyer Verlag, 1964.

SUMMARY

Cult Objects in the Slovak Linguistic Milieu

The author deals with the concept of cult and he applies this notion to the clarification of the cult attitudes to the language in the Slovak linguistic milieu. He clarifies the cult of the mother tongue and of the standard language which plays a crucial role in the national life of the Slovaks. The central question is what is the cause of the fact that the cult of the standard language is a conspicuous phenomenon in the present Slovak community. The author shows that the cult attitude can relate to a language component. A good instance is the attitude to the consonant *ľ* in the Slovak standard language. In the end he answers the question how exerts the language cult the influence of the language upon his users.

Martin Kukučín – epik ahasverovského osudu

Martin Kukučín, vlastným menom MUDr. Matej Bencúr, sa od svojich literárnych začiatkov prezentoval ako vyhranený prozaik, ktorého východiskovou ambíciou bolo, ako to sám prezradil v jednom z posledných listov adresovanom rodinnému priateľovi a lekárovi Brankovi Nižetičovi z roku 1927, „...načúvať dušiam čitateľov a čitateľiek a držať prst na ich tepne alebo ucho rovno na špici srdca“¹. Vďaka tejto autorskej pozícii, ktorú by sme mohli pomenovať ako programová totožnosť tvorby a recepcie, si získal značnú popularitu medzi čitateľmi už za svojho života. Čitateľská verejnosť doteraz oceňuje na jeho prozaickom natureli najmä sugestívnu silu epického konania postáv (najmä v poviedkach *Rysavá jalovica*, *Neprebudený*, *Mišo*, *Mišo II*, *Tri roje cez deň* a i.), metódu typizácie prostredia a postáv, folklórne a hovorové situácie rozprávania, spontánny a živý humor charakteristický pre ľudové prostredie, ale aj nevtieravé výchovné tendencie a všadeprítomnú vieru v dobro človeka. Je pravda, že tieto znaky Kukučínovej autorskej metódy, ktoré sa zafixovali v čitateľských konvenciách, sa spájajú predovšetkým s jeho počiatočným tvorivým epickým obdobím.

Kukučín je však aj autor vážnych epických reflexií, vnútorných ľudských a autorských tajomstiev, ahasverovského osudu a emigrantského života, ktoré, pochopiteľne, unikajú recepcnej pozornosti. Napriek tomu sa viažu na texty i podtexty jeho prozaického diela. Zvlášť na prózy v období bračského a emigrantského života, v ktorých je veľa, ako sám poznamenal, „*hovorou pre seba*“, ale aj tematických (interpretoval látkovú skutočnosť, s ktorou nebol dostatočne stotožnený) a žánrových (cestopis, historický román) inovácií a zmien v samotnej autorskej metóde (sujetovosť nahrádza opisnosťou a filozofickou reflexívnosťou).

Jasenovsko-pražské tvorivé obdobie

Autorský vývin Martina Kukučina, človeka s „*nepokojnou krvou*“, ako ho nazval jeho rovesník a priateľ Ján Smetanay, sa začal v Prahe, kde prišiel v roku 1885 študovať medicínu. Vo veľkomestskom pražskom prostredí sa pomerne rýchlo aklimatizoval, k čomu mu pomohli aj jeho priatelia zo stredoškolských štúdií (najmä Dušan Makovický) a krajanovia (priatelil sa napríklad so spisovateľom a lekárom Ladislavom Nádašim). Práve títo jeho kolegovia a priatelia ho uvítali v spolku Detvan, ktorý v Prahe rozvíjal bohatú literárno-kultúrnu činnosť. Svedectvo o tejto činnosti podal po rokoch vo svojom článku *Krátky nástin spolku Detvan*, v ktorom, okrem iného, pripomenul, ako sa viedli vtedajšie diskusie o slovenskej literatúre

¹ *Kukučín zblízka. Výber z listov*. Zostavila, úvod, poznámky a vysvetlivky napísala Marianna Mináriková. Bratislava : Tatran, 1989, s. 234.

v Prahe: „Poučné bývali i takzvané referáty. Sprvu týkali sa nových diel slovenských... I tu sa viedli tuhé, často kruté zápasy... že slovenská spisba neunikla do ľudu, nezaujala najširšie vrstvy pre seba. Náhlady vtedy vyslovené platné sú zväčša dodnes. Tento úkol spisba dodnes nedosiahla. Poukázalo sa, že potrebné je dvoje: lacnota, aby kniha zodpovedala majetku prostého človeka, a populárny smer. Tú prvú podmienku skoro ťažšie je splniť než druhú; ani sa prvú nespĺní, kým majetná inteligencia peňažnými darmi neznižuje cenu kníh aspoň zo začiatku. Táto starosť o zdravú stravu ľudu nášho ozýva sa vo schôdzkach neprestajne. Ale nezabúdalo sa ani na to, že spisba má hovieť nielen ľudu, ale i túžbam, ideálom vrstiev vzdelaných nášho čitateľstva. Že má byť čisto národnou, látkou i spracovaním priliehať k pomerom, stáť v službe vysokých ideálov, ktoré rozohrievajú každú šlachetnú dušu, a v prvom rade slovenskú dušu. Každý taký zjav posudzovaný a rozoberaný s pietou, akou sa blížíme veciam drahým“².

Zápisnice zo spolkovej práce Detvana svedčia o tom, že Kukučín sa aktívne zapájal do diskusií o národno-politických, literárno-estetických či etických otázkach, ktoré boli v centre pozornosti vtedajšej českej i širšej stredoeurópskej spoločnosti. Popri dobových filozoficko-politických koncepciách v českom prostredí (T. G. Masaryk, hlasisti) ho osobitne zaujali diskusie o zmysle základných literárnych pojmov, zvlášť pojmu realizmu. Vnútorne sa vyrovnával najmä s herbartovským formalizmom Josefa Durdíka, s aktuálnymi literárno-filozofickými témami tolstojizmu („o čom a nakoľko protivia sa zásady Tolstého dnešným ustanovizniám spoločnosti a štátu“) a zolizmu (o tejto téme často diskutoval s jej znalcom, spisovateľom Ladislavom Nádašim) a s kauzálnymi princípmi pozitívnych vied (darwinizmom, comtovským pozitivizmom). Nechal sa inšpirovať najmä myšlienkami z Darwinovho učenia o prirodzenom výbere a o boji o život. Kukučín, ktorý mal rozsiahle prírodovedné vzdelanie, pozeral sa na Darwina ako na autora jednej z provokujúcich teórií o evolúcii prírodného procesu. Človeka síce primárne vnímal ako spoločenskú bytosť, no videl ho aj ako súčasť prírody, ako biologického jedinca. Tento vzťah k darwinizmu dokumentoval nielen vo svojej epickej próze, ale ešte výraznejšie vo svojich cestopisných črtách z južnej Ameriky. V jednej z nich (*Naučenia nájdeš všade, i na pampe*, ktorá je súčasťou prvej časti *Prechádzok po Patagónii*) napísal taketo „darwinovské“ vety: „Zápas o jestvovanie. Borba, aby sa dostal z tône. Treba sa mať do života, hľadať si miesto, ktoré myslíš, že ti patrí. Miesto napredku, a kde inde? Vynikajúce miesto, dobrú postać uziť, vybojovať si ho akokoľvek, zle alebo dobre. – Boj je to ozaj surový, bezohľadný. Boj ozajstný, v ktorom je, kto víťazí i kto podľahne... My ho pokladáme za zákon prírody. Príroda je tiež surová, bezohľadná ukrutná. Nedá sa uprosiť ani presvedčiť a zvrátiť zo svojej cesty. Lebo ona je zasa

² KUKUČÍN, Martin: *Dielo XX. Závažné skúsenosti*. Bratislava, 1971, s. 370.

múdra a obozretná. Vyberá si jednotlivcov, ktorí sú súci, silní, odhodlaní, čo si vedia zastať, odhadzuje na stranu slabochov a mľandavých, Taká je príroda“³.

V deväťdesiatych rokoch pozitívne prijal koncepciu realizmu českého estetika Otakara Hostinského (*O realismu uměleckém*, 1891) ako „spor krásy a pravdy“, o ktorej referoval pred členmi Detvana. Stotožnil sa s jeho kritikou abstraktnej estetiky založenej na tzv. teórii vzťahov. Súčasne prijal jeho predstavu o harmónii dvoch princípov umenia – realistického a idealistického (teda romantického), resp. napodobňujúceho a pretvárajúceho. Kukučínovi bol tento postoj blízky, pretože aj on uprednostňoval realizmus, no nepovažoval ho za jediné možné kritérium umenia. Tento svoj postoj prezentoval nielen vo svojej rozsiahlej poviedkovej epickej tvorbe, ale aj v príležitostných kritikách, najevidentnejšie v recenzii Šoltésovej románu *Proti prúdu* (*Niekoľko myšlienok o románe Eleny Maróthy-Šoltésovej, Proti prúdu*, Slovenské pohľady, 1894, s. 755), v ktorej naznačil umelecké obmedzenia jej „ideálneho realizmu“ a súčasne predznačil svoje stanovisko k spoločenskej funkcii literatúry („... ona obecala svoj román tým kruhom čitateľstva, ktoré nie sú škruptózne: tým kruhom, ktoré sa ustavične vyhovávajú, že musia hľadať u Nemcov, čo nemajú doma – to jest rodinné romány. Zaprela samú seba a prispôsobila sa ich požiadavkám, spôsobu myslenia; narobila im koncesii, snáď na škodu svojho umenia. Sú to kruhy, ktoré bočia od ťažšej, vážnejšej lektúry. Im treba kniha, ktorá v prvom rade zabáva a zabáva, aby sa zabudlo na denné trampoty, Nechže si ju teda majú – túto veľkodušnú obeť. Uvidíme, či ich odtiahne od cudzej lektúry a či sa ponad ňu nenavrátia, kde boli predtým. Bojím sa, že sa stane to druhé. Lebo tie kruhy naučené sú nie čítať, ale hľadať romány bez zažitia. Túto hľadáosť by neuspokojili ani vsetci, čo trochu vládnú perom, keby sa dali na fabričnú výrobu románov; a tak ani neodtiahli by ich od zabehúvania na pašu cudziu. A vkusu tohto obecnstva pristihla i fabulu. Nájdeš tam všetky radosti i trampoty života rodinného – a menovite radosti. Od zaliečania prevedie ťa všetkými jeho fázami až po tvrdú, neústupnú smrť. A všetko opísané živo, príťažlivo, ako len žena môže vypísať a menovite vycítiť. Tu slávi triumfy to kúzlo ženskosti, ktoré ničím nahradiť sa nedá. Tak rozhovory, štebotanie detí nemožno, aby podal človek, ktorý neobcuje ustavične s deťmi.“⁴

Na rozdiel od Vajanského nevidel spoločenský rozmer slovenskej literatúry len ako problém nacionálny, ale predovšetkým ako problém demokratický („Idea národná nenie aristokratická, naopak, výrazne demokratická.“⁵). S Hostinským sa zhodol v tom, že pre umelca, osobitne realistu, je

³ KUKUČÍN, Martin: *Dielo XII. Prechádzky po Patagónii I. – II. Črty z ciest*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1962, s. 126.

⁴ KUKUČÍN, Martin: *Dielo XX. Závažné skúsenosti*. Bratislava: Tatran, 1971. s. 397.

⁵ Tamže

dominantné nestratiť kontakt s predmetnou skutočnosťou. Nie je podstatné, či umelec pracuje so snovými predstavami, alebo s fantazijnými „*výletmi*“ do vzdialených svetov, podstatné je, aby tieto „*výlety*“ vychádzali zo skutočnosti, aby sa na ňu nejakým spôsobom viazali. V zmysle uvedených zdrojov vytvoril Kukučín v pražskom období svojho literárneho života typ prózy, v ktorom spojil princípy tzv. sedliackeho rozumu (ľudového svetonázoru, zvykoslovía a tradície) s kauzalitou prírodných vied (s darwinovským evolucionizmom, comtovským pozitivizmom a bernardovskou experimentálnou fyziológiou). Jej najproduktívnejším výsledkom sa stal princíp široko členenej, dialogicky štylizovanej hovorovosti, dokumentárnej opisnosti, totožnosti výrazu a sledovanej myšlienky.

Kukučínove začiatocnícke prózy z rokov 1883 – 1884 (*Na hradskej ceste, Susedia, Čas tratí – čas platí, Máje, Čo komu súdenô, Pán majster Obšívaj, Na jarmok, Dedinský jarmok, Na Ondreja, Hody, Hajtman, Obecné trampoty...*) sú ešte poznačené reminiscenciami na sentimentálne literárne pramene, najmä maďarské a nemecké, a na romantickú mnohovýznamovosť. Určujúcou črtou týchto krátkych epických foriem sa však už stala jednoduchá kompozícia, priamočiary sujet, tvorivá spontánnosť, morálno-didaktické reflexie, vecnosť podania zvolenej témy (remeselnícke prostredie, dedinský život) a zladovanie pomenovania s významovou rovinou témy. Romanticky štýlotvorné prostriedky a postupy postupne nahrádzal dokumentárne ladenou realistickou povahokresbou a čiastočne postupmi komicko-grotesknej hyperbolizácie motívov a tém, prevzatých najmä z dedinského prostredia. Črty tejto zobrazovacej metódy Kukučín ďalej rozvinul v prozaickej tvorbe z rokov pobytu v Jasenovej, Šoproni a na začiatku pražského pobytu. Patria sem poviedky a črty: *Z teplého hniezda, Rysavá jalovica, Panský hájnik, Na svitaní, Neprebudený, O Michale, Ako sa kopú poklady, Pozor na čižmy, Veľkou lyžicou, Sviatočné dumy, Tri roje cez deň*. Vo väčšine uvedených próz kompozične experimentoval, hľadal cesty od zachytenia charakteru postavy (*Neprebudený, Rysavá jalovica* a i.) po náčrt širšieho spoločensko-psychologického konfliktu (*O Michale*). Epicky v nich rozvíjal jednotlivé zložky dedinského života a jeho zvykoslovía. Disharmonické motívy skutočnosti zvyčajne stotožňoval so všetkým tragickým, bezvýchodiskovým a určeným na zánik, pričom sa ich usiloval vyrovnávať princípmi dobra, pravdy, krásy a lásky, spomienkami na „*rodné hniezdo*“ a na strážkyňu jeho životodarných tradícií – matku. Harmonizovanie disharmonického rozpracúval na motívoch z ľudového prostredia. Kukučín v nich riešil, ako zdôrazňuje P. Liba, „*protiklady postavy a protiklady postáv a prostredia vyrovnávaním rozdielnosti a rušením kontrastu*“⁶, čím núti čitateľa zamýšľať sa a konfrontovať. Uvedenú metódu rozvinul v zhode s poznatkami prírodovedných teórií, osobitne s hľadiskom tzv. sedliackeho

⁶ LIBA, Peter: *Čitateľ a literárny proces*. Bratislava : Tatran, 1987, s. 263.

rozumu a s postojmi o výhladoch optimistického a pesimistického realizmu, ktoré prezentoval v pražskom literárnom spolku *Detvan*.

Typickými ukážkami Kukučínovej realistickej kresby typov a zároveň dvoma pólmi groteskno-komického a groteskno-tragického pohľadu na podobu konfliktu v jeho rovnici epickej harmónie sú poviedky *Rysavá jalovica* a *Neprebudený*. Kým v prvej poviedke sa groteskná komika realizuje dočasným vybočením literárnej postavy (Adam Krt) z prirodzeného (konvenčného) chodu vecí, tragická grotesknosť v poviedke *Neprebudený* vzniká z napätia medzi subjektívnymi predstavami duševne zaostaleho Ondreja Machuľu a objektívnymi konvenciami kolektívu, v ktorom žije. V poviedke *Rysavá jalovica* Kukučín rozširovaním vecných súvislostí a detailov Krtovej cesty z domu na jarmok a z jarmoku domov a dynamickým zobrazením celkovej príbehovej fikcie plasticky dotvoril vonkajšiu a vnútornú charakteristiku komickej literárnej figúry a jej epické pozadie. Próza *Neprebudený*, ktorá patrí medzi najlepšie prózy slovenského literárneho realizmu, je dokumentom Kukučínovho literárneho „darwinizmu“: hrdina poviedky Ondráš Machuľa zahynul, ako mu to predurčili zákony kolektívnej tradície dedinského prostredia. Toto prozaické dielo Kukučina je originálnym spracovaním problematiky, ktorá bola populárna aj v iných literatúrach, o čom svedčí najmä Turgenevova novela *Mumu* s jej machuľovskou postavou Gerasimom.

Štyri poviedky Kukučina z roku 1887 (*Na obecnom salaši*, *Z našej hradskej*, *Pred skúškou*, *Na stanici*), ktoré sa navzájom dopĺňajú, roztvárajú problematiku pomeru inteligencie k dedine a jej tradíciám a tému národnej identity a sociálnych problémov spoločenského života. Nie náhodou v tom čase píše aj tzv. „intrigovú“ (J. Pašteka) divadelnú hru *Komasácia* (začal ju písať roku 1887, publikovaná bola až roku 1907), ktorá je ukotvená vo vážnych dobových vidieckych problémoch (komasovanie, sceľovanie rozdrobených pozemkov). Do tohto obdobia spadajú aj dve Kukučínove väčšie prozaické diela zo študentského života: *Úvod k vakáciám* a *Mladé letá*. Kukučín popri situačnej a jazykovej komike s výraznou psychologickou drobnokresbou charakteru postáv objavuje obraz širšieho spoločenského záberu. V poviedke *Keď báčik z Chochoľova umrie* zobrazil na princípe paradoxu a ironie spoločenskú tragikomickosť upadajúceho zemianstva, ako aj rodiaci sa podnikateľský stav s jeho mravnými defektmi. Podobným spôsobom zachytil citovú prázdnotu malomeštiactva (*Na podkonickom báľe*), filozofickú problematiku rozporu medzi vierou v nadčasové hodnoty a realitou v ľudskom živote (*Dve cesty*), spoločenský problém vzťahu sluhy a pána (*Mišo*) a sociologický rámec závažnej spoločenskej problematiky v dedinskom prostredí, ktoré rozkladá sila peňazí (*Dies irae...*).

V Kukučínovej tvorivej metóde a v jej umeleckej transformácii sa po roku 1891 čosi zmenilo. Dôkazom je najmä nedokončený koncept väčšieho

románového útvaru *Syn úytečníka* (1894 – 1896). Tento prvý pokus o veľký epický žáner Kukučín napísal ako polemickú odpoveď na Vajanského prózu *Suchá ratolesť* a Šoltésovej román *Proti prúdu*, o ktorom povedal, že je „apoteózou zemianstva“ a že v ňom spisovateľka „maľuje život nie celkom taký, aký v skutočnosti je, ale akým by mohol byť a akým by mal byť.“⁷ Kukučínov nedokončený román sa od Vajanského prózy a Šoltésovej románu chcel odlíšiť vo viacerých smeroch. Nemal ambíciu interpretovať osudové súvislosti jednej rodiny, ako to bolo bežné v slovenskej realistickej próze týchto čias. Nechcel navodiť ani ovzdušie „harmónie krásy a dobroty“, typické pre archaické sedliacke prostredie zobrazené v jeho predchádzajúcej tvorbe. Nemal žiadnu ilúziu o tom, že o národných veciach môže rozhodnúť cieľavedomá žena a láska. Kukučín sa v ňom zameriaval na zrod a perspektívu novej spoločenskej vrstvy – uhorskej inteligencie, ktorá si svoje prostredie a tradíciu ešte len budovala. Vo svojej románovej výpovedi sa nebál vstúpiť do Vajanského literárneho prostredia letohrádkov, kúpeľov, kasín, murovaných kúrií, avšak inak, bez ilúzií, hoci treba zdôrazniť, že nepovedal o ňom všetko. Odvážne vytvoril aj excentrické a kontrastné momenty, typické pre napäté vzťahy v slovenských mestečkách tých čias v Rakúsko-Uhorsku. Nebál sa konfrontovať slovenskú inteligenciu s mondénnym svetom kúpeľov ako s cudzím svetom. Najmä prvá časť románového konceptu obsahuje nesentimentálne, miestami až realisticko-naturalistické štylizované scény a konflikty rozličnej povahy. Je zjavné, že tieto časti románu majú veľa spoločného s metódou tzv. experimentálneho románu, naturalistického románu zolovskej orientácie, ktorú si osvojil v pražskom prostredí, najmä v diskusiách o Hostinského princípoch umeleckého realizmu a v polemikách o vzťahu realizmu a idealizmu a naturalizmu a realizmu. Je zaujímavé, že druhá a tretia časť románového konceptu oproti jej prvej časti má odlišné ideové a estetické zameranie: po psychicko-biologicky motivovanom ošiali lásky dvoch ľudí sa v tretej časti dostáva k „slovu“ idea harmonickej lásky, ktorá korešpondovala s autorovým najvlastnejším literárno-estetickým cieľom.

Bračské literárne obdobie

Nový domov na Brači dal Kukučínovi možnosť zabudnúť na Prahu, na literárne debaty o Tolstom a Zolovi. Dostal sa do prímorskej ostrovnej krajiny, do nových sociálno-stavovských kontextov. V liste P. O. Hviezdoslavovi z 29. 12. 1894 napísal zaujímavú skúsenosť z tohto prostredia: „Žije sa tu polahky. Oravec tu ťažko privykne. Švábky a kapusty sa tu nič neurodilo, lebo nesadia tento náš chlieb každodenný tuná. Jeme síce švábku, alebo to je čiernohorská, akási vodnatá hrozne, a kapustu bosenskú: lenže nikde jej nemajú ani len jeden hordovec. Troškárime. Kašu, mať našu, ani kuľasu

7 KUKUČÍN, Martin: *Dielo XX. Závažné skúsenosti*. Bratislava : Tatran, 1971. s. 396.

neznajú: jeme miesto toho z kukurice polentu, ktorá nie je zlá, ale predsa len zázrivská kulaša s bryndzou je lepšia. Vína sa čosi urodilo a teraz podjeseň i vody. Lebo tuná vody si musíme nachytať do studien, ak chceme piť: a pred dvoma mesiacmi už nič vody nebolo, museli sme piť víno a variť v morskej vode... alebo je leja, alebo slnce a teplo, alebo bora a s ňou premikáva suchá zima, alebo sirocco, a to s dažďom, zimou alebo direktno teplotou, šťaby ťa teplá voda polievala. Hôr nikde nevidíš, ale celý Brač pripadá ako hora – zďaleka. Zblízka sú to vinice a v nich vysadené figy a olivy... Národ je i tu prešibaný, ale sám zo svojho talentu... Úctívý až hrúza pomyslieť. To poľský šľachtic je proti nemu naozajstný neotesanec. On Vám bude sypať komplimenty takéto: Evo, šor dottór – šta mi? Mi smo šempiasti ljudi! – Vi znadete više spavajuć nego mi gledajuć, alebo: Provi bog a blažena gospe, pa Vi i Vaše znanstvo! Alebo: Vi ste moj car, moja svila kruno! Alebo: eškušajte šor dottór, da ja passam prvi! Kým Vám vyjaví, čo on chce, potrvá dakedy i päť minút, ale musíte sa len pomaly cez komplimenty prehrýzť k jadru veci. Spoločnosti tu nemám skoro žiadnej. Jest dakolko ľudí tzv. uzdelaných, to je všetko uzdelanosť paduánska a benátska. Čo nóbl hovorí, alebo chce hovoriť taliansky... Môj titul je šor dottór, kto ma má trochu rád, povie mi: šor Mate, a kto ma má ešte radšej, povie: líkár. Vôbec líkár je človek, ktorého tu všade hrozne bečelujú, lebo myslia o ňom, že je v porozumení s tým s rožkami.⁸

Tieto prímorské prírodné priestory a konvenciami a tradíciou poznačený kolorit života miestnej bračskej spoločnosti v ňom nanovo aktivizovali jeho pôvodné literárne ciele.

Z čias Kukučínovho pobytu na ostrove Brač (1894 – 1907), ktorý mu sčasti pripomínal idylické prostredie rustikálnej a chudobnej Oravy a sčasti svet znehodnotený spoločensko-hospodárskymi zmenami, pochádzajú krátke prózy (*Mišo II, Svadba, Prvá zvada, Parník, Rodina* a i.), ďalej rozsiahle cestopisné črty z Dalmácie, ktoré publikoval na pokračovanie v Slovenských pohľadoch (*V Dalmácii a na Čiernej Hore, Rijeka – Rohič – Záhreb*) a napokon dvojjazykový román *Dom u stráni* (vznikal v rokoch 1902 – 1904 a vychádzal na pokračovanie v rokoch 1903 – 1904 v Slovenských pohľadoch).

V súvislosti s jeho epickou tvorbou z tohto prostredia treba zdôrazniť, že poznanie ich látkovej skutočnosti si rozširoval pozorným skúmaním nového prostredia, zvlášť ho zaujala dalmatínska a čiernohorská príroda, obyvatelia prímorských dedín a miest a ich historické a umelecké pamiatky. V cestopisoch *Rijeka – Rohič – Záhreb* a *V Dalmácii a na Čiernej hore* si prehľbil pohľad na chorvátsku rodovú spoločnosť zasiahnutú modernými civilizačnými vplyvmi, vyskúšal si pozíciu rozprávača, silu opisov, retardačných motívov, asociácií, kompozície, vecného detailu, psychologickéj charakteristiky

⁸ *Kukučín zblízka. Výber z listov.* Zostavila, úvod, poznámky a vysvetlivky napísala Marianna Mináriková. Bratislava : Tatran, 1989, s. 106 – 109.

postáv z dedinského a intelektuálneho prostredia ako aj svoj základný vzťah ku skutočnosti, ktorý spočíval v hľadaní harmonického vzťahu človeka, jeho životného prostredia a prírody. Tento svoj spoločenský ideál prezentoval v cestopise Rijeka – Rohič – Záhreb. Medzi texty, ktoré napísal pred samotným písaním románu *Dom v stráni* patrí i štyridsaťstranový zlomok *Rodina* (takto ho nazvali editori), sedemdesiatstranový text *Záduha* a novela *Mišo II.*, ktorá zobrazuje podobný problém ako *Dom v stráni* – majetkom sproblematizovanú lásku mladých ľudí.

Témou románu *Dom v stráni* je typická kukučínovská konfliktná situácia „pred svadbou“, v ktorej vplyv prostredia a tradície, ale aj protirečenie pri vnímaní dvoch základných ľudských princípov – citu a rozumu prekazia úmysel patricijského syna Nika Dubčiča vziať si za manželku sedliačku („težačku“) Katicu Beracovú. Autor v románe rozvinul námet z dalmátskej dediny, ktorý bol veľmi podobný obrazu pomerov na slovenskej dedine z konca devätnásteho storočia. Išlo o problém lásky na podklade majetkových a stavovských rozdielností. Z tohto pohľadu možno hodnotiť román ako originálny variant tradičného motívu slovenskej realistickej prózy – konfliktu „kaštieľa a chalupy“. Zaujímavé je rámcovanie kolobehu osudov románových hrdinov. Realizuje sa cyklom ročných období: vznik (jar) – stupňovanie (leto) – vrcholenie (jeseň) – zánik (zima) a predstáv o možnosti preklenúť záväzné tradície bračského prostredia subjektívnou vôľou. Románové situácie, trojstupňové rozvíjanie motivických plánov, kolízie a ich riešenia ukazujú, že v tejto próze si zachováva platnosť sujetovo-kompozičná schéma krátkych epických žánrov. Smrť protagonistu Mateho Beraca symbolicky otvorila Kukučínovi cestu novej konfrontácii tradície a evolučných zmien. Kukučín román *Dom v stráni* viackrát prepracoval, pričom definitívnu prvú časť rukopisu poslal J. Škultétymu do redakcie časopisu *Slovenské pohľady* koncom roka 1902.

Kým krátke formy jeho prózy sa sústreďovali najmä na literárne neštylizovaný život, na jadro výpovede o skutočnosti, románový fragment *Syn výtčníka*, román *Dom v stráni*, ale aj neskoršie romány a cestopisy, ktoré písal počas pobytu v Južnej Amerike a v poprevratovom období, sa sústreďujú aj na nepovšimnuté detaily zobrazovaného sveta. Základný problém Kukučina-štylistu, ako sme naznačili, spočíval v zaplňaní priestoru medzi myšlienkou a výrazom. Tento problém sa mu darilo – najmä v poviedkovej tvorbe z pražského obdobia, čiastočne v románe *Dom v stráni* – riešiť špecifickými rozprávačskými postupmi (najmä dialogicky štylizovanou hovorovosťou), ktorými dosiahol dojem bezprostrednej a sémanticky zrozumiteľnej výpovede. V prozaickej poprevratovej tvorbe uvedený problém riešil oveľa komplikovanejšie, čo bolo spôsobené odlišnou povahou látkovej skutočnosti. Kukučín bol odtrhnutý od rustikálnych prameňov, od slovenskej ľudovozvykoslovnej tradície a folklórnej slovesnosti. Bol v cudzom prostredí,

v neznámej krajine, konfrontoval sa s novými etnicko-kultúrnymi a sociálno-ekonomickými podmienkami života. Z uvedených dôvodov musel zmeniť aj povahu (nie podstatu, tej sa nemienil vzdať) svojej literárnej metódy. Problém priestoru medzi myšlienkou a výrazom zostal, riešenie jeho zaplňania muselo byť nové. Kukučín sa rozhodol pre komplexnejšie riešenie, ktoré by bolo výrazom zladovania jeho novej životnej reality s predpokladmi prijatej a rozvíjanej literárnej metódy. Pod komplexnejším riešením treba rozumieť to, že medzi myšlienkou a jej výraz sa dostali extenzívne formy rozprávania, monologické intelektuálno-meditatívne štýlové postupy preplnené reťazcami sémanticky rozvitých súvetí, metaforických a metonymických obrazov a hádankových podobenstiev, ale aj iné formy komplexnejšieho zobrazovania konkrétnej i abstraktnej skutočnosti. Medzi tieto postupy možno zaradiť aj jeho zložitý stenografický systém, ktorým sa usiloval rýchlo zachytiť tvorivý proces svojho uvažovania o objekte vlastného epického záujmu.

Juhoamerická tvorivá perióda

Počas pobytu v Južnej Amerike zbieral faktografický materiál, ktorý sa stal základom jeho rozsiahlej päťväzkovej románovej kroniky z prostredia juhoamerických chorvátskych vysťahovalcov *Mat volá* (1926). Podtitul románu (*Ohlasy z obce roztratených*) prezrádza, že Kukučín, ktorý si bol vedomý mnohých nedostatkov tejto rozsiahlej prózy (málo činných postáv, pasívny hlavný hrdina, absencia dramaticky kolíznych situácií, kompozičná neucelenosť, naračná explicitnosť), rozhodol sa ju žánrovo pomenovať len ako „*ohlasy*“. Toto dielo sa často porovnáva s predchádzajúcim Kukučínovým románom *Dom v stráni* preto, aby sa ukázalo, v čom tkvie medzi nimi rozdiel. O. Čepan v knihe *Stimuly realizmu* (1984) presne pomenoval osobitosti týchto románových kompozícií. Vidí ich v odlišnom riešení významových súvislostí medzi hľadiskami evolúcie a tradície. Kým *Dom v stráni* sa z tohto pohľadu Čepanovi javí ako „*otvorený typ*“⁹ románu, pretože jeho hrdinovia vychádzajú „*za medze svojho sociálneho priestoru a nesú za to plnú zodpovednosť*“¹⁰, román *Mat volá* hodnotí ako „*zatvorený*“ typ románovej stavby, pretože protagonista príbehu, podnikateľ Simon Katović, stelesňujúci osudy vysťahovalcov, sa zmieruje so stratou nádeje vrátiť sa do rodného kraja, resp. „*sa aj napriek rozvinutým spoločenským stykom iba zdanlivo pohybuje v priestoroch epickej reality*“¹¹. Postava Šimona Katovića principiálne zotráva v hraniciach svojho životného priestoru. Propaguje vznešené ideály, ktoré však nievie presadiť v realite života. Ťarchu zodpovednosti za svoj životný cieľ, najmä za svoje viac-menej utopické plány a etické reformy nesie sám. Jeho životný neúspech Kukučín predsta-

⁹ ČEPAN, Oskár: *Stimuly realizmu*. Bratislava : Tatran, 1984, s. 165.

¹⁰ Tamže.

¹¹ Tamže, s. 166.

vil ako konflikt medzi silami vývoja a rovnováhy. Idealistický humanista Katović sa vnútorne nevyvíja v súlade so zákonitostami podnikateľského prostredia. Príčinou nie je jeho vek (na začiatku románového príbehu už vystupuje ako starec), ani jeho pôvod a národnosť (pochádza z ľudových vrstiev a zo slovanského sveta), ale jeho utopické sociálno-mravné predstavy o harmonickom spolužití ľudí, o zmysle peňazí, poslaní práce, o obnove národného života v starej vlasti v podmienkach trhového hospodárskeho systému. Román *Mat' volá* možno z hľadiska koncepcie výstavby postavy protagonistu, ale aj z pohľadu spôsobu tvorby ústrednej ideovej a ideologickej línie príbehu nazvať „tézovitým“ (A. Mráz) románom.

V juhoamerickom prostredí sa Kukučín venoval aj cestopisnej tvorbe. Napísal rozsiahly cestopis *Prechádzky po Patagónii* (1923), ktorý je „komplexným pohľadom“ (Z. Klátik) na patagónsku pampu, pričom v sebe spája cestopisný princíp s epickou metódou „objektívizovaného rozprávania“ (J. Noge). Aj v tomto cestopise si Kukučín všimal, podobne ako v románe *Mat' volá*, mnohotvárnosť vzťahu medzi prírodným a ľudským svetom, pričom ho stvárňoval najmä metódou dôkladného, zložitého a obširneho opisu.

Epik ahasverovského osudu po roku 1918

Kukučín po návrate z Južnej Ameriky do Európy v roku 1922 sa nezbavil svojho ahasverovského osudu. Naďalej sa sťahoval po rozličných mestách chorvátskeho prímoria a vnútrozemia. Niekoľkokrát navštívil aj Slovensko, ale pre rozličné prekážky súkromného (psychické problémy manželky) a spoločensko-politického charakteru (pochybnosti o vtedajšom česko-slovenskom vzťahu) sa tu neusadil natrvalo.

Jeho poprevratová literárna produkcia je kvantitatívne bohatšia ako predprevratová tvorba. V tomto období uprednostnil románové skladby, cestopisy a dramatické diela, menej sa venoval kratším epickým žánrom. Základ jeho tvorivej metódy sa presúva, ako sme už naznačili, z harmonizátorskej koncepcie života na subjektívnu meditatívnosť rozprávaneho príbehu a zložitú naračno-deskriptívne postupy. Z dvojtýždňovej cesty po Francúzsku (1922) napísal cestopis *Dojmy z Francúzska*, v ktorom dominujú iné epické postupy ako v predchádzajúcich cestopisoch. Vychádzajú z napätia medzi veľkomestským (parížskym) štýlom života a „vidieckym“ životným štýlom autora. *Bacúchovie dvor* je trojdejstvá, v čechovovskej dramatickej línii napísaná hra, ktorá je reakciou na Kukučínovo stretnutie s domovom po rokoch pobytu v zahraničí.

Nové tendencie v jeho románovej tvorbe predstavuje tematická orientácia na historickú skutočnosť. Už pri svojej prvej poprevratovej návšteve Slovenska koncom roka 1922 Kukučín prezradil, že sa zaoberá myšlienkou umelecky spracovať témy zo štúrovských čias. Z toho dôvodu v Martine študoval pramene na chystané historické epické projekty. Svoj dávnejší

zámer vysloviť sa k problémom slovenskej histórie začal realizovať tým, že prepracoval koncept vlasteneckej, národno-apelatívnej drámy s dožívajúcimi romanticko-ludovými tradíciami *Obeta* na historický román *Lukáš Blahosej Krasoň*, ktorý vyšiel až po autorovej smrti (1929). Tento dvojzväzkový román bol časťou plánovanej, ale nedokončenej trilógie (možno aj širšieho útvaru) s námetom z histórie „štúrovskej“ epochy. Mal byť skrytou Kukučínovou reakciou na riešenie napätých česko-slovenských vzťahov po roku 1918. Vracia sa v ňom do obdobia uzákonenia štúrovskej spisovnej slovenčiny (1842 – 1844). Na pozadí ľúbostno-vlasteneckého vzťahu Lukáša Blahoseja Krasoňa (mesianistického básnika Sama Bohdana Hroboňa) k českej vlastenke Vlastimile Hájskej (v skutočnosti Bohuslave Rajskej) načrtáva svoju predstavu riešenia slovensko-českých vzťahov a emancipačných úsilí Slovákov. Žiaľ, protagonistu príbehu Krasoňa predstavil ako ahistorickú postavu, ako predstaviteľa „štúrovskej rojčivosti“ (A. Mráz), nie štúrovského národno-emancipačného aktivizmu. V druhej časti zamýšľanej románovej historickej trilógie nazvanej *Bohumil Valizlošť Zábor* (1929) sa románovým spôsobom pokúsil zmocniť konfliktných vzťahov dvoch národných hnutí – maďarského a slovenského – pred rokom 1848 (1845 – 1847). Výsledok jeho úsilia je problematický v tom zmysle, že protagonista príbehu, ktorého koncipoval podľa jasenovského rodáka a predstaviteľa slovenského romantického hnutia C. Zocha, predstavuje síce opačný pól štúrovského romantického rojčenia – národný aktivizmus, ale tento aktivizmus je včlenený do obrazu príliš idealizovaného rodného oravského kraja, ako aj do nereálnych zmierovacích tendencií medzi meštianskou inteligenciou a zemianstvom.

Ideovo i tematicky na tento román nadväzujú neuzavreté epické útvary románovej koncepcie s námetom z histórie (obdobie slovenských národných dejín v rokoch 1848 – 1849 a tzv. matičných rokov) *Košútiky, Kľbká* (1927), ktoré však nie sú samostatnými epickými príbehmi. *Košútiky* (názov je odvodený od bezcenných papierových peňazí, vydaných revolučnou vládou, tzv. košútok) sú úvodnou a *Kľbká* v poradí ďalšou časťou zamýšľaného tretieho dielu veľkého historického románového plánu. S románom *Bohumil Valizlošť Zábor* ich spájajú viaceré postavy, osobitne hlavná postava (mladý Zábor), pričom čas a miesto ich dejových línií sú rozdielne. Kukučín v tomto románovom torze sa chcel venovať slovenskej obchodnej a podnikateľskej vrstve, pričom stihol načrtnúť typ národného obchodníka, ktorého predstavuje postava Jozefa Drobeckého. „Vytvoril“ ho zo schudobneného zemianskeho stavu, „dal“ mu obchodnícke vzdelanie v Pešti a v tomto meste ho „zaviedol“ do kruhov mládeže, o ktorej výchovu sa staral hlásateľ česko-slovenskej vzájomnosti a známy vydavateľ a autor hudobných publikácií Jan Kadavý. Revolučné roky 1848/49 ho národne zaktivizovali, čo sa pozitívne odrazilo v jeho práci v prospech národnej veci. Ďalšie osudy postavy Jozefa

Drobeckého nepoznáme. Môžeme sa len domnievať, či zostal predstaviteľom národného aktivizmu v politicky pohnutých časoch, alebo sa dostal do osídíel ideálnych humanisticko-romantických predstáv o riešení slovenskej otázky v Rakúsko-Uhorsku. V *Rozmajrínovom mládniku* (1927) Kukučín zintenzívňuje historický pohľad na históriu pomerov na Slovensku po víťazstve Viedne a na osudy účastníkov povstania v zmenených politických okolnostiach. Idealistické sociálne, morálne a etnicko-emancipačné konštrukcie sa negatívne podpísali pod výpovednú kvalitu uvedených románových zlomkov.

Martina Kukučina, zakladateľskú osobnosť modernej slovenskej realistickej prózy, sme nazvali prozaikom, ktorý sa celý svoj aktívny spisovateľský život vyrovnával s princípom životnej harmónie a s vlastným intelektuálnym nepokojom. V tomto pomenovaní sú ukryté dve polohy jeho autorskej zobrazovacej metódy. V prvej polohe sa prejavil ako epik harmonických vzťahov medzi človekom, jeho prostredím, prírodou a tradíciou a autorom, v druhej polohe sa prezentoval ako prozaik meditujúci o realite života, konzervatívnom sociálnom utopizme a zmysle národných dejín. Kým prvou polohou svojej zobrazovacej metódy si získal veľký čitateľský ohlas, druhou polohou čitateľov výraznejšie neoslovil. Kukučina však nemožno posudzovať len podľa recepčných pravidiel, ale predovšetkým podľa výpovednej hodnoty a umeleckej originality jeho slovesného, predovšetkým prozaického diela, ktoré doteraz nepodľahli vplyvom premenlivosti času, ba ani výkyvom ideovo-estetického diania.

LITERATÚRA

- ČEPAN, Oskár: *Kukučínove epické istoty*. Bratislava : Tatran, 1972.
- ČEPAN, Oskár: *Stimuly realizmu*. Bratislava: Tatran, 1984, s. 113 – 178.
- HOSTINSKÝ, Otakar: *O realismu uměleckém*. Praha : Bursík a Kohout, 1891.
- KLÁTIK, Zlatko: *Vývin slovenského cestopisu*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1968.
- KUKUČÍN, Martin: *Niekoľko myšlienok o románe Eleny Maróthy-Šoltéssovej: „Proti prúdu“*. Slovenské pohľady 14, 1894, č. 12, s. 755.
- Kukučín zblízka.. Výber z listov*. Bratislava : Tatran, 1989.
- KUKUČÍN, Martin: *Dieľo. I – XXI*. Bratislava, 1957 – 1974.
- Martin Kukučín v kritike a spomienkach*. Bratislava : SVKL, 1957.
- NOGE, Július: *Martin Kukučín tradicionalista a novátor*. I. Bratislava : Vydavateľstvo SAV 1962.
- NOGE, Július: *Martin Kukučín, tradicionalista a novátor*. II. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1975.

Martin Kukučín – the Writer of Ahasver's Fate

The paper reflects the works of Slovak prose writer of the Realistic Period Martin Kukučín (real name Matej Bencúr) to commemorate the 150th anniversary of his birth. The paper deals with individual phases of Kukučín's literary production in which we can trace specific epic narrative constructions, methods of typification of environments and characters, folklore and colloquial situations of narration, and spontaneous and vivid humor typical for the environment of common people. These signs of Kukučín's author's method which have been fixated in the readers' conventions are linked mainly to his early phase. Kukučina later becomes an author of serious epic reflections, inner personal and creative secrets, Ahasver's fate and the life of an immigrant. These changes are accompanied by shifts in genres (travel writings, historical novel) and innovations in the author's method (sujet is replaced with descriptiveness and philosophical reflection).

Fenomén rapsodickosti v slovenskej hudbe 20. storočia

Uvažovanie o rapsodickosti v hudbe vedie ku hľadaniu pôvodného významu koreňa pojmu – „rapsódmi“ sa nazývali v antickom Grécku rozprávači príbehov hrdinov z Homérových eposov, pričom sa aj sami sprevádzali na hudobných nástrojoch, najčastejšie na lýre. Opieranie sa o slovo – tzv. logogenický princíp - formovalo prvé hudobné prejavy potulných muzikantov v ranom i neskoršom stredoveku (vrátane územia dnešného Slovenska) – igrícov, jokolátorov, trubadúrov, ktorých repertoár už obsahoval širšiu paletu výpovedí. Tento princíp, v protiklade k melogenickému, ovplyvňoval genézu nepravidielnosti, otvorenosti, určitej improvizovanosti pri vytváraní hudobných celkov. Tu pramenia aj základy najstarších vrstiev folklóru piesňového, resp. vokálno-inštrumentálneho, viazaného na epiku. Funkčné väzby umelej európskej hudby v období neskorého stredoveku, renesancie a baroka (15. – 17. storočie) na poriadok, logiku a prienik proporčnosti do hudobného myslenia oslabil postavenie rapsodických spevov v štruktúre hudobného života. Až koncom 18. storočia, kedy sa vo vrstve najmä folklórnej tradície začalo zreteľnejšie diferencovať námetové spektrum, posilňujú sa v piesňach mnohé epické prvky viazané na príbehy zo života prostého ľudu. Tak sa napr. aj v slovenskej folklórnej tradícii objavujú popri baladách aj piesne regrútske, vojenské, pijanské, zbojnícke, poukazujúce v poslednom prípade až na legendizujúce, či mýtotočné momenty. Začiatkom 19. storočia sa pôvodný naratívny – rozprávačský základ vokálneho prejavu dostáva v európskej hudbe aj do inštrumentálnych foriem. Na pôde necyklických klavírných kompozícií sa objavujú fantázie, bagately, eklogy, idyly, ako aj názov „rapsódia“, vo väzbe na pôvodnú logogenickú otvorenosť, nepravidielnosť, vzrušený prejav – v určitom dialógu s vynáraním sa inštrumentálnych balád (spomeňme napr. tvorbu českých skladateľov Jána Václava Tomáška, neskôr Antonína Dvořáka, či Leoša Janáčka). Rapsodickosť ako prejav zvýšenej vnútornej expresie a dramatickosti, zodpovedajúca romantickej exaltovanosti a subjektívnemu výrazu, sa premieta v druhej polovici 19. storočia aj do vtedy nového druhu orchestrálnej kompozície – symfonickej básne a v mnohom sprevádza aj začiatky a rozvoj hudobno-tvorivej potencie národných skladateľských škôl v priebehu 19. a na začiatku 20. storočia.

Ak sa sústredíme na vývoj slovenskej hudby 20. storočia, treba poukázať na podstatnú väzbu prvých umelých kompozícií na domácu piesňovú folklórnu tradíciu. Spomenuli sme výskyt naratívnych, rozprávačských námetov v piesňach, v ktorých sa aj výrazové spektrum začína diferencovať na piesne baladické, lúbostné, príležitostné, ako aj tie, v ktorých sa – s určitou dávkou roztopašnosti až bujarosti – prejavuje temperament

ľudových spevákov. Iným zdrojom udržiavania temperamentu bol ľudový tanec – v prostredí strednej Európy sa vyšpecifikovali kolektívne, neraz aj individuálne krúživé tance typu verbunku a čardáša. Tzv. novouhorský štýl, opierajúci sa o pohybovú vitalitu a osobitý interpretačný štýl napr. cigánskych (rómskych) hudobníkov, vytváral novú vrstvu rapsodickosti, v ktorej sa základom expresie stával zreteľný kontrast v tempe, nálade. Tak vznikali – aj v prostredí umelej kompozície – útvary poznačené týmto typom rapsodickosti (napr. klavírny cyklus *Uhorských rapsódii* Ferenc Liszta (1811 – 1886), či pevné miestne rapsódie v inšpiratívnom svete nemeckého skladateľa, žijúceho vo Viedni, Johanna Brahmsa (1833 – 1897). V druhej polovici 19. storočia tvoril aj prvý významný slovenský skladateľ novodobej epochy Ján Levoslav Bella (1843 – 1936), ktorý sa od pôvodnej inšpirácie novouhorským štýlom – napr. v klavírnych variáciách *Pri Prešporku na Dunaji* (1866) – umelecky konfrontoval aj s vyspelou európskou hudbou tej doby, ako svedčí jeho symfonická báseň autobiografického zamerania *Osud a ideál* (1874).

Začiatkom 20. storočia vstupujú do hudobného života ďalší slovenskí skladatelia, schopní tvorivo na vyššej úrovni využiť folklórne tradície slovenskej ľudovej piesne a tanca. Napr. absolvent pražského Konzervatória Mikuláš Schneider-Trnavský (1881 – 1958) napísal *Dumku a tanec* (1915), skladbu nadväzujúcu na model rapsodicky zvlneného kontrastu medzi pomalým a rýchlym tancom, ktorý má pevné miesto v tvorbe napr. českého skladateľa A. Dvořáka. Európsky novoromantizmus (zastúpený najmä nemeckými skladateľmi) sprostredkoval do hudobného prejavu zvýšenú požiadavku kontrastu, napätia, gradačných vzopätí a zlomov. Táto požiadavka nachádzala svoje uplatnenie aj v podobe rapsodickosti ako indexu nepravidelnosti, vitality a vzruchu. Z novoromantického zázemia vyšiel aj ďalší slovenský skladateľ Friso Kafenda (1883 – 1963), absolvent Konzervatória v nemeckom Lipsku (Leipzig). Jeho skladba *Sonáta pre violončelo a klavír* (1906) disponuje spomínanou otvorenosťou melodických fráz, prudkým harmonickým spádom, ale aj schopnosťou tieto vlastnosti prepojiť s domácou inšpiráciou – ako svedčí posledná časť *Sonáty*, nesúca názov „Po slovensky“.

Koncom 20. a v priebehu 30. rokov uplynulého storočia nastupuje na scénu slovenskej hudby nová skladateľská generácia, neskôr nazvaná „Slovenská hudobná moderna“. Prívlastok modernosti získali príslušníci tejto generácie práve pre ich vyspelé esteticko-štýlové východisko založené na syntéze špecifických prvkov z melodicko-rytmickej, tonálnej a výrazovej zásobnice slovenského piesňového a tanečného folklóru s dobovým kompozičným prejavom európskej hudby. Profesionalizmus tejto syntézy sa odlišoval od predchádzajúcej tvorivej inštinktívnosti a príležitostného charakteru v dielach starších slovenských skladateľov. Popri osvojení

si štýlových a technických prvkov z európskeho novoromantizmu, impresionizmu a expresionizmu sa pomer reprezentantov slovenskej hudobnej moderny k domácej ľudovej tradícii zakladal nie natoľko na obdive a citovaní, ale na umnej transformácii spomínaných špecifických prvkov (modalita, parlandový spev, vitalita) na pôde relatívne kompletného druhovo-žánrového spektra – od klavírných skladieb, cez komorné opusy a symfonickú orchestrálnu tvorbu až k opere. Z tohto podhubia vyrástlo aj špecifické prepájanie inšpiratívnych a výrazových okruhov charakteristické pre medzivojnovú slovenskú hudobnú tvorbu – popri lyricko-ilustratívnych lyrizujúcich tónoch sa objavuje svet baladickosti, úzko prepojený s vnútorným kontrastom hudobných myšlienok. V tomto priestore sa popri meditatívnosti a monumentalizme objavujú aj prvky novej rapsodickosti, temer pravidelne opreté o konkrétne námety. Pôvodné rozprávačstvo dostáva v slovenskej hudobnej tvorbe tohto obdobia nové dimenzie, porovnateľné s typom tzv. neofolklorizmu v európskej hudbe 20. storočia (napr. na pôde českej, ruskej, poľskej, maďarskej, francúzskej).

Najstarší príslušník generácie Slovenskej hudobnej moderny Alexander Moyzes (1906 – 1984) obnažil vo svojich programových orchestrálnych predohrách zbojnícku vrstvu v domácej folklórnej tradícii – *Nikola šuhaj* (1934) a najmä *Jánošíkovi chlapci* (1935) sú inšpirované skutočnými postavami ukrajinského a slovenského zbojníka. Pohnuté životné osudy týchto postáv – pripomeňme, že jánošíkovská tradícia sa zrodila v literárnych dielach štúrovskej generácie, tvoriacej v polovici 19. storočia – inšpirovali v Moyzesovej invencii prvky novej rapsodickosti, tu viazanej najmä na rytmickú vitalitu a až živelné koncipovaný hudobný prúd. Pre tieto špecificky nové zdroje sa Moyzesovi *Jánošíkovi chlapci* ocitli vo svetle širšej hudobnej pozornosti - krátko po jej vzniku partitúru diela vydalo renomované viedenské hudobné vydateľstvo (Universal Edition) a skladba odznela v roku 1936 s úspešným ohlasom na významnom Medzinárodnom festivale súčasnej hudby v Stuttgarte. Iným typom hudobnej invencie disponoval Moyzesov o niečo mladší druh Eugen Suchoň (1908 – 1993). V jeho tvorbe nie je rapsodickosť natoľko v popredí, ale býva zakomponovaná ako jedna z nosných vrstiev komplexu formujúceho sa individuálneho skladateľovho štýlu. Na rozdiel od Moyzesa, ktorý sa v kontakte so slovenským hudobným folklórom inšpiroval inštrumentálnou hudbou, Suchoň citlivo odpočúval momenty otvorenosti, nepravidelnosti a vzrušivosti prítomné v piesňových deklamáciách a zapojil ich – v organickej väzbe s baladickým a monumentálnym prejavom – do svojich kompozícií. Pripomeňme jeho kľúčové diela z 30. rokov – napr. orchestrálnu (pôvodne klavírnú) *Baladickú suitu* (1936), *Sonatínu pre husle a klavír* (1937) a veľkolepú kantátu *Žalm zeme podkarpatskej* (1938). Ďalším príslušníkom tejto generácie je Ján Cikker (1911 – 1989), vstupujúci v rokoch 2. svetovej vojny razantne

do slovenskej hudobnej tvorby dielami, v ktorých sa rapsodickosť viaže najmä na psychologizujúci spôsob autorovho autobiografického svedectva o vlastných citoch a zážitkoch (symfonická báseň *Leto*, 1941; aj ďalšie dve symfonické básne napísané v tomto období – *Boj*, 1943) a *Ráno*, 1945). Cikker dokázal zaujímavým spôsobom využiť aj tanečnosť v domácom inštrumentálnom folklórnom prejave, ktorá tvorí podstatnú vrstvu jeho hudobného dramatismu a rapsodicky zvlneného pulzu – napr. v orchestrálnej *Slovenskej suite* (1944). Tento typ psychologicky motivovaných kontrastov sa stal základom dozrievania Cikkeru ako operného skladateľa (prvou z jeho deviatich oper je *Juro Jánošík*, 1953). „Pre úplnosť úvah o formovaní rapsodickosti v slovenskej hudbe prvej polovice 20. storočia spomeňme aj Cikkerovho vrstovníka Andreja Očenáša (1911 – 1995), ktorý nachádzal prvotné a rozhodujúce žriedla vlastnej hudobnej imaginácie v slovenských povestiach so zbojníckou tematikou. Rozprávanie o pohnutých osudoch hrdinov týchto povestí je charakteristické pre Očenášov epický spôsob hudobných výpovedí – napr. v cykle symfonických básní *Vzkriesenie* (*Sitno*, *Temno*, *Slávny návrat*, 1945 – 1947), *Povestiach z rodného kraja* (1943) a v klavírnej fantázii *Plúšť* (1947).

Po roku 1945, keď sa po ukončení 2. svetovej vojny vynorila vo viacerých európskych krajinách potreba v umeleckej sfére formulovať nové tvorivé postoje, sa v slovenskej publicistike objavili články čerstvého absolventa estetiky a hudobnej vedy na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského (vtedy nazývanej Slovenská univerzita) Ota Ferenczyho (1921 – 2000), preniknuté kritickým postojom k tvorbe príslušníkov generácie Slovenskej hudobnej moderny. Ferenczy, v kompozícii autodidakt, disponoval pomerne značnými vedomosťami o vývoji európskej hudobnej tvorby 1. polovice 20. storočia a zazlieval medzivojnovým „modernistom“ ich zaťaženie romantickým estetickým ideálom a selektívny pomer k súdobým európskym inšpiráciám. Považoval pestované prepájanie ilustratívnosti baladickosti a rapsodickosti za zastarané a prekonané a presadzoval viac triezvy, než emocionálne nasýtený skladateľský postoj k inšpiráciám. Túto požiadavku sa usiloval demonštrovať aj vo vlastnej kompozičnej tvorbe – konkrétne v prvotine nazvanej *Hudba pre 4 sláčikové nástroje* (1948). Pribojné motivované volanie mladého Ferenczyho sa stretlo s odmietnutím zo strany kritizovanej generácie (v tom čase sa v jej spriaznenej publicistike indukoval jediný model štýlového smerovania slovenskej hudby), ako aj s tlakom novoformulovaných (po spoločensko-politických zmenách v Československej republike vo februári 1948) ideologických požiadaviek na umenie. V rámci týchto požiadaviek sa ocitol folklór v pozícii jedinečného zdroja fiktívnej predstavy tzv. realistickej slovenskej hudby „národnej formou a socialistickej obsahom“. Chápanie národnosti v programovom zmysle ako upnutie sa skladateľov na „angažované“ námety viedlo v prvej polovici 50. rokov

k znovupotvrďovaniu lapidárnych resp. ornamentálnych prvkov folklorizmu. Profesionálne vzdelaní skladatelia sa proklamovanej zjednodušenosti bránili – dôkazom sú napr. cykly *Tance z Pohronia* (1951), resp. *Gemerské tance* (1956), určené pre novoutvorený súbor Slovenský ľudový umelecký kolektív, kde sa ich tvorca, Alexander Moyzes, pokúsil rozvinúť aj prvky rapsodickosti, ktoré charakterizovali jeho vyššie spomínané opusy z 30. rokov. Eugen Suchoň sa pokúsil vyhnúť dobovému tlaku simplifikovaných požiadaviek na slovenskú tvorbu. Nadviažuc na skúsenosti získané pri komponovaní svojej opery *Krútnava* (1949) napísal symfonickú suitu *Metamorfózy* (jestvujúcu aj v klavírnej verzii, 1953) s autobiograficky ladeným programom, v ktorej sa na syntetickej štýlovej úrovni, typickej pre skladateľa, objavuje prienik rapsodickosti s baladickosťou i monumentalizmom. Rapsodickosť tu reprezentuje najmä povaha melodických myšlienok preniknutých otvorenosťou fráz, nepravidelnosťou výstavby a vnútorným napätím, podmieňujúcim dynamicky plynúcu formu.

Podobne autobiograficky, ale viac priesračne v súvislosti s prítomnosťou folklórnych prvkov, je ladená suita Andreja Očenáša *Ruralia slovac*a (s podtitulom „Rozlúčka s mladosťou“, 1957), v ktorej si skladateľ pripomína roky svojho dospelovania v kontakte so zbojníckymi intonáciami a štylizovaným ľudovým tancom. To zodpovedá autorovmu epicko-opisnému naturelu, v ktorom rapsodickosť tvorí – až na insitnej úrovni – jeden z modelov priamočiarej muzikality.

Skúmaná výrazovo-emocionálna dispozícia prechádzala neskôr ďalšími transformáciami. Možno spomenúť napr. jej inováciu v priestore nového štýlového smerovania Eugena Suchoňa pri kompozícii historickej opery *Soľtopluk* (1960), námetovo oslavujúcej panovníka pôsobiaceho v období Veľkej Moravy (9. storočie) na území aj dnešného Slovenska. Evokácia pohanského obradu v 2. dejstve tejto opery inšpirovala skladateľa k novším štrukturálnym modelom a zvukovým výsledniciam a niesla so sebou aj rafinovanejší a drsnejší typ rapsodického vlnenia expresivity. Dôraz na kontrasty, nepravidelnosť hudobných motívov a zvukovú rafinovanosť sprevádza aj ďalšiu Suchoňovu kompozíciu, demonštrujúcu jeho štýlový posun – *Rapsodickú suitu pre klavír a orchester* (1965). V štyroch častiach tohto opusu: „Úvod, Nedokončený pochod, Búrlivé nokturno so starým menuetom, Skeč“, sa zrači potenciál zrelého Suchoňovho štýlu, v ktorom má svoje organické miesto aj rozmanite projektovaná rapsodickosť. Najzreteľnejšie sa prejavuje v aditívnej tektonike, často čerpajúcej z motívických fragmentov a zvukovo nápadných akordických konštelácií.

Iný pohľad na rapsodickosť je zviazaný s nástupom novej skladateľskej generácie v priebehu 60. rokov. Hoci súčasťou ich programovej orientácie bola v zmysle európsky motivovanej akulturácie určitá averzia voči domácej folklórnej tradícii (v popredí bolo osvojovanie si techník a prostriedkov

súdobej západoeurópskej „Novej hudby“), predsa sa v jej radoch objavil skladateľ – Tadeáš Salva (1937 – 1995), pre ktorého sa folklórne zázemie stalo doslova archetypálnym priestorom pre obnažovanie autentických expresívnych kvalít ukrytých najmä v slovenskom piesňovom folklóre. Salva sa od svojich generačných vrstovníkov odlišoval aj tým, že kompozičné vzdelanie nadobudol v Poľsku (na Vysokej hudobnej škole v Katowiciach), kde jeho učiteľom bol aj Witold Lutosławski, jedna z vedúcich originálnych postáv poľskej i európskej hudby druhej polovice 20. storočia. Od tohto učiteľa Salva prevzal devízu expresívne tvorenej hudby, v ktorej každá vrstva dosahovaného výrazu musí byť zdôvodnená a vnútorne prežitá. Salvovu hudbu od prvých opusov až po posledné diela preniká vysoká dávka vnútorného napätia i vonkajškovo formovanej dravosti a drsnosti, ktorá sa sformovala do dvoch polôh, viazaných na spomínanú archetypálnu vrstvu domácej folklórnej tradície – sú to baladickosť a rapsodickosť ako komplementárne kategórie expresivity. Viacero Salvových skladieb nesúcich označenie „balada“, resp. „rapsódia“, ale aj takých, ktoré toto označenie nenesú, (napr. rozsiahle *Requiem aeternam*, 1968, televízna opera *Margita a Besná*, 1970, rozhlasová opera *Pláč*, 1977, vokálno-inštrumentálny cyklus *Žalospevy*, 1977), je viazaných na skladateľovo úporné a priebežné odhaľovanie a potvrdzovanie oboch spomínaných vrstiev, pričom práve rapsodickosť sprevádza Salvovu snahu po hudobnom formulovaní konkrétnych myšlienok, často preniknutých apelatívnym nábojom.

LITERATÚRA

- ABRAHAM, Gerald: *Stručné dejiny hudby*. Bratislava : Hudobné centrum, 2003.
- ADAMČIAK, Milan: *Kontinuita slovenskej hudobnej tvorby*. In: Hudobný život 17, 1985, č. 9, s. 8.
- BANÁRY, Boris: *Slovenské národné obrodenie v hudbe*. Martin : Matica slovenská, 1990.
- BURLAS, Ladislav: *Alexander Moyzes*. Bratislava : SVKL, 1956.
- BURLAS, Ladislav: *Slovenská hudobná moderna*. Bratislava : Obzor, 1983.
- BURLAS, Ladislav: *Formy a druhy hudobného umenia*. Žilina : Žilinská univerzita, 2006.
- DÚŽEK, Stanislav – GARAJ, Bernard: *Slovenské ľudové tance a hudba*. Bratislava : SAV 2001.
- ELSCHEK, Oskár – ELSCHÉKOVÁ, Alica: *Úvod do štúdia slovenskej ľudovej hudby*. Bratislava : Osvetový ústav, 1996.
- ELSCHEK, Oskár (ed.): *A History of Slovak Music*. Bratislava : Veda, 2003.
- GALKO, Ladislav (ed.): *Slovenské spevy I. – VII.* Bratislava: Opus, 1972 – 1989.
- HRČKOVÁ, Naďa: *Tradícia, modernosť a slovenská hudobná kultúra*. Bratislava : Litera, 1996.
- HRUŠOVSKÝ, Ivan: *Slovenská hudba v profiloch a rozboroch*. Bratislava : ŠHV, 1964.
- CHALUPKA, Ľubomír: *Vývoj po roku 1945*. In: *Dejiny slovenskej hudby* (ed. O. Elschek). Bratislava : ASCO, 1996, s. 273 – 341.
- CHALUPKA, Ľubomír: *Príspevok Ota Ferenczyho k problematike „národného, individuálneho a univerzálneho“ v slovenskej hudbe v rokoch 1945 – 1948*. In: *Národné, individuálne*

- a univerzálné proky o hudbe (zborník, ed. J. Lengová). Banská Bystrica : Nadácia J. L. Bellu, 1998, s. 149 – 160.
- CHALUPKA, Lubomír: *Avantgarda '60*. Slovenská hudba 26, 2000, č. 1 – 2, s. 59 – 105.
- CHALUPKA, Lubomír: *Zdroje expresie v tvorbe Tadeáša Salbu*. In: *Osobnosti slovenskej hudobnej tvorby* (ed. Z. Martináková). Banská Bystrica : Akadémia umení, 2004, s. 33 – 44.
- CHALUPKA, Lubomír: *Fenomén baladickosti v slovenskej hudobnej tvorbe 20. storočia*. In: *Studia Academica Slovaca* 36. Bratislava : Stimul, 2007, s. 345 – 356.
- Kol.: *Sto slovenských skladateľov*. Bratislava : Hudobné centrum, 1998.
- Kol.: *Slovensko (Dejiny, Divadlo, Hudba, Jazyk, Literatúra, Ľudová kultúra, Výtvarné umenie)*. Bratislava : Perfect, 2006.
- KRESÁNEK, Jozef: *Slovenská ľudová pieseň zo stanoviska hudobného*. Bratislava : SAV 1951; Hudobné centrum 1998.
- KRESÁNEK, Jozef: *Úvahy o hudbe*. Bratislava : Panton, 1965.
- KRESÁNEK, Jozef: *Tektonika*. Bratislava : ASCO, 1994.
- KRESÁNEK, Jozef – VAJDA, Igor: *Eugen Suchoň*. Bratislava : Opus, 1978.
- MARTINÁKOVÁ, Zuzana: *Slovak Composers after 2000. Formation and Styles*. Banská Bystrica : Akadémia umení, 2002.
- RYBARIČ, Richard: *Hudobná historiografia*. Prešov : Matúš, 2001.
- VAJDA, Igor: *Slovenská opera*. Bratislava : Opus, 1988.
- ZAVARSKÝ, Ernest: *Eugen Suchoň*. Bratislava : Hudobné centrum, 2008.

SUMMARY

The Phenomenon of Rhapsodicity in Slovak Music of the 20th Century

Rhapsodicity, a phenomenon originally connected only to the interpretational speech of Antique rhapsodists – narrators accompanying themselves on lyre – is in the history of music related to the so called logogenic principle, which means that music is supported by words. This principle generates irregularity, excitement, dynamic openness in the construction of musical ideas and on the plane of expression. In the European music production of the 19th century rhapsodicity was applied not only in the characteristic piano compositions, but also in the field of symphonic poems and program preludes. The heritage of rhapsodicity as a part of romanticizing expression also influenced the development of the professional music production of the 20th century, especially the style resources of the members of the so called Slovak Modern between the Two World Wars. Another impulse was also the relation to the Slovak folklore tradition. Despite some mutual resources the individual application of rhapsodicity is also characteristic for the leading representatives of that generation, e.g. the works of Alexander Moyzes tied to vitalism of the bandit rebellion, the works of Eugen Suchoň organically joined with the balladic meditateness and monumentalism, the works of Ján Cikker captivating for their usage of metro-rhythmical specifics hidden in Slovak dancing folklore, works of Andrej Očenáš supported by epic musical renarration of folktales with bandit thematic. Even though after the year 1945 the romanticizing concept of Slovak national music was criticized as one-sided, it prevailed even later – in connection with the simplified notions

about Realism in Slovak music in the 50's. A new dimension of rhapsodicity which takes advantage of the archetypal layers of Slovak folk songs can be found in the works of Tadeáš Salva, a representative of Slovak Musical Avant-garde in the 60's. His life-long works, vocalic and instrumental, is influenced by innovative cross-connection of balladity and rhapsodicity lead to a strangely declamational musical expression.

„Príležitostný dramatik“ Martin Kukučín

Prozaickej tvorbe Martina Kukučina venujú odborníci (zo Slovenska i zo zahraničia) dlhotrvajúcu, sústredenú a najmä sústavnú pozornosť. Rovnako sa dostalo bohatej pozornosti aj jeho cestopisnej či publicistickej práci, jeho korešpondencii či činnosti v spolku Detvan. Z tohto hľadiska je Martin Kukučín možno jedným z najprebádanějších našich prozaikov. Je pravdou, že aj záujem o jeho dielo dramatické v celkovej sume je tiež pomerne detailný, ale nebolo tak vždy a detailnosť sa väčšinou týkala myšlienkovvej stránky jeho dramatických pokusov. Komplexný pohľad teatrologa nájdeme u Ladislava Čavojského¹ a najmä u Júliusa Pašteku². Július Nože³ a Oskár Čepan⁴ si tiež všímajú Kukučínovu dramatickú tvorbu, ale z ich štúdií cítiť, že sú to literárni vedci, nie teatrologovia. Navyše všetky tieto pohľady vykladajú Kukučínovu dramatickú tvorbu temer izolovane od dramatického kontextu tej doby, alebo väzbám Kukučínových drám na dramatický kontext venujú pomerne málo pozornosti. Najviac sa prirovnával k Jozefovi Gregorovi Tajovskému, ale aj k Pavlovi Socháňovi či Ferkovi Urbánkovi. Spoločným menovateľom týchto pohľadov na Kukučínove drámy je hľadanie kladov najmä v oblasti inovatívnych motívov a tém. Július Pašteka sa v skúmaní Kukučínovej dramatiky dostal pravdepodobne najďalej, venoval mu celú a pomerne dlhú kapitolu v knihe *Pohľady na slovenskú dramatikú, divadlo a kritiku I.*⁵ a jej podtitul vystihuje podstatu Kukučina ako dramatika: *Prednosti a strasti realistického dramatika*. Z môjho pohľadu na Kukučínove drámy by som však poradie slov v podtitule prehodila na „strasti a prednosti“.

V dejinách slovenskej literatúry má Kukučín, ako som už spomínala, miesto predovšetkým ako náš významný realistický prozaik. Tematicky u neho dominujú problémy súvisiace so slovenskou národnosťou a so životom dedinského človeka vrátane zvykoslovja. Pre Kukučínovu prozaickú tvorbu je typická inovácia literárneho jazyka a svojský humor. Kukučín bol takou výraznou literárnou osobnosťou, že inšpiroval množstvo ďalších autorov, napríklad aj prozaickú tvorbu Ľudmily Podjavorinskej.

Z jeho študentských rokov je pre písanie drámy dôležitý pobyt v Prahe. Tu študoval v rokoch 1885 – 1893 medicínu a zúčastňoval sa kultúrneho,

¹ ČAVOJSKÝ, Ladislav: *Martin Kukučín a divadlo*. In: *Martin Kukučín o kritike a spomienkach*. Bratislava : 1957, s. 418 – 420.

² PAŠTEKA, Július: *Slovenská dramatika v epoche realizmu*. Bratislava : Tatran, 1990, s. 67 – 77.

³ NOŽE, Július: *Martin Kukučín tradicionalista a novátor (Život a dielo 1860-1907)* Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1962, s. 95 – 99; NOŽE, Július: *Martin Kukučín tradicionalista a novátor II (Život a dielo 1907-1928)* Bratislava : VEDA, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1975, 163 – 175.

⁴ ČEPAN, Oskár: *Kukučín – dramatik*. In: *Martin Kukučín, Dielo XV*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1964, s. 259 – 266.

⁵ Bratislava : Národné divadelné centrum, 1998, s. 137 – 174.

a tým i divadelného života. Bol aktívnym členom spolku Detvan, v ktorom vystupoval s hodnotením divadelnej a dramatickej produkcie českej ale i inonárodnej. Pražské obdobie bolo pre Kukučina literárne veľmi podnetné, do tohto obdobia totiž patria vrcholné diela jeho poviedkovej tvorby (*Keď báčik z Chochoľova umrie*, 1890; *Na podkonickom bále*, 1891; *Dve cesty*, 1892 a *Dies irae*, 1893). V tomto čase teda vznikla aj Kukučinova prvá dramatická práca, štvordejstvová hra *Komasácia* (1889, tlačou 1907). Okrem nej nám Kukučín zanechal aj ďalšie dve divadelné hry: *Bacúchovie dvor* (1922) a *Obeta* (1924, knižne 1964). V autorskom profile Martina Kukučina, do ktorého patria početné poviedky, novely, rozsiahle romány a cestopisy, sa dramatická tvorba oprávnenne javí ako okrajová,⁶ Oskár Čepan ho nazval príležitostným dramatikom.⁷ Z Kukučinových hier sa za literárne najkvalitnejšiu pokladá prvá hra *Komasácia*, a to najmä v porovnaní so súdobou dramatickou produkciou v 80. a 90. rokoch 19. storočia, a potom aj pre tematickú inováciu.⁸ *Komasácia* sa považuje za „prvú realistickú hru so sociálnou problematikou“. V 70. rokoch 19. storočia začala stagnácia v písaní drám, ktorá pokračovala prakticky až do konca storočia. Súviselo to pravdepodobne s národnostnými represiami, ktoré nasledovali po zatvorení troch slovenských gymnázií a po zrušení Matice slovenskej v roku 1875. Pre problémy s inscenovaním hier (prísna cenzúra) mnohé napísané drámy z tohto obdobia vyšli len knižne, alebo zostali v rukopise a knižne vyšli (alebo aj nie) oveľa neskôr.

Martin Kukučín nebol v nastupujúcej realistickej generácii ojedinelým autorom, ktorý by sa venoval písaniu drám. Spomedzi realistov sa na poli drámy darilo najviac Jozefovi Gregorovi Tajovskému, aj keď väčšina z nich sa o drámu s väčším (P. O. Hviezdoslav, jeho prvé drámy spadajú ešte do konca 60. a začiatku 70. rokov a k písaniu drámy sa vrátil až začiatkom 20. storočia, keď napísal tragédiu *Herodes a Herodias*, 1908) alebo s menším úspechom pokúšala (B. S. Timrava, L. N. Jégé). Zmysel pre výstavbu sujetu v prozaickej tvorbe tak neznamenal automaticky zmysel pre dramaticko v dráme a presvedčivým dokladom tohto konštatovania je aj Kukučinova dramatická tvorba.

V tom istom období, keď Kukučín napísal svoju prvú divadelnú hru, začal tvoriť aj dramatik Pavol Socháň, jeho dramatická prvotina *Civilné manželstvo* bola publikovaná v Slovenských pohľadoch roku 1888. Súčasníkom Kukučina bol aj Jozef Hollý (1879-1912), ktorý bol považovaný za pozoruhodný dramatický talent a do povedomia čitateľov a najmä

⁶ GBÚR, Ján: *Martin Kukučín*. In: *Slovník slovenských spisovateľov*. Praha : Libri, 1999, s. 260 – 262; GBÚR, Ján: *Martin Kukučín*. In: Čúzy, L. – Gbúr, J. – Kršáková, D. – Mikulová, M. – Roberts, D. – Zambor, J.: *Panoráma slovenskej literatúry II*. Bratislava : SPN, 2005, s. 20 – 24.

⁷ ČEPAN, Oskár: c. d., s. 264.

⁸ Čepan, Noge, Pašteka v spomínaných dielach

divákov sa zapísal komédiami *Kubo* (1904) a *Gelo Sebechlebský* (1912). Bol však autorom aj vážnych hier vystavaných na biblickom podobenstve (*Márnotrtný syn*, 1902) alebo tematizujúcich problematiku návratu človeka z Ameriky na Slovensko (*Amerikán*, 1907).

Hru *Komasácia* napísal Kukučín teda počas svojho pobytu v Prahe. Pravdepodobne bezprostredným podnetom bolo vypísanie súbehu na pôvodnú slovenskú hru martinským divadlom. V tejto súťaži dostal Kukučín za *Komasáciu* prvú cenu, ale nebol sám. Dostal ju ex aequo s hrou Maríny Olgy Horváthovej *Slovenská sirota*. Pašteka⁹ vyvracia Mrázove domnienky, že by Kukučín nemal dostatok podnetov na napísanie divadelnej hry. Jeho listy a informácie o činnosti, ktorú vyvíjal v spolku Detvan počas svojho štúdia v Prahe, svedčia o tom, že sa živo zaujímal o divadelný život v Prahe, zúčastňoval sa aktívne recenzovania predstavení a nových divadelných hier tej doby, najmä z českej a svetovej dramatickej produkcie (Gabriela Preissová, Henrik Ibsen, A. N. Ostrovský, Julius Zeyer a ďalší), ale aj slovenských dramatikov súčasných či staršieho obdobia (Jonáš Záborský, Samuel Ormis, Vavro Šrobár, L. N. Jégé). Noge¹⁰ sa domnieva, že aj na stvárnenie problematiky komasácie, čiže témy sociálnej a ekonomickej mal Kukučín dosť podnetov z vlastného života, nakoľko počas učiteľského pôsobenia v Jasenovej zažil takéto zlučovanie pozemkov v reáli a vedel, čo so sebou môže priniesť napríklad vo vzťahoch medzi ľuďmi, ako môže do nich rušivo zasiahnuť.

Aj keď „význam Kukučina ako dramatika je podstatne menší“¹¹ ako prozaika, bol „bytošným epikom“, v hrách sa „musel vedome podriaďovať **technike drámy**“,¹² píše Július Pašteka v svojej pomerne rozsiahlej kapitole o Kukučinovej dramatike. Podáva nám v nej komplexný a dôkladný pohľad teatrológa na prednosti, ale aj na problematické postupy, ktoré Kukučín v svojich drámach uplatnil: „Pri vývinovom zaraďovaní Kukučinových hier do oblasti slovenských dramaticko-divadelných tradícií...“ treba ich posudzovať „i so zreteľom na dobovú produkciu ostatných slovenských dramatikov, ktorá mala v 80. rokoch 19. storočia (*Komasácia*) a na začiatku dvadsiatych rokov 20. storočia (Bacúchovie dvor a Obeta) prevažne ochotnícky ráz i poslanie.“¹³ Kukučín vstúpil do nášho dramatického a divadelného kontextu dvakrát. Prvý raz koncom 80. rokov 19. storočia, keď divadelný život bol organizovaný na báze ochotníckych súborov a ich činnosti a druhý raz v 20. rokoch 20. storočia, keď tu už bola tvorba Jozefa Gregora Tajovského, P. O. Hviezdoslava, a prichádzali ďalší, noví dramatici aj pod vplyvom formujúceho

⁹ PAŠTEKA (1998), s. 137 – 174.

¹⁰ NOGE, Július (1962), s. 95 – 99.

¹¹ PAŠTEKA (1998), s. 168.

¹² Ibidem, s. 168.

¹³ Ibidem, s. 168.

sa profesionálneho divadla na Slovensku. Naše profesionálne divadlo sa totiž začalo formovať až po roku 1918, no Kukučínove hry sa na jeho javiskách nehrali, hoci do repertoára novovzniknutého profesionálneho divadla v 20. rokoch patrili aj hry Ferka Urbánka či Pavla Socháňa, nielen „nových“ dramatikov, akými boli VHV, Ivan Stodola a neskôr Peter Zvon či Július Barč-Ivan. „Kukučínova dramatická tvorba rástla zo sféry provinciálneho a tradičného“ ... „Nedokázal sa zbaviť pseudoromantických prvkov, ktoré ako reziduá dominovali v našom ochotníckom divadelnom umení, hoci sa sám pokúšal o realistické hry so sociálnou a ideovou problematikou. Predchádzal časove Tajovského ako dramatik, nepredišiel ho kvalitami ako dramatický umelec.“¹⁴ Kukučín teda vstúpil do drámy dvakrát, vždy v zmenenej situácii, jeho hry sa však zmenili veľmi málo.

Paštekovo konštatovanie, že „Kukučínova dramatická tvorba žánrovo pohybovala sa medzi „ľudovou hrou“ a „národnou drámou“ treba rozšíriť aj o žáner romantickej sentimentálnej ľúbostnej hry, dokonca i komédie. Keď sa v Komasácii pokúsil vytvoriť ľudovú hru, „bola nad jeho sily a schopnosti vtedajších ochotníkov, aby ju umelecky pochopili a tobôž umelecky stvárnil na javisku.“¹⁵ Podľa nás to bolo aj preto, lebo ostal kdesi na pol ceste. Vytvoril hybrid. Nebola to ani ľudová hra ani vysoká dráma. Nechcel sa podkladať vkusu a konvenciám ochotníckeho písania a hrania (aj keď niektoré prvky sú evidentné), ale nedokázal vytvoriť skutočne nosný dramatický konflikt, ktorý by realizoval modernými prostriedkami drámy. Čítal predsa Ibsena, Čechova, ale jeho dialóg je pramálo dramatický, jeho situácie sú predovšetkým statické rozprávanie. Jeho dialóg len miestami pripomína spontánnu konverzáciu. Podtext hry u neho prakticky neexistuje. Pašteka hovorí o vysokej a náročnej literárnej úrovni, ktorá mu znemožnila hlbšie preniknúť jednotlivými hrami do sveta ochotníckeho divadelníctva, keď práve snaha literárne prepracovať text mu bránila rozvinúť zápletku a konflikt. Dialógy, jednotlivé repliky sú akoby určené na čítanie, nie na hranie. Nájdeme tu zložité vety, zložitú štruktúru prehovoru, množstvo digresíí v rámci jednej repliky a pod. Replika sa aj začína ako reakcia na prechádzajúci prehovor, ale vzápätí sa v nej rozvinie úplne samostatná úvaha:

PANI MACHNOVÁ. Máte pravdu. Komasácia musí byť. Keď prídeme domov, podajte mi hneď ten svoj hárok. Po komasácii hneď oyzdvihnem tú pôžičku a zahabím toho, toho... A to potrvá dlho tá komasácia, pol roka, či viac?

BYLOVSKÝ. Najmenej dva roky.

PANI MACHNOVÁ. Škoda – pôžičku by potreboval hneď, a to hneď väčšiu, lebo – ale nech to zostane medzi nami – vidíte, ja vám už cele dôverujem (k nemu samému), veď sme skoro už v rodine – pôžičku väčšiu, lebo nájde

¹⁴Ibidem, s. 168-169.

¹⁵Ibidem, s. 168-169.

sa čosi drobnejších dlžôbok. **Bože môj, ktože je dnes bez dlhou? Každý, kto sa chce ako-tak prezentovať. A k tomu u mňa zlé roky, nesmierna odúmrt' po mužovi, deväť stovák som jej platila, celých deväť stovák! Ach, že som ho stratila tak predčasne! Reparácie v dome, v záhrade, naničhodná, lenivá čelad', iba okrádať – to sú príčiny. Lacná pôžička ma zas postaví na nohy – potom neurobím dlhu ani na šesták – ani grajciar! Začnem cele ináč gazdovať. Dám vystaviť v lesíku medzi brezami filagóriu – dávno mám plán hotový, len peňazí nebolo. Pekné miestečko – romantiš, ako v Alpách. Nad hlavami trasú sa lístky breziny, pri nohách šumí bystrý potok. Uvidíte, že krajšieho miesta ani nemôže byť. Steny dám natrieť na červeno, okienka na bielo, do kútika stolík, okrúhly, pri ňom (k Berte) budeme olourantúvať. (Objíme ju.) Ach, ako nám tam bude dobre, nám všetkým, i vám, pán Bylovský, lebo vy tam nesmiete vystať, pôvodca nášho šťastia. Aká som vám poudačná! (Podáva mu ruku, on ju bozká.)**

V *Komasácii* nájdeme komplikovaný dej v zmysle zápletkovej alebo intrigovej hry. Trinásť postáv hry je v zložitých príbuzenských, záujmových a iných vzťahoch natoľko, že je zo začiatku hry pomerne zložitá sa v nich orientovať. Čitateľovi, alebo realizátorovi či potenciálnemu divákovi Kukučín neuľahčuje situáciu v prvom dejstve ani tým, že postupne zhromaždí na javisku všetkých protagonistov hry. V tejto komplikovanej dejovej schéme prevážia postupy konvenčnej hry o rodinných vzťahoch, sústredené najmä na vydávanie dcér a ženie synov. V hre nájdeme dve dejové línie: prvá má vážnu tému a druhá realizuje v podstate ľúbostný príbeh. Vážna téma sa týka príprav na komasáciu (sceľovanie pozemkov), jej presadzovanie aj nečistými prostriedkami ako je intrigovanie, či dokonca morálne vydieranie. Ľúbostný príbeh sa realizuje ako obvyklé klišé: bohatý nápadník (Bylovský) nerozhodnej slečny (Berta) zneistenej rodiacou sa skutočnou láskou (k Števkovi), ktorý zistí, že výhodnejšie by bolo zaujímať sa o Marku (Bertina seternica, dcéra bohatého sedliaka), ktorá však ľúbi seberovného (Ondreja), ostane nakoniec bez nevesty, ale presadí komasáciu. Mladí zaľúbenci (Berta a Števko či Marka a Ondrej) nájdú svoje šťastie. Vzťahy, ktoré na začiatku vyzerajú jednoducho a jednoznačne, sa komplikujú, v istom momente vyzerajú, že úplne skrachujú, avšak silou skutočnej lásky sa dajú do poriadku. Aj v pomenovaní postáv si autor pomáha konvenciou, keď sa dcéra statkárkych, vychovávaná v panskom prostredí kaštiela, volá Berta a jej sesternica, vychovávaná v sedliackom prostredí, zasa Marka. Obe majú tiež také konvenčné túžby mladých dievčat z vidieka: Berta sa vyznáva, že „ja by radšej vo veľkom meste“ (II./2.) a Marka tiež túži aspoň vidieť veľké mesto (konkrétne Viedeň): „To musí byť sveta“ (II./2.). Obe majú rady poéziu a Berta by chcela vidieť „živého básnika“.

Postavy v tejto hre sú konvenčne „dvojtvárne“. To, čo sa dá v epike

vyjadriť celkom prirodzene, vnútorný život postáv, sa mu nedarí, alebo to možno ešte nedokáže realizovať v dialógoch, situáciách, v dramatickej akcii. V tejto situácii volí Kukučín tú dramaticky najjednoduchšiu cestu, a treba podotknúť, že aj najzastaranejšiu, a to prehovory bokom. Tých je *Komasácia* plná. Postavy v nich vyjadrujú svoje skutočné úmysly rozdielne od tých deklarovaných, komentujú repliky, názory a postoje iných postáv, informujú diváka o zamýšľaných intrigách. Nastáva tu charakteristická situácia skôr pre komédiu, v ktorej divák (resp. čitateľ) vie viac ako samotné postavy:

PANI MACHNOVÁ. Ako som vás už dávno nevidela, Mariena! Človek vás musí na ulici chytiť, ak chce s vami slovíčko stratiť. (Stranou.) Že práve sa musí naďapiť – to je už potom malér!...

...BYLOVSKÝ. Vy ukrutnica! (Stranou.) Počkaj, veď ja teba skrotím!...

...VOZÁR (stranou). Už je zle. Poťko podpíše! (Prechodí sa, rozmýšľa. Hlasne.) Nepopustíme. Ja sa medzi pány nevyznám, ale – hop! Teraz mi zišlo na um. Náš Števo príde zo škôl. Zíde sa nám ani soľ...

Kukučín má v tejto hre problém udržať jednotu charakteru postavy. Bylovský predstavuje postavu, ktorá je zákerná, je to intrigán, ide mu len o vlastný ošoh a pri jeho zabezpečení je ochotný ísť doslova cez mŕtvolu (II./9). Preto je celkom nečakané, že sa takýto človek nechá preľstiť celkom jednoducho (Števo je realizátorom tejto intrigy) a v dôsledku toho vlastne príde doslova o všetko. Vyjdú na povrch jeho problémy s majetkom a nedosiahne žiaden výhodný manželský zväzok.

K napísaniu ďalšej hry s názvom *Bacúchovie dvor* pristúpil Kukučín až po vyše tridsiatich rokoch, začiatkom dvadsiatych rokov 20. storočia. Napísal ju po návrate na Slovensko z dlhoročného pobytu v Južnej Amerike. Hrali ju turolúcki ochotníci roku 1923, knižne však vyšla až po Kukučinovej smrti. Táto v poradí druhá hra je napísaná oveľa zručnejšie ako jeho prvotina. V prvom rade rezignoval na použitie prehovorov bokom a spofahol sa väčšmi na schopnosť dramaticky stvárať vnútorný život postáv, na schopnosť postaviť dramatickú scénu. Oskár Čepan hovorí o troch kontextoch tejto hry: „prvý, v podstate epický, rozvádza majetkový komplex dedinského človeka. Druhý, lyrický, situáciu ‚pred svadbou‘. Tretí, ktorý má najbližšie k dráme, obsahuje v jadre komplex nedôvery k ‚svetákovi a tulákovi‘.“¹⁶ V dráme sa tieto kontexty prelínajú a prepletajú a ten, ktorý označil Čepan ako dramaticky dominantný je v konečnom dôsledku v dráme pomerne okrajovo spracovaný. Totiž v poslednom (14.) výstupe druhého dejstva hry nechá Jurka Bacúcha pod vplyvom presvedčacích rečí mládenecov

¹⁶ ČEPAN, Oskár: c. d., s. 263.

a legionára úplne zmeniť svoje postoje a včleniť ho do dedinského kolektívu: „*S vami budem žiť odteraz, bratia moji. Už som nie cudzí vo svojej drahej obci, už som doma. Medzi vami je moja budúcnosť a šťastie.*“ (II./14) Tretie dejstvo je potom pozbavené riešenia najdramatickejšieho konfliktu a tlmočí sa v ňom vyriešenie ľúbostného „kontextu“ a kontextu vzťahu k pôde, zemi, ako k dedičstvu po predkoch. Predstavuje zmes didaktických scénok, ktoré sa krútia okolo zakladania čitateľského spolku spolu s neskutočne retardačným čítaním dlhého listu doktora Daniela Ondrašovského, akéhosi vlasteneckého a morálneho tútora dediny Ondrašová, komických až fraškovitých scénok s témou iracionálneho strachu zo slova „expres“ a sentimentálne ladeného vyústenia ľúbostnej línie. Ak aj táto hra mala na začiatku potenciál zaujať svojou témou, nielen témou tuláka a cudzinca včleňujúceho sa do domáceho, tradičného prostredia, prostredia s istými zákonitostami a zvykmi, ale aj témou vzťahu k „dedovizni“, k dedičstvu po predkoch a k vedomiu kontinuity, posledné (tretie) dejstvo svedčí o tom, že autor nemal celkom jasnú predstavu, ako načrtnuté smerovanie dramatického textu vyrieši. Vyriešil ho jednoducho dobrým koncom, ktorý sa deje skôr z vôle autora, ako by vyplynul z dramatického vývinu udalostí a postáv. Mohli by sme tu teraz rozoberať, prečo sa to takto udialo, ale podrobnú analýzu aj tejto hry podáva Július Pašteka v spomínanej knihe *Pohľady na slovenskú dramatikú, divadlo a kritiku I.* Túto hru Pašteka dáva do kontextu povojnových (1. svetová vojna) hier dramatikov, ktorí začali písať ešte pred ňou (Tajovský, VHV, Jégé, Timrava) a tiež do kontextu našich medzivojnových dramatikov, z ktorých spomína predovšetkým Stodolu a smerovanie k irónii a satire.

Za pozornosť stojí bližší pohľad na vzťah Kukučina a Vladimíra Hurbana Vladimírova. Obaja mali úzky vzťah k „dolnej zemi“, Kukučín tam žil veľkú časť svojho života, VHV skoro celý (až na krátke výnimky). U oboch nájdeme ako dôležitú tému spracovaný vzťah k zemi ako k majetku, ale aj k hodnote života. Zem, pôda nie je len zdrojom bohatstva a prosperity, ale je domovom generácií minulých i budúcich, predstavuje kontinuitu medzi minulosťou a budúcnosťou. Aj u VHV je osud človeka prepojený s jeho vzťahom k zemi. Možno podobné východiská, ale aký veľký rozdiel v dramatickom spracovaní. VHV písal svoju drámu *Záveje* pravdepodobne ešte pred 1. svetovou vojnou, lebo z nej už roku 1913 časopisecky publikoval úryvky (vo Vydrových besiedkach), knižne však vyšla až roku 1922 a inscenácia mala premiéru 1923 (v piatej sezóne SND). Pre Hurbanovu drámu je typická kompozícia založená na trojuholníkovom pôdoryse základných vzťahov hlavných postáv (otec, Martin, Katuša). Hra má tri hlavné a tri vedľajšie postavy, čo je v porovnaní s Kukučinovou hrou približne polovica. Druhým charakteristickým prvkom u VHV je spor biologického a ľudského, úsporný dialóg, stručná replika, vnútorne však

dramaticky nabitá energiou. Čo predstavuje tiež diametrálne odlišný princíp od rétoricky až kazateľsky komponovaných replík u Kukučina. Postavu VHV nerozvíja extenzívne, do šírky, mnoho sa len naznačuje, mnoho sa musí odohrať vo vnútri postavy. Konanie a myslenie postáv v dráme *Záveje*, aj v neskoršej dráme z dedinského prostredia *Zem* (1927, knižne 1931, inscenácia 1938 v SND), je podmienené silným putom k pôde, ktoré má podobu skôr inštinktívne pudovú ako rozumovú. Čo by sme mohli pokladať za ďalší rozdiel medzi Kukučinom a VHV. U Kukučina sa k rozumovému vzťahu k pôde pripája nanajvýš citová väzba, istý sentiment k dedovizni. Po experimentujúcich hrách (*S.O.S.*, 1923 a *Homo sapiens*, 1924) sa VHV vrátil k téme dediny v spomínanej hre *Zem*, hoci s odlišným prístupom. Dráma *Zem* je koncipovaná podstatne širšie, nie je tak dejovo a situačne zovretá ako hra *Záveje*. Má svoju ústrednú dejovú líniu, v ktorej sa naplňa tragický osud chudobnej dedinskej krásavice Judy. Na ňu sa pripájajú ďalšie obrazy, výstupy a situácie dotvárajúce pestrý život dolnozemskej dediny. Aj Kukučín sa v dráme *Bacúchovie dvor* pokúša o takýto obraz poprevratovej dediny, ale ešte viac ako u VHV má táto jeho snaha za následok oslabovanie konfliktu a celá rozsiahla scéna dedinskej zábavy v druhom dejstve vyústi u neho do „obrátenia“ Jurka Bacúcha, kým u VHV dedinská zábava v druhom dejstve do krízy vzťahu Judy a Miša, ktorý má v neskoršom deji fatálne dôsledky. *Zem* je v tejto Hurbanovej hre osudom dedinského človeka, je s ňou spojený v živote i v smrti. Juda sa morálne previní a dôsledok prehrešku zverí zemi: zabije svoje nemanželské dieťa a zakope ho v kúte záhrady do zeme. VHV ju však nechá niesť dôsledky za hrozný čin, prichádzajú po ňu žandári.

Tretia Kukučinova hra *Obeta* sa zachovala v nefinalizovanej podobe v rukopise, keď sám Kukučín o nej napísal: „vypadol zle, lebo je prídlhý. Nemá dramatického deju, ani iných potrieb“. Ako vidíme, samotný autor bol k sebe prísny, možno až príprísny. Hra má síce pomerne dosť postáv, ale začína celkom sľubne. Je lokalizovaná do mestského prostredia (Praha) a prvé dejstvo sa odohráva na slávnosti v predsálí hlavnej sály, v ktorej sa slávnosť odohráva. Postupne sa tu stretáva vlastenecká inteligencia, vedie pre takúto príležitosť príznačnú konverzáciu, ktorá je ozvláštnená sústavným dôrazom na vlastenectvo. V hre sa prelína rovina vlastenecká s rovinou ľúbostnou, ktorá má dve podoby: vážnu (vzťah Krasoňa a Hajskej) a temer komickú alebo ironickú (vzťah Terezy Hostislavy a Jakuba Bosého). Svoju úlohu tu pravdepodobne mala zohrať aj rovina tajomná, intrigánska, ktorej reprezentantom je vrchný radca polície Kašpar Búth. Ostala však len naznačená, nerozvinula sa do podoby, v ktorej by mohla rozhodujúcim a možno až tragickým spôsobom ovplyvniť osudy protagonistov. Jeho intrigy sú jednoduchým spôsobom zmarené a márna je aj jeho snaha využiť svojho príbuzného Jakuba Bosého ako svojho špicľa a donášača. Ako

sme už spomínali, táto hra ostala len v prvej verzii, nevrátil sa k nej na prepracovanie. Naštudovaný materiál však zúročil v románe *Lukáš Blahosej Krasoň*, ktorý však vyšiel až po Kukučínovej smrti roku 1929.

Záver

Oskár Čepan v doslove k vydaniu všetkých troch Kukučínových hier z roku 1964 píše: „Jeho (Kukučínova, pozn. aut.) epika norí sa do zvláštnej, až lyricky mäkkej atmosféry“¹⁷, keby toto dokázal realizovať v dramaticky účinnej podobe, bol by naším prvým skutočne moderným dramatikom. Takto v rovine vzťahov je prevažne sentimentálny a klišéovitý, v rovine riešenia závažnej problematiky doby či minulosti je prevažne publicistický a apelatívne didaktický. Jeho prednosťou pre mňa zostáva fakt, že nezriedka v Kukučínových hrách prebleskne jemný humor, ba pri niektorých postavách aj sebaironia.¹⁸

LITERATÚRA

- ČEPAN, Oskár: *Kukučín – dramatik*. In: *Martin Kukučín, Dielo XV*. Bratislava : SVKL, 1964, s. 259 – 266.
- ČEPAN, Oskár – KUSÝ, Ivan – ŠMATLÁK, Stanislav – NOGE, Július: *Dejiny slovenskej literatúry III. Literatúra druhej polovice devätnásteho storočia*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1965.
- ČÚZY, Ladislav – GBÚR, Ján – KRŠÁKOVÁ, Dana – MIKULOVÁ, Marcela – ROBERTS, Dagmar – ZAMBOR, Ján: *Panoráma slovenskej literatúry II*. Bratislava : SPN, 2005.
- KUKUČÍN, Martin: *Dielo XV. Komasácia, Bacúchovie dvor, Obeta*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1964.
- KUSÝ, Ivan – ŠMATLÁK, Stanislav: *Dejiny slovenskej literatúry IV. Literatúra na rozhraní 19. a 20. storočia*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1975.
- NOGE, Július: *Martin Kukučín tradicionalista a novátor*. Bratislava : vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1962.
- NOGE, Július: *Martin Kukučín tradicionalista a novátor II*. Bratislava : VEDA, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1975.
- PAŠTEKA, Július: *Slovenská dramatika v epoche realizmu*. Bratislava : Tatran, 1990.
- PAŠTEKA, Július: *Pohľady na slovenskú dramatikú, divadlo a kritiku I*. Bratislava : Národné divadelné centrum, 1998.

SUMMARY

“Occasional playwright” Martin Kukučín

The paper is dedicated to the interpretation of three plays written by a significant representative of Slovak Realism: *Komasácia* (*Comassation*), *Bacúchovie dvor* (*The Bacúchs' Yard*) and from

¹⁷ Ibidem, s. 259.

¹⁸ Príspevok vznikol v rámci grantu VEGA 1/0243/08 Slovník literárnych epoch, období, smerov, generácií škôl a manifestov v slovenskej literatúre.

his inheritance the play *Obeta (Sacrifice)*. Besides the thematic line the author of the paper also observes the syncretism of genres that Kukučín applied in his plays, the construction of sujet, the form of the conflict, and the modeling of characters. The author also presents Kukučín's plays in the contemporaneous context of the last twenty years of the 19th century. From the relevant authors of those times she notes the plays of Vladimír Hurban Vladimírov who was Kukučín's contemporary. In the end she states that Kukučín as a playwright is mainly sentimental and uses clichés; on the level of solving grave issues of his time or of the past he is mainly publicistic, appellative and didactic.

Peter Karvaš: *Milý pán Háľka*

Interpretácia novely a porovnanie jej dvoch textových variantov

Peter Karvaš (25. apríl 1920 Banská Bystrica – 28. november 1999 Bratislava) bol prozaikom, dramatikom, esejistom, autorom literatúry faktu i vedeckých publikácií z oblasti divadla, rozhlasu i filmu. Pochádzal z rodiny s intelektuálnou tradíciou: jeho starým otcom bol maliar Dominik Skutecký, Karvašova matka bola takisto maliarkou a otec lekárom. Koncom tridsiatych rokov 20. storočia začal študovať v Prahe a časopisecky publikovať prvé literárne práce. Zaujímal sa tiež o výtvarné umenie, fotografiu a hudbu. V rokoch 2. svetovej vojny, kvôli rasovým zákonom, vydával svoje práce pod rôznymi pseudonymami. Istý čas bol internovaný v pracovnom tábore a zúčastnil sa aj Slovenského národného povstania. V štyridsiatych rokoch pracoval v divadle v Martine a na Novej scéne SND v Bratislave, neskôr pôsobil v rôznych verejných funkciách, vyučoval divadelnú vedu a venoval sa výskumnej činnosti. Jeho občianske názory a umelecká tvorba sa nevyhnutne odvíjali od daného spoločenského rámca a formovali v dotyku s politickým dňom. V štyridsiatych rokoch sa zasadzoval o to, aby sa umenie stalo nástrojom premeny spoločnosti. V päťdesiatych rokoch, po období schematizmu a vyrovnávania s kultom osobnosti, sa zasadzoval o uvoľňovanie režimu a vymanenie tvorby zo závislosti na politike. Na konci šesťdesiatych rokov sa vyjadril v prospech reforiem, preto ho v období „normalizácie“ postihol zákaz publikovania. Do literárneho diania sa vrátil až po roku 1989.

Karvaš knižne debutoval tesne po skončení 2. svetovej vojny. V rozmedzí päťdesiatich rokov publikoval približne pätnásť prozaických kníh, osemnásť drám, viaceré rozhlasové hry, reportáže a teoretické práce o dráme. Svoje práce často upravoval a aktualizoval pre nové vydanie či inscenovanie, takže mnohé diela existujú vo viacerých textových variantoch.

V počiatočnom období tvorby sa venoval spoločenskej téme a vyrovnaniu sa s nedávnymi historickými udalosťami. V neskoršom diele posilnil satirické a humoristické prvky, pomocou ktorých sa vyjadroval k aktuálnemu dňu. Jeho najlepšie práce majú silné filozofické a etické posolstvo. Karvaš je intelektuálnym autorom so schopnosťou ironického zachytenia skutočnosti. Alexander Matuška ho charakterizoval ako logika, ktorý má vynikajúce rozprávačské nadanie a schopnosť detailného opisu.

Súbor jedenástich noviel *Polohlasom* s podtitulom *Bizarné novely* vyšiel v roku 1947 v Prahe. Samotný názov upozorňuje na rozhranie medzi myslenným a vysloveným, a odkazuje na divadelné či rozhlasové techniky.

Podtitul zasa naznačuje prekvapivosť a nezvyčajnosť príbehov. Základom výstavby príbehu je zamlčanie časti deja a jeho zhutnenie do abstraktnej skratky. Čitateľ je nútený sám rekonštruovať okolnosti, pátrať po skrytej informácii a súvislostiach. Podobne ako v detektívnom príbehu sa udržiava vysoké napätie, pracuje sa s prekvapením a dôraz sa kladie na pointu príbehu. Vo viacerých príbehoch sa vyskytujú témy svedomia, viny, osudovosti, ktoré sa môžu spájať s dobovým záujmom o existencializmus.

Interpretácia novely *Milý pán Hálka*

Podobne ako väčšina próz v súbore *Polohlasom*, aj novela *Milý pán Hálka* je rébusom¹. Autor čitateľovi sprostredkoval situáciu, predstavil protagonistov, priblížil okolnosti, ale neposkytol jednoznačný záver. Spôsob rozvíjania príbehu pripomína postupy detektívky, nedozvieme sa však, kto bol vinníkom.

Príbeh-rébus vyžaduje aktívnu spoluúčasť čitateľa, jeho intelektuálne zaujatie. Po prečítaní zostávajú v čitateľovi nejasnosti, podozrenia, domnienky, nie však istota a uspokojenie zvedavosti. Čitateľ je nútený akceptovať otvorený koniec alebo príbeh dotvoriť a uzavrieť sám. Nejednoznačný záver je explicitnou výzvou autora k dialógu s recipientom príbehu.

Príbeh o pokladníkovi Hálkovi môžeme čítať nielen ako rébus, ale aj ako apokryf². Postava s menom Jób automaticky evokuje *Starý zákon* a vytvára asociačné pole obsahujúce predstavy skúšky, utrpenia, ponôš, zmierenia a ospravedlnenia. Styčným prvkom biblického príbehu a Karvašovej novely je otrasená viera. Zásadný rozdiel je však v znížení a sprofanizovaní príbehu. Zatiaľ čo v *Knihe Jóbovej* ide o hĺbku vzťahu Jóba a Boha, v Karvašovej novele sa hovorí o finančnom podvode. Pre riaditeľa banky Jóba je však sprenevera momentom, v ktorom je, podobne ako biblická postava, konfrontovaný s novými, silnými emóciami: „Po toľké roky som vlastne veril bludu...! ...Môj pocit bezpečnosti stál na piesčitých, vratkých základoch...!“ (Karvaš, 2006, s. 8).

Prenesenie postavy Jóba do aktuálnej doby a do priestoru bankovej inštitúcie vytvára napätie medzi počiatočným očakávaním ohľadne vývoja príbehu a neskorším dejom. O čo silnejšia bola čitateľova pôvodná anticipácia, o to prekvapujúcejšia je Karvašova alúzia. Čitateľ je napokon nútený poprieť svoje očakávanie, konfrontovať ho so skutočnosťami príbehu

¹ Rébus sa definuje ako hádanka s nápodovou, ako hlavolam, resp. ako komplikovaná, nejasná otázka, prípadne ako niečo, čomu je ťažké porozumieť.

² Apokryf je spisom, ktorý cirkev neuznáva ako pravý, a teda sa neuvádza v Biblii. V širšom význame je to literárny text, v ktorom autor využíva známy motív, ale interpretuje ho voľne v súlade so svojím zámerom.

³ Citát je z prvého vydania z roku 1947. Ako uvidíme v príkladoch zmien uvedených nižšie, v neskoršom vydaní Karvaš nahradil v tejto pasáži prvú osobu treťou.

a akceptovať nepodobnosť viac než podobnosť.

V príbehu vystupuje malý počet postáv a rozprávanie sa sústreďuje na jednu vypätú situáciu, čím sa do epiky vnáša dramatický prvok. Novela má pomerne krátky rozsah, ale premyslenú výstavbu, ktorá prezrádza autorovu znalosť konštrukčných princípov drámy. Predsunutou expozíciou je predstavenie Háľku ako ideálneho pokladníka, prednesenie jeho žiadosti o penzionovanie a priznanie poklesku z mladosti. Druhou expozíciou je objavenie vysokého manka a zrod Jóbovho podozrenia pri stretnutí s Háľkovými rodinnými príslušníkmi. Kolíziou je rozhovor s novým pokladníkom Pavlovcom, krízou návšteva u Háľku. Druhý rozhovor s Pavlovcom a druhá návšteva u Háľku s následným priznaním na polícii sa môžu vnímať ako peripetia, po ktorej nasleduje už len krátka katastrofa – Jóbov vnútorný zmätok.

V štyridsiatych rokoch 20. storočia viacerí novelisti mladšej generácie (Barč-Ivan, Červeň, Tatarka, Lahola) využívali konštrukčné postupy drámy pri výstavbe prózy. Tendencia zbližovať drámu a epiku bola odpoveďou týchto autorov na nadmernú lyrizáciu epiky, ktorá sa prejavovala už od dvadsiatych rokov. Mnohí nastupujúci prozaici boli „dvojdomými“ autormi, ktorí sa venovali písaniu prózy i drámy. Záujem o výstavbu drámy súvisel aj s rýchlym rozvojom slovenského divadelníctva od druhej polovice tridsiatych rokov.

Ako naznačuje už názov novely, protagonistom príbehu je pokladník Háľka. Okolo tejto postavy sa vytvára záhada, tajomstvo, a práve jeho vinu alebo nevinu má čitateľ posúdiť na základe indícií daných autorom v príbehu. Háľka je portrétovaný ako človek s kultivovaným a ušľachtilým zovňajškom, s dôstojným, bezúhonným a profesionálnym vystupovaním. V rozhovore s Jóboom pôsobí ako „chargé d'affaires, odovzdávajúci poverovaciu listinu“ (tamže, s. 6), preukazuje „zmysel pre dôstojnosť a neporušenosť formy“ (tamže) a aj v momente priznania vlastného poklesku „vztyčí hlavu a vypne sa“ (tamže, s. 7), hovorí silným hlasom, pevne a odhodlane, takže evokuje „čosi mocného a osudového“ (tamže), čím pripomína tragického héroso. Pri Jóbovej návšteve v Háľkovej domácnosti sa pri náznaku obvinenia správa ako „kazateľ“, „prorok“, „veľkňaz“, „kardinál“ či kresťanský mučeník. Väčšinu charakteristík však autor podáva cez Jóbovu optiku. Autor využíva nevlastnú priamu reč vloženú do rozprávania v tretej osobe: „Je nesporné, že pán Jób mal pred svojím pokladníkom Háľkom istú úctu, ale je tiež nesporné, že naň bol do istej miery hrdý. Hja, v dnešnom svete, páni, nikdy dostatočne neoceníte takého človeka v podniku. Človek-skala. Človek-istota. Človek-bezpečnosť“ (Karvaš, 2006, s. 5). Ide teda o sprostredkovanie subjektívneho dojmu z Háľku, pričom jeho skutočná, objektívna podoba zostáva čitateľovi neznáma. Takto sa v rámci Háľkovej postavy vytvára dvojníctvo a čitateľ má napokon prístup len k tieňu, ktorý postava vrhá, nie k samotnej postave.

Zatiaľ čo Háľka vzbudzuje dojem vznešenosti, dokonalosti a ideálnosti,

jeho nástupca Pavlovec je úbohý, neupravený, zakomplexovaný a neistý. Pri rozhovore s Jóbom sa trasie, fíká, utiera si nos, červená sa, kašle, dusí sa, stojí zhrbený a úbohý, myká plecami, neupravené vlasy mu padajú do tváre, takže v riaditeľovi vzbudzuje hnus a pohrdanie. Jób teda pri stretnutiach s podriadenými konfrontuje stelesnenie dokonalosti s obrazom úbohosti.

Samotný Jób je vo vzťahu k obom pokladníkom portrétovaný opäť na základe kontrastu: je malý, okrúhly, pomalý, nie priveľmi bystrý, ale má intuíciu vo vzťahu k peniazom a pozná ich vplyv na ľudí.

Všetky tri postavy prechádzajú momentom krízy, avšak Jóbova je zásadná. Sprenevera v banke, pri ktorej padá podozrenie aj na Háľku, ním otrasie. Ak človek, ktorému bezmedzne dôveroval a o charaktere ktorého nepochyboval, nie je taký, ako sa javil, znamená to, že akákoľvek vytvorená predstava či názor môžu byť nesprávne, pomýlené, chybné, vyvrátené. V tejto delikátnej situácii nejde natoľko o peniaze, ako o vieru či presvedčenie. Pomyslenie, že na svete niet istoty, môže pre bankára predstavovať pomyselný „kopernikovsky obrat“. Jób sa má rozhodnúť, či skutočne chce poznať pravdu, alebo či mu stačí doterajšie iluzórne presvedčenie. Vnútny konflikt riaditeľa Jóba takto nadobúda potenciálnu hĺbku, čím sa približuje Jóbovmu utrpeniu – moderná alúzia sa v tomto mieste opäť stretáva s biblickým príbehom. Jób napokon na pravdu rezignuje. Nielenže je situácia neriešiteľná, neprehľadná, ale vypátranie pravého vinníka by mohlo viesť k úplnej strate ilúzií, k rozbitiu ním vytvoreného „idolu“.

Pre Háľku je krízovým momentom priznanie malej sprenevery v roku 1927, ktorú údajne vzápätí uhradil. K poklesku sa priznáva pod ťarchou svedomia pri odchode do dôchodku. Premlčaný a odpustený poklesok sa aktualizuje pri prvej kontrole po jeho penzionovaní, keď v pokladni chýba podstatne vyššia suma, a riaditeľa Jóba pochybnosti o vinníkovi privedú k Háľkovi. Zásadnou otázkou, s ktorou zápasí Jób (i čitateľ) je, či je Háľka skutočne tak bezúhonný ako sa javí: ak spreneveril peniaze raz, mohol tak urobiť i druhý raz. V jeho neprospech hovorí zvýšený životný štandard jeho rodiny i Pavlovcova výpoveď. Háľkovo priznanie pri odchode do dôchodku mohlo byť len odpútavacím manévrom, cieľným pošpinením vlastného renomé, aby sa paradoxne očistil z prípadného ďalšieho obvinenia: sebaponížením sa vozvyšil, stal nedotknuteľným.

Pavlovcova kríza nedosahuje veľkosť Jóbovej alebo Háľkovej: na efektný zločin nemá predpoklady. Priznáva sa len k podkupnosti a komplicitvu s Háľkom. Pri vypočúvaní vypovedá, že peniaze z pokladne pred penzionovaním vzal Háľka s jeho vedomím, že z týchto peňazí dostal malú čiastku a prísľub, že Háľka sa u riaditeľa prihovorí za jeho povýšenie. O Pavlovcovej úbohosti svedčí aj to, že je ochotný ísť na políciu udať sa namiesto Háľku za primerané „bolestné“ zo strany Jóba, ktorému takto pomôže uchovať ideál.

Tri postavy novely sa ocitajú v „šachovom“ rozostavení. Proti sebe stoja

dve výpovede: Hálkova a Pavlovcova. Dôkaz neexistuje. Akákoľvek zmena na šachovnici sa odvíja od pohybu ostatných postáv, ale neprináša riešenie „partie“. Háľka sa priznáva k dávnej a uhradenej sprenevere, avšak nie k súčasnej veľkej krádeži. Pavlovec zasa z nej jednoznačne obviňuje Háľku. Jóbovi intuícia hovorí, že Pavlovec nie je schopný krádeže takého veľkého rozsahu, avšak rovnako silné je aj jeho presvedčenie o Háľkovej šľachetnosti. Jóbovo rozhodovanie v tejto dileme je zápasom medzi vedomými a nevedomými impulzmi⁴. Na malom priestore sa tak Karvašovi podarilo vytvoriť brilantnú „šachovú“ novelu⁵.

Zaujímavým a moderným autorským postupom je kombinovanie rôznych typov prehovoru, ktoré korešpondujú so zmenou situácie, atmosféry. Už v pôvodnom vydaní novely upúta hovorová štylizácia – rozprávač akoby reprodukoval názory a výroky pána Jóba. Pri následnom rozhovore Jóba s Háľkom nadnesenosť výrazov strieda ironický komenár: „Pán Jób sa mimovoľne nalaďuje na tragiku“ (tamže, s. 7). Jazyk a štýl zodpovedajú oscilovaniu emočnej škály. Háľkovo priznanie „hriechu“ sprevádza patetický, biblický jazyk: „Prichádza a vyznáva... odľahčuje svedomiu a stojí pred mnou ako hriešnik, pripravený na pokánie!“ (tamže, s. 8). „Divadelne“ pôsobia i ďalšie scény – Jóbovo odpustenie Háľkovi sa približuje slovami „mohutný“, „slávnostný“, „vzácný“, „výnimočný“. Veľká, katarktická emócia sa vzápätí zruší triezvym konštatovaním: „Pri prvej revízii chybovalo polstotisíc“ (tamže, s. 9). Striedanie výjavov s rôznou emočnou škálou, ako aj pozornosť venovaná neverbálnym reakciám postáv rovnako prezrádzajú autorovu znalosť divadla.

Porovnanie dvoch textových variantov novely *Milý pán Háľka*

Karvaš novely v súbore *Polohlasom* niekoľkokrát prepracoval. Už prvé vydanie súboru z roku 1947 bolo odlišné od rukopisov zo začiatku štyridsiatych rokov, avšak podstatnejšie zásahy autor urobil koncom päťdesiatych rokov. Nové vydanie vyšlo v roku 1966.

Novely prvého vydania sú koncíznejšie, sústredené na predostretie záhady a na vybudovanie napätia. Dej plynie rýchlejšie a smeruje k pointe. V prepracovanom vydaní sa viac pozornosti venuje detailnému prekresleniu postáv, okolností, konania. Autor tiež posilnil motivovanosť niektorých reakcií postáv (najmä situácie, v ktorých v Jóbovi dozrieva rozhodnutie), ako aj logickosť plynutia deja (Jóbov pohyb medzi vlastnou domácnosťou a kanceláriou, počas ktorého zápasí s pochybnosťami). Jazyk a výrazivo sú modernejšie, štýl kvetnatejší a obraznejší. Text je oveľa rozsiahlejší a tempo rozprávania pomalšie.

⁴ Rozhodovaniu ako javu psychického života venovali pozornosť aj iní doboví prozaici (Tatarka, Barč-Ivan, Lahola, Červeň).

⁵ *Sachová novela* je tiež názov jedného z diel Stefana Zweiga, ktoré však tematicky s Karvašovým dielom nesúvisí. Podobnosť môže byť len v oblasti prieniku do ľudskej povahy a spôsobe konštruovania textu.

V nasledujúcej časti príspevku tieto zmeny priblížim na ukážkach. Najjednoduchšou zmenou v prepracovanom vydaní je **nahradenie slova synonymom, niekedy so zmenou gramatickej väzby**, napríklad:

1. Úcta pána Jóba k pokladníkovi Hálkovi bola **veľká**. (Karvaš, 2006, s. 6)
...úcta pána Jóba k pokladníkovi Hálkovi bola **nezmerná**. (tamže, s. 19)
2. ...zastal pred jeho **masívnym** písacím stolom. (tamže, s. 6)
...zastal pred jeho **unikátnym** písacím stolom. (tamže, s. 19)
3. Bol na všetko **pripravený**. (tamže, s. 6)
Bol na všetko **prichystaný**. (tamže, s. 20)
4. Keď človek bližšie **poznal** pokladníka Háľku... (tamže, s. 5)
Keď sa človek bližšie **zoznámil s** pokladníkom Háľkom... (tamže, s. 18)

Tento typ zmeny hovorí o autorovej snahe nájsť čo najadekvátnejší, najpresnejší výraz. V niektorých prípadoch sa nahrádza zastaralé slovo alebo konštrukcia aktuálnejšou. Ojedinele nahradením slova prichádza aj k **precizovaniu, konkretizovaniu**:

Občas sa pohral s retiazkou **hodiniek**. (tamže, s. 6)
Zavše sa poihral s retiazkou od **schaffahuseniek**. (tamže, s. 19)

Veľmi frekventovanou zmenou je **vsúvanie prívlastkov**, napríklad:

1. ...bol jeho predstaveným. (tamže, s. 5)
...bol jeho **najvyšším** predstaveným. (tamže, s. 18)
2. Vyzeral ako diplomat. (tamže, s. 5)
Vyzeral ako **rojalistický** diplomat. (tamže, s. 18)
3. ...dvadsaťštyri rokov spolupráce s firmou. (tamže, s. 6)
...dvadsaťštyri rokov **blahodarej** spolupráce s **otcovskou** firmou. (tamže, s. 20)
4. ...má zaiste právo na odpočinok. (tamže, s. 6)
má zaiste **sväté** právo na **zaslúžený** odpočinok. (tamže, s. 19)
5. (Bol na všetko **pripravený, azda**) i na šéfove rozpaky. (tamže, s. 6)
(Bol na všetko prichystaný –) i na šéfove masívne rozpaky. (tamže, s. 20)

Vsúvanie prívlastkov je v niektorých vetách vhodné a funkčné, pretože precizuje informáciu. Okrem toho sa tým dosahuje väčšia plynulosť rozprávania. V niektorých prípadoch však vsunutie prívlastku pôsobí samoučelne alebo rušivo, najmä ak ide o pokus vyjadriť sa „moderne“ použitím hovorového až slangového výrazu (viď nižšie). Oveľa zriedkavejším javom je **odstránenie slova, syntagmy alebo vety**. Eliminovaná predstava sa

v ďalšom texte zvyčajne nahradí inou, často oveľa obsiahlejšou.

1. Mal skromnú, pracovitú a **zázračne** bezvýznamnú ženu. (tamže, s. 5)
Mal pracovitú, skromnú, bezvýznamnú ženu. (tamže, s. 18)
2. Človek-skala. Človek-istota. **Človek-bezpečnosť**. (tamže, s. 5)
Človek-istota. Človek skala. (tamže, s. 18)

V niektorých prípadoch prichádza k **zmeneniu poradia kľúčových slov, a ich prípadnému rozvinutiu**. Porovnaj:

Nebolo **vybočenia** v jeho živote, nebolo v ňom **omylov**, ktoré by bolo treba naprávať, nebolo **v ňom ľútosti**. (tamže, s. 5)
Nebolo **omylov**, ktoré by bolo treba **horlivo** naprávať, nebolo **ľútosti ani pokánia, otrasov ani osudných vybočení**. (tamže, s. 18)

Veľmi častým postupom je **rozšírenie syntagmy** a s tým súvisiaca prípadná zmena gramatickej konštrukcie:

1. Čo urobil, **bolo správne**, čo povedal, platilo. (tamže, s. 5)
Čo Hálka urobil, **ukázalo sa jedine možným a správnym**, čo povedal, platilo. (tamže, s. 18)
2. I ako súkromník bol Hálka **pozoruhodným** zjavom. (tamže, s. 5)
I Hálka – súkromník bol zjav **jedinečný, svojím spôsobom príkladný a závideniahodný**. (tamže, s. 18)
3. Mal skromnú, pracovitú a **zázračne** bezvýznamnú ženu, ktorá **zdanlivo ani neprejavila, že jestvuje...** (tamže, s. 5)
Mal pracovitú, skromnú, bezvýznamnú ženu, ktorá **pripomínala svoju existenciu, iba keď niekomu v niečom láskavo vyhovovala, hostila dakoho alebo vypomáhala v čase tvrdze...**(tamže, s. 18)
4. ...a o niečo mladšiu dcéru, ktorá bola úradníčkou v poisťovni a bola odlietkom svojho otca. (tamže, s. 5)
...a o čosi mladšiu dcéru, úradníčku v poisťovni, tichý odlietok svojho otca, **budúcu matku mnohých pehavých detí a profesionálnu sväticu**. (tamže, s. 19)
5. ...predniesol svoje rozhodnutie hlasom chargé d'affaires, odovzdávajúceho poverovaciú listinu... (tamže, s. 6)
...predniesol svoje rozhodnutie hlasom chargé d'affaires, odovzdávajúceho poverovacie listiny **vo vzdialenom, nie dosť znepriatelenom, ale ani nie dosť spriatelenom štáte...** (tamže, s.19)

Rozšírenie syntagmy zvyčajne nemení zmysel vety. Rozvíjaním asociácií sa informácia upresňuje. Rovnaký účinok má tiež **nahradenie jednoduchej vety**

súvetím – v nižšie uvedených príkladoch sa k pôvodnému nociónálnemu konštatovaniu pridáva emfatický a hovorovejšie pôsobiaci komentár:

1. Obklopovala ho **akási oblasť** dokonalosti. (tamže, s. 5)

Obklopovala ho **atmosféra dokonalosti, ktorá nútila ľudí stáť v pozore, vraviť šeptom a gramaticky korektne a zavše pozorne žmurknúť viečkami.** (tamže, s. 18)

2. Úcta pána Jóba k pokladníkovi Hálkovi bola **veľká.** (tamže, s. 6)

Ani v týchto súvislostiach nemožno, slovom, opakovať dosť dôrazne, že úcta pána Jóba k pokladníkovi Hálkovi bola **nezmerná.** (tamže, s. 19)

Zatiaľ čo predchádzajúce zmeny vychádzali z pôvodnej syntaktickej štruktúry, nasledujúce sú **preformulovaním informácie**, teda sa líšia lexikálne i vetnou štruktúrou.

1. **Ale akosi prekvapilo, že pokladník Háľka môže tiež prestať pracovať, že nechce zostať v podniku naveky alebo aspoň niekoľko storočí.** (tamže, s. 6)

...je to prekvapujúce, je to zarážajúce, dovoľte povedať: neprirodzené! Že by Háľka mohol odísť z tohto podniku? (tamže, s. 20)

2. **Lež ani dnes nezvyšuje iné, ako** schváliť Háľkovo rozhodnutie a vyhovieť mu v plnom rozsahu... (tamže, s. 6)

Akokoľvek – pán Jób vie, že o chvíľu so sentimentálnym povzdychom schváli Háľkovo ohromujúce rozhodnutie a vyhovie mu v plnom rozsahu... (tamže, s. 20)

3. (...všetci sme smrteľní a) **jeden nikdy nevie.** (tamže, s. 6)

(...všetci sme smrteľní a) **naše dni v tomto slzavom údolí zrátané sú.** (tamže, s. 19)

Ďalším postupom, ktorý sa uplatňuje v novom vydaní, je **vsúvanie viet a súvetí do odseku.**

1. Čo urobil, bolo správne, čo povedal, platilo. Je nesporné, že pán Jób mal pred svojím pokladníkom Háľkom **istú** úctu, ale je tiež nesporné, že naň bol do istej miery hrdý. (tamže, s. 5)

Čo Háľka urobil, **ukázalo sa jedine možným a správnym**, čo povedal, platilo. **Žil, nevyvíjajúc na pohľad väčšiu energiu, budil všetky pocity medzi obdivom a závišťou a podobal sa zložitému, delikátnemu stroju na rýchle a spoľahlivé riešenie prekérnych životných situácií a zložitých finančných problémov.** Je nesporné, že pán Jób mal pred svojím pokladníkom Háľkom úctu, **úprimnú a nemalú**, ale je tiež nesporné, že naň bol do istej miery hrdý. (tamže, s. 18)

2. **Ako obyčajne**, i teraz má **pokladník** Hálka pravdu. Nemožno mu nič namietat'. Má svoje roky a i keď na ňom ani **zďaleka** nebadať známky únavy, má zaiste právo na odpočinok, pretože všetci sme smrteľní...(tamže, s. 6)

No pravda: ako vždy, i teraz má Hálka pravdu – **nie obyčajnú, stojaťú pravdu, žijúcu svoj vlastný radový život, ale pravdu aktívnu, agresívnu, usvedčujúcu široké okolie. Nielenže** proti nemu nemôžeš nič namietat', **ale ešte sa i krotko zamyslíš, zahanbíš. Žijeme tu vedľa neho, a nevšímame si vzácneho človeka! Hľa**, má svoje roky, **vykonal dielo**, a keď na ňom **ani skúseným okom** nevybadaš známky únavy, má zaiste **sväté** právo na **zaslúžený** odpočinok, pretože všetci sme smrteľní... (tamže, s. 19)

3. Oj, bude to čertovské, keď tu nebude pilier, na ktorý-

„Pavlovec je veľmi súci“, podotkol Hálka zdržanlivo... (tamže, s. 7)

Oj, bude to čertovské, až tu nebude pilier, na ktorý-

Pokladník Hálka sa mierne kolembá v zurčivom príboji chvály a dôvery, čierne topánky mu trochu vŕzgajú.

„Pavlovec je veľmi súci“, podotýka zdržanlivo... (tamže, s. 21)

Vsunutie vety do odseku spomaľuje dianie, pridáva emfatický alebo hodnotiaci komentár, ktorý prezrádza rozprávačovu znalosť situácie, prienik pod povrch. V niektorých prípadoch vsunutá pasáž usmerňuje pozornosť na detail, čo pôsobí ako filmová technika.

Nahradením kľúčového slova alebo výrazu iným, či jeho precizovaním s prípadným následným rozvinutím asociácií sa podporuje rozprávačská kompetentnosť, jeho dôkladný a sebaistý prienik do situácie, a zároveň sa rozvíja obraznosť výjavu. V novej verzii textu čitateľ častejšie dostáva možnosť vnímať situáciu prostredníctvom metafory.

1. Jeho život **bol usporiadaný a vyrovnaný ako dobre zladený mechanizmus, spravovaný rovnomernou, neomylnou silou.** (5)

Jeho život **plynul ako lahodná sonatina v h mol, nezadŕhal sa, neprekvapoval, ale všestranne uspokojoval a naplňal.** (18)

2. ...vytiahol z vrecka impozantný zväzok kľúčov a obradne ho **zložil na vyleštenú dosku riaditeľského písacieho stola.**

„Ale milý pán Hálka“, zvolal pán Jób... (6)

...vytiahol z vrecka impozantný zväzok kľúčov a obradne ho **položil pred riaditeľa Jóba. Na vylestenej doske direktorského písacieho stola ležali ťažké kľúče ako relikvie a blyštavo sa zrkadlili v politúre.**

„Ale milý pán Hálka“, zvolal pán Jób... (20)

3. Tu **pokladník Hálka** vztýči hlavu a vypne sa. Jeho hlas je odhodlaný **a pevný, ba cítiť z neho, že hovoriaci je** pripravený na všetko, keď povie: “Ide o položku sto osemdesiatichsiedmich korún a šesťdesiatich halierov. To je včítane úrokov.” (7-8)

Tu **vzor pokladníka** vztýči **klasickú** hlavu a vypne sa. Jeho hlas je odhodlaný **a bronzový, chrámovo zvučný, cítiť z neho, že Hálka je rozhodnutý**, pripravený na všetko **a ako nahý staroveký kresťania uprostred sfanatizovaného cirku**, keď povie: "Ide o položku sto osemdesiatichsiedmich korún a šesťdesiatich halierov. To včítane úrokov." (22)

4. Pokladník Hálka sklopí hlavu. "Bolo to v dvadsiatomsiedmom roku. Bolo to strašné." **Až sa strasie pri tej predstave.** (8)

Pokladník Hálka **zvoľna** sklopí hlavu. "Bolo to v dvadsiatomsiedmom roku. **Roku tisíc deväťstodvadsaťsedem. V auguste.** Bolo to strašné." **Pán Hálka sa chveje. Keby bol v skutočnom a nielen v duchovnom krunieri, rinčal by.**" (22)

5. Ale v Pavlovcovi sa čosi rozviazalo. **Chce sa mu hovoriť. Nevedno, či chce raniť a či sa umýva. Nevedno vôbec nič.** (16)

Ale v Pavlovcovi sa čosi rozviaže, **uvoľní, ako keď sa začne párať sveter a pára sa a pára.** (32)

Zvýšená metaforickosť textu v novej verzii je odpútaním sa od požiadaviek dokumentárnosti a vecnosti prózy, ktoré sa presadzovali v druhej polovici štyridsiatych rokov. Tento trend pôvodne súvisel s volaním po obnove epickosti a zasadzovaním sa za spoločensky adresnú tvorbu. Nadmerná obraznosť sa v tomto období vnímala ako úniková, estétska a prežitá. Po schematizácii prózy sa od konca päťdesiatych rokov objavili návraty k témam a postupom medzivojnového obdobia. Súčasťou oživenia prózy bolo aj jej opätovné "kontaminovanie" lyrickými prvkami. Pri zmene pôvodného obrazu môže zmyslový vnem zostať rovnaký, alebo sa nahradiť odlišným:

„Viem“, **riekol prorok mrazivo.** (tamže, s. 14)

„Viem“, **povedal Hálka a okná sa pokryli inováťou** (tamže, s. 29)

Pán Jób najprv pocítil **závan sklamania a znechutenia.** (tamže, s. 8)

Pred pánom Jómom sa najsamprv **s treskotom rozsypal ideál.** (tamže, s. 22)

V predchádzajúcich ukážkach sme uviedli, že Karvaš často rozširuje pôvodnú pasáž vsunutím vety alebo súvetia. Tento postup sa niekedy kombinuje s **modifikovaním, preformulovaním celého odseku.**

1. Ale akosi prekvapilo, že pokladník Hálka môže tiež prestať pracovať, že nechce zostať v podniku naveky alebo aspoň niekoľko storočí. Lež ani dnes nezvyšuje iné, ako schváliť Hálkovo rozhodnutie a vyhovieť mu v plnom rozsahu... (tamže, s. 6)

Prsty pána Jóba sa prestali hrať so žltastou zlatou retiazkou. Pripúšťa všetko – kto by bez odporu nepripúšťal, čo vyplýva z Hálkových skutkov?

– **no jednako:** je to prekvapujúce, **je to zarážajúce, dovoľte povedať: neprirodzené!** Že by Hálka mohol odísť z tohto podniku? **Akoby Hviezdoslav pred divadlom vstal zo svojho kamenného sediska, popretáhoval si údy a kamsi sa vzdialil! Akéže námestie bez dlhonohého starého pána Hviezdoslava? Akokoľvek – pán Jób vie, že o chvíľu so sentimentálnym povzdychom** schváli Hálkovo ohromujúce rozhodnutie a vyhovie mu v plnom rozsahu...(tamže, s. 20)

Oživenie Hviezdoslavovej sochy je invenčným obrazom, ktorý čitateľa pobaví a zároveň mu naznačí mieru nepravdepodobnosti konania. Ide tiež o obraz, ktorý má v sebe prvok humoru a recesie. Takého zmeny v rozprávaní, ktoré sa vyskytujú na viacerých miestach, text modernizujú. Napomáha tomu aj posun k hovorovému alebo publicistickému štýlu. Napríklad nasledujúca zmena v novej verzii novely evokuje rétoriku rozlúčkových prejavov pri odchode do dôchodku:

Nemožno mu nič namietat'. Má svoje roky... Pán Jób **sa pokúša** o niekoľko **úprimných** a neúradných slov, dotýkajúcich sa dvadsiatichštyroch rokov spolupráce, neochvejnej vernosti, zásluh, statočnosti **a ešte mnohých iných bankových rekvizít.** (tamže, s. 6 – 7)

Nielenže proti nemu nemôžeš nič namietat', **ale ešte sa i krotko zamyslíš, zahanbíš. Žijeme tu vedľa neho, a nevšímame si vzácneho človeka! Hľa,** má svoje roky... Pán Jób **súka zo seba manifestačne** neúradné, **tak povedať ľudsky hrejivé slová:** štyriadvadsať rokov spolupráce, vernosť (**neochvejná**), zásluhy (**nehynúce**), **pýcha bankovníctva (nič: iba pýcha)**" (tamže, s. 19 a 21)

Posun jazyka smerom k žurnalistickému štýlu bol nepochybne prostriedkom, ktorý Karvaš zvolil vzhľadom na dobového adresáta na prelome päťdesiatych a šesťdesiatych rokov. Rovnakým ústupkom dobovému trendu je kopírovanie jazyka mladej generácie, jej slangu a tendencie k vtipu a nadsázke. Tento prvok však pôsobí dosť „lacno“ a násilne. Uvádžam niekoľko ukážok z prepracovaného vydania novely, ktoré v pôvodnom texte nie sú:

„...potom sa, pravda, zháčil – **zaboha** nevedel ďalej... šéfove **masívne** rozpaký“ (tamže, s. 20)

„...**absolútne** nemohol zdefraudovať päťdesiatisíc“ (tamže, s. 24)

„...nečakané **myšlienky ako žraloky**“ (tamže, s. 27)

„... Zle je! **Hovorím po slovensky!** Zle je!.... **Do frasa!** zahučal Jób...povedal bez farby **a akoby v ňom dohasínala baterka**“ (tamže, s. 31)

(Pavlovec je) „Úradnícka **tôňa**, účtárenský **námesačník**, **bledá** **odmocnina** pokladníka?“ (tamže, s. 20), „**somár ako dom**“ (tamže, s. 24)

„...**keby Hálka v tejto chvíli požiadal o Gerlachovku alebo o vzducholod'**

Gróf Zeppelin, pán Jób by vyhovel každému jeho želaniu **franco gratis**“ (tamže, s. 21)

„**Akoby sa v tom momente sám osud hnal okolo na spenenom žrebcovi!** Pán Jób sa mimovoľne **a trochu znechutene, ale disciplinovane** preladuje na tragiku“ (tamže)

Dôležitou zmenou v prepracovanom texte je **zmena osoby v rozprávaní**:

(Pán Jób najprv pocítil závan sklamaní a znechutenia. Legendárne čistý štít pokladníka Háľku teda **predsa** nie je bez poškvyny...!) Po toľké roky **som vlastne veril** bludu...! **Keby som sa to bol dozvedel** pred desiatimi rokmi, **bola by bývala moja dôvera k Háľkovi otrasená...! Môj pocit bezpečnosti stál na piesčitých, vratkých základoch...!** (8)

(Pred pánom Jóhom sa najsamprv s treskotom rozsypal ideál. Legendárne čistý štít pokladníka Háľku teda nie je bez poškvyny...!) Po toľké roky veril pán Jób bludu...! Čo by sa bolo stalo, keby sa bol o poklesku dozvedel pred desiatimi rokmi...? Bol by sa zbavil vynikajúceho úradníka...? ... Jóbov pocit istoty mal teda základy na piesku...! (22)

V novšom vydaní v tejto pasáži nahradil Karvaš v rozprávaní prvú osobu tretou. Na jednej strane sa tým rozprávanie zjednotilo a rozvíja sa plynulo, na strane druhej sa však stratil dojem autenticity, ktoré vnášal vnútorný monológ v prvej osobe. Touto zmenou Karvaš posilnil epickosť a oslabil dramatickosť pasáže.

Prepracovaná verzia novely tiež konkretizuje priestorové situovanie príbehu. Objavujú sa viaceré miestne reálie týkajúce sa Bratislavy (Špitálska a Lazaretská ulica, Manderlák, tlačiareň Grafia, rafinéria Apollo). Objavujú sa aj ďalšie detaily, ktoré v pôvodnej verzii neboli: Jóbova manželka používa voňavku Chat noir, k pôvodnému Háľkovmu domu vedie päť schodov, Háľka Jóbovi ponúka v novej verzii okrem zákuskov aj päťhviezdičkový koňak, atď. Tieto detaily pôsobia dojmom divadelných rekvizít (alebo filmového detailu). Scénu dokresľujú, ale väčšinou nie sú potrebné. Pôvodná verzia príbehu sa z tohto pohľadu odohrávala na oveľa „sterilnejšej“ scéne, vďaka čomu sa čitateľ mohol viac koncentrovať na abstraktnosť a analytickosť príbehu.

Zmeny uskutočnené v novele *Milý pán Háľka* poukazujú na vývoj prózy minimálne v priebehu jedného desaťročia. Nová verzia obsahuje prvky, ktoré korešpondujú s novou prózou začiatku šesťdesiatych rokov. V tomto období sa etablovaní i nastupujúci autori vracajú k impulzom medzivojnového obdobia. Vypovedá to o vnútornej kontinuite literatúry a o kompenzačných mechanizmoch, ktoré sa objavujú v prípade akéhokoľvek násilne potlačeného vývoja.

Už medzivojnová próza využívala prvky ústnosti v rozprávaní. V štyridsiatych rokoch sa objavila v umeleckej próze štylizácia hovorovosti – kopírovanie prehovoru mladej mestskej intelektuálnej vrstvy. Po propagandistickom jazyku päťdesiatych rokov sa najmä mladí prozaici opäť orientovali na hovorový prejav. Karvašova nová verzia novely ukazuje jeho vnímavosť voči tejto premene jazyka.

V štyridsiatych rokoch sa objavila tendencia využiť v próze okrem umeleckého štýlu aj prvky iných štýlov – napríklad vedeckého a publicistického (dokumentárnosť, vecnosť, popularizácia poznatkov). Rétorika komunistického režimu mohla Karvaša inšpirovať k imitovaniu publicistického štýlu. Literárny jazyk mladej prózy teda okrem „ulice“ do veľkej miery ovplyvnili aj noviny (v ojedinelých prípadoch aj formou ich ironizácie).

Zaujímavou zmenou v novej verzii novely je „rehabilitácia“ obraznosti. Próza tohto obdobia začala opäť čerpať z dotyku s poéziou, ktorému sa v štyridsiatych rokoch cielene bránila. Azda i v dôsledku tohto lyrického impulzu sa kontakt prózy a drámy dostal do úzadia.

Pragmatické a umelecké aspekty zmeneného vydania

Nové vydanie diela býva zvyčajne motivované jeho umeleckou či literárnohistorickou hodnotou, prípadne jeho čitateľskou príťažlivosťou. V období komunizmu svoju úlohu nepochybne zohrávali aj pripravené edičné plány a prijateľnosť toho-ktorého autora pre vydavateľstvo. Za daných podmienok nemožno hovoriť o motivácii knižným trhom, nákladom či predajnosťou knihy.

Karvašove diela vychádzali v nových vydaniach už za jeho života. Autor ich pri tejto príležitosti upravoval, pričom v niektorých prípadoch šlo o závažné zásahy do pôvodného textu. Úpravy neboli asi motivované ideologickými dôvodmi (i keď nemôžeme úplne ignorovať prípadnú autorovu snahu byť ústretový voči režimu). Karvaš svoje texty prepisoval pravdepodobne v snahe „opraviť“ či vylepšiť ich, aktualizovať ich, sprístupniť ich novej generácii čitateľov, a tak potvrdiť svoje zapojenie do literárneho života.

Pre edičné účely sa za záväzný považuje text „poslednej ruky“, teda časovo posledná verzia pripravená samotným autorom. V prípade novelistického súboru *Polohlasom* i iných diel sa však objavuje problém, že čitateľsky dostupné – teda prepracované – vydania sú nepoužiteľné a zavádzajúce, ak toto dielo chceme skúmať ako príklad ranej tvorby zo štyridsiatych rokov. Zmeny, ktoré autor urobil, sú naviac podľa môjho názoru kompromisným, často nie najlepším riešením, ktoré malo dielu zabezpečiť „prežitie“ či „život“ (večný)⁶.

⁶ Možno tiež uvažovať, do akej miery sa (v Karvašovom prípade) táto snaha odvíja od (potlačenej či prítomnej) predstavy „žijúceho slova“.

- ČEPAN, Oskár: *K periodizácii tzv. lyrizovanej prózy (Ornamentalisti, lyrizátori, naturalisti a sujetoví básnici)*. In: *Literárne dejiny a literárna veda*. Výber z diela Oskára Čepana III. Ed. Šútovec, Milan. Bratislava : Veda, 1992, s. 20 – 31.
- DAROVEC, Peter: *Peter Karvaš*. In: *Portréty slovenských spisovateľov 1*. Ed. Ján Zambor. Bratislava : Univerzita Komenského, 1998, s. 70 – 77.
- JANČOVIČ, Ivan: *Peter Karvaš medzi básnikmi sujetu*. In: *Osobnosť a dielo Petra Karvaša*. Ed. Kristína Krnová a Ivan Jančovič. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, 1996, s. 23 – 27.
- KARVAŠ, Peter: *Milý pán Hálka* (verzia z roku 1947) In: *Polohlasom*. Bratislava : VSSS, 2006, s. 5 – 17.
- KARVAŠ, Peter: *Milý pán Hálka* (verzia z roku 1966) In: *Polohlasom*. Bratislava : VSSS, 2006, s. 18 – 33.
- KROČANOVÁ-ROBERTS, Dagmar: *Konštruovať príbeh*. In: Karvaš, Peter: *Polohlasom*. Bratislava : VSSS, 2006, s. 225 – 228.
- KUSÝ, Ivan: *Doslov*. In: Peter Karvaš: *Polohlasom*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1966, s. 273 – 283.
- PETRÍK, Vladimír: *Básnici sujetu a prozaik Peter Karvaš*. In: *Osobnosť a dielo Petra Karvaša*. Ed. Kristína Krnová a Ivan Jančovič. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, 1996, s. 19 – 22.

Peter Karvaš: *Milý pán Hálka*

(Interpretation and Comparison of Two Versions of the Short Story *Kind Mr. Hálka*)

The article commemorates the 90th anniversary of Peter Karvaš's birth (1920 – 1999). The introduction briefly characterizes Karvaš as a fiction writer and playwright. The article then discusses Karvaš's short stories in the volume *Polohlasom* (In a Mutter) published in 1947, focusing on the story *Milý pán Hálka* (Kind Mr. Hálka). The article gives an interpretation of this story, and analyses the changes that Karvaš made in two versions of it – one version from 1947 and another from 1966. The final part of the article discusses the reasons for the changes and their artistic value and utility.

Pamiatky európskeho kultúrneho dedičstva na Slovensku a ich kultúrno-historické súvislosti.

Európu nevnímame a nevymedzujeme len z geografického aspektu ako jeden zo svetadielov či ako súčasť eurázijského kontinentu. Podstatnejšou sa javí charakteristika Európy ako osobitného historického, kultúrneho a hospodárskeho priestoru spojeného so špecifickým vývinom a jedinečnou civilizáciou.¹ Za významný prvok kultúrnej identity Európy sa považujú roľnícke korene európskeho kultúrneho základu, ktorý sa sformoval v období stredoveku. Jeho podstatou je agrárne myslenie európskych národov, spojené so striedaním ročných období a životných cyklov človeka a jeho duchovný svet, smerujúci k prosperite kolektívu (Frolec 1992:12). Európska kultúra sa stala aj najvýznamnejším dedičom antickej kultúrnej tradície, vrátane priamych vplyvov v oblasti roľníckeho hospodárstva, techniky a remesiel prostredníctvom rímskych provincií, ako aj sprostredkovane vo filozofii, práve, jazyku, a predovšetkým cez kresťanské náboženstvo.² S postupom christianizácie Európy sa presadzovala nová štátna organizácia, ekonomicky postavená na progresívnom feudálnom sociálno-ekonomickom základe. Kresťanstvo ako nový náboženský a mravný ideál sa stalo silným integračným a zároveň i diferenciačným fenoménom európskej kultúry, rozdeľujúcim Európu na sféru východnej, byzantskej tradície a západného, latinského kresťanského rítu (Mlynka 2009: 207 – 208).³

Rovnako protichodne pôsobí v európskej kultúrnej identite jazyk. Jazyky európskych národov sa v podstatnej miere začleňujú k indoeurópskym jazykom, vyznačujú sa jazykovou diferencovanosťou, používajú tri druhy písma. Vývin jazykov v poreformačnom období podporil rozvoj národných kultúr. Smerom dovnútra pôsobil integračne ako nástroj zjednocovania štátu, národa (ale aj románske, germánske a slovanské jazyky a s nimi spojené politické hnutie), v európskom kontexte mal dezintegračný efekt. Európa sa však dokázala vyrovnáť s jazykovou pluralitou tak v minulosti (gréčtina a latinčina ako jazyk vzdelancov v stredoveku), ako aj v súčasnosti (angličtina ako univerzálny jazyk vedy a komunikácie). Jazyková diferencovanosť a kultúrna rôznorodosť sa vnímajú ako kultúrne obohatenie a pozitívna hodnota, ako jednota z rozmanitosti i v rozmanitosti ako takej (Delouche 1995:13).

¹ Európska civilizácia sa označuje aj pojmom západná civilizácia, vyznačuje sa špecifickými znakmi kultúry, techniky, životného štýlu. Svojím vplyvom prekračuje geografické hranice do susedných svetadielov, a prostredníctvom kolonizácií aj na vzdialené kontinenty ako euroamerická civilizácia (Amerika, Austrália) (Huntington 2001: 63 – 66).

² Pre kresťanstvo je až do novoveku v ľudovom prostredí charakteristickým znakom jeho prelínanie a symbióza s prežitkami predkresťanských kultov, náboženský synkretizmus.

³ Kresťanský dualizmus posilnil konflikt medzi rímskym pápežom a patriarchom, ktorý v r. 1054 vyústil do tzv. veľkej schizmy. Diferenciáciu v západnej cirkvi vyvolala reformácia M. Luthera v r. 1517 (luteráni, kalvíni, neskôr anglikáni); nástup racionalizmu a nových národných identít (Delouche 1995: 14 – 15).

Za výdobytky európskej civilizácie sa pokladajú aj ideály demokracie, aktívna účasť občana na živote spoločenstva, ktorá prerástla z gréckej tradície do inštitútu parlamentarizmu, zastúpeniu predstaviteľov ľudu vybraných v slobodných voľbách. S antickou tradíciou sa spája takisto ideál zákona a vlády práva a spravodlivosti, rovnosti a osobnej slobody jednotlivca, ku ktorým sa pod vplyvom ideálov kresťanstva európske národy dopracovali v priebehu 17. – 18. storočia. V európskych duchovných a spoločenských pomeroch sa presadila myšlienka oddelenia zákonodarnej, výkonnej a súdnej moci (Delouche 1995 : 14 – 15).⁴

Súčasný svet, svet 21. storočia, a civilizačné trendy, ktoré ho charakterizujú, majú svoj pôvod v európskej spoločnosti. Popri modernizácii, ktorá je považovaná za základný atribút západnej európskej civilizácie⁵ a urbanizácii je najfrekventovanejším termínom pre vymedzenie súčasných procesov pojem globalizácia. Odráža vzájomnú závislosť a prepojenosť národov i regiónov celého sveta a vyjadruje smerovanie k vzniku akejsi univerzálnej civilizácie s rastúcou kultúrnou a ekonomickou homogenizáciou (Výkladový slovník termínov z trvalej udržateľnosti 2000, s. 48 – 49.). V protiklade k týmto unifikačným tendenciám je úsilie po zachovaní kultúrnej diverzity a mnohorakosti sveta, hľadanie kultúrnej a civilizačnej identity v multipolárnom svete, ktorá v sebe obsahuje vzorce súdržnosti, ale aj možných vzájomných konfliktov (napr. téza „konca histórie“, teória tretej vlny, alebo prognóza „stretu civilizácií“, pozri Huntington 2001, s. 12 – 25).

Proti globalizačným trendom a civilizačným nástrahám súčasného postmoderného sveta sa stavajú do popredia nástroje, resp. programy, ktoré majú zabezpečiť zachovanie kultúrnej diverzity sveta, identifikáciu a dokumentáciu etnickej a kultúrnej identity, jedinečnosti a originality existujúcich kultúr, najmä však kultúr ohrozených a zanikajúcich. Všeobecne sa presadilo ich označenie ako kultúrne dedičstvo. V zásade sa „cultural heritage“ chápe ako „odkaz minulých generácií generáciám budúcim“. Ide o systém hodnôt, konfiguráciu kultúrnych prvkov, noriem, vzorov a ideí, ktoré sú ako trvalé kolektívne vlastníctvo a všeobecne prijímaný výsledok materiálnej a duchovnej činnosti členov určitej kultúry odovzdávané nasledujúcim pokoleniam ako špecifický typ dedičstva (Soukup 2000, s.111). Generačnou transmišiou sa zaisťuje veľmi dôležitá kultúrna kontinuita konkrétnej ľudskej spoločnosti i lokálnych spoločenstiev. Proces odovzdávania generačného odkazu nasledujúcim pokoleniam má kumulatívny charakter,

⁴ Samuel Huntington k znakom „západnej spoločnosti“ pripája aj oddelenie duchovnej a svetskej autority (ako výrazný znak v komparácii s ostatnými civilizáciami), vládu zákona, spoločenský pluralizmus a zastupiteľské orgány, individualizmus a modernizáciu (Huntington 2001: 68 – 71).

⁵ S modernizačnými procesmi sa spájajú politické, ekonomické a sociokultúrne zmeny. Charakterizuje ich industrializácia, urbanizácia, sekularizácia, zmeny sociálnej štruktúry, nárast vzdelanosti, zvyšovanie spotreby a hmotného blahobytu (Výkladový slovník 2000, s. 82).

podlieha však neustálemu prehodnocovaniu a selekcii kultúrnych prvkov a hodnôt, hľadaniu nových kultúrnych kontextov. Preto konštatujeme, že generačný odkaz otcov sa stáva dedičstvom až aktom jeho prijatia.

Pod ochranou kultúrneho dedičstva sa v druhej polovici 20. storočia rozumelapredovšetkýmochranahmotnýchpamiatok,materializovanejpodoby nositeľov hodnôt, sústredovaná v tzv. pamäťových, resp. zbierkotvorných inštitúciách, akými sú knižnice, archívy, zbierkové fondy múzeí a galérií a nehnuteľné kultúrne pamiatky, historické umelecké a architektonické diela. Postupne vznikol systém legislatívnych noriem na národnej úrovni,⁶ a v poslednej štvrtine 20. storočia aj na úrovni medzinárodnej. Na národnej úrovni malo veľký význam najmä vytvorenie výberovej kategórie národných kultúrnych pamiatok (od r. 1958), v medzinárodných súvislostiach zasa prijatie *Dohovoru na ochranu svetového kultúrneho a prírodného dedičstva* v r. 1972 a následne kreovanie tzv. zoznamu UNESCO-pamiatok.⁷ K popularizácii ochrany nehnuteľných pamiatok prispelo osvojenie si 18. apríla ako sviatku, Medzinárodného dňa pamiatok a sídiel, pod patronátom Medzinárodnej rady pamiatok a sídiel (ICOMOS, 1965).⁸ Na podporu ochrany významných archívnych dokumentov sa u nás sformovala kategória národných kultúrnych pamiatok, v medzinárodných reláciách od r. 1993 výberová kategória „Pamäť sveta“.⁹

Významným prelomom v ochrane kultúrneho bohatstva v celosvetovom kontexte sa stalo prijatie Medzinárodného dohovoru o ochrane nehmotného kultúrneho dedičstva, na generálnej konferencii UNESCO v roku 2003. Vyústilo tým dlhoročné úsilie o identifikáciu a definovanie nehmotných aspektov a hodnôt kultúrneho dedičstva, ktoré je neoddeliteľnou súčasťou identity národov. K nim patria napr. prejavy tradičnej hudby, tanca, zvykov, remesiel, ale aj nárečí a jazykov.¹⁰ Nehmotné dedičstvo prispieva výraznou mierou k pocitu identity a kontinuity spoločenskostí a pomáha vytvárať

⁶ Je pomerne málo známe, že prvou novodobou legislatívnou normou na našom území bol uhorský zákonný článok č. 39/1881 o údržbe pamiatok, ktorý dával základné rysy ich ochrane až do 50. rokov 20. storočia.

⁷ Z územia Slovenskej republiky boli prvé pamiatky v zozname svetového kultúrneho dedičstva zapísané v r. 1993, neskôr, v r. 2000, 2007, 2008 a 2009, bol zoznam postupne rozširovaný. Na listine je zapísaná Banská Štiavnica a technické pamiatky okolia, Spišský hrad a pamiatky okolia (od r. 2009 aj Levoča a oltár Majstra Pavla), Vlkolínec – rezervácia ľudovej architektúry, Bardejov ako mestská pamiatková rezervácia (2000) a výber ôsmich drevených kostolov (2008). Z pamiatok prírodného dedičstva ide o komplex 12 jaskýň (od r. 1995 – krasové, ľadové a aragonitové), od r. 2007 Karpatské bukové lesy (bližšie pozri MLYNKA 2007: 379 – 393, MLYNKA 2009: 207 – 220)

⁸ Podrobnejšie o formovaní sa medzinárodných organizácií UNESCO a svetovom kultúrnem dedičstve pozri aj MLYNKA 2007: 379 – 393, najmä s. 380 – 382.

⁹ Zo slovenských archívov je vo fonde *Iluminovaný kódex knižnice Bratislavskej kapituly* z 12. – 16. stor., výber z fondov kníh sarajevského zberateľa Safveta bega Bašagiča, od r. 2007 aj unikátna *Zlatá kniha banícka* z Banskej Štiavnice.

¹⁰ Celé spektrum tejto časti podstatne ťažšie uchopiteľného a vymedziteľného dedičstva medzinárodný dohovor rozdelil do 5 základných okruhov: ústne tradície a ich prejav, vrátane jazyka ako nástroja nehmotného kultúrneho dedičstva; reprodukčné umenie; spoločenské zvyky a zvyklosti, rituály a slávnostné obrady; vedomosti vo vzťahu k prírode a vesmíru a napokon tradičné remeslá.

kultúrnu rôznorodosť. Prenáša sa z generácie na generáciu, v procese transmisie sa modifikuje, zároveň sa stáva inšpiračným zdrojom pre súčasné umenie, hudbu, divadlo a film. Podobne ako pri ochrane hmotného kultúrneho dedičstva sa v rámci UNESCO vytvoril medzinárodný výbor, ktorý vypracoval kritériá výberu a vedie *Zoznam nehmotného kultúrneho dedičstva* (Mlynka 2007: 389 – 390). V uvedenom zozname je od roku 2005 zapísaný aj slovenský ľudový hudobný nástroj fujara a fujarová hudba, či na druhej strane rieky Moravy ľudový tanec verbunk z Moravského Slovácka.

V 70-tych rokoch 20. storočia sa výraznejšie angažovala v ochrane kultúrneho dedičstva i Rada Európy. V roku 1975 bola prijatá Európska charta architektonického dedičstva (Amsterdam), o desať rokov neskôr, dnes najvýznamnejší dokument, *Dohovor o ochrane architektonického dedičstva Európy* (Granada, 1985). Stal sa manifestom európskej kultúrnej identity, významným činiteľom v procese zjednocovania Európy.¹¹ Vonkajším prejavom spolupatričnosti európskych krajín sú aj Dni európskeho kultúrneho dedičstva, ktoré sa každoročne od r. 1991 organizujú s podporou Rady Európy a Európskej únie začiatkom septembra v jednotlivých krajinách Európy. Ich cieľom je priblížiť ľuďom kultúrne dedičstvo a sprístupniť pamiatky verejnosti. Na Slovensku sa Dni európskeho kultúrneho dedičstva organizujú každoročne od r. 1992 v historicky významných mestách Slovenska¹² a sú spojené s udeľovaním prestížnych výročných cien časopisu *Pamiatky a múzeá* za viaceré oblasti ochrany, obnovy a prezentácie kultúrnych pamiatok. V európskych reláciách sa od 80. rokov udeľuje jedinečným obnoveným pamiatkam osobitná cena *Europa Nostra*. Jej prvým laureátom na Slovensku sa stala pamiatková rezervácia Bardejov (1986), neskôr napr. Brhlavce, rezervácia ľudovej architektúry skalné obydlia (r.1993).¹³ Popri týchto aktivitách existuje od r. 1984 mimovládna organizácia ECOVAST, Európska rada pre dedinu a malé mesto (European Council for the Village and Small Town). Za cieľ si kladie zachovanie vidieckeho dedičstva Európy, oživenie identity vidieckych spoločenstiev. Pôsobí v postavení konzultanta vo vzťahu k Rade Európy. V r. 1993 sa vytvorila aj slovenská sekcia ECOVAST ako občianske združenie.

Od roku 2006 sa v Európskej únii spustil nový projekt, ktorý zaviedol pojem „Európske dedičstvo“. Ním sa označujú historické budovy a miesta, ktoré „symbolizujú európsku integráciu, ideály a históriu.“ Majú

¹¹V dohovore sa deklaruje, že architektonické dedičstvo je nenahraditeľným zdrojom bohatstva a mnohorakosti európskeho kultúrneho dedičstva, neoceniteľným svedectvom našej minulosti a spoločným dedičstvom všetkých Európanov.

¹²Prvé Dni sa konali r. 1992 v Trnave, potom nasledovala Banská Štiavnica, Levoča, Banská Bystrica, Košice a Prešov, v r. 2006 uskutočnili v Skalici, potom v Žiline, Kremnici a v r. 2009 v Malokarpatskom regióne (Červený Kameň, Svätý Jur, Modra, Pezinok).

¹³Výbor „Europa Nostra“ sídli v Haagu, popri uvedených bola ocenená napr. obnova kaštieľa v Betliari (1995), Slovenskej sporiteľne v Martine (2002), budova historického divadla a budova Bosákovej banky v Prešove (2004), Rybárska brána v Bratislave, ale aj obce Malcov, Vyšehradné, a pod.

prispiet' k zvýšeniu povedomia a úcty Európanov k spoločnej minulosti a vzájomnému, veľmi rozmanitému kultúrnemu dedičstvu. Na projekte sa v súčasnosti podieľa 18 štátov Európy, titul *Európske dedičstvo* získalo 64 miest, resp. lokalít. Medzi prvými bol do registra zapísaný rodný dom Roberta Schumana, francúzskeho politika, jedného z iniciátorov vzniku Európskej únie; alebo lodenice v poľskom Gdańsku, v ktorých vzniklo odborové hnutie Solidarność. Dávnejšiu históriu Európy prezentuje aténska Akropola. Vláda Slovenskej republiky zapísala do zoznamu *Európske dedičstvo* štyri pamiatky, ktoré reprezentujú význam a postavenie Slovenska v európskom vývoji od ranofeudálneho obdobia, v spojitosti so vznikom prvých štátnych útvarov (Kopčany, Kostofany pod Tribečom), cez obchodnú spoločnosť Thurzovsko-fuggerovskú a jej pevnosť z počiatkov novoveku, hrad Červený Kameň a napokon pamiatku na politika európskeho formátu, generála Milana Rastislava Štefánika, spolutvorcu česko-slovenskej štátnosti, a jeho mohyly na Bradle.

Začiatok 9. storočia je obdobím, kedy sa územie Slovenska začleňuje do historických a hospodársko-spoločenských pomerov včasnostredovekej Európy. Na našom území sa presadzuje feudalizačný proces v hospodársko-politických štruktúrach Nitrianskeho a Moravského kniežatstva, spojeného po roku 833 do štátneho útvaru, označovaného ako Veľká Morava. S procesom včleňovania sa prvých štátnych útvarov západných Slovanov do politickej mapy súdobej Európy je spojené prijatie kresťanstva, a prostredníctvom kresťanstva aj výdobytkov antickej civilizácie. Už v roku 828 nitrianske knieža Pribina dal postaviť v Nitre murovaný kostol. Ide o prvý kresťanský kostol v celej stredovýchodnej Európe. Historickým medzníkom je rok 863, keď na územie Veľkej Moravy prišli byzantskí učitelia Konštantín a Metod a priniesli so sebou aj preklady liturgických textov do staroslovienčiny v novom, hlaholskom písme. Vlastná cirkevná organizácia sa upevnila po roku 870, keď sa Metod stal z vôle rímskeho pápeža Hadriána II. panónskym misijným biskupom, od r. 880 arcibiskupom na čele moravskej cirkevnej provincie (Delouche – Marsina 1995: 384).

Na obdobie počiatkov kresťanstva sa na našom území zachovalo viacero architektonických pamiatok z tzv. predrománskeho obdobia. Nachádzali sa v hospodárskych a politických centrách štátu, v Nitre na hrade i v okolí mesta,¹⁴ v Bratislave, na Devíne,¹⁵ v Ducovom,¹⁶ Bíni a iných

¹⁴ V Nitre na hrade sa udržiava tradícia o najstaršom, Pribinovom kostole z r. 828, ktorý vysvätil salzburský arcibiskup Adalrád, dnešná kaplnka sv. Emeráma. Sakrálna stavba z 9. storočia sa našla aj v časti Martinský vrch, Hrnčiarovce, Párovce, stojace románske kostoly sú v neďalekých Drážovciach a v Koliňanoch. Ide zväčša o jednoduché kostoly s polkruhovou apsidou, príp. s centrálnym pôdorysom.

¹⁵ Na Bratislavskom hrade sa nachádzajú odkryté základy veľkomoravskej baziliky z poslednej tretiny 9. storočia. Na Devíne v areáli hradu stál veľkomoravský kostol v pôdoryse s trojapsidovým uzáverom.

¹⁶ V obci Ducové sa v areáli veľmožského dvorca našli základy veľkomoravskej rotundy. Rotunda je archeologicky doložená aj v Michalovciach a Blatnici-Sebeslavce (Habovštiak 1985: 150 – 169).

lokalitách nitrianskej časti Veľkej Moravy.¹⁷ Zachované kostoly v Kopčanoch a v Kostofanoch pod Tribečom sú najstaršie murované sakrálné stavby, zachované ako stojace architektúry do súčasnosti. Považujeme ich za výnimočné doklady stavebného typu európskej cirkevnej architektúry, ktoré významným spôsobom prispievajú aj k poznaniu vývoja nástennej maľby v období 9. – 11. storočia v stredoeurópskej oblasti. Zároveň oba kostoly, zapísané do fondu európskeho dedičstva, „predstavujú symbol kresťanstva ako nadčasového a zjednocujúceho fenoménu, ktorý mal zásadný vplyv na dejiny a súčasnú tvár Európy. Dokladajú aj živé tradície kultu svätých Cyrila a Metoda, ktorí svojou misijnou činnosťou ovplyvnili široké územie strednej, južnej a východnej Európy.“¹⁸ Aj to bol jedným z motívov vyhlásenia sv. Cyrila a Metoda za spolupatronov Európy (popri sv. Benediktovi) pápežom Jánom Pavlom II. r. 1980.

Kostol sv. Margity Antiochijskej v Kopčanoch sa nachádza na juhozápade Slovenska pri rieke Morava, v regióne Záhorie. Dlhé roky stál „neobjavený“ uprostred polí za obcou. Až jeho bližšie datovanie zo začiatku 90. rokov 20. storočia ho zaradilo k veľkomoravským kostolom, pôvodnej súčasť sídliskovej aglomerácie s centrom v Mikulčiciach na Morave. Je jediným takmer kompletne zachovaným veľkomoravským kostolom. Spolu s cintorínom bol v 9. a 10. storočí centrálnou cirkevnou stavbou na ceste do mikulčického hradiska Valy. Valy pri Mikulčiciach ako významné náboženské centrum Veľkomoravskej ríše sú aj predpokladaným sídlom arcibiskupa Metoda. Ide o pomerne malý jednolodový kostol (cca 4 x 5 metrov) s pravouhlým presbytériom lichobežníkového tvaru, zaklenutým valenou klenbou. Cintorín v okolí kostola, resp. veľkomoravské hroby v jeho blízkosti pochádzajú z 9. storočia, čím pomohli datovať i samotnú stavbu kostola. Na objekte sa našli tiež pôvodné, tzv. mníškové okná a fragmenty výmaľby interiéru kostola zo 16. – 17. storočia (Botek 2007: 41 – 45).

Kostol sv. Juraja v Kostofanoch pod Tribečom je zasa jedným z najkomplexnejšie preskúmaných pamiatkových objektov. Obec s kostolom, listinne doložená už Zoborskou listinou z roku 1113, leží asi 25 km od Nitry, centra nitrianskeho kniežatstva. Vďaka rozsiahlym výskumom v 60. rokoch 20. storočia bol jednolodový kostol s obdĺžnikovou loďou a pravouhlým sanktuáriom s valenou klenbou datovaný do prvej polovice 11. storočia. Príľahlý cintorín slúžil na pochovávanie od 11. až do 18. storočia. Kostol sa označuje ako predrománska architektúra a pripomína mikulčické typy veľkomoravských kostolov. Emporová prístavba s novou, širšou loďou a vežou vznikla v polovici 13. storočia. Zachovali sa tu pôvodné ranorománske okná,

¹⁷K významným veľkomoravským kniežacím centráram patrila aj Bojná, aglomerácia troch rozsiahlych hradísk z obdobia medzi rokmi 800 až 900 n. l., v ktorej sa našli pozlátané plakety a štyri liate zvony, ktoré dokazujú šírenie kresťanstva a písma na našom území pred príchodom vierozvestov Konštantína a Metoda.

¹⁸Bližšie pozri aj Baxa – Pinčíková, www.pamiatky.sk

kamenná svätenička s krstiteľnicou, ranogotické výklenkové pastofórium. Celé vnútro kostola zdobili ranorománske nástenné maľby s biblickými výjavmi (Adam a Eva, Narodenie, Traja králi), najstaršie fresky na území Slovenska (Jankovič 1984: 33 – 37). Lokality sú teda priamo spojené s rozširovaním kresťanstva na našom území a alfabetizácie národov ranostredovekej Európy cyrilo-metodskou misiou, v komplexe s pamiatkami Veľkej Moravy na území Českej republiky.¹⁹

Hrad Červený Kameň je dokladom a zároveň aj symbolom zjednocovania sa Európy na hospodárskych a obchodných základoch, na ekonomických záujmoch prekračujúcich hranice vtedajších štátnych útvarov. Úzko sa spája s podnikaním významnej Thurzovsko-fuggerovskej spoločnosti, ktorá bola v období od 90. rokov 15. storočia až do polovice 16. storočia jednou z najvýznamnejších v Európe. Spoločnosť patrila k najväčším producentom medi na svete, ktorú exportovala najmä cez Poľsko a Gdaňsk, Antverpy, Benátky a Norimberg. Základy spoločnosti položil uhorský šľachtic Ján Thurzo, krakovský mešťan, ktorý sa postupne do roku 1496 zmocnil všetkých medenorudných baní v okolí Banskej Bystrice. Spojil sa s obchodným domom Fuggerovcov, s bankárom Jakubom Fuggerom z Augsburgu, a v roku 1494 založili Thurzovsko-fuggerovskú spoločnosť. Aj vďaka ústretovosti rakúskych a španielskych Habsburgovcov ovládli banské revíry v Európe a európsky trh s meďou. V banských a hutníckych podnikoch zavádzali novú, modernejšiu techniku a technológiu výroby a spracovania medi. V Banskej Bystrici vybudovali veľký mediarsky podnik, ktorého jadrom bol moderný medený hámor. Vo svojej dobe predstavoval komplex spracovateľských závodov s premyslenou organizáciou výroby a sieťou skladov. Patril k najmodernejším rano-kapitalistickým podnikom v európskom baníctve, hutníctve, transporte a odbyte.

Spoločnosť získala v roku 1535 hrad a panstvo Červený Kameň, ktorý sa stal dokumentom dôležitosti a bohatstva Thurzovsko-fuggerovskej spoločnosti. Pôvodne stredoveký hrad na predhorí Malých Karpát prebudovali podľa zásad najmodernejšej fortifikačnej architektúry na mohutnú renesančnú pevnosť. Autorom projektu bol významný predstaviteľ renesančného maliarstva, portrétista a drevorytec Albrecht Dürer,²⁰ investorom prestavby Anton Fugger. Vznikla pevnosť s ústredným štvorcovým dvorom a štyrmi nárožnými baštami. Rozsiahle pivničné priestory mali byť pôvodne skladiskami a prekladiskami tovaru, najmä medi. Prestavba hradu prebiehala v rokoch 1537 – 1556, stavebné práce vykonával Giovanni de Spatio. V ďalšej etape prestavby, po roku 1583, po nútenom odchode

¹⁹S komplexom veľkomoravských pamiatok na oboch stranách rieky Moravy sa počítalo aj v spoločnom návrhu s Českou republikou na zápis na listinu Svetového kultúrneho dedičstva UNESCO (spolu s veľkomoravskými centrami v Nitre a v Devíne). Kostol v Kostoľanoch pod Tribečom bol vyhlásený aj za národnú kultúrnu pamiatku (r. 1970).

²⁰A. Dürer vytvoril o.i. aj vynikajúci realistický portrét Jakuba Fuggera, spoluzakladateľa spoločnosti.

Fuggerovcov z Uhorska, získal Červený Kameň Mikuláš Pálffy, manžel Márie Fuggerovej, a pevnosť nadobudla charakter renesančného zámku. Vytvorili sa tu reprezentačné miestnosti s bohatou manieristickou výzdobou interiérov, napríklad štukovou a maliarskou výzdobou sály terreny, stropnými maľbami, vybavením kaplnky, lekárne a mnohými ďalšími výtvarnými dielami (Jankovič 1984: 142 – 146).²¹

Zatiaľ posledným komplexom vo fonde európskeho dedičstva (od r. 2009) je **mohyla generála Milana Rastislava Štefánika na Bradle**. Monumentálny pomník významnej osobnosti sa stal prejavom úcty a vďačnosti Slovákov a Čechov k významnému spoluzakladateľovi Československej republiky z roku 1918. Štefánikov životný odkaz pokladáme za súčasť demokratického dedičstva, prostredníctvom ktorého sme ako národ prispeli k budovaniu modernej Európy 20. storočia.

Milan Rastislav Štefánik (1880 – 1919), Slovák z rodiny evanjelického farára v Košariskách, sa dal na vedeckú dráhu astronóma. Po štúdiách v Prahe pracoval vo Francúzsku, v Paríži. Ako astronóm vykonal viacero pozorovaní na Mont Blancu, v Turkestane, na Tahiti,²² v Brazílii, Ekvádore. Získal aj francúzske štátne občianstvo a v r. 1914 sa stal rytierom Čestnej légie. Po vypuknutí 1. svetovej vojny sa zapojil do bojov vo francúzskej armáde ako letec (v Srbsku, Rusku, Taliansku), v r. 1915 v Paríži spoluzakladal Národnú radu československú (s T. G. Masarykom a E. Benešom). Organizoval zahraničné vojsko nového štátu, československé légie, v Rusku, v Taliansku a v USA. Stal sa generálom francúzskej armády. Po skončení vojny tragicky zahynul pri návrate z Talianska 4. mája 1919 neďaleko Bratislavy pri letisku Vajnory spolu s talianskou posádkou lietadla Caproni.

Po jeho smrti navrhol významný slovenský architekt Dušan Jurkovič, ktorého spájali so Štefánikom aj priateľské a rodácke vzťahy, postaviť v jeho rodnom podjavorinskom kraji Štefánikovo mauzóleum. Dušan Jurkovič osadil Štefánikov hrob na temeno vrchu Bradlo (výška 544 m), ktorý má sám osebe krajinársku jedinečnosť a dominanciu. Mohyla pozostáva z dvoch zrezaných ihlanov a z trojstupňovej pyramídy, ktorá nesie tumbu so Štefánikovými pozostatkami. Na rohoch terasy sú nádoby na večný oheň a štyri obelisky. Mohyla je vybudovaná z masívnych travertínových kvádrov. Odhalili ju 23. septembra 1928 pri 10. výročí vzniku Československej republiky. Považovaná je za najkrajší pomník svojho druhu v strednej Európe.²³ Mohyla tvorí dominantu kraja, bola vyhlásená za národnú kultúrnu pamiatku. Zároveň

²¹Hrad bol po 2. svetovej vojne opustený a vyrabovaný, po poštátnení sa v ňom budovala zbierka historického slohového nábytku a interiérov. Je sprístupnený ako vyhľadávaná muzeálna expozícia pôvodných interiérov. V r. 1970 bol vyhlásený za národnú kultúrnu pamiatku.

²²Z expedície na Tahiti priniesol aj vzácne diela francúzskeho postimpresionistu Paula Gauguina.

²³Architekt D. Jurkovič si získal renomé ako projektant a staviteľ vojenských cintorínov v karpatskej oblasti Haliče. V r. 1916 – 1918 bol architektom veliteľstva rakúsko-uhorskej armády, navrhol okolo 60 cintorínov, z ktorých malá časť sa zachovala do súčasnosti.

je symbolom života vedca – astronóma, vojaka, letca a generála, diplomata a politika, ktorý vplýval na európsku politiku. Pokladal sa za uvedomelého vlastenca, Slováka, ale aj Európana, ktorý predvídal „europeizáciu“, harmóniu spolužitia európskych národov.

V istom zmysle slova reprezentuje Slovensko v spoločenstve európskych krajín aj tzv. Modrý kostolík, teda **Kostol sv. Alžbety v Bratislave**. Jeho zmenšený model sa nachádza v parku „Mini-Európa“ v Bruseli. Považovaný je za klenot secesie, postavený v novom európskom slohu na začiatku 20. storočia (r. 1906 – 1908). Komplex nových stavieb, kostola, fary a gymnázia, projektoval budapeštiansky architekt Ödön (Edmund) Lechner „v uhorskom národnom slohu“.²⁴ Využil pritom moderné materiály (umelý kameň, železobetón), charakteristická je modrá farba omietky i glazovanej strešnej krytiny. V architektonickom stvárnení kostola sú motívy východnej proveniencie tlmené na úkor románskej predlohy. Objekt je koncipovaný symetricky, až na dominantnú valcovitú vežu, vysokú 36,5 metra. Je zvršená strechou v tvare kráľovskej koruny s dvojramenným krížom. Na výzdobe kostola sa podieľali viacerí súveki umelci, ako sochár A. Rigele, maliar J. Tury, a ďalší (Holčík – Rusina 1987: 380 – 381).

Treba však zdôrazniť, že i pamiatky z územia Slovenskej republiky, ktoré sú zapísané v zozname svetového kultúrneho dedičstva, majú v sebe primárne pečať našej európskej identity, ich „svetovosť“ sa spája s jedinečnosťou a výnimočnosťou vývoja architektúry, urbanizmu sídiel, monumentálneho umenia v kontexte vývoja európskej spoločnosti a jej kultúry. Sú svedectvom a dokladom hodnôt európskej civilizácie, ilustrujú významné obdobia v histórii a urbanistickom vývoji našich miest a obcí, ich fortifikačných systémov, monumentálnych architektur, vrátane jedinečných prejavov sakrálnej architektúry, umeleckých výbojov a technických riešení, ktoré vznikali v domácom, európskom myšlienkovom a kultúrnom prúde, v hospodárskych a spoločenských pomeroch, daných európskymi súradnicami územia Slovenska v jeho historickej, kultúrnej, etnickej, náboženskej a sociálnej mnohotvárnosti. Sú spojené s udalosťami, myšlienkami, živými tradíciami národného, zo svojej podstaty stredoeurópskeho alebo univerzálneho významu, pevne ukotvené v európskom duchovnom priestore. V neopakovateľnosti pôvodných originálnych riešení spočíva ich unikátnosť z celosvetového hľadiska.

Takýto potenciál a rozmer európskej identity nesú v sebe aj ďalšie návrhy, ktoré Slovensko pripravuje predovšetkým v spolupráci a koordinácii so susednými krajinami. K nim patrí návrh na zápis *Limes Romanus* –

²⁴ E. Lechner chcel touto stavbou vytvoriť nový maďarský architektonický štýl. Zasvätený je Alžbete Uhorskej-Durínskej, ktorá sa narodila kráľovi Ondrejovi II. v Bratislave. Zároveň mal byť symbolickým mauzóleom cisárovnej Alžbety (Sissi), manželky rakúskeho cisára Františka Jozefa I.

rímskych antických pamiatok na strednom Dunaji²⁵ ako spoločný návrh s Rakúskom a Maďarskom. Pamiatky na pôsobenie Rimanov na Dunaji u nás sú spojené aj so začiatkami kresťanstva a bojmi rímskych vojsk počas výpadov z panónskej provincie za Limes.²⁶ Európsky význam získalo územie Slovenska od polovice 16. storočia v boji proti tureckej expanzii do Európy, ktorý dokladá zachovaná protiturecká pevnosť v Komárne, ale i niektoré mestské hrady a opevnenia. Výnimočnú kvalitu predstavuje rozsiahly súbor stredovekých nástenných malieb v sakrálnych objektoch, predovšetkým na území regiónov Gemer a Abov, ale aj širšie v priestore Karpatskej kotliny. Osobitým urbanistickým riešením v európskych súvislostiach sa vyznačuje zástavba historického jadra Košíc s konceptom šošovkovitého námestia. V kultúre židovstva zohrávala výnimočnú úlohu Bratislava, reprezentovaná prostredníctvom hrobu významného rabína Chatama Sofera v komplexe židovského cintorína. Tieto pamiatky by určite prispeli k posilneniu pozície stredoeurópskych kultúrnych hodnôt v klenotnici pamiatok, ako aj prezentácie špecificky slovenských historických architektonických a kultúrnych skvostov.²⁷

LITERATÚRA

- BAXA, P. – FERUS, V. – GLASER-OPITZOVÁ, R. – KATKINOVÁ, J.: *Veľkomoravské hroby pri kostole sv. Margity Antiochijskej v Kopčanoch*. Pamiatky a múzeá 54, č. 3/2005, s. 48-50.
- BOTEK, Andrej: *Kostol sv. Margity v Kopčanoch*. Pamiatky a múzeá 56, 4/2007, s. 41 – 45.
- DVOŘÁKOVÁ, Viera: *Súbory slovenských pamiatok v Zozname svetového kultúrneho a prírodného dedičstva UNESCO*. Pamiatky a múzeá, 43, 1994, č. 1, s. 4 – 6.
- DVOŘÁKOVÁ, Viera: *Ochrana nehmotného kultúrneho dedičstva. Nový dohovor UNESCO a aktivity ICOMOS*. Pamiatky a múzeá, 2004, č. 1, s. 66 – 68.
- DELOUCHE, Frédéric (ed.): *Dejiny Európy*. Bratislava : Mladé letá, 1995.
- Ethnologia Europaea*. Journal of European Ethnology. Volume 32, 2/2002.
- FROLEC, Václav: *Kulturní prostor střední a jihovýchodní Evropy: dimenze lidové kultury*. In: *Ethnologia Europae Centralis 1*. Brno 1992, s. 11 – 34.
- HABOVŠTIK, Alojz: *Stredoveká dedina na Slovensku*. Bratislava : Obzor, 1985.
- HOLČÍK, Štefan – RUSINA, Ivan: *Umenie Bratislavy. Obrazový sprievodca pamiatkami mesta*. Bratislava : Tatran, 1987.
- HUNTINGTON, Samuel P.: *Střet civilizací. Boj kultur a proměna světového řádu*. Praha : Rybka Publishers, 2001.

²⁵ Rajtár, J.: Limes Romanus a rímske opevnenia na Slovensku. Pamiatky a múzeá 3/1996, s.18 – 23.

²⁶ Ako príklad uvádzam výpravu Marca Aurélia proti Markomanom v 2. storočí a bitku „na brehu Hrona“, ďalej pri Laugaritii-Trenčine (r. 179 nápis na skale, najsevernejší doklad ich pobytu) a na viacerých lokalitách v priebehu 4. storočia n.l.

²⁷ K tomu bližšie pozri aj Dvořáková 1994, s. 6. K zbierkovým fondom európskeho významu patrí tzv. Moravianska Venuša, paleolitická soška z mamutoviny (22 800 r. pred n.l.); hlinená soška sediacej bohyně z Nitrianskeho Hrádku, poklad keltských mincí typu Biatec v Bratislave, strieborné rímske misy z Krakovian-Stráží, slonovinová schránka, pyxida zo 4. storočia n.l., poklad byzantského kupca zo Zemianskeho Vrbovku, Blatnický meč slovanského veľmoža, a pod.

- JANKOVIČ, Vendelín a kol.: *Národné kultúrne pamiatky na Slovensku*. Bratislava : Osveta, 1984.
- KAMENICKÝ, Miroslav a kol.: *Lexikón svetových dejín*. Bratislava : SPN, 1997.
- MLYNKA, Ladislav: *Slovensko a svetové kultúrne dedičstvo*. In: *Studia Academica Slovaca* 36. Bratislava : Stimul, 2007, s. 379 – 393.
- MLYNKA, Ladislav: *Drevené kostoly na Slovensku. Konfesionálne, etnické a kultúrne kontexty*. In: *Studia Academica Slovaca* 38. Bratislava : Univerzita Komenského, 2009, s. 207 – 220.
- Monumentorum Tutela – Ochrana pamiatok* 21. Bratislava – Praha 2009.
- Pamiatky na Slovensku. Súpis pamiatok zv. 4*. Bratislava : Obzor, 1978.
- PIAČEK, Miroslav – BÓNA, Martin: *Encyklopédia slovenských hradov*. Bratislava : Slovart, 2007.
- SOUKUP, Václav: *Sociální a kulturní antropologie*. Praha : Slon, 2000.
- STOLIČNÁ, Rastislava (ed.): *Slovensko. Európske kontexty ľudovej kultúry*. Bratislava : Veda, 2000.
- ŠAŠKY, Ladislav: *Predrománsky kostol v Kostofanoch pod Tribečom*. In: *Monumentorum Tutela – Ochrana pamiatok* 2. 1967, s. 79 – 95.
- ŠKVARNA, Dušan a kol.: *Lexikón slovenských dejín*. Bratislava : SPN, 1997.
- TOFFLER, Alvin: *Posun moci*. In: *Šok z prosperity. Čítanka z globálnej problematiky*. Olomouc, 1995, s. 219 – 235.
- VAŘEKA, Josef – HOLUBOVÁ, Markéta – PETRAŇOVÁ, Lýdia: *Evropský kulturní prostor – jednotu v rozmanitosti*. Český lid, Supplement 84/1997.
- Výkladový slovník termínov z trvalej udržateľnosti*. Bratislava : STUŽ/SR, 2000.

SUMMARY

Monuments of European Cultural Heritage Sites in Slovakia and Their Cultural and Historical Connections

The paper presents a delimitation of Europe from various aspects: geographical, cultural-historical and economical. It clarifies the most outstanding signs of European civilization, the meaning of antique cultural heritage, peasant roots of cultures, the contribution of Christianity, language variety and newer civilization elements and trends (globalization versus plurality). It deals with the cultural heritage and the identity of Europe, which are demonstrated on the example of the programs of UNESCO (World Cultural Heritage Sites, Intangible Heritage, the Memory of the World). It introduces programs of European Union aimed at development of European identity, e.g. European Heritage Days (since 1991), Europa Nostra Awards (2002) and ECOVAST. Attention is being focused on monuments that represent Slovakia in the list of European Heritage and are considered to be signs of European integration, ideals and mutual history. Early Feudal period in the first states is characterized by the spread of Christianity and construction of churches: Great Moravian church in Kopčany (9th century) and pre-Romanesque church in Kostofany pod Tribečom (11th century) with preserved frescoes. The castle Červený Kameň is a symbol of economic unification of Europe from the beginning of the Modern Period. The castle served as a fort and a transit place for goods in the Thurzo-

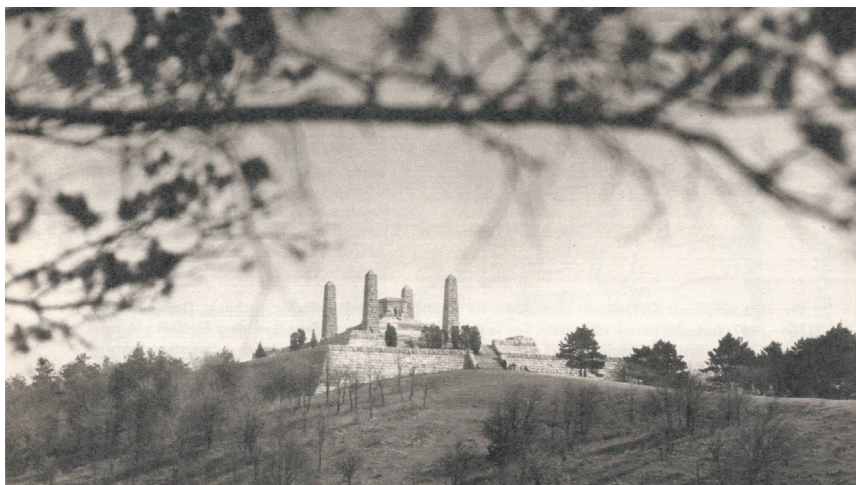
Fugger company (16th century). The tumulus of Milan Rastislav Štefánik, scientist, who has travelled various continents doing astrological observations, and also a soldier – pilot and French general, politician – founder of the Czechoslovak Republic (1918). The monumental tumulus on the Bradlo hill is a great work of architecture. It was designed by D. Jurkovič. Other monuments of European meaning are on the list of World Cultural Sites. The Blue Church represents Slovakia in the park Mini-Europe in Brussels. The suggestions for enlisting sites are always prepared in cooperation with the neighboring countries (Austria, the Czech Republic, Hungary).

Kostolík sv. Margity Antiochijskej, Kopčany

Hrad Červený Kameň

Mohyla M. R. Štefánika na Bradle

Interiér Kostola sv. Juraja, Kostolany pod Trávkou

Konštituovanie spisovného jazyka a formovanie slovenského národa

Úvod

Bádatelia väčšinou pri vymedzovaní termínov národ, etnikum, kmeň a rod pracujú s nasledovnými atribútmi – spoločný jazyk, vlastné pomenovanie, územie, pôvod, náboženstvo, vedomie o spoločnej historickej minulosti, kultúra, národné povedomie a iné, pričom za jeden z najdôležitejších znakov sa považuje práve jazyk. V odbornej literatúre sa najčastejšie uvádzajú dva koncepty národa – politický a etnický. Kým etnický národ sa definuje predovšetkým na základe jazyka, koncept politického národa je založený na príslušnosti jednotlivca k výsadným vrstvám (v Uhorsku to bola šľachta a vrstvy, ktoré disponovali politickými právami) a na tendencii dominantného etnika začleniť rozličné etniká do jedného celku, pričom jazyk ako jeden z konštitutívnych znakov národa nemusí byť podstatný. Vzhľadom na historický vývin a existujúce spoločenské podmienky v čase formovania moderného slovenského národa sa v slovenských dejinách presadil koncept etnického národa.

Pre formovanie moderného slovenského národa a budovanie jeho identity má kľúčový význam 19. storočie. V tomto procese patrí významné miesto aj kodifikácii spisovného jazyka, keďže jazyk sa chápal ako dôležitý znak príslušnosti k istému národu, resp. etnickému spoločenstvu. „Vedomie slovenskej identity je založené na slovenskej kultúrnej pamäti. Nosnou zložkou tejto pamäti sú jazykové štandardizácie, a teda slovenský jazyk je centrálnym komponentom tohto vedomia.“¹ Pri skúmaní vzťahu konštituovania spisovnej slovenčiny a formovania slovenskej identity sa zameriame na to, ako sa pri kodifikovaní spisovnej slovenčiny koncom 18. storočia a v 19. storočí chápali a reflektovali národnoreprezentatívna, resp. národnoidentifikačná a národnointegračná funkcia jazyka a aký je význam kodifikácie pre integráciu slovenského národa. V slovenskom prostredí sa zvyšuje význam jazyka pre definovanie etnickej/národnej identity v uvedenom období z toho dôvodu, že iné konštitutívne atribúty národa absentovali. Slováci nemali vlastný štát. Absentovalo oficiálne vymedzenie a uznanie teritória slovenského národa, územie dnešného Slovenska bolo od 11. storočia súčasťou Uhorska a netvorilo samostatnú správnu jednotku. Z vyššie spomínaných atribútov národa sa pestovalo povedomie o histórii a osobitosti slovenského etnika (porov. diela *Ostne... alebo Obrana J. B. Magina, Historia gentis Slavae – De regno regibusque Slavorum J. Papánka, Vetustissimus Magnae Moraviae situs J. Sklenára a i.*), ktoré pozitívne vplývalo na formovanie slovenskej identity.

¹ DOLNÍK, Juraj: *Ludooif Štúr a slovenská identita*. Slovenská reč, 71, 2006, č. 1, s. 31.

Funkciu vyjadrenia identity prostredníctvom jazyka (takto sa môže prezentovať nielen etnická a národná identita, ale aj fyzická, psychologická, geografická, sociálna) zaraďuje medzi základné jazykové funkcie D. Crystal.² V prípade etnickej a národnej identity ide o vzťah jazyka k iným etnickým a národným spoločenstvám, reflektuje sa opozícia náš jazyk vs. iný jazyk, vedomie osobitosti istého etnika a jeho sebaidentifikácia sa konštituuje pri stretnutí s inakosťou a na základe konfrontácie s ňou, keď dochádza k uvedomovaniu si odlišností. Na etnickú identitu možno nazerať z pozície objektivismu – sledujú sa znaky ako ovládanie a používanie jazyka, etnický pôvod, územie, etnonymum, spoločné kultúrne tradície, história, spôsob života, náboženstvo, alebo z pozície subjektivismu (intrapyschické fungovanie, identifikovanie sa so sebou samým na základe sebapoznania).³ Pri formovaní moderného slovenského národa a konštituovaní vedomia slovenskej identity sa uplatnil objektivistický prístup.

V súvislosti s formovaním národa a kodifikovaním jazyka ako jedného z dominantných znakov národa vystupujú do popredia národnoreprezentatívna, resp. národnoidentifikačná a národnointegračná funkcia spisovného jazyka. Tieto funkcie jazyka boli aktuálne najmä v počiatočných fázach formovania moderných národov. Ako sme už spomínali, sebaidentifikácia sa uskutočňuje v kontakte s odlišnosťou. Tento aspekt sa prejavil aj pri formovaní národnej/etickej identity Slovákov prostredníctvom jazyka a jeho kodifikácie. V tomto procese boli dôležité dva aspekty:

1. diferencovať slovenský jazyk od iných jazykov – znamenalo to dokázať opodstatnenosť slovenčiny ako samostatného jazyka, vymedziť ju voči iným jazykom a poukázať na jej špecifické vlastnosti, ktoré ju odlišujú od iných jazykov, uplatňovala sa opozícia náš jazyk (slovenčina) vs. iný jazyk (najmä čeština ako poukážeme nižšie),

2. kodifikovať takú formu spisovného jazyka, ktorá sa stane celonárodnou, a tak integrovať slovenský národ, pre ktorý bolo charakteristické používanie viacerých jazykov a ich foriem – kultúrnej slovenčiny, teritoriálnych dialektov, češtiny vo viacerých podobách.

V nasledujúcej časti sa pozrieme na to, ako sa uvedené aspekty reflektovali v bernolákovskej, štúrovskej kodifikácii a hodžovsko-hattalovskej reforme. Riešenie otázky spisovného jazyka Slovákov a ich vymedzenia ako samostatného národa ovplyvnila a podmienila jazyková situácia v predpisovnom období. Špecifickosť jazykovej situácie na

² ONDREJOVIČ, Slavomír – KRUPA, Viktor: *Identita a jazyk*. In: *My a tí druhí v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít*. Ed. G. Kiliánová – E. Kowalská – E. Krekovičová. Bratislava : VEDA, 2009, s. 112.

³ ONDREJOVIČ, Slavomír – KRUPA, Viktor: *Identita a jazyk*. In: *My a tí druhí v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít*. Ed. G. Kiliánová – E. Kowalská – E. Krekovičová. Bratislava : VEDA, 2009, s. 123.

Slovensku v predpisovnom období spočívala v tom, že popri sebe sa využívali vo verejnej komunikácii dva blízkopríbuzné kontaktové jazyky – kultúrna slovenčina v troch areálovo podmienených podobách (kultúrna západoslovenčina, stredoslovenčina, východoslovenčina) a čeština (biblická čeština a slovakizovaná čeština v normalizovanej a nenormalizovanej podobe), v istých komunikačných sférach sa používali aj latinčina, nemčina a maďarčina. Pri kodifikovaní spisovnej slovenčiny bolo nutné vyriešiť vzťah slovenčiny a češtiny, ktorá bola vzhľadom na dlhú tradíciu jej používania na Slovensku pre slovenské etnikum potenciálnym funkčným jazykom, zdrojovým jazykom, ale aj identifikačným jazykom, identita konštituujucej a rozvíjajúcej sa spisovnej slovenčiny sa vnímala najmä vo vzťahu k tomuto jazyku.⁴ Kľúčovou otázkou v prípade kodifikácie je výber jazykového útvaru, ktorý sa po vedeckom opise v kodifikačných príručkách stane záväzným pre používateľov jazyka. Kodifikovaná, prestížna forma jazyka má zároveň spĺňať národnoreprezentatívne a kultúrnoreprezentatívne kritériá, a tým sa stáva aj identifikačným znakom etnika/národa.

Formovanie slovenského národa a jazykovú integráciu Slovákov negatívne poznačilo konfesiónálne rozdelenie slovenskej spoločnosti. Toto rozdelenie a s ním spojené odlišné chápanie pojmu národ/národná identita (katolíci – Slováci sú svojbytným kmeňom, ktorého prirodzeným a hlavným znakom je slovenský jazyk, evanjelici – idea kmeňovej jednoty Čechov a Slovákov, čo sa prejavilo aj v oblasti jazyka preferovaním biblickej češtiny), a z toho vyplývajúce odlišné koncepcie rozvoja slovenského národa, najmä v prvej a druhej fáze slovenského národného obrodovania, prispeli k tomu, že utváranie národnej jednoty, celonárodného spisovného jazyka a formovanie slovenskej politiky trvalo dlhšie.⁵

Bernolákovská kodifikácia a formovanie slovenského národa

Prvá kodifikácia spisovnej slovenčiny, ktorú na konci 18. storočia uskutočnil A. Bernolák v kruhu katolíkov, myšlienково nadviazala na práce J. Papánka, J. Sklenára a iných autorov, ktorí vo svojich dielach reflektovali rastúce slovenské povedomie v 18. storočí. A. Bernolák sa opieral o ideu osobitosti „uhorských Slovanov“ v rámci slovanského národa, do ktorého patria tak ako Česi, Poliaci, Rusi, Chorváti a slovenčinu pokladal za samostatné slovanské nárečie, za najzachovalejší a najpôvodnejší slovanský jazyk.⁶ Jedným z cieľov bernolákovského hnutia bolo kodifikáciou spisovnej slovenčiny prispieť k integrácii slovenského národa. Jazykovým východiskom

⁴ Využívame termíny J. Dolníka, ich vysvetlenie pozri v DOLNÍK, Juraj: *Súčasná spisovná slovenčina a jej problémy*. Bratislava : Stimul, 2007, s. 110.

⁵ Podrobnejšie pozri MATULA, Vladimír – VOŽÁR, Jozef a kolektív: *Dejiny Slovenska II* (1526 – 1848). Bratislava : VEDA, 1987, s. 599 a n.

⁶ MATULA, Vladimír – VOŽÁR, Jozef a kolektív: *Dejiny Slovenska II.* (1526 – 1848). Bratislava : VEDA, 1987, s. 609.

bernlákovskej kodifikácie bola kultúrna západoslovenčina južného typu doplnená o niektoré stredoslovenské jazykové prvky (napr. *ď, ě, ň, ě*, tvary *z owcow* popri *z owcú* atď.). V duchu osvietenstva A. Bernolák vychádzal zo živého úzu vzdelancov. Keď chcel kodifikovať spisovný jazyk, musel vziať do úvahy aj dovtedajšiu jazykovú situáciu a najmä odlišiť češtinu od slovenčiny. Diferenciačný prístup sa v bernlákovskej kodifikácii prejavil vedomým odmietnutím češtiny ako potenciálneho spisovného jazyka Slovákov (A. Bernolák nadviazal na protireformačnú katolícku spisbu, ktorá sa zámerne vzdala češtiny a využívala pre svoje ciele kultúrnu západoslovenčinu, spisovný jazyk kodifikoval „vedome odlišne od predchádzajúceho stavu“⁷) a uplatnením delimitačného princípu (upozorňovaním na české jazykové prostriedky) v kodifikačných prácach (*v Grammatice Slavice i Słowári Slowenskom Česko-Latinsko-Nemecko-Uherskom*).⁸ A. Bernolák sa snažil diferencovať slovenčinu od iných jazykov, na podporu svojho názoru uvádza nasledovný citát M. Bela: „Ale spytuješ sa, ktorá je tá správna výslovnosť, keďže temer v každej župe Uhorska, v ktorej sa používa slovenský jazyk, je rozdielna. Tá, vravíme, ktorá sa používa na miestach najviac vzdialených od Čechov, Moravanov, Poliakov a Maďarov.“⁹ Bernolákovská forma spisovnej slovenčiny sa nestala celonárodným spisovným jazykom, ktorý by integroval všetky spoločenské a konfesijné vrstvy slovenskej spoločnosti, nedokázala preklenúť konfesijné rozdelenie slovenskej spoločnosti. Evanjelici zotrvali pri češtine a snažili sa ju presadiť vo viacerých podobách – v podobe tradičnej biblickej češtiny (napr. J. Palkovič, B. Tablic a i.) i v podobe slovakizovanej češtiny (J. Kollár, P. J. Šafárik) ako spisovný jazyk Slovákov v prvej polovici 19. storočia.¹⁰

Koncepcia češtiny ako spisovného jazyka Slovákov sa však v ďalšom období ukázala ako neperspektívna. Prispeli k tomu zmenená spoločenská situácia v 40. rokoch 19. storočia, politický program novej generácie slovenského národného hnutia, ktorý si vyžadoval integráciu všetkých zložiek slovenského národa (evanjelikov i katolíkov),¹¹ a aj pragmatickolingvistické faktory – „Komunikanti so slovenským jazykovým povedomím na základe typických vlastností materinského jazyka ľahko identifikovali češtinu ako nie vlastný jazyk. Zreteľne vnímali tie jej vlastnosti, ktoré nie sú typické pre slovenčinu, a tak ju nemohli prijímať

⁷ PAULINY, Eugen: *Úvod*. In: *Gramatické dielo Antona Bernoláka*. Ed. J. Pavelek. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1964, s. 9.

⁸ Porov. KRAJČOVIČ, Rudolf – ŽIGO, Pavol: *Dejiny spisovnej slovenčiny*. Bratislava : Univerzita Komenského 2002, s. 137 a n.

⁹ *Gramatické dielo Antona Bernoláka*. Ed. J. Pavelek. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1964, s. 95.

¹⁰ Bližšie pozri ŠVAGROVSKÝ, Štefan: *Spory a nezhody o slovenský spisovný jazyk pred Štúrovou kodifikáciou*. In: *Ludovít Štúr a reč slovenská*. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava : Veda, 2007, s. 74 a n.

¹¹ DÚROVIČ, Ľubomír: *Kodifikácia novej spisovnej slovenčiny – predpoklady a kompromisy*. In: *Ludovít Štúr a reč slovenská*. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava : VEDA, 2007, s. 25.

intuitívne, na podklade jazykového citu, ale len racionálne, na podklade komunikačnej potreby.“¹²

Štúrovská kodifikácia a formovanie slovenského národa

Novú koncepciu spisovného jazyka Slovákov predstavil Ľ. Štúr. Uvedomil si, že v zmenených spoločenských podmienkach sa čeština nemôže stať celonárodným spisovným jazykom, ktorý by používali všetky vrstvy spoločnosti od ľudu až po vzdelancov. „V češtine náš ľud nikdy nežil, ona teda nemá v ňom života a on v nej. Nič tu nepomáha sa odvolávať na to: že čeština od viacej století v kostoloch našich – ale i to len v kostoloch evanjelikov – panovala... Čože teda, prosíme, tá čeština u nás vykonala, k čomuže ona nás pozdvihla, k čomu priviedla?“¹³ Nadviazal tým na bernolákovcov, ktorí „sa už od dávna k našej Slovenčine prihlásili a krokom svojim už dávno pravdu tú, že k rozvítiu duchovného života nášho Českuo nárečja je nedostatočnuo, vislovili. Krok náš je len tohto dovršeňa a doplňeňa.“¹⁴ Národnoreprezentatívnu, resp. národnoidentifikačnú funkciu štúrovskej slovenčiny potvrdila delimitácia slovenčiny od češtiny: „My Slováci sme kmeň a jako kmeň máme vlastné nárečie, ktoré je od českého odchodné a rozdielne.“¹⁵ Toto tvrdenie dokazuje Ľ. Štúr v diele *Nárečja slovenskuo* komparáciou slovenčiny a češtiny v hláskosloví, morfológii, lexike, pričom upozorňuje na ich diferenciačné znaky (napr. neprítomnosť hlások *f, g, dz, dž* v češtine, rozdielne koncovky v skloňovaní i časovaní, odlišné významy rovnako znejúcich slov, napr. *chudý*, rozdielne lexémy atď.).

Jazykovou bázou štúrovskej slovenčiny sa stala kultúrna stredoslovenčina, ktorej prvky boli najrozšírenejšie a najpoužívanejšie zo slovenských nárečí, vyznačovali sa stabilitou v systéme a prenikali aj za hranice svojho pôvodného areálu.¹⁶ Ľ. Štúr odôvodňuje výber tohto útvaru za základ spisovného jazyka nasledovne: „...je od všetkých Slovakou za najpravdivejšú reč Slovenskú uznaná i oblúbená...Príčina tohto je v plnozvučnosti, určitosti, mnohovýznamnosti i milohlasnosti opravdivej Slovenčini založená a každí sa krem toho k svojmu aj ňevedomki ťjahňe.“¹⁷ Národnoidentifikačnú funkciu štúrovskej slovenčiny reflektovalo aj vymedzenie jej prototypových znakov – stredoslovenských jazykových

¹² DOLNÍK, Juraj: *Súčasná spisovná slovenčina a jej problémy*. Bratislava : Stimul, 2007, s. 120.

¹³ ŠTÚR, Ľudovít: *Slovenčina naša*. Ed. J. Ambruš. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1957, s. 126.

¹⁴ ŠTÚR, Ľudovít: *Nauka reči slovenskej I*. Faksimile pôvodného vydania. Pripr. Ľ. Ďurovič – S. Ondrejovič. Bratislava : VEDA, 2006, s. VIII.

¹⁵ ŠTÚR, Ľudovít: *Slovenčina naša*. Ed. J. Ambruš. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1957, s. 75.

¹⁶ PAULINY, Eugen: *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť*. Bratislava : SPN, 1983, s. 179.

¹⁷ ŠTÚR, Ľudovít: *Nauka reči slovenskej I*. Faksimile pôvodného vydania. Pripr. Ľ. Ďurovič – S. Ondrejovič. Bratislava : VEDA, 2006, s. 9.

prvkov, ktorými sa slovenčina mala odlíšiť od ostatných slovanských jazykov (najmä od češtiny) – nominatív singuláru neutier typu *znameňja*, koncovka *-uo* v nominatívne a akuzatívne singuláru adjektív stredného rodu (*peknou mesto*), dlhé koncovky v inštrumentáli plurálu (*peknými prijateľami, sluhami, ženami*), diftong *je* namiesto *é* v paradigme adjektív mužského a stredného rodu (*pekného, peknemu*), skloňovanie niektorých adjektív podľa mäkkého vzoru *cudzí* (*prední, letní, noční...*), dlhé tvary pri skloňovaní zámen (*ích, ím*), tematická morféma *-uva-* pri slovesách (*milovať*), tvary I-ového prítčastia v podobe *bou, kvitou/kvitnuo...*). Uvedené typické stredoslovenské jazykové prostriedky boli z hľadiska identifikácie národa prostredníctvom jazyka rozhodujúce, splňali národnoidentifikačnú funkciu, ale vzhľadom na potrebu integrácie slovenského národa neboli vyhovujúce, pretože boli obmedzené na stredoslovenský jazykový areál. Národnoidentifikačná a národnointegračná funkcia sa dostali do konfliktu, čo sa prejavilo v nasledujúcom období. Štúrovská slovenčina sa výrazne diferencovala od ostatných slovanských jazykov v pravopise, hláskosloví a v gramatike, ale v lexikálnej rovine jazyka táto delimitácia nebola taká striktná (dlhá tradícia používania češtiny vo funkcii kultúrneho jazyka sa prejavila prítomnosťou mnohých českých slov v lexikálnej zásobe štúrovej slovenčiny, čeština fungovala ako zdrojový jazyk).

Podľa J. Dolníka¹⁸ štúrovská kodifikácia výrazne prispela k fixovaniu vedomia slovenskej identity, ktorej oporu tvorili dve idey: téza o metafyzickej nevyhnutnosti používania slovenčiny ako spisovného jazyka a idea o privilegovanosti strednej slovenčiny. Kodifikácia spisovného jazyka predstavovala prvý krok pri konštituovaní slovenskej identity, ďalším krokom bola snaha o politické uznanie národa, v rámci ktorého ide popri občianskych právach aj o uznanie jazykových práv, čím sa z jazyka postupne stáva aj politikum.¹⁹ V reakcii na koncept politického národa, ktorí presadzovali príslušníci *natio hungarica*, sa jazyky iných národov žijúcich v Uhorsku prechádzajúce kodifikáciou stávali základom politických požiadaviek. V tejto súvislosti hovorí T. Pichler²⁰ o politizujúcom lingvizme, ktorý vyústil do toho, že predstavitelia týchto národov žiadali pre jazykovo reprezentované národy politický status (porov. programový dokument slovenského obrodzenia *Žiadosti slovenského národa*). Spisovná slovenčina sa stala súčasťou politického programu štúrovcov, ktorý zahŕňal politickú zložku (boj za národné a občianske práva Slovákov – uznanie Slovákov za národ, uplatnenie slovenčiny v školstve, v úradoch a v cirkvi), kultúrnu zložku

¹⁸ DOLNÍK, Juraj: *Ľudovít Štúr a slovenská identita*. Slovenská reč, 71, 2006, č. 1, s. 25 a n.

¹⁹ PICHLER, Tibor: *Jazyk ako politikum*. In: *Ľudovít Štúr a reč slovenská*. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava : VEDA, 2007, s. 37.

²⁰ PICHLER, Tibor: *Národ, národnosti, štát: O politike etnického entuziazmu v stredoeurópskom kontexte*. In: *My a tí druhí v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít*. Ed. G. Kiliánová – E. Kowalská – E. Krekovičová. Bratislava : VEDA, 2009, s. 248.

a snahu o pozdvihnutie slovenských nepriviligovaných vrstiev pomocou osvety a propagácie moderného podnikania.²¹

Jedným z cieľov štúrovcov bolo dosiahnutie jednoty národa a štúrovská slovenčina mala byť základom tejto jednoty: „Chceme ale aj povýšením nárečia nášho ustáliť raz v kmeni našom rozsypanom potrebné a dosiaľ mu chybiacu jednotu, bez ktorej len ešte aj ďalej v prachu by sme ležali, nič k opravdivému povýšeniu a k uznaniu nás v našej národnosti neurobili, ale len tak, jako aj predtým, jeden sem, druhý ta ťahajúc, živorili.“²² Integrovať národ znamenalo spojiť konfesiónálne rozdelenú slovenskú spoločnosť (katolíkov a evanjelikov), jazykovo diferencovanú slovenskú spoločnosť (zástancov bernolákovskej slovenčiny, štúrovskej slovenčiny, slovakizovanej češtiny – staroslovenčiny, biblickej češtiny) a tiež získať všetky spoločenské vrstvy. Tento cieľ sa štúrovskej slovenčine nepodarilo naplniť, stala sa funkčnou podobou jazyka len pre časť používateľov jazyka. Katolícke krídlo slovenského národného hnutia ju neprijalo. Rozpor vznikol aj medzi evanjelikmi. J. Kollár a jeho stúpenci odmietli štúrovskú kodifikáciu ako rozbíjanie slovanskej vzájomnosti (svoje idey rozvinuli v zborníku *Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Morawany a Slováky*). Ďalším problémom bola otázka liturgického jazyka. Jazykom reformácie a prostredníctvom nej aj súčasťou kultúry a zároveň dôležitým znakom identity slovenských evanjelikov bola biblická čeština. Evanjelici neprijali štúrovskú slovenčinu vo funkcii liturgického jazyka a ako bohoslužobný jazyk naďalej používali biblickú češtinu až do 20. storočia. Rozpory vznikli aj medzi štúrovcami, odlišný názor na podobu štúrovskej spisovnej slovenčiny mal M. M. Hodža, ktorý odlišne chápal národnoidentifikačnú a národnointegračnú funkciu spisovnej slovenčiny. V snahe zjednotiť Slovákov na základe spisovnej slovenčiny, na rozdiel od Ľ. Štúra, kládol dôraz na využívanie jazykových prostriedkov z viacerých nárečí, nielen stredoslovenských, pričom sa opieral aj o štúdium ostatných slovanských jazykov.²³ Napätia, ktoré vznikli po Štúrovej kodifikácii spisovnej slovenčiny (katolíci vs. evanjelici, štúrovská slovenčina vs. biblická čeština vo funkcii liturgického jazyka evanjelikov, výrazne diferencovať spisovnú slovenčinu od iných jazykov vs. prihliadať na iné (slovanské) jazyky) ukázali, že spojiť jazykové, politické a náboženské aspekty, ako sa o to pokúsil Ľ. Štúr v kodifikácii slovenčiny, vzhľadom na existujúcu spoločenskú situáciu nebolo možné.

Reakcie na štúrovskú slovenčinu z radov jej prívržencov i odporcov viedli k diskusii o možných úpravách štúrovskej slovenčiny na zasadnutiach spolku

²¹ MATULA, Vladimír – VOZÁR, Jozef a kolektív: *Dejiny Slovenska II* (1526 – 1848). Bratislava : VEDA, 1987, s. 735 a n.

²² ŠTÚR, Ľudovít: *Slovenčina naša*. Ed. J. Ambuš. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1957, s. 18.

²³ JÓNA, Eugen: *Postavy slovenskej jazykovedy o dobe Štúrovej*. Bratislava : SPN, 1985, s. 140.

Tatrín, ale i v korešpondencii medzi štúrovcami. K návrhom na reformu štúrovskej slovenčiny sa pridali aj bernolákovci, ktorí ju boli ochotní po istých úpravách prijať ako spisovný jazyk. Ľ. Štúr však spočiatku odmietal reformu spisovnej slovenčiny, podľa Ľ. Kralčáka²⁴ ho k tomu viedli politické (stabilnú kodifikáciu pokladal za záruku efektívneho boja za slovenskú vec – aj otázku spisovného jazyka podriaďoval vyššiemu cieľu, t. j. národnej jednote), jazykové (presvedčenie o tom, že jeho koncepcia spisovnej slovenčiny je ústrojnou kodifikáciou živého jazyka a každá nesystémová zmena by túto prirodzenú štruktúru narušila) a pragmatické dôvody (Ľ. Štúr veril, že jeho koncepciu spisovnej slovenčiny časom prijmu všetci používatelia jazyka, teda aj jej odporcovia, a stane sa celonárodnou formou jazyka).

Hodžovsko-hattalovská reforma – integrácia slovenského národa

Potreba reformy štúrovskej slovenčiny (s ohľadom na odstránenie existujúcich rozporov a v záujme dosiahnutia národnej jednoty) sa deklarovala už pred revolúciou 1848/49, ale otázka zjednotenia slovenského národa na základe jazyka bola definitívne vyriešená až po neúspešnej revolúcii 1848/49 hodžovsko-hattalovskou reformou. Prispeli k tomu zmenená spoločenská i jazyková situácia. Ako konštatuje Ľ. Kralčák,²⁵ o definitívnom príklone Ľ. Štúra k reforme jeho koncepcie spisovnej slovenčiny rozhodli predovšetkým politické dôvody (nemennosť postojov katolíckej strany, ktorá ponúkala jazykové, a teda aj kultúrne a národné zjednotenie len za podmienky, že bude zrealizovaná reforma spisovnej slovenčiny). Rozhodujúcim dôvodom, ktorý sa následne odrazil aj pri úprave štúrovskej slovenčiny ústupkami jednak bernolákovskej strane (napr. odstránenie stredoslovenských tvarov adjektív *dobruo*, *dobrieho*, nahradenie l-ového prídavia typu *bou*, *robiu* tvarmi *bol*, *robil*, zavedenie *l*) a jednak proreformnému krídlu v štúrovskom hnutí (napr. zavedenie etymologického pravopisného princípu), bolo vytvorenie národnej jednoty nevyhnutnej pre ďalší rozvoj slovenského národného hnutia v zmenených spoločenských podmienkach, ktoré oslabili možnosti jeho rozvoja a redukovali ho viac-menej na kultúrnu a osvetovú rovinu. Jazykové faktory, diferenciacné znaky slovenčiny deklarované Ľ. Štúrom pri odôvodňovaní kodifikácie v r. 1846, boli druhoradé. Hodžovsko-hattalovská reforma štúrovskej slovenčiny, na ktorej sa dohodli zástupcovia rôznych koncepcií spisovnej slovenčiny a rôznych konfesií (Ľ. Štúr, M. M. Hodža, J. M. Hurban, J. Palárik, A. Radlinský, Š. Závodník a M. Hattala), predstavovala kompromisné riešenie. Reformovanú štúrovskú slovenčinu opísal M. Hattala v príručke *Krátka mluvnica slovenská* (1852).

²⁴ KRALČÁK, Ľubomír: *Ludovít Štúr a reforma štúrovskej spisovnej slovenčiny*. In: *Ludovít Štúr a reč slovenská*. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava : VEDA, 2007, s. 121.

²⁵ KRALČÁK, Ľubomír: *Ludovít Štúr a reforma štúrovskej spisovnej slovenčiny*. In: *Ludovít Štúr a reč slovenská*. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava : VEDA, 2007, s. 122.

Po revolúcii 1848/49 sa ukázalo, že je nutné Slovanov integrovať a nie diferencovať. Tento aspekt spolu so zmenou metodológie (rozvoj etymológie a historicko-porovnávacej lingvistiky) viedli k tomu, že sa v hodžovsko-hattalovskej reforme presadila orientácia na nadnárodné integračné funkcie. Prejavilo sa to vo formálnej stránke spisovnej slovenčiny zavedením etymologického pravopisného princípu, čím sa ortografická sústava spisovnej slovenčiny priblížila k ortografickým sústavám ostatných slovanských jazykov. Presadenie integračnej funkcie spisovnej slovenčiny môžeme pozorovať aj v štruktúre jazyka. Vzhľadom na odlišné vnímanie integračnej funkcie spisovnej slovenčiny vystupovala do popredia istá protirečivosť až nefunkčnosť prototypových znakov štúrovskej slovenčiny (stredoslovenských jazykových prostriedkov), čo viedlo k ich eliminácii zo spisovnej slovenčiny a ich nahradeniu jazykovými prostriedkami presahujúcimi stredoslovenský jazykový areál (napr. *pekné, pekného* namiesto *peknuo, peknjeho, milovať* namiesto *miluovať, boľ, kvitoľ* namiesto *bou, kvitou* atď.),²⁶ čím sa rozšírila stredoslovenská báza spisovnej slovenčiny o nestredoslovenské prostriedky výhodné z hľadiska integrácie slovenského jazykového spoločenstva. Ľ. Štúr vyjadril svoj postoj k tomuto kompromisu v recenzii Hattalovej *Grammaticy linguae Slovenicae*: „Nje len ale pravopis Slovanskí uvjedou p. Hattala do Slovenčiny, lež aj daktorej zvlášťne útvori strednej reči Slovenskej v samostatných, v prídavných a slovesách zameňiu s formamí Slovenčiňe na krajach Slovenska užívanej vlastnými a podľa jeho domislu Slovenčiňe napospol vjacej zodpovedajúcimi. Trebas bi sa pri týchto formách vo vzťahu na Slovenčinu jedno druhuo povedať a vari inakšje ako to p. Hattala urobiu odvjesť dalo, predca i v týchto formách stalo sa shodnutja horespomenutích mužou, hlavňe a predovšetkým koňečňe ňevihnutňe potrebnú jednotu reči spisovnej pred očima majúcich.“²⁷ Okrem odstránenia vyššie uvedených prototypových znakov slovenčiny sa v hodžovsko-hattalovskej reforme zásluhou historizujúceho prístupu M. Hattalu presadili archaické tvary, ktoré zbližovali slovenčinu s češtinou, čím sa dostala do popredia nadnárodná integračná funkcia. Tieto tvary sa vyskytovali aj v češtine, ale na rozdiel od češtiny neboli v slovenčine funkčné.²⁸ Hodžovsko-hattalovská reforma spisovnej slovenčiny splnila svoj cieľ. Prijatie modifikovanej štúrovskej slovenčiny za celonárodný spisovný jazyk evanjelikmi i katolíkmi viedlo k zjednoteniu dovtedy jazykovo i konfesionálne rozdelenej spoločnosti, bola tak definitívne vyriešená otázka identifikácie slovenského národa

²⁶ Ďalšie úpravy pozri v KRAJČOVIČ, Rudolf – ŽIGO, Pavol: *Dejiny spisovnej slovenčiny*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2002, s. 187.

²⁷ ŠTÚR, Ludevít: (ref.) *Martin Hattala: Grammatica linguae Slovenicae, collatae cum Proxime cognata Bohemica, Archidioecesis Strigoniensis Presbyt. Schemnicii 1850*. In: HURBAN, J. M.: *Slovenskije pohľadi na vedi, umeňja a literatúru*. Bratislava : SVKL, 1957, s. 216.

²⁸ Podrobnejšie o jednotlivých úpravách štúrovskej slovenčiny pozri MUZIKOVÁ, Katarína: *Vývin kodifikácii v druhej polovici 19. storočia*. Dizertačná práca. Rkp. Bratislava : Univerzita Komenského, 2008.

prostredníctvom jazyka. Táto podoba slovenčiny sa stala východiskom ďalšieho rozvoja spisovnej slovenčiny a slovenského národa v nasledujúcich obdobiach.

Záver

Formovanie vzťahu slovenského národa a jeho spisovného jazyka v slovenskom národnom obrodení limitovali historicko-politické, konfesijné a jazykové faktory. V počiatočných fázach formovania moderného slovenského národa pri konštituovaní spisovnej slovenčiny treba zdôrazniť dôležitosť národnoreprezentatívnej, resp. národnoidentifikačnej i národnointegračnej funkcie spisovného jazyka, ktoré boli v pozadí jednotlivých kodifikácií a ktoré úzko súvisia s budovaním vedomia slovenskej identity. Na rozdiel od bernolákovskej a štúrovskej kodifikácie, v ktorých bola v popredí diferenciácia slovenčiny od iných jazykov (najmä od češtiny, jazyka rozhodujúceho pre jazykovú identifikáciu slovenského národa), v hodžovsko-hattalovskej reforme sa uprednostnila integračná funkcia jazyka, čo bolo podmienené predovšetkým existujúcou spoločenskou a politickou situáciou. Prijatím modifikovanej štúrovskej slovenčiny za celonárodný spisovný jazyk Slovákov nastalo používajúc termín J. Dolníka²⁹ obdobie fixačnej reprodukcie vedomia slovenskej identity, keď ďalšie generácie v druhej polovici 19. storočia a na začiatku 20. storočia reprodukovali toto vedomie pod tlakom potreby jeho kolektívneho upevnenia. Slovenský národ sa identifikoval ako etnický národ celonárodne prijatou kodifikáciou slovenčiny v polovici 19. storočia, ale proces formovania moderného slovenského národa bol dokončený až v 20. storočí vznikom Československej republiky, keď Slováci získali vlastnú štátnosť.

LITERATÚRA

- DOLNÍK, Juraj: *Ludovít Štúr a slovenská identita*. Slovenská reč, 71, 2006, č. 1, s. 25 – 34.
- DOLNÍK, Juraj: *Súčasná spisovná slovenčina a jej problémy*. Bratislava : Stimul, 2007.
- ĎUROVIČ, Ľubomír: *Kodifikácia novej spisovnej slovenčiny – predpoklady a kompromisy*. In: *Ludovít Štúr a reč slovenská*. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava : VEDA, 2007, s. 21 – 34.
- Gramatické dielo Antona Bernoláka*. Ed. J. Pavelek. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1964.
- JÓNA, Eugen: *Postavy slovenskej jazykovedy o dobe Štúrovej*. Bratislava : SPN, 1985.
- KRAJČOVIČ, Rudolf – ŽIGO, Pavol: *Dejiny spisovnej slovenčiny*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2002.
- KRALČÁK, Ľubomír: *Ludovít Štúr a reforma štúrovskej spisovnej slovenčiny*. In: *Ludovít Štúr a reč slovenská*. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava : VEDA, 2007, s. 116 – 129.
- MATULA, Vladimír – VOZÁR, Jozef a kolektív: *Dejiny Slovenska II (1526 – 1848)*. Bratislava : VEDA, 1987.

²⁹ DOLNÍK, Juraj: *Ludovít Štúr a slovenská identita*. Slovenská reč, 71, 2006, č. 1, s. 26.

- MUZIKOVÁ, Katarína: *Vývin kodifikácií v druhej polovici 19. storočia*. Dizertačná práca. Rkp. Bratislava : Univerzita Komenského, 2008.
- ONDREJOVIČ, Slavomír – KRUPA, Viktor: *Identita a jazyk*. In: *My a tí druhí v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít*. Ed. G. Kiliánová – E. Kowalská – E. Krekovičová. Bratislava : VEDA, 2009, s. 109 – 137.
- PAULINY, Eugen: *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť*. Bratislava : SPN, 1983.
- PICHLER, Tibor: *Jazyk ako politikum*. In: *Ľudovít Štúr a reč slovenská*. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava : VEDA, 2007, s. 35 – 42.
- PICHLER, Tibor: *Národ, národnosti, štát: O politike etnického entuziazmu v stredoeurópskom kontexte*. In: *My a tí druhí v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít*. Ed. G. Kiliánová – E. Kowalská – E. Krekovičová. Bratislava : VEDA, 2009, s. 242 – 265.
- ŠVAGROVSKÝ, Štefan: *Spory a nezhody o slovenský spisovný jazyk pred Štúrovou kodifikáciou*. In: *Ľudovít Štúr a reč slovenská*. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava : Veda, 2007, s. 51 – 79.
- ŠTÚR, Ľudevít: (ref.) Martin Hattala: *Grammatica linguae Slovenicae, collatae cum Proxime cognata Bohemica, Archidioecesis Strigoniensis Presbyt. Schemnicii 1850*. In: HURBAN, J. M.: *Slovenské pohľady na vedí, umeňja a literatúru*. Bratislava : SVKL, 1957, s. 215 – 220.
- ŠTÚR, Ľudevít: *Nauka reči slovenskej I*. Faksimile pôvodného vydania. Pripr. Ľ. Ďurovič – S. Ondrejovič. Bratislava : VEDA, 2006.
- ŠTÚR, Ľudevít: *Slovenčina naša*. Ed. J. Ambruš. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1957.

SUMMARY

The Constitution of Standard Language and the Forming of Slovak Nation

While researching the relation between the constitution of standard language and forming of Slovak nation linguists point out the way Bernolák's codification, Štúr's codification and Hodža's and Hattala's reform reflected the representative or identification and the integration function of national language. The (national) identification function dominated Bernolák's and Štúr's codifications. It was expressed in the differentiation of Slovak and Czech (Czech being the most important language from view of language identification of Slovak nation). In the case of Štúr's codification it was also visible in the emphasis given to the prototypical signs of Slovak (typical central Slovak language instruments). Due to the changed social conditions and the need of a unified nation the integration function became dominant in the Hodža's and Hattala's language reform. Štúr's Slovak which was modified by the Hodža's and Hattala's reform became the starting point of further development of standard Slovak and Slovak nation.

Ján Horecký a súčasná slovenská jazykoveda

Profesor všeobecnej jazykovedy PhDr. Dr. h. c. Ján Horecký, DrSc. (5. január 1920 – 11. august 2006), ktorý by začiatkom tohto roku dovŕšil deväťdesiatku, bol bezpochyby jedným z najvýnimočnejších zjavov novodobej slovenskej jazykovedy i vedy na Slovensku vôbec. Stál 60 rokov takmer pri všetkom závažnom, čo slovenskú jazykovedu posúvalo dopredu. Už ako 29-ročný prichádza so svojou pozoruhodnou *Fonologiou latinčiny* (1949) a odvtedy sa stáva stálicou vo hviezdnom priestore slovenskej jazykovedy aj s presahmi do priestorov klasickej filológie. Zanechal po sebe neobyčajne rozsiahle a mnohostranné dielo, čo potvrdzuje priam gigantický súpis položiek, obsahujúci viac ako 2000 bibliografických jednotiek publikovaných prác. No o jeho výnimočnosti svedčí aj počet žiakov a nasledovníkov viacerých generácií, ktorí dnes pracujú v slovistiky, slavistiky, všeobecnej jazykovede, klasickej filológii i v moderných filológiách, ale aj v ďalších oblastiach viac alebo menej súvisiacich s jazykom, príp. s literatúrou.

Na vynikajúceho reprezentanta modernej slovenskej jazykovedy, uznávaného na Slovensku i v zahraničí (tam často dokonca ešte viac než doma), vyrástol doma a doma aj pôsobil. Profesor Ján Horecký chodil síce do sveta, okrem iného bol na pobyte v Kanade i na prednáškovom turné v Číne, ale nikdy sa tam nezdržal dlhšie. Doma ho čakali jeho aspiranti, stážisti, doktorandi a žiaci, spolupracovníci a priatelia, ktorí si zvykli, že za to polstoročie, čo pôsobil v Jazykovednom ústave, bol pre nich neustále k dispozícii a navyše mal pre nich vždy čas. Je to iba ťažko pochopiteľné, ale každý z nás mal pocit, že profesor Ján Horecký prišiel v onen deň do práce najmä pre neho. A, pravdaže, doma ho čakala slovenčina, jeho rodný jazyk v pestronádherných varietách, či už v spisovnej, stupavskej, ale aj v mnohých ďalších verziách (výskumne mu nebol vzdialený ani jazyk bratislavského podsvetia, aj keď zväčša iba cez prizmu literárneho spracovania).

Na odborný rast Jána Horeckého mal vplyv najmä profesor Filozofickej fakulty Univerzity Komenského Jozef Miloslav Kořínek a zrejme aj kodanský štrukturalista Louis Hjelmslev. Ako pre člena Bratislavského lingvistického krúžku boli preňho dôležité najmä podnety pražského funkčného štrukturalizmu, no mimoriadne inšpiratívne pre jeho akribiu a invenčné lingvistické myslenie bolo aj štúdium latinčiny. Najdôležitejším predpokladom utvárania každej výnimočnej osobnosti ostávajú však predsa len vlastné dispozície a schopnosti. Všetci, ktorí sme poznali profesora Jána Horeckého, sme vedeli, či aspoň tušili, že je s nami humanista v najčirnejšom význame tohto slova. Okrem neobyčajnej šírky a hĺbky vzdelania, ktoré uňho obdivovali, aspoň predpokladám, aj tí, čo s ním zásadne polemizovali, okrem

schopnosti preniknúť do jadra problémov a javov tou najrýchlejšou skratkou, bol prototypom skutočného humanistu, človeka s vysokou morálkou, sociálnym cítením i pevnými charakterovými vlastnosťami (približne takto humanistu definujú aj výkladové slovníky).

K jeho výnimočným vlastnostiam patrilo aj to, že s každým hovoril v odbornej i priateľskej debate ako s partnerom. Nedával najavo svoju intelektuálnu prevahu, rozdával a rozdával sa, lebo dobre vedel, že toto rozdávanie je zároveň zasieváním. Inšpiratívne pre jeho široké okolie boli nielen jeho štúdie, knihy, kompendiá a prednášky, ale podľa antického vzoru aj rozhovory. Bol človekom vsutku syntetizujúcim a integrujúcim. Ak sa niekedy hovorí, že v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV je klíma ľudsky priaznivá a v porovnaní s mnohými inými pracoviskami aj mimoriadne kolegiálna, „nastavil“ ju práve on. Predovšetkým on bol tým médiom, z ktorého ústav žije a profituje dodnes. Ale nejde len o atmosféru v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV. Ide o celú slovenskú vedu o jazyku. Nikdy sa netváril ako majiteľ jedinej pravdy a tú „svoju“ pravdu nikdy nepresadzoval mocensky, presviedčal iba argumentmi. Mal ďaleko od eristickej argumentácie, čo dokladajú nielen jeho štúdie venované argumentácii, ale celá jeho tvorba. Jeho jasný štýl i diskusný spôsob ovplyvnili ovzdušie celej slovenskej jazykovedy.

Ján Horecký nastúpil ešte počas štúdií na podnet Jozefa M. Kořínka a Ľudovíta Nováka na vtedy sa konštituujuce slovakistické akademické pracovisko Jazykovedný ústav SAVU a v oficiálnych službách Akadémie ostal takmer 50 rokov. Ale ani potom sa neodobral – ovenčený vavrínmi – na zaslúžený odpočinok. Naďalej ostal na pulze dňa. S neutíchajúcou energiou otváral nové témy a perspektívy jazykovedného výskumu, nanovo premýšľal veci, ale prinášal nové inšpirácie aj zo zahraničia, vždy však obohatené o osobitý horeckovské domýšľanie, naďalej zaplňal biele miesta na mape slovenského jazyka i na mapách iných jazykov. Hovorí o tom aj rozpracúvanie jeho posledných tém – typológie jazykového vedomia, teórie výpovedných aktov a ďalších avantgardných tém. Vlastne s ústavom žil až do roku 2006, do svojich posledných dní bol prítomný takmer na všetkých akciách, ktoré organizoval ústav, Slovenská jazykovedná spoločnosť alebo aj iné slovakistické pracoviská.

Ako je azda dostatočne známe, už od začiatku profesionálnej dráhy zaujala profesora Jána Horeckého terminológia. V zlatom fonde slovenskej jazykovedy natrvalo ostanú zapísané jeho *Základy slovenskej terminológie* (1956). Terminologické skúsenosti však zúročoval aj pri každodenných výkladoch novovznikajúcich termínov v najrozmanitejších odvetviach a odboroch, pri príprave desiatok terminologických príručiek, ale napr. aj pri zostavovaní mnohojazyčného *Slovníka slovanské lingvistické terminologie* (1977 – 1979). Postupne tvoril a oživoval a vlastne aj oživil vedeckú a odbornú slovenčinu, ktorá si v danom čase „pýtala“ práve takéhoto

demiurga. Okrem toho venoval pozornosť i jazyku literatúry, počnúc jazykom svojho obľúbenca Jána Hollého a končiac podrobnými analýzami jazyka súčasnej slovenskej literatúry, napr. u Štefana Moravčíka a Petra Pišťanka. Zakladateľský význam majú aj jeho práce *Slovotvorná sústava slovenčiny* (1959) a *Morfematická štruktúra slovenčiny* (1964). Neskôr prišli aj ďalšie slovotvorné a iné monografie, domáce i zahraničné (napr. *Variation in Language*, 1992, *Semantic of Derived Words*, 1994), vďaka čomu sa aj v zahraničí hovorilo a doteraz hovorí o slovenskej slovotvornej škole.

Prof. Ján Horecký bol priekopníkom a rozvíjateľom lingvistického výskumu i na mnohých ďalších poliach. Položil základy slovenskej fonológie a gramatiky, inšpirovanej generatívnymi podnetmi. Uznávaný ostane i jeho *Úvod do matematickej jazykovedy* (1978) a za svojho predchodcu ho oprávnenne považuje aj súčasná korpusová lingvistika na Slovensku. V nebvývalej miere rozvinul teoretický a metodologický výskum jazyka na Slovensku – jednak ako dlhoročný hlavný redaktor teoretického *Jazykovedného časopisu*, jednak v podobe veľkého počtu štúdií nadväzujúcich na domácu i zahraničnú produkciu i v podobe knižných monografií *Základy jazykovedy* (1975, 1978) a *Vývin a teória jazyka* (1983). Nezabudnuteľné ostane jeho vedenie projektu *Dynamika slovej zásoby spisovnej slovenčiny*, plodom ktorého je vo vedeckom svete známa a úspešná rovnomenná monografia (1989), i spolupráca na *Encyklopédii jazykovedy* (1993), v ktorej sa zasa naplno prejavili jeho encyklopedické vedomosti. Napísal stovky komentárov, rozhľadových článkov, recenzií i poznámok akoby na okraj, v ktorých s potrebným nadhľadom a detailne glosoval aktuálny vývoj disciplíny doma i vo svete. Širšej verejnosti venoval práce *Kultúra slovenského slova* (1956, 1958), *Spoločnosť a jazyk* (1982), *Slovenčina v našom živote* (1988), *O jazyku a štýle kriticky aj prakticky* (2000) a viaceré ďalšie. Menej známe, ale o to podnetnejšie pre moderné vnímanie problémov jazykovej kultúry, sú jeho cyklostylované vydania *Reč o reči* (1996) a *Slovenčina – náš prestížny jazyk* (2000), ktoré vyšli v Slovenskom rozhlase.

Profesor Ján Horecký sa preslávil originálnou teóriou spisovného jazyka, ktorou – v súlade s tzv. komunikačno-pragmatickým obratom vo svetovej jazykovede – reagoval na novú klímu a podnety vedeckého diskurzu poslednej tretiny 20. storočia. Tento obrat sa však uňho neodzrkadlil iba v novej teórii národného jazyka, ale aj v objavných sociolingvistických, psycholingvistických a pragmaticky a komunikačne orientovaných štúdiách, ktoré sa stali bázou pre súčasné sociolingvistické a pragmalingvistické smerovanie slovenskej jazykovedy. V tejto súvislosti sa hodí odcitovať aspoň jednovetnú pasáž z jeho eseje *Človek a jeho jazyk*, v ktorej pregnantne zhodnotil výskumný program hlavného prúdu slovenskej jazykovedy konca 20. storočia: „Dnes po dvadsiatich rokoch ďalšieho štúdia o používaní

jazyka vidím dva vážnejšie nedostatky. Prvý je ten, že je tu zrejmá príliš veľká vzdialenosť, medzera medzi jazykom a spoločnosťou, spoločnosť sa charakterizuje vo veľmi všeobecných črtách. Druhý nedostatok je v tom, že v celom výklade sa zdôrazňuje jazyk ako systém, stráca sa človek, tvorca a používateľ jazyka, homo loquens“ (Horecký, 2000, s. 3).

O tom, aký bohatý a široký bol vejár jeho záujmov, svedčia nielen disciplíny, v ktorých bol na Slovensku absolútnou autoritou (fonológia, gramatika, lexikológia a sémantika, štylistika a textológia, spisovný jazyk a jazyková kultúra, sociolingvistika a psycholingvistika, všeobecná a teoretická jazykoveda, matematická a porovnávacia jazykoveda, filozofia jazyka), ale aj počet a typ jazykov, ktoré skúmal. Okrem slovenčiny sa novátorsky zaoberal češtinou, maďarčinou, latinčinou, starogréčtinou, plánovými jazykmi a v poslednom čase aj lingvisticky a sociolingvisticky zaujímavým rómskym jazykom. Tento jeho záujem vyústil do monografií, ktoré pripravil spolu s dcérou, indologičkou Annou Rácovou (*Slovenská karpatská rómčina*, 2002, *Syntax slovenskej karpatskej rómčiny*, 2006).

Roky profesorovi Horeckému neuberali takmer nič na jeho činnosti, kreativite a produktivnosti. Bol – na veľké šťastie slovenskej jazykovedy – veľmi dlho na vrchole tvorivých síl a schopností. Mohol pôsobiť dlhé obdobia vo vedení Jazykovedného ústavu a Slovenskej jazykovednej spoločnosti, vo vrcholných domácich i medzinárodných lingvistických orgánoch (okrem iného bol predsedom Komisie pre jazykovednú terminológiu pri Medzinárodnom komitáte slavistov i predsedom Združenia slovenských jazykovedcov), mohol dlhodobo spolupracovať so Slovenským rozhlasom, so žurnalistami i prekladateľskou obcou (sám bol prekladateľom odborných prác z latinčiny, ale aj nemčiny a angličtiny), najmä však mohol rozpracovať svoje teórie a, ako on sám hovoril, „nápad“ do čistých, vyzretých a elegantných foriem. Pritom sa mu otvárali stále nové a nové priezory do jazyka, na ktoré bez meškania upozorňoval všetkých nás okolo seba. Dokonca aj vo veku, keď seniori obyčajne len oprašujú svoje staršie veci, prenikavý duch prof. Jána Horeckého nás obdarúval stále novými námetmi, myšlienkami i upozorneniami na prekvapujúce apórie a kuriozity v zázračnom tele jazyka.

Je len prirodzené, že sa profesorovi Horeckému nevyhli ani pocty, dostal mnohé vysoké vyznamenania za zásluhy o rozvoj slovenskej jazykovedy i za šírenie dobrého mena slovenskej jazykovedy v zahraničí. Okrem iného sa stal nositeľom Pribinovho kríža I. triedy za rozvoj slovenskej vedy a kultúry, viaceré univerzity (Prešovská univerzita a UCM v Trnave) si ho uctili čestným doktorátom a ešte aj v roku 2000 mu bol udelený titul Vedec roka SAV. Doplnme však aj to, že ani jeho neobišli „šachy“ a „vyšachúvania“, napr. v situácii, keď bol Jazykovedným ústavom L. Štúra SAV navrhnutý za člena korešpondenta SAV. Túto poctu „riadením“ istých kruhov nikdy nedostal.

Charakteristické pre tvorbu Jána Horeckého bolo, že sa nikdy nebál znaleckým i kritickým okom pozrieť na nosné múry uznávaných a dlho tradovaných teórií, poklepať po ich fasáde a upozorniť na nepevné miesta. No mal šaldovskú odvahu poprieť aj sám seba, keď šlo o výsledky nových výskumov a prehĺbenejšie poznanie jazyka („kto nám to zakazuje meniť názory a dozvedať sa vzrušujúce veci?“), keď sa mu podarilo vyniesť drahé kovy ešte z hlbších jazykových štôlní. Nie vždy sa tieto črty stretli s porozumením a pochopením u menej odvážnych a menej kreatívnych autorov. Bola to však len ďalšia skvelá stránka osobnosti, myslenia i morálky profesora Jána Horeckého.

Ján Horecký sa okrem svojho poslania v oblasti vedy sústavne venoval aj pedagogickej činnosti. Pripravil množstvo vysokoškolských učebníc: *Úvod do jazykovedy* (1975), *Slovenská lexikológia. Tvorenie slov* (1971), *Lexikológia* (1980) a ďalšie. Prednášal na mnohých miestach, ale prví blahodarnosť jeho prítomnosti za katedrou pochopili na Filozofickej fakulte Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Prešove. Aj keď to nebola najbližšia slovenská univerzita od Stupavy, do Prešova dochádzal vyše 30 rokov. Jeho pôsobenie na tejto fakulte neostalo bez výrazného vplyvu, ktorý je dobre viditeľný doteraz.

Veľmi výrazne spolupracoval aj so *Slovenskou rečou* – v 50. a 60. rokoch ako člen redakčnej rady časopisu a šesť desaťročí (1946 – 2006) ako jeho kmeňový autor. Ponúkol sem množstvo štúdií, diskusných článkov a recenzií z oblasti pravopisu (oplatí sa vrátiť sa aj k jeho štúdii z r. 1952/53, ktorú napísal so Š. Peciarom, ale aj k ďalším z tejto problematiky), z ortoepie, fonológie, morfematiky, gramatiky, lexikológie, sémantiky, slovotvorby, terminológie, no možno tu nájsť aj teoreticko-metodologické štúdie a články venované teórii spisovného jazyka a jazykovej kultúry. Práve *Slovenská reč* odtlačila viaceré jeho príspevky, v ktorých spresnil svoj stratifikačný model národného jazyka a jemnejšie vymedzil štandardnú formu slovenčiny voči iným formám národného jazyka. Dodajme, že *Slovenská reč* uverejnila aj najviac príspevkov od iných autorov (najmä od F. Kočiša), ktorí polemizovali s jeho koncepciou národného jazyka i najviac príspevkov nadväzujúcich na túto jeho koncepciu. *Slovenská reč* bola pre Jána Horeckého nanajvýš produktívnym prostredím.

A napokon sa pristavme ešte pri jednej jeho črte. Profesor Ján Horecký nemal rád pátos. Používal len umiernenú, jemnú metaforu. Jeho ambíciou nebolo nikoho oslňovať, ale „len“ prinášať či aspoň približovať vedeckú pravdu o jazyku, t.j. pravdu o svete v nás i mimo nás. Pritom nás učil objavovať to magicko-zázračné v jazyku, ale zároveň nám pripomínal, že to nenájde na povrchu a nenachádza sa to ani blízko pod povrchom. Učil nás duchovnej slobode a odvahe, ale i skutočnej nehranej pokore pred jazykom, upozorňujúc na relatívnosť aj vedeckej pravdy. Učil nás, že nestačí

skúmať jazyk, ale treba dôverne poznať i jeho okolie, že jazyk treba vnímať a vysvetľovať bez falošného nasvecovania a že každý nepremyslený a násilný zásah doň sa môže prejavíť v porušení jeho harmónie (markantným príkladom takéhoto porušenia boli podľa J. Horeckého snahy o posilnenie rytmického zákona skracovaním prípon *-ár, -áreň* po dlhom nositeli slabičnosti, čo podľa neho nie je v súlade so systémom nášho jazyka, porov. Horecký, 1995, s. 46)¹. A vstúpoval nám, že ak chceme učiť ľudí láske k jazyku, nikdy sa nám to nepodarí cez represie, ba ani cez nekonečné suchopárne mentorovanie. Učil nás, že treba mať systém a koncepciu, ale ani tie nás nemôžu sputnávať natoľko, aby sme museli „zradiť“ realitu. Učil nás kultúre vedeckých diskusií, úcte k faktom i charakternosti, učil nás nebrať sa príliš vážne a napokon nás učil, že nemôžeme byť vedcami, ak sa tomu nevenujeme každý deň – „nulla dies sine linea“, ako sám hovorieval. Učil nás, že status vedeckého pracovníka nie je licencia s dlhodobou platnosťou, ale je to stav, ktorý treba neustále testovať a potvrdzovať.

20. a 21. januára 2010 sa na počesť Jána Horeckého konala konferencia v priestoroch Kongresového centra SAV v Smoleniciach, t. j. v tých priestoroch, ktoré mal spolu s nami tak rád. Na tomto mieste oslavoval svoju šesťdesiatku, slávil sedemdesiatku i osemdesiatku a tam sme mu vzdali úctu aj pri príležitosti jeho deväťdesiatin, na ktoré už nemohol prísť. Na tomto mieste sme si ho znovu pripomenuli, na tomto sme sa nanovo vrátili k jeho chápaniu jazykových funkcií, jeho vnímaniu vzťahu jazyka a myslenia, jazyka a reality, jazykového znaku, samoregulácie a synergie v jazyku, na tomto mieste sme znovu premýšľali jeho stratifikáciu slovenčiny, jeho špecifickú onomaziologickú teóriu, jeho podnetné fonologické aktivity, terminologické výskumy, problematiku jazykovej kultúry v jeho podaní a mnoho ďalších aspektov jeho diela, ale pripomenuli sme si i jeho charakteristické osobnostné črty a vlastnosti. Konštatovali sme, že je toho nesmierne veľa, v čom ostáva pre nás príkladným vzorom a v čom (by) sme chceli byť jeho dobrými žiakmi a nasledovníkmi. Púpava vo vánku, ktorá sa objavila v motíve na obálke jeho dvojzväzkovej monografie *Človek a jeho jazyk* vydanej pri príležitosti jeho 80. narodenín (2000, 2001), je už bez nažiek, no tie zapustili koreňky na mnohých iných miestach a na mnohých iných stráňach. Všetci my, ktorým sa dostalo cti poznať Jána Horeckého ako človeka i jeho vedecké a kultúrne dielo, dávno sme sa zhodli na jednom: sme šťastní, že sme mohli žiť v dobe Jána Horeckého.

¹ Vzťah J. Horeckého k Zákonu o štátnom jazyku Slovenskej republiky nebol od začiatku nijako obdivný. Naopak, upozorňoval na jeho úskalia a nepriaznivé vedľajšie účinky (1996, 2001). Viackrát sa vyjadril aj v tom zmysle, že ak by sme akceptovali § 2, ods. 3 tohto zákona („Akýkoľvek zásah do kodifikovanej podoby štátneho jazyka v rozpore s jeho zákonitostami je neprípustný“), možno by sme museli konštatovať, že jeho najfrapantnejším porušením bolo práve „nariadenie“ o skracovaní slovotvorných prípon *-ár, -áreň* po dlhom nositeli slabičnosti. Pripomeňme však, že takýto názor nezastávajú všetci autori, ktorí o príslušnom zákone písali.

LITERATÚRA

- HORECKÝ, Ján: *Hodnotové pole jazykového vedomia*. In: *Sociolinguistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny*. Sociolinguistica Slovaca 1. Ed. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava : Veda, 1995, s. 43 – 49.
- HORECKÝ, Ján: *Ak chceme ľudí učiť láske k jazyku, nedá sa to dosiahnuť represiami*. Rozhovor s prof. Jánom Horeckým o jazyku, TWA, swape a jazykovom zákone. *Sme/Smena*, 20. 12, 1996, s. 5 (rozhovor viedol R. Kotian).
- HORECKÝ, Ján: *Človek a jeho jazyk. Esej čiže pokus o charakteristiku vzťahu*. Jazykovedný časopis, 2000, roč. 51, č. 1, s. 3 – 6.
- HORECKÝ, Ján: *Ani obrana, ani ochrana, ale starostlivosť*. *Kultúra slova*, 2001, roč. 35, č. 2, s. 84 – 85.

SUMMARY

Ján Horecký and Contemporary Slovak Linguistics

The author of the paper focuses on the personality and works of one of the most important figures in contemporary Slovak linguistics, Prof. Dr. Ján Horecký, Dr.Sc., to commemorate his 90th birthday. Ján Horecký was an absolute authority in many scientific fields in Slovak linguistics, namely in phonology, grammar, lexicology, semantics, stylistics, in the field of Standard Slovak and language culture, sociolinguistics and psycholinguistics, general and comparative linguistics and in the philosophy of language. In the past 50 years he participated in everything that moved Slovak linguistics forward. The author specifically focuses on the activities of Ján Horecký in the 21st century, when despite his age, he strengthened the communication and pragmatic-sociolinguistic part of his scientific research. It was very inspirational for the development of contemporary sociolinguistics in Slovakia.

Etnokultúrny základ reči slovenskej mládeže

Z etnolingvistického pohľadu je jazyk sprostredkovateľom verbalizácie sveta jazykovým spoločenstvom. Ide teda o proces jazykového ovládnutia sveta a jeho pretvorenia na objekt poznávania (Weisgerber, podľa Vrhela, 1981, s. 51). Pravda, v duchu pragmalingvistických ideí verbálnym uchopovaním svet nielen zobrazujeme, a tým vytvárame podklad na jeho skúmanie a spoznávanie, ale slová sú zároveň „činmi“, nimi spätne pôsobíme na mimojazykovú realitu¹. Cieľom tohto príspevku je kontúrovať obraz kultúry časti súčasnej slovenskej spoločnosti, presnejšie jej mládeže v jej jazykových (lexikálnych) kódach a následnom rečovom správaní.

Pri snahe o načrtnutie etnokultúrneho základu v reči slovenskej mládeže stojí v centre našej pozornosti predovšetkým výrazový register prítomný v spontánných neoficiálnych, hovorených prejavoch mladých ľudí, na ktorý nahliadame cez prizmu viacerých navzájom sa podmieňujúcich, najmä mimojazykových (kultúrnych) faktorov. Opierame sa predovšetkým o vlastný výskum týkajúci sa slangu stredoškolákov a sčasti aj vysokoškolákov (osobitne ich lexiky) v porovnaní s korpusom pomenovaní získaných zo *Slovníka slovenského slangu* (Hochel, 1993). Prezentácia a interpretácia slangových jednotiek sa tak profiluje na báze približne 20-ročného časového rozptylu, v ktorom môžeme identifikovať výrazný odklon od ideí socializmu a príklon k pluralitnej (konzumnej postmodernistickej) kultúre². Reč (nielen, ale aj mládeže) sa tak v komunikácii v postmoderných konceptoch stáva (popri plnení primárnej funkcie prostriedku dorozumievania či poznávania) kľúčom k tvorbe nových mentálnych výtvorov, mentefaktov korelujúcich s dynamicky sa vyvíjajúcimi obsahmi kultúry, ktoré ľudia formujú najmä s ohľadom na využitie v živote vlastnej generácie, prípadne aj v živote nasledujúcich generácií (porov. Mistrík, 1999, s. 32n).

¹ Neoddeliteľnosť (verbálnej) komunikácie a konania sa prenáša do istých sociálnych praktík: slovné napríklad mládež deklaruje, že generácia rodičov je „staromódna“ či nechápavá a má obmedzenú schopnosť „držať krok“ s jej trendovými sociálnymi či kultúrnymi hodnotami. V praxi sa to prejavuje demonštrovaním jej „inakosti“ či „pokrokovosti“ napríklad v spôsobe obliekania či výbere účesov, v naplňaní voľného času preferenciou podľa rodičov „dekadentnej“ – podľa detí „coolovej“ – kultúry: na súčasnom Slovensku, povedzme, vyhľadávaním hip-hopovej hudobnej produkcie plnej nadávok a jednoduchých textov o alkohole či sexe (porov. napríklad texty Rytmy), podobne uprednostňovaním kontroverznej produkcie filmového priemyslu na štýl snímky Ivana Csudaya z roku 2009 *Veľký rešpekt*, či vyhľadávaním „alternatívnej“ beletrie negujúcej pôvodný význam pomenovania „belles lettres“ (krásna literatúra), ako na to odkazujeme napríklad nižšie citovanou publikáciou P. Hiraxa Baričáka *Kým nás láska nerozdelí* z roku 2008.

² Postmoderna je typickým negovaním univerzalistického konceptu sveta, stieraním hraníc medzi vysokým a nízkym, medzi realitou a fikciou smerujúcou k mystifikácii a tvorbe počítačovej virtuálnej reality; je typická prijatím diktátu trhu (zábavného priemyslu) a orientácie na masového konzumenta. Postmoderné kultúrne produkty sú viacúrovňové, čo umožňuje viaceré možnosti kódovania a otvorenosť interpretáciám. (Pavelka, 2006, s. 84 – 85)

Národný jazyk a jeho realizácia v reči, existencia vlastného teritória, sebaaponímanie a sebareflexia príslušníkov národa na základe ich dejín, symbolov, tradícií a relígie sú považované za základné znaky vymedzujúce kultúrnu identitu a osobitosť jednotlivých národov. V ostatných rokoch sa však stále nástojčivejšie zdôrazňuje tendencia národov k vzájomnému synchronickému prepájaniu ich kultúrneho života s následnou redukciou lokálnych kultúrnych špecifik patriacich do domácej kultúrnej tradície (Gažová, 1997, s. 13). Kontinuálne so vznikom (prienikom) nových kultúrnych skutočností sa vytvára aj potreba ľudí pomenovať tieto javy. Jazyk či reč preto nemožno a priori vnímať ako synchrónne nemenný nástroj, ale ako dynamický organizmus, ktorý bezprostredne reflektuje sociálne, ekonomické i kultúrne zmeny v spoločnosti. Osobitne možno vnímať túto dynamiku jazykového podhubia rečového správania v tých jeho varietách, či presnejšie semivarietách, ktorých používanie je sociálne ohraňované a ukotvené v medziach špecifickej komunity, teda nie je súčasťou celonárodnej komunikácie. K takýmto semivarietám patria okrem profesionálnej reči či argotov aj slangy. Ak ich poznanie a aktívne používanie spájame s mládežou ako vekovo ohraňovaným komplementom „dospelých“ nositeľov dominantnej (v menšej miere aj alternatívnej a marginálnej) kultúry, na vlastnej skúsenosti si môžeme overiť, ako rýchlo a v akom rozsahu s pribúdajúcim vekom (a kontinuálnymi obmenami individuálnych vzorcov správania, reštruktúraciou hodnôt dominujúcich v istých vekových kategóriách) strácame komunikačnú kompetenciu v neformálnom kontakte s mládežníckou komunitou. J. Bosák vo svojich sociolingvistických prácach (1996, 2005) zdôrazňuje nutnosť vnímať slang ako prirodzenú súčasť bežnej komunikácie, ktorá je zároveň odrazom sociálne diferencovanej spoločnosti. Slang (ako parciálna časť tzv. sociolektov³) slúži členom konkrétneho spoločenstva pri špecifikách ich neoficiálnej komunikácie a zároveň je prostriedkom vyjadrenia príslušnosti ľudí k tejto záujmovej skupine (J. Hubáček, 1990, s.114). Charakteristickým znakom slangu mládeže je predovšetkým preexponovaná expresívnosť a emocionálnosť výrazov, deformovaná výrazová štruktúra (najmä z dôvodu ekonomizácie, úspornosti výrazu) a jazyková hra, ktorá slúži jeho používateľom na demonštrovanie individuálneho tvorivého potenciálu a docielenie požadovaného komunikačného efektu, Cieľom mladých komunikantov totiž nie je iba potreba odovzdať si navzájom informácie, ale zároveň je ich ambíciou pobaviť v danej situácii seba i svojho komunikačného partnera, prípadne zapôsobiť naňho.

³ Sociolekty sa podľa Bosáka (1996, s. 27 – 28) formujú v ohraňovaných sociálnych skupinách a ako semivariety (polovariety) v rôznej miere prestupujú ďalšími varietami národného jazyka. Ich použitie v komunikačnom akte závisí od konkrétneho vyjadrenia postoja alebo pragmatického parametra. Sociolekty (profesionalizmy, slangy, argot) sa vyznačujú istou mierou kódovania informácie, následkom čoho je táto informácia prístupná iba vybraným recipientom (op. cit.).

Ďalším hľadiskom, od ktorého pri rozpracúvaní etnokultúrnej dimenzie v reči mládeže nemožno abstrahovať, je prehodenie prístupu spoločnosti dospelých voči mládeži. Mladý človek už nie je vnímaný iba ako osoba, ktorá svojím psychickým a fyzickým vývojom osciluje medzi detstvom a dospelosťou. Čoraz viac sa začína zdôrazňovať existencia svojbýtnej kultúry mládeže s vlastným životným štýlom, ktorý odráža meniace sa sociálne, ekonomické a kultúrne vzťahy väčšiny (v našom kontexte západnej) kultúry (Ondrejko, 2009, s. 431). S istou dávkou hyperbolizácie či ironie možno rámcový obraz spoluzitia generácie mládeže s ich rodičmi interpretovať aj tak, ako to ponúka v jednej zo svojich beletristických kníh Pavol Hirax Baričák: „*Mladí túžili dostať všetko to, čo im rodičia chceli dať na výmenu za prázdne sľuby a poloklamstvá, chceli všetko to, čo sa im zakazovalo. A tak množstvo tých mladých ľudí pri odchode z domu každému rodičovi slušne nakrímili uši, aby to mali čo najrýchlejšie z krku. Ale v duchu už pripíjali poldecákom vodky do hluku a vravy kamošov a kamošiek. Áno, na práhu piatkového odchodu z domu padali vety, ktoré fotroucov uspokojia aspoň na pár hodín, čo nebudú svoju ratolesť vidieť: „Neboj sa, nebudem piť. A ani fajčiť! Ja a cigareta? V žiadnom prípade, oci! Môžem dnes prísť až o druhej? Sex? Neblbni, na to som ešte mladý...“*

A potom... Radosť miešajúca sa so smútkom transformujúca sa cez alkohol, cigarety, zeleninu, haš, koks, pedro, éčko, háčko, kolesá, pervitín a iné formy obľobuľakoo ľudskej mysle. Všetky tieto “zakázané” urýchľovače a katalyzátory dávajú tomu tú správnu rýchlosť, spúšťajú tínedžerskú nespútanosť a otvárajú trysky nepredvídaného výronu nespoznávaných a panenských emócií. (Baričák, Kým nás láska nerozdelí, 2008, s. 77).

Kulturológovia i iní odborníci dnešnú spoločnosť klasifikujú ako spoločnosť zábavy a konzumu, ktorá sa vyznačuje pestrosťou podnetov (Gažová, 1997, s. 13; Pavelka, 2006, s. 84 – 85). Predmetom nášho jazykového skúmania sa preto stali tie podoby slangov, ktoré reflektujú reprezentatívne a prototypické domény pestrej, veselej, trochu márnomyseľnej mládežníckej kultúry – sféru módy, hudby, športu, internetu a počítačov, ďalej okruh filmovej produkcie a literatúry, či spôsoby zábavy a trávenia voľného času vo všeobecnosti. Optimistickému postoju mládeže s viditeľnými sklonom k humoru a zábave sa, pravda, nevymyká ani školské prostredie ako centrálna sféra pôsobenia školop povinnej mládeže (minimálne do 16 rokov), a teda táto komunikačná sféra vzdelávania a organizovanej výučby má prominentné postavenie v našom výskume. Oblasť nášho záujmu siaha až k slangom záujmovo špecializovaných mládežníckych subkultúr⁴

⁴ Pod pojmom subkultúra rozumieme súbor kultúrnych prvkov typických pre viac alebo menej vyhranené kultúrne spoločenstvá, ktoré sú súčasťou dominantnej kultúry. O svojbýtnej alternatívnej (sub)kultúre je možné hovoriť vtedy, ak majú jej prívrženci vlastné predstavy, názory a reflexiu sveta, ktorými sa odlišujú od iných sociálnych skupín. Túto osobitosť nositelia ďalej deklarujú vlastnými symbolmi, životným štýlom a módou (E. Mistrík, 1999, s. 4).

(napr. skautov, snowboardistov, hráčov halového futbalu a pod.), ďalej tzv. alternatívnych kultúr (napríklad prívržencov hudobného štýlu punk, metal, hip-hop a i.) a v mene komplexnosti treba načrieť aj do reči hraničných marginálnych kultúr (napríklad mladých narkomanov) – aj takáto reč má atribúty kreativity, hernosti, zábavnosti, žiaľ, pomenúvané výseky reality či ich prvky sú neatraktívne a spoločensky nežiaduce.

Prototypickú časť slangu mladých so zreteľom na časovú ohraničenosť a dobovú aktuálnosť tvoria nielen nové jednotky, ktorých vznik motivovala potreba pomenovať novovzniknuté mimojazykové javy, ale aj slangizmy, ktoré tvoria jadro aktívnej „slangovej“ zásoby mladých relatívne dlhé obdobie a sú „dedičstvom“ po staršej generácii.

Z mimojazykového hľadiska vzdelávacie inštitúcie podliehajú slabším progresívnym tlakom a v porovnaní s predprevratovým obdobím si zachovali relatívne stabilný, nezmenený charakter. Pravdepodobne aj z tohto dôvodu mnohé prostriedky reči mladých vzťahujúce sa na označenie školských priestorov, pedagógov, vyučovacích predmetov či známkov sú aktuálne a frekventované kontinuálne. Na *zéedeeskách* (základných školách), *gymloch* (gymnáziách) stále učia *učky*, *profky* a *profáci* (učiteľky, profesorky a profesori na stredných školách), v rozvrhoch majú školopovinné deti aj naďalej *matíku*, *slovinu/sloninu/slaninu*, *litíku*, *telesnú/telák*, *zemák*, *deják*, *prďák*, *neminu* a *anglínu* (vyučovacie predmety matematika, slovenský jazyk, literárna výchova, telesná výchova, zemepis, dejepis, prírodopis, nemecký jazyk, anglický jazyk) a v rámci *fyzy* (fyziky) a *bioly* (biológie) musia absolvovať *labáky* a *coiká* (praktické cvičenia v laboratóriách). Za svoje výkony počas *vyučka* (vyučovania) môžu dostať *dojcec*, *trojec*, *štyrec*, *gulu/gulu/baňu/basu* (známky 2, 3, 4, 5). Medzi spolužiakmi sa stále nájdu *šprti*, *bifľoši*, *kockáci/kocky* (inteligentní ľudia, ktorí sa veľa učia a veľa vedia, zvyčajne k nim práve preto vrstovníci pristupujú s antipatiou), aj takí, ktorí radi *blícujú* (svojvoľne vymeškávajú vyučovanie, teda chodia „poza školu“).

Tendencie mládeže rozšíriť túto vrstvu slov o nové „neošúchané“ a „originálne“ pomenovania nie sú neobvyklé. Pedagóg v triede robí *prievan* alebo *záťah* (skúša) a neraz môže *vymáknúť* či *trafiť* (vyvolať k odpovedi) *vymletého*, *vypatlaného* alebo *vytretého* študenta (nenaučeného, nepripraveného). Ten si zvyčajne ani *neškrtnie*, pretože nie je schopný nič múdre *zadreť* ani *zapotiť* (povedať), a za svoj výkon zvyčajne *schytá šajbu*, *delo*, *plný zásah*, *proste to pohnojí* (dostane päťku) a je v *P-čku*. Jeho rovesníci ho potom môžu vnímať ako *retarda*, *trotla*, *tupela*, *vymletú botu* či *lúz(e)ra* (hlupáka). Ak má však dotýčny *lucky* a *ide mu karta* (má šťastie), môže z celého *duelu* (skúšania) vyviaznuť ako *winner* (vítaz) a *mať to za plný počet* (dostane známku 1).

Novovzniknuté slová zvyčajne spolu so všeobecne ustálenými slangizmami vytvárajú synonymické rady ako isté potenciálne zásobárne

vo vedomí príslušníkov mládežníckych komunít a preferencia konkrétneho výrazu v reči je spravidla delimitovaná aktuálnym kontextom, presnejšie komunikačnou situáciou, regiónom, prostredím konkrétnej triedy alebo školy.

Okrem slangových výrazov súvisiacich so školským (čiže pre mládež „pracovným“) prostredím dotvára reprezentatívnu časť semivariety slangu v reči súčasnej mládeže aj oblasť stravovania. Rovnako ako pred dvadsiatimi rokmi, aj dnes mládež pri svojich *stretkách* (stretnutiach) v *reštičkách* (reštauráciách) alebo na *diskách* (diskotékach) pije *kofču* (kofolu, t.j. nealkoholický nápoj, ktorý už pred 50 rokmi vznikol ako domáca náhrada zahraničných sladených limonád s obsahom kofeínu), *pivočo*, *pivečko* (pivo) i *čapák* (čapované pivo). Veľkej obľube sa aj naďalej tešia *žuoky* i *žuoviny* (žuvačky). Sieť v minulosti obľúbených *bufáčov na stojáka* (bufety, v ktorých sa jedlo konzumovalo postojácky) rozšírili v rámci globalizácie spôsobu života inonárodné gastronomické importy – americké *fastfoody* (zariadenia rýchleho občerstvenia), konkrétne najmä *mekáče*, *emcéčka* (sieť reštaurácií McDonald's) a *kaefcéčka* (sieť reštaurácií KFC), ktoré svojim zákazníkom ponúkajú široké spektrum *burgerov* (teplých zemi s náplňou), z ktorých najobľúbenejšie sú najmä *hambáče* (hamburger – teplý obložený sendvič s mletým hovädzím mäsom), prípadne ich obmena *ričáky* (richman – bageta plnená syrom, šunkou, zeleninou a dressingom). Milovníci talianskej kuchyne s obľubou navštevujú *picérky* (pizzerie). Bary a *puby*, ktoré ponúkajú rôznorodé *alko*, *nealko* i *hot drinky* (alkoholické, nealkoholické a horúce nápoje), sú obľúbeným miestom pre *žúrky* (bujaré oslavy a večierky). Kým ku klasickým preferenciám rodičov dnešnej mládeže patrili pred 2 – 3 desaťročiami väčšími lokálne typické nápoje, a to spomínaná nealkoholická *kofča* či alkoholické *dva deci červeného* (vína) *s kolou*, prípadne pánsky variant *čapák so zápražkou* (čapované pivo s rumom), dnes mladí nevylučujú zo záberu ani „internacionálne“ miešané kokteily, *milkšejky s toppingom* (sladké mliečne koktejly s tekutou polevou), či zahraničné značky minerálok ako *matonky* alebo *evianky* (minerálne vody zn. Mattoni a Evian). Je už len na hostoch občerstvovacích zariadení, či svojím výberom budú podporovať národné gastronomické „ikony“, alebo sa priklonia k svetovým trendom. Ponuka je „nadnárodná“, návyky konzumentov sa jej prirodzene prispôbujú, pričom osobitne vnímavo ich mentálne spracúvajú a následne často aj verbálne pretvárajú práve mladí.

Neodmysliteľnou súčasťou konceptu kultúry mládeže sú trendové *handry* (oblečenie). *Dvojradáky* (pánske a dámske saká s masívnymi vypchávkami na ramenách a so zapínaním na dva rady gombíkov), *klipsy* (náušnice pestrých farieb, ktoré sa pripínali priamo na ušný lalôčik), *tupirák* (hrebeň so široko rozostúpenými zubami, ktorý ženy používali na vytvorenie objemného účesu), *mulet* („dvojfázový“ pánsky účes, kde vlasy na čele

a vrchu hlavy boli krátke, vzadu naopak dlhé), čiže „módne vychytávky“ spred asi dvadsiatich rokov stoja mimo jadra prototypickej časti slangu dnešných mladých. Samotné dobovo módne reálie sa totiž ocitajú v pozícii historických entít a ich lexikálne označenia v pozícii historizmov.

Lahká dostupnosť nového kozmetického a módného tovaru, jeho variabilnosť i neustála premenlivosť kvantifikuje slangové výrazy v reči dnešných mladých. Rovnako tiež môžeme postrehnúť trend opätovnej aktualizácie („revitalizácie“) pred časom na perifériu odsunutých výrazov, ktoré sa pod vplyvom nových módných inšpirácií znovu oživujú. Dievčatá opäť rady nosia *štucky a štucne* (úpletové návlky na členky a lýtka), *mrkváče* (nohavice, ktoré boli strihovo riešené tak, že siahali vysoko do pásu, na bokoch a stehnách boli širšie a smerom k členkom sa zužovali), *plesňáče* (nohavice, v súčasnosti najmä džínsy s jednou dominantnou podkladovou farbou, ktorá je nesystematicky rozrušovaná bielymi fľakmi, čím sa docieľuje „plesnivý“ efekt).

V duchu „diktátu módy“ mnohé slangizmy nadobúdajú interslangovú povahu. Prenikli z primárnej, úzko ohraničenej záujmovej, profesijnej alebo alternatívnej sféry do širšieho povedomia mladých ľudí a ich „nadužívaním“ v komunikácii sa neraz zotiera aj ich pôvodná príslušnosť ku konkrétnej vyhranenej sociálnej skupine. *Maskáče* už nie sú iba výsostne vojenskou uniformou z hrubej látky so špecifickým vzorom a typickou zeleno-hnedou farebnou kombináciou. V súčasnosti sú maskáče dostupné aj bežnému užívateľovi, pre ktorého sa vyrábajú so značne rozšírenou škálou farebných kombinácií, strihov a materiálov. Podobne aj *číňany* (pováčšine látkové nízke topánky s gumenou špičkou, najčastejšie v čierno-bielej farebnej kombinácii) už nie sú iba súčasťou oblečenia prívržencov subkultúry punk, ale sú dnes medzi mladými značne obľúbené ako pohodlná (športová) obuv.

Najmarkantnejšie kvantitatívne i kvalitatívne zmeny s prihliadnutím na etnokultúrny rozmer mladých Slovákov nastali v oblasti techniky a internetu (počítačov). V súčasnosti každý mladý človek ovláda základne funkcie *kompu* (počítača) alebo *notasu* (notebooku), vie sa *lognúť na net* (pripojiť sa k internetu) a podľa potreby *gejmiť erpégéčka* (hrať internetové hry označované ako RPG – role playing game), *skypovať*, *facebookovať*/*fejsbúkovať* alebo *googliť* (využívať programy skype, facebook, google), prípadne si niečo *loudnúť* (okopírovať, „stiahnuť“ si niečo z internetu). Vo virtuálnom svete je mnoho *adminov* (administrátorov četovacích fór), *skillerov* (úspešných počítačových hráčov), *lám* (z angl. *lame* – hanlivé označenie pre nováčika, začiatočníka) a *taggerov* (ľudia, ktorí v rámci internetovej aplikácie Facebook s obľubou označia buď seba alebo svojich priateľov na zverejnených fotkách).

Viacere slangizmy sa pod vplyvom technického vývoja pasivizovali v podobe historizmov, pretože skutočnosti, na ktoré sa pomenovania

vzťahovali, sú súčasnej mládeži neznáme. Zrejme máloktorý mladý človek by dnes vedel, na čo slúžil *magič/magneták* (prehrávač magnetofónových pásov; magnetofón), *kazeták* (prehrávač audiokaziet), čo sú to *diáky* (diapozitívy), prípadne už aj *walkman* a *diskman* (prenosné prehrávače audiokaziet a cédečiek).

Tlak kultúry západného pôvodu sa prostredníctvom internetu a masových médií rýchlo šíri a prináša mladým Slovákom mnohé impulzy, ktoré profilujú ich aktuálne záujmy, hodnoty a medziľudské vzťahy. Angličtina sa stáva univerzálnym jazykom, ktorého ovládanie umožňuje rýchle zorientovanie sa v novoprenikajúcich podnetoch.

Pestrosť záľub mládeže reprezentujú užšie ohraničené skupiny *skejťákov* (jazdcov na skejtbordoch.), *writerov* a *grafiťákov* (pouličných „maliarov“ graffiti), *hoperov* (tanečníkov hip-hopu), *bajkerov* (jazdcov na bicykloch), *snowboardákov* (milovníkov snowboardingu).

Mladý človek si na prahu svojej dospelosti začína uvedomovať sám seba a prirodzene sa snaží odlišiť od staršej generácie. Svoju odlišnosť môže primárne deklarovať neverbálne (konaním, ktoré zodpovedá jeho sociálnemu zaradeniu) a sekundárne aj verbálne (jazykovým uchopovaním mimojazykovej reality). Generácia dnešných štyridsiatnikov v *sámoškách* (samoobľuhách) platila *pengami*, *fukmi*, *prachmi* alebo *prašul(k)ami* (peniazmi) a vozili sa na *velocipéde*, *cajgli*, *bicáku*, prípadne *kole* (bicykli). Dnešná mládež jazdí výhradne na *bajkoch* a v *hypáchoch*, *obchodákoch*, *šopoch*, *šopingcentrách* a *šopingbúdach* míňa *many*, *keše*, *love* (peniaze) alebo *éčka* (eurá). Pre každého mladého človeka bolo vždy dôležité mať dostatok dobrých *kamošov*, dnes prípadne aj *bestfriendov* a *bestfriendky*. Mladým slečnám už nestačí byť len peknou *kočkou*, omnoho žiaducejšie je vyzeráť ako *coolová sexi cica*, *čaj(k)a* alebo *kobra*, ktorá vie, čo je *in*. Pre chlapcov nie je príťažlivé pôsobiť iba dojemom obyčajného *sympatáka*, túžia vystupovať ako *džoukeri/joukeri* (vtipní, uvoľnení ľudia), prípadne ako *namakanci* a *nabúchanci* (svalovci) a získať si tak *tučný rešpekt* medzi svojimi *fellaž* (kamošmi). Dávajú si však pozor, aby nevyzerali ako *metroši* (metrosexuáli – muži, ktorí prehnane dbajú o svoj zovňajšok) a neboli svojím okolím považovaní za *buzny* a *bukvice* (homosexuálov).

Ako sme vyššie naznačili, za zmienku stoja iste aj subkultúry dominantnej štandardnej kultúry, povedzme *skauti*, príslušníci hnutia *skauting*. Z hľadiska personálnej hierarchie príslušníkov sú medzi skautmi *vlčatá/včielky* (skauti vo veku do 10 rokov), *roveri* (vo veku 15 – 20 rokov) či *oldskauti* (nad 20 rokov). K ich aktivitám patria rôzne druhy schôdzok či hier: napríklad *dumky* (diskusné stretnutie skautov), *družinooky* či *oddieľooky* (stretnutia družín či celých oddielov s účelom vykonávať skautské aktivity), *bojovky* (bojové hry), *gumkostrely* (hry v lese s ručne vyrobenou zbraňou, ktorá vystreľuje gumky) a pod. K materiálnej výbave skautov patrí napríklad *cancák* či

latrínoovník (zápisníky – prvý je osobným diárom či pamätníkom, druhý je spoločne prístupný na prírodnej toalete – latríne a skauti doň vpisujú rôzne nápady, úvahy). Skauti sa aj vedia zabávať, organizujú *mecheche* (zábavy) či *pupy* (pudingové párty). Reč takejto subkultúry sa javí ako stabilnejšia než bežná reč mladých, je nadčasová, pravda, svet komunikantov je uzavretý a pre nezasvätené okolie „neskautov“ je takáto reč plná nezrozumiteľných výrazov (nezávisle od toho, či by boli nové alebo staré).

Nazrime ilustračne aj do sveta alternatívnych kultúr. Alternatívy majú azda viditeľnejšie podobu módnych vĺn, ktoré majú spravidla internacionálny či interkultúrny rozsah, pravda, časovo nemajú takú veľkú perspektívu na revitalizáciu ako koncepty bežného každodenného života (napríklad oblečenia či účesov), hoci aj tu azda možno hovoriť o graduálnej perspektíve časovej aktuálnosti. Spomeňme si napríklad vo svetovom rozsahu na *dandizmus* a reprezentáciu tejto alternatívy osobnosťami od A. Puškina, cez Ch. Baudelaira, k S. Dallimu či A. Warholovi. Tak už dnešnej mládeži bude menej blízka kultúra *hippies* či *beat generation* spred 50 – 60 rokov než, povedzme, *punk* 70. – 80. rokov minulého storočia, či ešte väčšmi dnes doznievajúci *cyberpunk*. Pre názornosť nazrime do reči *punkáčov*. Tá ukotvuje primárne označenia „odvetví“ punku (*alkopunk* – hudobný druh punku, ktorý je charakteristický tým, že sa v ňom spieva o alkohole; *alkopunk* poníma alkohol a stav mimo triezvosti ako uvoľnenie, odreagovanie, oddych a prehĺbenie emócie; *anarchopunk* – podľa neho význam majú alternatívne kultúry alebo kontrakultúry, ku ktorým patrí napr. vegetariánstvo alebo veganstvo a pod. Protestujú tým proti zažitému „byť len jedným zo stáda“; *kinderpunk* – názov dostal podľa nízkeho veku prívržencov, *antifa* – hnutie ľudí, ktorí sa snažia bojovať proti ultrapravicovým extrémistickým prívržencom, tzv. neonacistom a ľuďom, ktorí sa stotožňujú s myšlienkami nacistickej ideológie). Cez reč punku možno zobraziť tiež isté typické vonkajšie znaky príslušníkov tejto alternatívy, ako sú účesy *čiro* (účes s indiánskym „kohútom“, často pestro sfarbeným, uprostred hlavy po bokoch vyholenej, *hroty* či *bodliny* (účes zložený z niekoľkých pevných ostňov, ktoré sú vytvarované z vlasov a rozložené po celej hlave). Punkáčov reprezentujú aj typické doplnky k oblečeniu ako *zicherky* (zapínacie špendlíky, ktorými je posiaty povrch odevov) a *pyramídky* (kovové ozdoby, ktorými si punkáči vybíjajú oblečenie, napríklad bundy – tzv. *sidovky* či *kriváky*, náramky – tzv. *killery*, opasky a pod.). Ich typickou obuvou sú *čiňany* (opísané vyššie) alebo aj *steely* (celokožené vysoké topánky z lakovanej kože), na krku či tvári nosia *arafatku* (šatku arabského pôvodu), obnažené časti tela majú často potetované *kerkami*. Ide teda o kultúru, ktorá demonštruje svoju osobitosť vnútorne – názorovo, rovnako ako navonok – svojím *lookom* (vzhľadom).

Napokon načrtneme aj do súdka marginálnej kultúry narkomanov. Ich lexika už plnohodnotne prestupuje do argotu, utajovanej, kryptosémickej reči.

Pravda, pred okolitou spoločnosťou sa v tejto reči zastierajú označenia drog, ktorých užívanie je nezákonné. Len náznakovo si môžeme „skontrolovať“ našu komunikačnú kompetenciu tvárou v tvár s narkomanmi. „Milovníci“ marihuany majú iste vo svojom individuálnom registri frekventované výrazy ako *blunt*, *joint* či *prd* (marihuanové cigarety), *tráva*, *gandža* či *grass* (názvy marihuany), *bongo* (plastová fľaša upravená na fajčenie marihuany); „stúpenci“ pervitínu zasa iste poznajú výrazy ako *parno*, *perník*, *pedro*, *piko* (pervitín), iní poznajú najlepšie pole pomenovaní okolo kokaínu: *karol*, *koka*, *koks*, nuž a tí, čo „fčia na heroíne“, iste najradšej vyhľadávajú *herák*, *háčko* či *hero*. Pravda, zďaleko nejde o hrdinov, sú to problémoví *týpkovia* na okraji (a „na ťarchu“) spoločnosti, spoločnosťou hodnotení jednoznačne negatívne. Z jazykového hľadiska je ale ich lexika „zdravá“, signalizujúca univerzálnu mentálnu dispozíciu jej tvorcov siahnuť napríklad po hravých metaforách (porov. *perník*, *tráva*) či iných polysémantoch s efektom dvojzmyslu (*hero*), ekonomizujúcich pomenovaniach (*koka*, *háčko*), kryptosémických homonymných kreáciách (*karol*), to všetko pod pláštikom výrazovej ozvláštnenosti, expresívnosti.

Predchádzajúcimi riadkami sme sa snažili poodhaliť zahraničným slovakistom aktuálny výrazový aparát zo semivariety slangu slovenskej mládeže. Mladý človek je vnímavý, myšlienково pohotový, pružne reaguje na neustále vznikajúce kultúrne podnety a jeho verbálne vyjadrovanie sa neraz stáva jednak hravým potvrdením vlastného statusu v kolektíve rovesníkov, a jednak originálnym prejavom jeho kolektívnej identity a tendencie ku generačnému dištancu od starších. Uchopovaním časovej ukotvenosti slangu mládeže a zohľadňujúc intrakultúrnu i interkultúrnu adaptáciu mimojazykových podnetov, módných trendov a foriem správania mladých Slovákov v širšom kontexte domácich tradícií sme sa pokúsili prispieť k aktualizácii jazykového obrazu o ich kultúre a kultúrnosti⁵.

LITERATÚRA

- BOSÁK, Ján: *Dialekty a sociolekty*. In: *Studia Academica Slovaca* 25. Bratislava : Stimul, 1996, s. 25 – 30.
- BOSÁK, Ján: *Dynamika subštandardov*. In: *Studia Academica Slovaca* 34. Bratislava : Stimul, 2005, s. 21 – 28.
- GAŽOVÁ, Viera: *Aktuálnosť problematiky identity v súčasnej kulturologickej reflexii*. In: *Otázky žurnalistiky* 1. Bratislava : Slovak Academic Press, 1997, s. 13 – 18.
- GEERTZ, Clifford.: *Interpretace kultur*. Praha : Sociologické nakladatelství, 2000.
- HOCHÉL, Braňo: *Slang v národnom jazyku*. In: *Studia Academica Slovaca* 10. Red. J. Mistrík. Bratislava, 1981, s. 135 – 154.
- HOCHÉL, Braňo: *Slovník slovenského slangu*. Bratislava : Hevi 1993.
- HUBÁČEK, Jozef: *Funkce slangu v komunikaci*. In: *Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii*. Bratislava : Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, 1990, s. 114 – 120.

³ Príspevok vznikol v rámci grantového projektu VEGA 1/0658/08 Racionalita a iracionalita v štýle.

- MISTRÍK, Erich: *Kultúra a multikultúrna výchova*. Bratislava : Iris, 1999.
- MISTRÍK, Erich: *Dominanta a alternatíva*. In: *Súčasná subkultúra mládeže*. R. Džambazovič, R. Klobucký (eds.). Bratislava : Slovenská sociologická spoločnosť pri SAV, 1999, s. 4 – 7.
- ONDREJKOVIČ, Peter a kol.: *Sociálna patológia*. Bratislava : Veda, 2009, s. 66 – 79, s. 431 – 443.
- ORGOŇOVÁ, Oľga: *Linguokultúrní dimenzie slangu slovenskej mládeže 20 let po*. In: *Česko-slovenské kultúrní vzťahy po roce 1989 : návaznosť a zmena*. (v tlači)
- ORGOŇOVÁ, Oľga – SEDLÁČKOVÁ, Zuzana: *Coolový pokec o slangu teenagerov*. In: *Slovo – Toorba – Dynamickosť. Na počesť Kláry Buzássyovej*. Bratislava : Veda, 2009, s. 151 – 162.
- PAVELKA, Jiří: *Hry postmoderny a teorie kultury*. In: *Hra, věda a filosofie*. Praha : Filosofia 2006, s. 79 – 88.
- SEDLÁČKOVÁ, Zuzana: *Slang tínedžerov*. Nepublikovaná diplomová práca. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2008.
- VRHEL, František: *Základy etnolinguistiky*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství 1981.

SUMMARY

Ethnocultural Foundation of the Language of Slovak Youth

The goal of the paper is to draw an outline of ethnocultural foundation of the language of Slovak youth. We primarily focus on the lexical apparatus present in spontaneous and unofficial speech. The object of our language research are those forms of slang that reflect the representative domains of the culture of the contemporary youth (especially the sphere of school communication, music, fashion, sports, the Internet and computers, entertainment, film production and literature). Interpretation of slang units, which is applied in the paper, comes from the presentation of nowadays culture and values of Slovak youth on the background of similarities and differences found by comparing the contemporary slang with the slang of older generations. Besides the intracultural and intralingual dynamics of Slovak society we also state the strengthening of integration (globalization) tendencies on the intercultural level. To present a more complex picture of the issue we also reached outside of the dominant youth culture. We used a sample of illustrational language units to demonstrate slangs in the differentiated youth society (different interests, ideas, lifestyles) – the subculture of scouts, alternative punk culture and marginal culture of young drug addicts. The social status of the groups of young people, their position in the center of dominant culture or on the periphery of marginal culture does not predetermine the cognitive and language value of the slangs they use. Even the language of the young “losers” is a proof of natural mental ability of its creators to fulfill the communication need by applying the same tools of language creativity, playfulness, fun and self-irony etc. like the language of the “winners” from the center of dominant culture.

Jedna etapa v spoločných dejinách dvoch etníc.

Reflexia etnokultúrnych a sociálnych kontextov reemigrácie Slovákov z Maďarska uskutočnenej pred šiestimi desaťročiami

Motto:

Na cestu

*Od severu premilú
zvest' nám vietor prináša,
že nás domov lásky zvonom
volá drahá mať naša.
Dost' už pre nás krvácala,
kým sme my tu hynuli,
dnes ten odkaz nám zaslala,
by sme sa privinuli.*

Štefan Hudák, Pitvaroš (1945)

Spolunažívanie dvoch historicky a geograficky, už od 9. storočia nielen tesne povedľa seba existujúcich, hospodársky a sociálne kooperujúcich ale neskôr i rodinnými zväzkami spätých etníc, trvá viac ako tisícročie. Od čias svojho prvého kontaktu, keď u starých Maďarov dozrelo rozhodnutie ukončiť dlhú púť a nájsť nový domov v lone slovanského osídlenia v Karpatskej kotline, zdieľali tieto dve etniká, spolu s ďalšími, ktoré sa tu usadili, spoločné i autonómne osudy, dlhodobo v spoločnom mocenskom, neskôr každé i vo vlastnom štátnom útvere. Jednotlivé etapy historickej reality koexistencie a jednotlivých podôb vzájomných kontaktov týchto etníc sú v početných prácach historikov detailne spracované. Z jednej i druhej strany so snahou o objektivizáciu, často však i kontroverzne interpretované a v posledných desaťročia „svojsky“, nadmieru prevažne politicky reflektované.

Podľa údajov z roku 1945 žilo za hranicami Československej republiky viac ako dva milióny osôb, ktoré sa hlásili k českej a slovenskej národnosti. Okrem zámoria – predovšetkým USA – žili početné skupiny Slovákov a Čechov na územiach, ktoré boli súčasťou habsburskej monarchie, menší počet Slovákov žil v Bulharsku (asi 2000). Najväčšie a najpočetnejšie komunity Slovákov žili na území dnešného Maďarska (476 tisíc). Z hľadiska ich etnickej a jazykovej príslušnosti predstavovali v tom čase takmer všade

homogénne spoločenstvá, rozsídlené predovšetkým v zadunajskej časti Maďarska a na juhu v oblasti Dolnej zeme. Osud a existencia slovenských komunít na týchto územiach boli spojené s masovou migráciou obyvateľstva po tureckej expanzii smerujúcou zo severných stolíc horného Uhorska na juh. Uskutočňovali sa v niekoľkých etapách od začiatku 18. storočia. Dôležitým podnetom k migrácii boli hospodársko-sociálne príčiny vyvolávajúce odchod predovšetkým agrárne orientovaného obyvateľstva zo severných Uhorska, z pôdne a klimaticky nežičlivých podmienok pre poľnohospodársku výrobu. Vystaľovalci sa zoskupovali aj z majetkovo a sociálne zreteľne oslabených vrstiev obyvateľstva, v dôsledku existujúceho dedičského práva spôsobujúceho neustále rozdrobovanie poľnohospodárskej pôdy, čo redukovalo dostatočné zdroje na obživu. Cieľom odchodu z pôvodných sídel bola perspektíva zlepšenia, ponúkajúca sa síce na nekultivovanej, ale úrodnej pôde, ktorú kolonizátori prideliť mohli migrantom na zúrodňovanie a hospodárenie pri odpustení daní. Napriek tomu, že prevažná časť prichádzajúcich vystaľovalcov sa zoskupovala z roľníckej vrstvy, čím si neskôr v literatúre vyslúžila výstižnú charakteristiku „sedliacky svet „ (Botík, 1995, 432), vystaľovalcov charakterizovali aj neroľnícke zamestnania, napríklad kvalifikovaní priemyselní a lesní robotníci (v sklárskych a železiarskych hutách), ako aj zruční špecializovaní výrobcovia (vápenkári, výrobcovia dreveného uhlia). V priebehu 19. storočia, v čase „štartujúcej“ industrializácie, narastala aj vrstva robotníkov a baníkov (najmä v okolí Budapešti), ktorí pracovali v náleziskách uhlia, kameňolomoch (severné Maďarsko Tatabánya a okolité obce).

Nemenej rozhodujúcim faktorom, prispievajúcim k masovému charakteru vystaľovalectva z jednotlivých stolíc Slovenska, bola okrem sociálnej motivácie aj silnejšia protireformácia, ktorá zvýšila záujem o odchod veriacich evanjelikov augsburského vyznania s perspektívou slobodnej realizácie ich konfesionalnej orientácie (Gyivicsán, 1993, 51). Bol to jeden z dôvodov, že slovenské osídlenie – najmä na Dolnej zemi – predstavovali takmer napospol evanjelické komunity. Viditeľným dôkazom tejto skutočnosti je aj najväčší evanjelický chrám situovaný v srdci tohto osídlenia – v Békešskej Čabe. V jednotlivých vystaľovateľských etapách však odišli aj veriaci iných konfesií (katolíci osídlení v pohorí Pilis, v severnej časti Peštianskej, Hevešskej a Boršodskej župy, gréckokatolíci, ktorí sa usadili najmä v obciach ležiacich na severovýchode dnešného Maďarska).

Komunity osídlené Slováckmi v Maďarsku sa neodlišovali len vierovyznaním, ale aj jazykom a kultúrou, ktorá niesla znaky regiónov, z ktorých prichádzali. Viaceré prvky svedčiacie o autochtonnosti nárečí v jazykovom prejave sa u príslušníkov slovenskej menšiny v Maďarsku uchovali po stáročia. Spôsobila to skutočnosť, že vo vzájomnej komunikácii prevládala nie spisovný (slovenský) jazyk, ale nárečie. Len časť Slovákov prichádzala

do kontaktu so spisovným jazykom, napr. učitelia, duchovní. V jednotlivých oblastiach osídlených Slovákmi boli zastúpené nárečia patriace k trom hlavným skupinám: k západo-, stredo- a východoslovenskému nárečiu.

Vzhľadom na to, že v období usádzania sa Slovákov v Maďarsku sa stretávali prisťahovalci z rôznych oblastí Slovenska – hovoriaci odlišnými nárečiami podľa miesta svojho pôvodu – dochádzalo často k vyrovnávaniu, resp. splývaniu nárečí.

V procese jazykovej konvergenencie zohrávalo významnú úlohu aj vierovyznanie prisťahovalcov. Ako najsilnejší činiteľ jazykového vyrovnávania sa ukázala príslušnosť k evanjelickej cirkvi augsburského vyznania (a jej bohoslužobnému jazyku), upevňujúca vzájomné spoločenské kontakty bez ohľadu na rozdiely v nárečí (Štolc, 1971, 54 – 71). Na osobitú jazykovú formu komunikácie vplývala nielen diverzita nárečí, ktoré si prisťahovalci priniesli ako súčasť kultúrnej výbavy, ale do veľkej miery kontakt s inými jazykmi: okrem majoritného maďarského jazyka aj kontakt s inoetnickým chorvátskym, nemeckým (ale aj ďalším) jazykom prostredníctvom osídlencov prichádzajúcich na územie Maďarska v tomto období. Poukazuje na to slovná zásoba, v prevzatých pomenovaniach reálií, ktoré slovenskí prisťahovalci v pôvodnej vlasti nepoznali. O fixácii mnohých takýchto slov v jazyku Slovákov žijúcich viac ako 250 rokov v Maďarsku svedčia výskumy a ich výsledky publikované v druhej polovici 20. storočia. Ako príklad poslužia: *vágo* – sekáč na vytiňanie kukuričných bylí, *taňáš* – osoba v námezdnom pomere na filiálnom hospodárstve nazývanom *taňa* alebo *sálaš*, *súňoghálov* – posteľ s baldachýnom (sieťkou) proti komárom, príbuzenské termíny – *andíka*, *apóš*, *mamóška* (Botík, 1980, 226).

Tento osobitý vývoj jazyka ovplyvnil nielen kontakt s novými reáliami, ale aj izolácia od noriem a vývinu spisovného jazyka v „materskej“ krajine, keďže nejestvovali spoločenské, príbuzenské a teda ani jazykové kontakty s rodným krajom. Vyústilo to v absenciu znalostí názvov nových reálií v slovenskom jazyku (Botík, 1980, 226). Určitý podiel na „konzervácii“ archaizmov v jazyku príslušníkov slovenských komunít spôsobila aj absencia slovenského jazyka pri výchove detí a školskej mládeže, ktorá prebiehala v slovenčine (nárečia) len v rámci rodinných, príbuzenských a susedských vzťahov. Napriek existencii Slovenského gymnázia v Békésskej Čabe a v Budapešti prebiehalo vzdelávanie v maďarskom jazyku. Situácia sa v neprospech slovenského jazyka zhoršila po prijatí zákona grófa Aponyiho, ktorý presadzoval maďarský jazyk vo vzdelávaní.

Každodenný život príslušníkov slovenských komunít v Maďarsku sa od čias ich osídlenia prispôboval podmienkam prostredia, kultúry a spoločenského usporiadania, v ktorom žili. Pôvodne etnický a konfesijný endogamný spoločenský život síce prispieval k uchovávaniu prejavov tradičnej kultúry spoločnosti v mnohých prevažne Slováckymi osídlených lokalitách

(Békéšská Čaba, Tótkomlóš, Poľný Berinčok, Bánhida, Sarvaš a ďalšie). Na strane druhej sa však prejavoval aj dlhodobý kontakt s majoritným spoločenstvom, ktorý viedol k preberaniu mnohých kultúrnych javov. Tento proces bol obojstranný. Prispievala k tomu aj skutočnosť, že v tomto priestore žijúce etnické spoločenstvá sa otvárali vzájomným kontaktom prejavujúcim sa i uzatváraním zmiešaných manželstiev. Do určitej miery prispievala k tomu i pracovná migrácia súvisiaca s hľadaním príležitostí mimo agrárnej sféry.

V našom príspevku chceme venovať pozornosť jednej z etáp spoločných dejín Slovákov a Maďarov, ktorá sa odohrala tesne po druhej svetovej vojne, keď po rozpade rakúsko-uhorskej monarchie v roku 1918 a po vytýčení štátnych hraníc žila už časť príslušníkov maďarského etnika v bývalom Československu. Výsledok ukončenia 2. svetovej vojny, ktorý rozhodnutiami v Jalte a Postupimi rozhodol o novom geopolitickom rozčlenení Európy, vrátane štátov víťazných mocností a porazených, otvoril aj nové otázky v nazeraní na národnostné usporiadanie v jednotlivých štátoch. Pri riešení týchto otázok boli predstreté viaceré návrhy, medzi ktorými sa vyslovila aj myšlienka „zjednodušenia“ národnostných štruktúr viacerých štátov, či vytvorenia národne kompaktných štátov. Ako argument vystupovala do popredia snaha – najmä veľmocí – redukovať možné rozdrúchovanie národnostných konfliktov a ich zneužitie na nepriateľstvo medzi štátmi (Kořalková, 1986, 165). K tomuto názoru sa prikláňala aj exilová československá vláda v Londýne, ktorej orientácia v týchto otázkach našla naplnenie v apríli 1945, krátko po prijatí vládneho programu v Košiciach, svoje naplnenie. V historických dokumentoch boli formulované ako „*snaha o otvorenie dverí i všetkým Čechom a Slovákom, ktorí žijú roztrúsení v zahraničí*“, ako aj „*snaha budovať štát Čechov a Slovákov*“.

Vo vzťahu k uskutočneniu týchto myšlienok sa vláda mohla opierať o dávnejšie snahy príslušníkov slovenskej menšiny v Maďarsku, a to už v r.1928, ktoré našli podporu Československého úradu zahraničného (Kořalková, 1986, 164). Tieto ašpirácie sledovali neskôr aj skupiny Slovákov, menovite organizované v Antifašistickom Zväze Slovanov, ktoré argumentovali a prejavili vôľu návratu do „materskej krajiny“. Za týmto cieľom už v roku 1943, a neskôr aj v lete 1945, navštívila delegácia Slovákov a ich zástupcov z Maďarska, Rumunska a Juhoslávie Slovensko. Svoje požiadavky odovzdali sformulované prezidentovi republiky, vláde a Ministerstvu zahraničných vecí (Vrablic, 1994, 278). Skutočné naplnenie týchto snáh sa stalo skutočnosťou až v neskorších generáciách potomkov niekdajších vystaňovalcov.

Kým sa mohlo prikrčiť ku krokom, ktoré umožnili splnenie požiadaviek k presídleniu po ukončení 2. svetovej vojny, nastali v európskom priestore migračné pohyby miliónov ľudí, ktorí (väčšinou na základe nedobrovoľného

rozhodnutia) opúšťali svoje pôvodné sídla. Bol to odsun Nemcov zo štátov strednej Európy: Poľsko, Československo a Maďarsko (v rokoch 1945 – 47), ktorý sa opieral o závery o Postupimskej konferencii víťazných mocností. Tieto politické rozhodnutia mali za následok i zmenu hraníc na západe Poľska na líniu riek Odra a Nisa, ako aj realizáciu národnostného princípu a uzatvorenie československo – sovietskej dohody a pripojenie Zakarpatskej Ukrajiny k Ukrajinskej SSR.

Vo vzťahu k nášmu územiu patrilo k masovému presunu obyvateľov nielen riešenie vysídlenia Nemcov z oblasti Sudet a Karpát bezprostredne po 2. sv. vojne, ale aj príprava a realizácia vysťahovania Maďarov z Československa, ktoré sa odvíjalo po vyhlásení Košického vládneho programu v súčinnosti s nadobudnutím platnosti dekrétov prezidenta Beneša. Tento proces bol podriadený priebehom zložitých a špeciálne formulovaných bilaterálnych politických rozhodnutí, pričom do jednaní bola inkorporovaná hlavná otázka vysídlenia Maďarov z Československa a presídlenie Slovákov žijúcich v Maďarsku. Tento dokument, podpísaný v apríli roku 1946 medzi Československom a Maďarskom, známym v historiografii i politických dejinách pod názvom *Dohoda o výmene obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom*, si vo viacerých otázkach kládol aj naplnenie dohodnutých podmienok reciprocity. A to tak s ohľadom k počtu osôb na výmene zúčastneného obyvateľstva, ale i v otázke dodržania majetkovej reciprocity. Na tieto princípy dohliadala, a presídľovanie riadila, oboma štátmi menovaná presídľovacia komisia, úradujúca vo viacerých centrálnych lokalitách, na okolí ktorých sa presídľovanie uskutočňovalo. Vlastné uskutočnenie a naplnenie týchto rozhodnutí o presídlení sa odvíjalo v období rokov 1946 – 48.

V tejto udalosti, a jej právnom ukotvení, je obsiahnutá jedna zo zložitých etáp v novodobom vzťahu a koexistencii dvoch etníc, viac ako polstoročie raz intenzívnejšie, inokedy menej. Napriek deklarovanému dodržiavaniu reciprocity sa hneď na úvod dostala do popredia otázka, ktorú vtedy – a pretrvávajúca to do až do súčasnosti – pociťovali účastníci realizácie presídľovania na strane Maďarska, ale aj Maďari žijúci v Československu. Mnohí nahlas vyjadrovali nesúhlas a poukazovali najmä na nesúlad v otázke dobrovoľnosti k opusteniu svojich trvalých sídel. Dôvod spočíval v skutočnosti, že Slováci rozhodnutí využiť ponúkajúcu sa možnosť k presídleniu do Československa mali možnosť realizovať svoj trvalý odchod na základe slobodného rozhodnutia. Podmienky, ponuky a perspektívy budúcej existencie po presídlení boli kolportované prostredníctvom masívnej agitácie v prostredí obývanom Slováckmi v Maďarsku, ktorá sa niesla pod heslom „*Mat' slovenská Vás volá, vráťte sa!*“. Agitačná kampaň sa uskutočňovala v priebehu niekoľkých týždňov priamo, čo znamenalo osobnú účasť politických, kultúrnych a na začiatku

i významných predstaviteľov najmä evanjelickej cirkvi, ktorá však, sledujúc priebeh kampane, v závere utlmila svoju účasť kvôli výhradám k priebehu a spôsobu konania náboru. K týmto dištancujúcim sa postojom, ktoré boli publikované v súdobej tlači (noviny *Sloboda*, ktoré začali vychádzať v apríli 1946 ako hlavné médium myšlienky presídlenia), sa priklonila aj katolícka cirkev. Do kampane sa zapojili aj nástroje, ktoré propagovali ekonomické prednosti presídlenia: pracovné možnosti, lákavejšia tovarová ponuka, liečebné možnosti a rekreačné pobyty detí vo Vysokých Tatrách. Účinnosť tejto časti agitácie sa opierala, a to napriek povojnovým pomerom, o reálne priaznivejšie ekonomické podmienky v Československu.

Na strane druhej strane však pre príslušníkov maďarského etnika žijúceho v Československu (prevažne na celom južnom území Slovenska) neprichádzalo do úvahy vlastné rozhodnutie opustiť alebo neopustiť svoje sídla, ale bezodkladná príprava na odchod. Deklarovali to písomné, konkrétnym obyvateľom doručené, potvrdenia svedčiace o príkaze k vysídleniu. Aj z týchto dôvodov, ako aj z dôvodov pocitu určitého ohrozenia – nakoľko v týchto rozhodnutiach boli obsiahnuté dôvody súvisiace s politickou orientáciou, či príklonom niektorých Maďarov k obdobiu a ideám Horthyho režimu – mnohí utiekli z Českoslovenka (ich počet sa približoval k 20 – 30 tisícom obyvateľov).

A v tomto ohľade si dovoľíme preto konštatovať, že medzištátnymi bilaterálnymi dohodami deklarovaná reciprocita, a jej naplnenie, sa týkala uvedeného počtu na presídľovaní zúčastnených osôb a majetkového „vyrovnania“, ktoré boli podložené evidenciou a súpisov majetkových pomerov. Uvedený postup sa do veľkej miery líšil od spôsobu a praktík aplikovaných pri vysídlení Nemcov z viacerých krajín Európy po ukončení vojny, keď bolo opustenie Československa sprevádzané nielen určitou „živelnosťou“ pokiaľ sa týkalo časových relácií priebehu nútenej migrácie, tak aj absolútnej redukcie množstva vecí, ktoré si mohli jednotlivci odniesť.

Presídľovacie komisie zriadené na území Maďarska a Československa zodpovedali za realizáciu migrácie, za administratívne vykonávanie potrebných dokladov, ako aj za dopravu a rozmiestňovanie osôb v nových sídlach. Spôsob dopravy presídľencov sa riešil železničnou sieťou, ako aj výpomocou zo strany UNRA, ktorá v tomto čase pôsobila v tomto priestore. Napriek tomu, že presídľovanie prebiehalo vo viacerých etapách, jeho filozofia sa riadila nedochvíľnymi a nepremyslenými rozhodnutiami, prinášajúcimi jej účastníkom sťaženie a psychickú újmu sprevádzajúcu tento proces. Svedčia o tom konkrétne svedectvá zaznamenané etnologickým výskumom v rokoch 1991 – 1994 v okrese Nové Zámky a Komárno (Paríková, 2001). Žiada sa skonštatovať, že sa to týkalo oboch na presídlení zúčastnených etník. Azda najťažšie sa znášali chvíle, keď rodiny Slovákov dopravili do určeného bydliska, a tie v obydlí stretli pôvodnú

rodinu určenú na vysídlenie. Analogické stresové situácie prežívali rodiny obyvateľov maďarskej etnickej príslušnosti, ktorých dopravili do českého pohraničia do obydľí vysídlených Nemcov.

Tieto politicky motivované a riadené migrácie, upriamujúce pozornosť na riešenie etnickej homogenity určitého územia cez etnickú príslušnosť jej účastníkov, sa v mnohých ohľadoch minuli cieľu. Usmernené presídlenie obyvateľov deklarujúcich slovenskú etnickú príslušnosť z Maďarska, ktorým boli ich budúce sídla a obydlia uprázdňované po vysídlenom obyvateľstve maďarskej etnickej príslušnosti, prinieslo veľkú vlnu sklamaní, ale aj nenaplnenia cieľov, pre ktoré boli určené. Agitáciou prisľúbené presídlenie na Slovensko skončilo disperzným rozsidlením v lokalitách slovenského juhu s prevahou po maďarsky hovoriaceho obyvateľstva. K tomu prispievala i diverzita pôvodu slovenských osídlencov, ktorí často do jednej obce prichádzali z rôznych oblastí Maďarska, s odlišným stupňom znalosti slovenského jazyka, v prevahe nárečia, s odlišným kultúrnym vybavením. Paradoxne vyznieva i konštatovanie, že ich znalosť maďarského jazyka (v dôsledku organizácie národnostného školstva v Maďarsku) bola na lepšej úrovni. Napriek tomu, že ich odchod bol dobrovoľný, proces ich adaptácie a integrácie v novom „domove“ bol zdĺhavý a prinášal mnoho každodenných ťažkostí. Mnohí jedinci nezotrvali v tomto prostredí natrvalo a hľadali možnosti k odchodu. Tieto sa ponúkali s postupujúcou industrializáciou v novo budovaných priemyselných podnikoch, najskôr ako migrujúcej pracovnej sily, po čase sa však mnohí presídlili do miesta pracoviska. Tí, ktorí ostali, sa usilovali postupne o nadväzovanie sociálnej komunikácie s majoritným spoločenstvom. Tento proces prinášal mnohé napätia. Pri dlhodobom výskume v sledovaných obciach sme dospeli k zisteniam, že k dištanciám v sociálnych kontaktoch odlišná etnická príslušnosť spolužijúcich etník neprispievala v takej miere, ako sa predpokladalo. Analýzou zaznamenaných rozhovorov sa ukázalo, že intenzívnejšou mierou k určitému napätiu, či nedôvere, prispievala skutočnosť, že svoju „inakosť“ vnímali nie v etnickej rovine, ale predovšetkým v reflexii vyjadrenej opozitom „my“ – „cudzí“. Ako ukázali výskumy, prekážkou boli aj rozdiely v sociálnej a náboženskej príslušnosti, bez rozdielu na etnicitu. Vyplynulo to z rozhovorov generácie priamych účastníkov výmeny obyvateľstva, v ktorých sa aj po rokoch akcentovala skutočnosť narušenia rodinných a príbuzenských väzieb v dôsledku nedobrovoľného vysídlenia.

Závažnou mierou k prejavom dištancu prispeli aj opatrenia zo strany štátu (dočasná strata štátneho občianstva, proces reslovakizácie, ktorý však niektorým obyvateľom maďarskej národnosti umožnil zotrvanie v Československu, prerušenie výučby v maďarskom jazyku).

Nevysídlené spoločenstvo vnímalo občanov maďarskej etnickej príslušnosti v prvých rokoch ako „tých“, ktorí „žijú v domoch ich rodinných

príslušníkov, susedov a známych“. Avšak pocit „vytrhnutia“ rezonoval aj v naratívoch bývalých presídlencov, ktorí sa dobrovoľne presídlili.

Azda aj prekvapujúco vyznieva skutočnosť, že jednou z rovín, ktorá prispela k vzájomnému zblíženiu bola komunikácia prebiehajúca v oblasti hospodárenia, a to najmä zo strany prichádzajúcich z Maďarska, u ktorých absentovali skúsenosti s roľníckou prácou a pestovaním poľnohospodárskych plodín, pre ktoré boli v tejto oblasti nielen žičlivé podmienky. Bolo to spojené aj s pridelením poľnohospodárskej pôdy, ktorej výmera často presahovala rozsah pôdy v ich bývalých sídlach. Integrujúcu úlohu zohrala, paradoxne, aj kolektivizácia – zakladaním jednotných roľníckych družstiev začiatkom 50-tych rokov 20. storočia.

Ak sme v úvode príspevku sprostredkovali verše dolnozemskeho pismaka Š. Hudáka, reflektujúce možnosť presídlenia Slovákov v rokoch 1946 – 48 do Československa, žiada sa konštatovať, že v naratívoch generácie priamych účastníkov presídlenia frekventovalo neraz i sklamanie nad možnosťou dobrovoľného presídlenia sa do vlasti, do štátu „materského“ etnika.

Verejnosť, presídlení Slováci z Maďarska a nevysídlení príslušníci hlásiaci sa k maďarskému etniku, je svedkom jednej z etáp koexistencie Maďarov a Slovákov v konkrétnom priestore. Tí boli neraz pod drobnohľadom úprimného záujmu o ich každodennosť, nespočetnekrát z úprimného ale i partikulárneho záujmu politicky motivovaného. Stalo sa tak na pôde domácej (lokálnej) a konkrétne udalosti prerástli na pôdu európskej politiky. Stalo sa to pri výročiach spomínania na odchody a príchody, kedy sa nie vždy rešpektovala mienka tých, ktorých sa to dotýkalo, a tých, ktorí to prežili. Napriek tomu, že existuje fórum, kde zdieľame výsledky bádania, prívítame, aby získané poznatky inšpirovali aj spoločenskú prax.

Výstižne to vyjadruje priama výpoveď manželov presídlených v Hurbanove z oblasti Tatabánye, narodených v roku 1923 a 1927:

„Víte my sme sa cítili ako takí presadenčky, jak taký stromček presadený a vyše 40 rokov sme tužili, aby sa to ujaló, aby sa to tak trochu popolávalo, na tak na to myslím, na tú slovenčinu a povedomí. Ale taško to bolo, bolo nás málo a boli sme všetci odíkanál. Ale kto sa nás pozerál a staral s tých, čo nás sem určili. Ani nevedeli už potom ako sme sa psychicky cítili, keď nás dali 48 slováckych rodín medzi 400 číslou dedinu maďarskú! Tak sme sa museli aj v něčom prispůsobit, ako sme mali žít? Len si na seba zvykat, a ešte aj zvykat aj na to, že nám v maďarskej slubovali íst medzi Slovákov... Držalo nás to, že sme boli nékerí príbužní, aj keď len další len... Velmi, ale velmi škoda, že to nedokončil ten doktor Okáli. Keby to tak šlo, jak to on robil, v tej línii, bolo by to inak dopadlo“

Určitú úlohu zohrávajú aj podnety „zvonka“, mnohokrát vsaj nie v ždy v pozitívnom ohľade ovplyvňujúce percepciu vlastnej skúsenosti jednotlivca.

A práve preto i niektoré formulácie priamych účastníkov – reemigrantov z Maďarska s starousadlíkov svojím obsahom nástoľivo oddeľujú sféru politického hodnotenia od skutočných vzťahov medzi obyčajnými ľuďmi, ktorí reálny obraz a podobu spoluzitia poznajú len sami.

LITERATÚRA

- BOTÍK, Ján: *Ľudová kultúra dolnozemských Slovákov a ich etnický vývin*. In: *Slováci vo svete. 1.* Red. J. Sirácky. Bratislava : Osveta, 1980, s.231 – 270.
- BOTÍK, Ján: *Etnokultúrne procesy v podmienkach etnického rozdelenia*. Slovenský národopis, 42, 4, 1995, 431 – 445.
- GYIVICSÁN, Anna.: *Anyanyelo, kultúra, közösség. A magyarországi Szlovákok*. Budapest, 1993.
- KOŘALKOVÁ, Květa.: *Reemigrace krajanu jako součást migračních změn v Československu po druhé světové válce*. In: *Etnické procesy v pohraničí českých zemí po roce 1945* (Společnost a kultura zv. 2) Etnické procesy 3, Praha, 1986, s. 162 – 174.
- Národná obroda* 1946, 1, roč. II., 27. februára
- PARÍKOVÁ, Magdaléna: *Reemigrácia Slovákov z Maďarska v rokoch 1946*. Etnokultúrne a sociálne procesy. Bratislava : Stimul, 2001.
- Sloboda*. Mesačník Antifašistického Zväzu Slovanov, 1946.
- ŠTOLC, Jozef.: *Slovenské jazykové ostrovy na Dolnej zemi ako predmet jazykovedného výskumu*. In: *Slováci v zahraničí*. Martin : Matica slovenská, 37, 1971, s. 54 – 71.

SUMMARY

One Phase in the History of Two Ethnic Groups

Reflection of the Ethnocultural and Social Contexts of the Remigration of Slovaks from Hungary 60 Years Ago

The paper is based on the results of ethnological research in the villages of Southern Slovakia, which were affected by the post-war remigration of Slovaks from Hungary. Its object is to clarify the remigration process in the context of both ethnic group, Slovaks and Hungarians. The author analyzes the remains of historical literature and confronts the historical events with narrations of direct participants of the process (material from terrain research in the years 1991 – 1994), which was a result of the bilateral treaty – the Czechoslovak-Hungarian Agreement on Population Exchange“ (Budapest, February 27, 1946).

Trnava – významné stredisko domáceho i zahraničného obchodu v stredoveku

Trnava vznikla uprostred Trnavskej tabule, v plytkej doline potoka Trnávka. Úrodná pôda a výdatné miestne vodné zdroje (potoky Trnávka a Parná) tu vytvárali priaznivé prírodné podmienky pre osídlenie. Tento priestor bol kontinuálne osídľovaný najneskôr od neolitu a zrejme už v období praveku tadiaľto prechádzali aj významné diaľkové obchodné cesty.¹ Viaceré tieto komunikácie nestratili svoj význam ani v neskoršom období. Niekedy koncom 9. storočia v tejto lokalite už pravdepodobne existovala osada (či niekoľko osád), ktorá podliehala správe hradiska v neďalekom Majcichove.² V tomto priestore sa stretávali a križovali viaceré dôležité obchodné cesty: cesta od Bratislavy (resp. dunajského brodu), ktorá smerovala popod juhovýchodné svahy Malých Karpát hore Považím na sever Európy do Poľska³ (v Trnave z nej odbočovala cesta do Nitry) a najmä komunikácia, ktorá prechádzala cez Malé Karpaty na Moravu. Bolo to ideálne miesto na uskutočňovanie výmeny tovarov a preto tu vzniklo významné nadregionálne trhovisko. Trh sa pravdepodobne konal pri najvýznamnejšej miestnej osade, ktorá ležala na návrší okolo neskoršieho farského kostola.

Po príchode staromaďarských kmeňov zaniklo majcichovské hradisko a jeho správne a hospodárske funkcie potom prevzala trnavská osada. V novom štátnom útvare sa Trnava ocitla v tzv. *konfiniu*, pohraničnom pásme, ktoré chránilo Uhorsko pred vojenskými akciami českých panovníkov. Význam trnavskej osady ako strediska regionálneho i zahraničného obchodu vzrástol. Centrom osady boli svätyne sv. Juraja a zrejme aj sv. Michala a v blízkosti týchto kultových miest sa začali začiatkom 11. storočia konať pravidelné týždenné trhy.⁴ Trhovým dňom v Trnave bola sobota – pôvodný trhový deň – nedeľa (v maďarčine dodnes nazývaná *vasárnap*) sa v kresťanskom Uhorsku stal dňom pracovného pokoja a trhoviská sa začali potom nazývať podľa dňa konania sa trhu. Prenesenie trhu na sobotu navyše eliminovalo účasť židovských a izmaelitských kupcov a redukcia trhov umožnila panovníkovi lepšie ich kontrolovať a zabezpečovať účastníkom trhov ochranu.⁵

Tunajšia osada sa nazývala podľa potoka, ktorý ňou pretekal – Trnava, ale význam miestneho trhoviska sa prejavil aj zmenou pomenovania

¹ *Dejiny Trnavy*. Zostavili Jozef Šimončič a Jozef Watzka. Bratislava : Obzor, 1988, s. 23 - 24.

² Tamže, s. 34.

³ ROHÁČ, Juraj: *Trnava a Pezínok vo vzájomných vzťahoch v minulosti*. In: *Bozen – Pezínok 1208 – 2008. Zborník z konferencie konanej dňa 5. 12. 2008*. Zostavila Petra Pospechová. Pezínok : Impalex, 2008, s. 87.

⁴ KAZIMÍR, Štefan: *K obchodu Trnavy do konca 14. storočia*. In: *Trnava 1988*. Zostavil Jozef Šimončič. Bratislava : Obzor, 1991, s. 32.

⁵ Tamže, s. 32 – 33.

sídliska, ktoré sa začalo nazývať Sobota (v pramennom materiáli zo začiatku 12. storočia *Sumbot*, *Scembot*)⁶ či Sobotište (*Zumbothel* – 1238).⁷

V 12. storočí začali do Trnavy prichádzať kolonisti zo západnej Európy (najmä Nemci a Latini – pravdepodobne valónske obyvateľstvo z územia dnešného Belgicka)⁸, ktorí sa usádzali v trhovej osade. Noví obyvatelia si tu vybudovali svoj kostol, ktorý bol zasvätený sv. Mikulášovi, patrónovi kupcov (kult tohto svätca importovali do Uhorska práve západoeurópski kupci)⁹ – tento sakrálny objekt sa stal hlavnou trnavskou svätyňou. Trhové centrum sa rozprestieralo okolo Kostola sv. Mikuláša, na dnešnom Námestí sv. Mikuláša a na Jeruzalemskej ulici a Kapitulskej ulici.

Vďaka svojej strategickej polohe v uhorskom pohraničí získala Trnava významné postavenie v organizácii medzinárodného obchodu. Najvýznamnejšou obchodnou komunikáciou sa stala cesta, ktorá spájala uhorské vnútrozemie so západnou Európou (neskoršie sa nazývala Česká cesta). Trnava bola jedným z miest, v ktorých sa od kupcov vyberal tridsiatok – vtedy to bol trhový poplatok. Výber tohto poplatku (a zabezpečenie základného servisu pre kupcov) mali v Trnave na starosti pravdepodobne johaniti, ktorí tu mali (v priestore neskoršieho areálu historickej Trnavskej univerzity) svoje sídlo.¹⁰ Významným impulzom pre rozvoj Trnavy a aj obchodu na Českej ceste bolo uzavretie manželstva medzi českým kráľom Přemyslom Otakárom I. a uhorskou princeznou Konštanciou, dcérou Bela III. Tento sobáš ukončil predchádzajúce pohraničné spory medzi oboma kráľovstvami. Konštancia dostala pri sobáši ako veno rozsiahle územie medzi Malými Karpátmi a Váhom¹¹ s rozrastajúcou sa Trnavou a Přemysl Otakar I. jej daroval na moravskej strane majetky Břeclav, Hodonín a Bzenec. Konštancia mala záujem na hospodárskom rozvoji svojich majetkov, umožnila sem príchod ďalších osadníkov zo západnej Európy a podporovala oživenie obchodu na Českej ceste, z ktorého prosperovala aj Trnava. Dosvedčuje to nepriamo i skutočnosť, že o príjmy tunajšieho farského kostola prejavila v tom čase záujem ostrihomská kapitula – roku 1211 kostol spolu s majetkom a desiatkami daroval kanonikom ostrihomskej kapituly ostrihomský arcibiskup Ján.¹² Za Konštancie sa pravdepodobne Trnava začala opevňovať hradbami – takto by sa dala interpretovať informácia stredovekého českého

⁶ *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I.* Ed. Richard Marsina. Bratislava : Veda, 1971, s. 131, č. 166, s. 134, č. 170.

⁷ *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II.* Ed. Richard Marsina. Bratislava : Obzor, 1987, s. 50 – 51, č. 44.

⁸ RÁBIK, Vladimír: *Hospites de Tyrna. Vývoj národnostnej štruktúry Trnavy o stredoveku*. In: *Pamiatky Trnavy a Trnavského kraja 7. Zborník zo seminára konaného dňa 2. 12. 2003*. Trnava : Krajský pamiatkový úrad Trnava, 2004, s. 35 – 36.

⁹ KAZIMÍR, ref. 4, s. 32.

¹⁰ KAZIMÍR, ref. 4, s. 36 – 39.

¹¹ VARSÍK, Branislav: *Zo slovenského stredoveku*. Bratislava : SAV, 1972, s. 268.

¹² Ref. 6, s. 131, č. 166.

kronikára Přibíka Pulkavu, ktorý uviedol, že Konštancia vybudovala mesto Trnava (...*construxit in Ungaria civitatem Trnavam*...) ¹³.

Po smrti Přemysla Otakara I. a nástupe nového českého kráľa stratila Konštancia svoje postavenie a jej rozsiahle pozemkové vlastníctvo v moravsko-uhorskom pohraničí sa rozpadlo. Trnavu kúpil od Konštancie niekedy po roku 1235 uhorský kráľ Belo IV. ¹⁴ Trnavskí hostia (predovšetkým kupci), ktorí vo svojej pôvodnej vlasti poznali výhody mestského práva, urýchlili v tom čase premenu osady na privilegované kráľovské mesto. Uhorský kráľ mal tiež záujem na tom, aby sa Trnava stala životaschopným strediskom západouhorského konfinia, ktoré by malo strategický význam ako pohraničná pevnosť a chránilo by tu dôležitú diaľkovú cestu, a pri svojom rozhodovaní zohľadnil aj význam trnavskej osady v medzinárodnom obchode, z ktorého plynuli pre panovníka nezanedbateľné príjmy: clo, trhové poplatky, dane a mýto.

Roku 1238 získali trnavskí hostia (nemeckí a valónski kupci) a spolu s nimi aj pôvodné domáce obyvateľstvo od kráľa Bela IV. základné mestské privilégium, ktoré vychádzalo najmä zo severonemeckého (magdeburského) práva. Toto privilégium vyňalo osadu spod právomoci špána a podriadilo ju priamo kráľovi. ¹⁵ Výsady umožnili tunajšej komunite voľbu samosprávnych orgánov (richtára a mestskej rady), mestského farára a podporili príchod slobodného obyvateľstva do Trnavy. Významnou výsadou bolo oslobodenie tunajších mešťanov od platby tribútu v celom Uhorsku (podľa vzoru hostí zo Stoličného Belehradu, kde žila vplyvná valónska komunita), ¹⁶ čo otváralo trnavským obchodníkom cestu za ziskom – v Trnave výhodne nakupovali tovar od zahraničných kupcov, ktorí ho tu museli vyložiť, aby naň bol vyrubený príslušný poplatok a potom ho distribuovali bez platenia mýta a ďalších dávok po celom Uhorsku. Trnavčania sa zrejme medzi sebou dohodli na cenách, ktoré potom cudzím kupcom pri nákupe ich tovaru navrhli. Neskôr najvplyvnejší domáci kupci získali dokonca právo na prednostné skupovanie importovaného tovaru. ¹⁷ Je prekvapujúce, že v privilegiálnej listine nie je žiadna priama zmienka o trhu. Poukazuje naň len názov osady – *Zumbothel*. Trh v Trnave zrejme v tom čase plne zodpovedal požiadavkám a potrebám tunajších kupcov. Význam tohto trhového strediska potvrdzuje aj skutočnosť, že sa tu (podľa privilegiálnej listiny) vykonávala výmena peňazí kráľovskými peňazomencami. Takáto výmena starých mincí za nové (nižšej reálnej hodnoty), pri ktorej sa dosahoval tzv. komorský zisk (*lucrum*

¹³ GOMBOS, A. F.: *Catalogus fontium historiase Hunagaricae III*. Budapestini : 1938, s. 1997.

¹⁴ Ref. 1, s. 36.

¹⁵ Štátny archív v Bratislave, pobočka Trnava, fond Magistrát mesta Trnava (ďalej len ŠAB – TT, MG – TT), listiny (ďalej len L) č. 1.

¹⁶ RÁBIK, ref. 8, s. 36.

¹⁷ Ref. 1, s. 42.

camerae), sa vykonávala len vo dôležitých trhových strediskách. Významné centrum domáceho i zahraničného obchodu lákalo i remeselníkov, ktorí zabezpečovali kupcom základné služby a spracúvali poľnohospodárske produkty. Časť remeselníkov prišla do Trnavy v skupinách zahraničných kolonistov. Títo zahraniční remeselníci obohatili domácu remeselnú tradíciu novými pracovnými postupmi a zaviedli tu nové výrobné odbory. Medzi kolonistami boli určite aj vinohradníci, ktorí prispeli k rozšíreniu pestovania viniča. Dorábanie vína bolo dôležitým zdrojom príjmov trnavských mešťanov a časť domácej produkcie sa dokonca vyvážala do zahraničia.

Priaznivý vývoj Trnavy pribrzdil v roku 1241 mongolský vpád a potom uhorsko-český konflikt v rokoch 1271 a 1273. Na začiatku 14. storočia k utlmeniu rozvoja mesta prispel niekoľkoročný zápas o uhorský trón, feudálna anarchia a roku 1325 aj ničivý požiar.¹⁸ Spor uhorského kráľa s rakúskym vojvodom Albrechtom napokon pomohol tento nepriaznivý vývoj prekvapivo zvrátiť. Karol Róbert sa roku 1327 zišiel v Trnave s českým kráľom Jánom Luxemburským, aby tu rokovali o obrannom pakte proti rakúskemu vojvodovi. Zblíženie Anjouovcov a Luxemburgovcov potom neskôr viedlo k obnoveniu obchodných kontaktov oboch kráľovstiev. Roku 1335 sa na Vyšehrade uhorský, český a poľský kráľ dohodli na revitalizácii Českej cesty, po ktorej by kupci obchádzali územie Rakúska. Po oživenej Českej ceste prichádzal do Trnavy tovar z Čiech, Moravy a aj Nemeckej ríše a Flámska. Trnava bola jednou z najvýznamnejších zastávok na tejto ceste.¹⁹ Podľa dekrétu Karola Róberta z roku 1342 odvádzala komore ročne až 100 hrivien striebra.²⁰ Novým trhoviskom v meste sa v tom čase stala dnešná Hlavná ulica, spolu s Trojičným námestím a dnešnou Radlinského ulicou. Obchodný ruch v okolí mesta priťahoval však aj pozornosť lúpežníkov a zbojníkov²¹ a trnavskí obchodníci sa museli veľmi často brániť snahám mýtnikov vymáhať od nich (napriek oslobodeniu) platenie mýtnych poplatkov.²² Z tunajšieho obchodu profitovala aj trnavská židovská komunita.

Postavenie trnavských obchodníkov posilnilo roku 1397 privilégium Žigmunda Luxemburského, podľa ktorého mohli cudzí obchodníci v Trnave a v jej okolí predávať súkno len v celých baloch, teda vo veľkom.²³ Kusový predaj bol tak vyhradený len pre Trnavčanov. Roku 1402 Žigmund potvrdil Trnavčanom z vďaky za pomoc, ktorú mu preukázali v roku 1401, keď bol odbojnými feudálmi uväznený, právo skladu (*ius stapulae*).²⁴ Toto právo

¹⁸ Ref. 1, s. 45.

¹⁹ VARSÍK, ref. 11, s. 289 – 290.

²⁰ Ref. 1, s. 46.

²¹ Tamže.

²² ŠAB – TT, MG – TT, L č. 14, 15.

²³ ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 21.

²⁴ ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 23.

mesto síce už oddávna užívalo ako zvykové, ale v Žigmundovej listine sa presne stanovil spôsob jeho realizácie a legalizovali sa tak aj zisky z núteného práva skladu. Všetci obchodníci (okrem trnavských, bratislavských a šopronských kupcov), ktorí išli do Nemecka, Rakúska, na Moravu alebo do Čiech, či odtiaľ prichádzali, museli svoj tovar v Trnave vyložiť, odvážiť či premerať a tu ho aj predať, resp. vymeniť za iný. Ak by tak neurobili, tovar sa im mal skonfiškovať a 1/3 mala pripadnúť mestu. Žigmund umožnil trnavským obchodníkom slobodné obchodovanie aj v Sedmohradsku a v prímorských oblastiach.²⁵ Trnavskí kupci exportovali svoj tovar aj do Poľska a Sliezska.²⁶ Na svojich cestách sa však Trnavčania často dostávali do konfliktov s mýtnikmi, ktorí od nich vymáhali mýtné poplatky a neváhali siahnuť na ich tovar či dokonca Trnavčanov zadržiavať. Trnavských kupcov sa musel preto viac ráz zastať aj sám panovník²⁷ a v jeho zastúpení, ako guvernátor krajiny, roku 1414 raz aj ostrihomský arcibiskup.²⁸ Žigmund sa v tom čase usiloval podporiť hospodársky rozvoj mesta (aby potom bolo schopné bez problémov platiť ročný cenús) potvrdením viacerých starších výsad v roku 1419 a aj udelením nových, ktoré podporovali Trnavčanov v obchode s vínom, pivom, potravinami a mäsom (zvýhodňovali ich pri dovoze týchto komodít do mesta).²⁹

Vpád husitov na Slovensko a obsadenie mesta husitskou posádkou ochromili všetky obchodné aktivity Trnavčanov. Husitom, ktorých viedol Blažek z Borotína, sa podarilo roku 1432 zmocniť Trnavy ľstou. Stalo sa tak okolo 24. júna, kedy sa v meste konal výročný trh (zrejme jarmok na sviatok sv. Jána Krstiteľa – toto patrocínium mal niekdajší johanitský a potom dominikánsky kostol). Husiti prišli vraj do mesta v prestrojení za kupcov a potom v noci vpustili cez mestské brány svojich druhov do Trnavy.³⁰

Výročné trhy – jarmoky – sa v Trnave pravdepodobne konali už od 14. storočia a to zrejme v dni sviatkov patrónov významných trnavských kostolov. Túto domnienku potvrdzuje aj udelenie (či skôr potvrdenie) ďalších jarmokov po odchode husitov, ktorými chcel panovník oživiť obchod v meste a napomôcť tak jeho obnove.

Roku 1436 získala Trnava právo konať jarmoky na sv. Jakuba (25. júla) a sv. Mikuláša (6. decembra) – títo svätci boli patrónmi dvoch najstarších trnavských kostolov.³¹ V tom istom roku potvrdil aj zákaz pre cudzích

²⁵ *Zsigmondkori okléveeltár II/1*. Ed. Máluysz, Elemér. Budapest, 1956, s. 170, č. 1413.

²⁶ Tamže, s. 168 – 169, č. 1412.

²⁷ ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 24; Ref. 25, s. 442, č. 3699.

²⁸ ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 31.

²⁹ ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 33.

³⁰ VARSÍK, Branislav: *Husitské revolúčné hnutie a Slovensko*. Bratislava, 1965, s. 87.

³¹ ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 52

obchodníkov predávať súkno v kusoch.³² Naštartovanie obchodných aktivít mešťanov komplikovala aj ďalšia nepríjemná skutočnosť – odchádzajúci husiti pobrali cenné bohoslužobné predmety z trnavských kostolov a kláštorov a z mestského archívu vzali aj viacero dôležitých výsadných listín, ktoré si museli Trnavčania od nich potom vykúpiť. Túto situáciu využili viacerí feudáli a ich úradníci a začali od mešťanov protiprávne vymáhať platenie mýtnych poplatkov, proti čomu musel Žigmund viac ráz zakročiť.³³ Kráľ Albrecht potvrdil roku 1438I oslobodenie Trnavčanov od platby tridsiatku³⁴ a znova zakázal mýtnikom od mešťanov vymáhať platenie mýta.³⁵ Napriek týmto opatreniam sa obchodný život v meste nepodarilo obnoviť v predchádzajúcom rozsahu. Normalizácii pomerov bránili spory o uhorský trón po Albrechtovej smrti, ktoré zasiahli aj Trnavu – vojská poľského kandidáta Vladislava Jagelovského obsadili mesto a jeho spojenci blokovali vstup Českej cesty na územie Uhorska.³⁶

Neskôr sa v okolí Trnavy pohybovali bratrické družiny a potom sa mesta dotkol aj boj gubernátora Jána Huňadyho s Jánom Jiskrom. Ján Huňady sa roku 1450 zastal Trnavčanov a zakázal od nich vymáhať mýto a tridsiatok.³⁷ Ani to a ani ďalšie Huňadyho intervencie v prospech Trnavčanov však nedokázali okamžite zastaviť očividný úpadok mesta: z Trnavy začalo postupne odchádzať obyvateľstvo a mesto i mešťania sa čoraz viac zadlžovali. Ostrihomská kapitula preto roku 1488 odpustila Trnave časť dlhov z desiatkov – urobila tak s prihliadnutím na chudobu trnavských mešťanov.³⁸ V ťažkej hospodárskej situácii sa mešťania zadlžovali pôžičkami od židovských veriteľov. Pred vymáhaním vysokých úrokov sa mešťanov zastal roku 1453 kráľ Ladislav V. – zakázal Huňadymu a jeho kapitánom, aby tieto úroky od zadlžených Trnavčanov pre Židov vyberali.³⁹ Posilniť hospodársky život mesta mali dva nové jarmoky. Trnavská delegácia na čele s richtárom prišla roku 1463 o ich udelenie požiadať nového panovníka, Mateja I. Korvína, do Budína. Kráľ žiadosti vyhovel a Trnave udelil právo konať výročné trhy na sviatok sv. Juraja (24. apríla) a na šiestu nedeľu pred Veľkou nocou (prvá nedeľa pôstna).⁴⁰ Obchodovať sa mohlo už dva dni pred a aj po týchto dňoch. Trnavčania od kráľa získali aj mandát, zakazujúci mýtnikom

³² ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 49.

³³ ŠAB – TT, MG – TT, I. č. 41, 45.

³⁴ ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 66.

³⁵ ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 65.

³⁶ Ref. 1. s. 56.

³⁷ ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 76.

³⁸ ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 73.

³⁹ ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 81.

⁴⁰ ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 102.

vymáhať od mešťanov mýto a tridsiatok.⁴¹ Matej I. roku 1467 daroval Trnave aj soľ zo soľnej komory v Szolnoku, ktorú potom mohli mešťania doviezť do mesta a predávať.⁴² Takto získali Trnavčania potrebné financie na obnovu mesta. Podobne panovník pomohol Trnave aj po roku 1469. Počas vojnového konfliktu s českým kráľom Jiřím z Poděbrad české vojská mesto ťažko poškodili a Korvín prikázal soľnej komore predávať Trnavčanom soľ za výhodnú cenu.⁴³ Soľou splatil mestu potom aj svoj vlastný dlh (mešťania mu poskytli totiž finančnú pôžičku a aj kone a povozy na jeho korunováciu za českého kráľa v Olomouci).⁴⁴

Významným obchodným artiklom Trnavčanov bolo vždy aj víno. Trnavčania sa usilovali obmedziť dovoz cudzieho vína do mesta a rozširovali svoje vinice v Malých Karpatoch.⁴⁵

V 15. storočí sa výrazne zmenila aj národnostná a sociálna skladba mesta. Majetné nemecké obyvateľstvo opúšťalo v prvej polovici 15. storočia Trnavu (vyhnali ich odtiaľto najmä husitské vojny) a do mesta prichádzalo slovenské obyvateľstvo z okolitého vidieka. Majetnejší slovenskí mešťania (boli to najmä remeselníci) sa postupne začali domáhať výraznejšieho zastúpenia v mestskej samospráve a väčšieho vplyvu na rozhodovaní a správe mesta. Zápas medzi trnavskými Nemcami a Slovákmi sa stupňoval pri voľbe mestského farára v rokoch 1470 – 1487 a napokon vyvrcholil v roku 1486 pri voľbe richtára, kedy v meste vypukli ozbrojené zrážky a nepokoje.⁴⁶ Slováci mali v tom čase svoje zastúpenie už nielen medzi remeselníkmi, ale prenikli aj medzi obchodníkov a kupcov. Medzi trnavských obchodníkov patrila aj Slovák Pavol Holý z Hradnej, ktorý sa stal v tom čase vedúcou osobnosťou trnavských Slovákov.⁴⁷

Po nástupe Vladislava II. Jagelovského na uhorský trón vzrástol význam Trnavy v obchodovaní s Českým kráľovstvom. Trnava sa stala strediskom obchodu s dobytkom. Viacerí trnavskí obchodníci skupovali na Dolnej zemi rožný dobytok a exportovali ho na Moravu.⁴⁸ Od Vladislava II. získali Trnavčania roku 1508 aj dva nové významné trhy. Panovník, ktorý v tom roku spolu so svojím synom Ľudovítom navštívil mesto, bol nepríjemne prekvapený – Trnavu našiel v ruinách po rozsiahlom požiari. Nový jarmok (mal sa konať týždeň po sviatku Narodenia Panny Márie – teda 15. septembra – a obchodovať sa mohlo už niekoľko dní pred a po tomto dátume) a týždenný

⁴¹ ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 103.

⁴² ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 127.

⁴³ ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 132.

⁴⁴ ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 131 b.

⁴⁵ Ref. 1, s. 59.

⁴⁶ Tamže, s. 60 – 61.

⁴⁷ ROHÁČ, Juraj: *Armálista Pavol Holý z Hradnej*. In: *Erbové listiny*. Zostavil Milan Šišmiš. Martin : SNK, 2006, s. 36 – 37.

⁴⁸ Ref. 1, s. 63.

trh (v pondelok) mali oživiť v meste obchodný ruch a priniesť pre Trnavu tak potrebné financie na opravu mesta a novú výstavbu. Za Trnavčanov sa u kráľa prihovorel bratislavský župan Ambróz Šárkák z Ákosházy, švagor trnavského mestského kapitána a tridsiatnika Pavla Holého. Panovník potom daroval Trnavčanom aj dvakrát soľ – spolu v hodnote 1 400 zlatých.⁴⁹ Zisk z predaja soli mal takisto napomôcť rekonštrukcii mesta. Vladislav II. vtedy odpustil Trnavčanom aj platenie tridsiatku na 10 rokov – Trnavčania mali túto sumu použiť na obnovu svojich domov a hradieb.⁵⁰ Toto rozhodnutie potom kráľ pripomenul mandátom vyberačom tridsiatku v Budíne a v Bratislave roku 1512.⁵¹ Trnavskí kupci však neboli vždy len obeťami zvole vyberačov mýta a tridsiatku – kráľovský pokladník Benedikt Baťáni upozornil vyberačov tridsiatku na skutočnosť, že kráľ Trnavčanov síce oslobodil od tejto platby, no tí to nesmú zneužívať a obchodovať s cudzím tovarom.⁵²

Trnavskí obchodníci sa museli aj v týchto rokoch brániť pred feudálmi, ktorí od nich pri prechode cez ich panstvá vymáhali platenie mýta.⁵³ Trnavčania však mali problémy aj s cudzími obchodníkmi, ktorí sa pokúšali po príchode do Uhorska toto miesto núteného skladu obísť (rovnako tak aj Bratislavu a Šopron) bočnými cestami a potom chodiť so svojím tovarom po trhoch a jarmokoch ako by boli domáci kupci. Sťažovali sa na nich kráľovi a ten nariadil cudzím obchodníkom, aby so svojím tovarom putovali v Uhorsku len po verejných cestách a aby rešpektovali miesta skladu. Ak by tak nekonali, mešťania im mohli tovar zhabať – 1/3 mala pripadnúť kráľovi a 2/3 si mohli mešťania rozdeliť medzi sebou.⁵⁴ Ani takýto prísny postih však niektorých cudzích kupcov neodradil. Už o pár mesiacov po vydaní mandátu sa Trnavčania ponosovali na provizora a kastelána hradu Hlohovec. Keď na hlohovskom trhu trnavskí mešťania informovali verejnosť o kráľovom nariadení, provizor spolu s kastelánom vzali cudzích obchodníkov pod svoju ochranu a umožnili im voľný priechod cez hlohovské panstvo. Kráľ ich za toto konanie prísne napomenul a pohrozil im, že ak by sa takýto priestupok ešte niekedy zopakoval, zaberie bratislavský župan všetky ich majetky a vlastníctvo pre kráľa.⁵⁵

Nie vždy však obchod prinášal do Trnavy len hľadaný tovar a pre trnavských obchodníkov vítaný zisk. Kupci a ďalší pocestní niekedy nechtiac prispeli aj k šíreniu rôznych nákazlivých chorôb – epidémii – napr. roku 1509 sa tak do Trnavy dostal mor. Hoci Trnavčania zavreli pred českými

⁴⁹ ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 247, 250.

⁵⁰ ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 233.

⁵¹ ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 253.

⁵² ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 238.

⁵³ ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 237.

⁵⁴ ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 230.

⁵⁵ ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 235.

kupcami mestské brány, morovej epidémii v meste nezabránili a tá si tu vyžiadala množstvo obetí.⁵⁶

Obchodnými cestami sa však do Trnavy i celého Uhorska šírili aj nové myšlienky a vzdelanosť. Už roku 1400 sa v Trnave vyšetrovala existencia sekty valdencov⁵⁷ a v prvej polovici 16. storočia sa tu začala prejavovať i reformácia - trnavskí kupci podstatne prispeli k rozšíreniu reformácie tak v Trnave ako aj v celom Uhorsku.⁵⁸

Medzinárodný obchod s dobytkom, ktorý prechádzal do západnej Európy práve cez Trnavu, umožnil v druhom decéniu 16. storočia Trnave zahľadiť stopy a škody po vojnách, požiaroch a epidémiách. Rozvoj obchodu a oživenie tunajších trhov a jarmokov podnietili aj vzrast a rozvoj trnavských cechov. Z obchodu s dobytkom profitoval tunajší cech mäsiarov, ktorý si nechal roku 1516 od kráľa udeliť privilégia cechu nemeckých mäsiarov v Pešti.⁵⁹ Trnavskí mäsiari tak mohli s dobytkom, kožami a ďalším tovarom obchodovať aj vo Viedni. Neskôr Trnavčania rozšírili svoje obchodné aktivity aj do Ptuj, Benátok a Poľska. Trh s dobytkom sa v Trnave konal po štyri dni pred každým jarmokom. Voly do Trnavy prichádzali kupovať kupci z nemeckých a rakúskych krajín, Čiech, Moravy a Sliezska.⁶⁰

Svoje postavenie významného obchodného centra nestratila Trnava ani po tureckom vpáde a obsadení južnej a strednej časti Uhorska. Do mesta sa sťahovali zo zabratých území kupci a obchodníci, ktorí potom z Trnavy obchodovali s partnermi na okupovanom území. Pristáhovanci boli predovšetkým Maďari a kalvíni, čo opäť raz podstatne zmenilo národnostnú i konfesijnú skladbu mesta.⁶¹

Trnavskí kupci sa okrem obchodu intenzívne venovali aj pestovaniu obilnín a dorábaniu vína. Trnava sa v tom čase preslávila aj svojimi trhmi s obilím a na trhovisko pri františkánskom kostole (Zbožná ulica – dnes Radlinského ulica) prichádzali kvalitné obilie kupovať kupci aj zo vzdialených miest (napr. predávalo sa do Viedne, Augsburgu, Regensburgu)⁶². O trnavské obilie mala záujem aj komora, ktorá ho nakupovala pre armádu.⁶³ Druhým významným poľnohospodárskym produktom, s ktorým mešťania i mesto obchodovali, bolo víno – predaj vína bol najvýznamnejšou časťou príjmov mesta. Zahraničnému obchodu sa v polovici 16. storočia venovalo asi 130

⁵⁶ Ref. 1, s. 64.

⁵⁷ Tamže, s. 49.

⁵⁸ Tamže, s. 83.

⁵⁹ ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 264.

⁶⁰ Ref. 1, s. 74.

⁶¹ Tamže.

⁶² Tamže, s. 82.

⁶³ Tamže, s. 75 – 76.

trnavských mešťanov.⁶⁴ Trnavskí obchodníci s dobytkom uzatvárali obchodné dohody s partnermi z Dolnej zeme a aj s kupcami z Rímsko-nemeckej ríše.⁶⁵ Vytvárali spoločnosti monopolného charakteru a dosahovali na západoeurópskych trhoviskách vysoké ceny.⁶⁶ Trnavskí obchodníci vytvorili roku 1547 aj svoj vlastný cech.⁶⁷ Podľa cechových artikulov nemohol v meste nik iný obchodovať (pravda, okrem jarmokov) a ak by niekto cudzí predával na týždennom trhu, tak sa mu mal zhabať tovar. Členovia cechu sa mali (okrem iného) aj vzájomne podporovať a pomáhať si na cestách.

Trnava vznikla a rozvíjala sa ako stredisko obchodu. Najvýznamnejšie obchodné aktivity trnavských mešťanov sa odohrávali na trnavských týždenných trhoch a výročných trhoch – jarmokoch. V prvých desaťročiach existencie trnavských osád sa tu trh nadregionálneho významu konal v sobotu. Výročné trhy – jarmoky boli mestu udelené listinami až v 15. storočí. Vzhľadom na to, že sa tieto jarmoky mali konať vo sviatok patrónov významných trnavských kostolov, možno predpokladať, že ide skôr o legalizáciu starších trhov. Keď Žigmund roku 1436 udelil Trnave právo konať jarmoky na sviatok sv. Jakuba a na sviatok sv. Mikuláša, uviedol, že v tieto dni sa v Trnave takéto trhy konali oddávna a boli vraj udelené svätými kráľmi.⁶⁸ Matej I. Korvín povolil Trnavčanom konať dva nové jarmoky v roku 1463 – na sviatok sv. Juraja (opäť mohlo ísť o potvrdenie staršieho trhu – tomuto svätcovi bol totiž zasvätený jeden z najstarších trnavských kostolov, ktorý bol duchovným centrom najvýznamnejšej trnavskej osady pred vznikom Kostola sv. Mikuláša) a na prvú pôstnu nedeľu.⁶⁹ Listinne nie je doložený jarmok na sviatok sv. Jána Krstiteľa (ďalšie staré patrocínium v Trnave – tomuto svätcovi bol zasvätený johanitský neskôr dominikánsky kostol). Tento výročný trh sa iba spomína v súvislosti s obsadením mesta husitami roku 1435.⁷⁰ Vladislav II. roku 1508 rozšíril trnavské trhy o jeden jarmok (týždeň po sviatku Narodenia Panny Márie) a o týždenný trh v pondelok.⁷¹ Roku 1519 potvrdil toto privilégium Ľudovít II.⁷² V období stredoveku sa tak v meste konalo ročne 5, resp. 6 jarmokov a dva týždenné trhy. V 17. storočí (1647) získali Trnavčania ďalšie nové jarmoky – na sviatok sv. Vincenta (22. januára), sv. Víta (15. jún) a sv. Šimona a sv. Júdu (28.

⁶⁴ Tamže, s. 75.

⁶⁵ Tamže, s. 82.

⁶⁶ Tamže.

⁶⁷ ŠIMONČÍČ, Jozef: *Mojej Trnave. K dejinám Trnavy a okolia*. Trnava : B-print, 1998, s. 212.

⁶⁸ ROHÁČ, Juraj: Trnavské mestské privilégia. In: *Trnava a počiatky stredovekých miest. Pamiatky Trnavy a Trnavského kraja 12*. Trnava : KPÚ, 2009, s. 7.

⁶⁹ ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 102.

⁷⁰ Ref. 65, s. 7.

⁷¹ ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 234.

⁷² ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 269.

október).⁷³ Trnavské jarmoky svojím rozložením umožňovali pravidelné obchodovanie (a to aj so zahraničím) počas celého kalendárneho roka. Jarmoky v júli (na sv. Jakuba) a v septembri (týždeň po sviatku Narodenia Panna Márie) boli najvýnosnejšími trnavskými výročnými trhmi.⁷⁴

Nad obchodovaním na trhoch a jarmokoch dohliadal trhový richtár (magister fori) a trhový dozorcovia – inšpektori. Ich úlohou bolo kontrolovať statočnosť predaja – správnosť mier a váh, ktoré sa pri obchodovaní používali.⁷⁵ Obchodujúci mali k dispozícii vzorové miery a kontrolné váhy, ktoré boli umiestnené na trnavskej radnici. Kontrolovanie správnosti používaných mier a váh a preverovania uvádzanej kvantity tovaru boli samozrejmosťou každodenného života. Za nedodržiavanie pravosti mier pri predaji či pri zistení ich zneužívania nasledoval prísny a tvrdý postih.⁷⁶

Trnavské týždenné trhy, chýrne jarmoky a veľké trhy s dobytkom vábili do mesta nielen množstvo predávajúcich a kupujúcich, ale priťahovali sem aj rozličné kriminálne živly: zlodejov, vreckárov, lupičov, zbojníkov, podvodníkov, kupliarov i prostitútky. V ruchu a stisku na trnavskom trhovisku mnohí jarmočníci prišli o svoje peniaze i tovar a na cestách z Trnavy či do Trnavy niekedy aj o svoj život.⁷⁷

Trnava vstúpila v stredoveku do povedomia Uhorska i Európy predovšetkým vďaka svojim trhom a jarmokom. Objavila sa aj v súpisoch a na mapách západoeurópskych kartografov v 15. storočí.⁷⁸ Neskôr mesto preslávila slávna Trnavská univerzita. Ešte i dnes si však mnohí na Slovensku pri vyslovení mena Trnavy spomenú práve na tradičný trnavský jarmok – ten súčasný sa koná v septembri – okolo sviatku Narodenia Panny Márie – a je teda pokračovateľom toho výročného trhu, ktorý roku 1508 udelil mestu Vladislav II.

⁷³ ŠAB – TT, MG – TT, L. č. 528.

⁷⁴ Ref. 67, s. 213.

⁷⁵ ROHÁČ, Juraj: *Miery a váhy v stredovekom meste*. In: *Miery a váhy v dejinách ľudskej spoločnosti*. Zostavila Júlia Ragačová. Bratislava: MV SR – odbor archívov a registratúr, 2006, s. 23.

⁷⁶ Tamže, s. 24.

⁷⁷ ROHÁČ, Juraj: *Zločin a trest v každodennom živote mesta v 16. storočí*. In: *Kriminalita, bezpečnosť a súdnictvo v minulosti miest a obcí na Slovensku*. Zostavil Leon Sokolovský. Bratislava : UK, 2007, s. 157 – 158.

⁷⁸ KUZMÍK, Jozef. *Slovník starovekých a stredovekých autorov prameňov a knižných skriptorov so slovenskými vzťahmi*. Martin : Matica slovenská, 1983, s. 439 – 440.

- Štátny archív v Bratislave, pobočka Trnava, fond Magistrát mesta Trnava, listiny.
- Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I.* Ed. Richard Marsina. Bratislava : Veda, 1971.
- Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II.* Ed. Richard Marsina. Bratislava : Obzor, 1987.
- GOMBOS, A. F.: *Catalogus fontium historiase Hungaricae III.* Budapestini, 1938.
- Zsigmondkori okléveltár II/1.* Ed. Máluysz, Elemér. Budapest, 1956.
- Dejiny Trnavy.* Zostavili Jozef Simončič a Jozef Watzka. Bratislava : Obzor, 1988.
- KAZIMÍR, Štefan: *K obchodu Trnavy do konca 14. storočia.* In: *Trnava 1988.* Zostavil Jozef Simončič. Bratislava : Obzor, 1991, s. 31 – 43.
- KUZMÍK, Jozef: *Slovník starovekých a stredovekých autorov prameňov a knižných skriptorov so slovenskými vzťahmi.* Martin : Matica slovenská, 1983.
- RÁBIK, Vladimír: *Hospites de Tyrna. Vývoj národnostnej štruktúry Trnavy v stredoveku.* In: *Pamiatky Trnavy a Trnavského kraja 7.* Zborník zo seminára konaného dňa 2. 12. 2003. Trnava : Krajský pamiatkový úrad Trnava 2004, s. 35 – 46.
- ROHÁČ, Juraj: *Armalista Pavol Holý z Hradnej.* In: *Erbové listiny.* Zostavil Milan Šišmiš. Martin : SNK, 2006, s. 36 – 37.
- ROHÁČ, Juraj: *Trnavské mestské privilégia.* In: *Trnava a počiatky stredovekých miest. Pamiatky Trnavy a Trnavského kraja 12.* Trnava : KPÚ, 2009, s. 5 – 12.
- ROHÁČ, Juraj: *Miery a váha v stredovekom meste.* In: *Miery a váhy v dejinách ľudskej spoločnosti.* Zostavila Júlia Ragačová. Bratislava : MV SR – odbor archívov a registratúr, 2006, s. 13 – 25.
- ROHÁČ, Juraj: *Zločin a trest v každodennom živote mesta v 16. storočí.* In: *Kriminalita, bezpečnosť a súdnictvo v minulosti miest a obcí na Slovensku.* Zostavil Leon Sokolovský. Bratislava : UK, 2007, s. 155 – 165.
- ROHÁČ, Juraj: *Trnava a Pezínok vo vzájomných vzťahoch v minulosti.* In: *Božen – Pezínok 1208 – 200.* Zborník z konferencie konanej dňa 5. 12. 2008. Zostavila Petra Pospechová. Pezínok : Impalex, 2008, s. 87 – 92.
- ŠIMONČIČ, Jozef: *Moje Trnave. K dejinám Trnavy a okolia.* Trnava : B-print, 1998.
- VARSIK, Branislav: *Zo slovenského stredoveku.* Bratislava : SAV, 1972.
- VARSIK, Branislav: *Husitské revolučné hnutie a Slovensko.* Bratislava, 1965.

Trnava – Important Center of Domestic and Foreign Commerce in the Middle Ages

Trnava was founded on the intersection of important trade routes which had been crossing that region since prehistoric times (the continual settlement of this region has begun in Neolith). Since the 9th century a settlement has been evolving here, which after the constitution of the Kingdom of Hungary, became an administrative and economic center and a marketplace of supra-regional importance. The strategic position of the Trnava settlement in the borderlands of the Kingdom of Hungary and located on the prominent trade route, beckoned visitors from Western Europe. The presence of the foreigners quickened the transformation of the settlement into a royal town. The first royal privileges of a free town were granted to Trnava in 1238. The original market day was Saturday – Trnava is mentioned in the historical sources from the 13th

century as Saturday (Sobota or Sobotišťe). The privileges allowed Trnava merchants to move with their goods freely around the country – the people of Trnava were freed from paying the tribute. In the 14th and 15th century the townspeople received other significant privileges, e.g. the right to sell linen by piece, the right of storage, and the confirmation of the right to organize yearly fairs – jarmoky (*Jahrmarkt*). By the end of the Middle Ages the town organized 6 fairs and a local market twice a week. In the 16th century Trnava became an important center of international market with livestock, grains and wine – these commodities were exported from Trnava mainly to Western Europe. Culture, new confessions and education also arrived to Trnava via the trade routes. Trnava became due to its importance in the domestic and international business became multi-nationality and multi-confessional town well-known in a wider European context.

Jazykovo-estetické parametre prózy Stanislava Rakúsa

1. V úvahu načrtneme na jazykovo-semiotickom pozadí niektoré jazykové (aj jazykovo-štylistické a jazykovo-kompozičné) črty a ich estetické vyznenie v prózach Stanislava Rakúsa (r. 2010 jubilanta; 20. 1. 1940)¹ *Jasanica* (podrobnejšie Sabolová, 2001) a *Mačacia krajina* (podrobnejšie Sabol – Sabolová, 2010).

2. Rakúsova poviedka *Jasanica* zo súboru próz *Pieseň o studničnej vode* (1979) prezrádza nielen vnímavého, precízneho autora, používajúceho sugestívny tvárny a kreatívny jazyk v súlade so štylistickými a kompozičnými prostriedkami, ale aj skúseného, teoreticky pripraveného interpreta prózy

¹ **Stanislav Rakús** (prof. PhDr., DrSc.; 20. 1. 1940 Súrovce, okr. Tmava), prozaik, literárny vedec. Pracuje na Inštitúte slovakistiky, všeobecnej jazykovedy a masmediálnych štúdií Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity. Debutoval novelou *Žobráci* (1976; 2. vyd. 1981, 3. vyd. 2006), v ktorej nadviazal na poetiku lyrizovanej a naturalistickej prózy so silným rozprávačským zázemím s prvkami ľudového humoru; obraz „vydedencov“ komponuje cez prizmu dezilúzie, tragiky, ale aj ľudskej hrdosti. V zbierke poviedok *Pieseň o studničnej vode* (1979, Cena Rudolfa Jašíka; 2. vyd. 1981, 3. vyd. 2006) stvárnil individuálne tragické príbehy s prienikom do ľudskej psychiky, a to v modernej tonalite lyrického gesta so segmentmi grotesky a paródie. R. 1986 (2. vyd. 2005) vydal knižku próz pre deti *Mačacia krajina* s antropomorfizačným recesným a humorným akcentom. V parodicky a ironicky ladenej novele *Temporálne poznámky* (1993; 2. vyd. 2006) využil protiklad textových a metatextových variácií na stvárnenie obdobia tzv. normalizácie v tragikomickej postave profesora slovenského jazyka a literatúry Dušana Sakmára na večernej škole pre pracujúcich. Dej prózy *Nenapísaný román* (2004, Cena D. Tatarku a Cena Asociácie organizácií spisovateľov Slovenska; 2. vyd. 2005) sa odohráva v sedemdesiatych rokoch minulého storočia. Potvrdzujúc autorovo rozprávačské umenie, vydáva svedectvo o deformáciách onej doby zobrazením banálnych, absurdných, ale najmä groteskných situácií; v detailných opisoch zaznamenáva jednotlivé epizódy zo všedného života obyčajných ľudí. Románovou kompozíciou *Excenrická univerzita* (2008, Cena Asociácie organizácií spisovateľov Slovenska a Slovenská literárna Cena cien za rok 2008) svojím poetologickým uchopením nadväzuje na predchádzajúce prózy *Temporálne poznámky* a *Nenapísaný román* a vytvára s nimi žánrový útvar voľnej trilógie. Fabulárny čas *Excenrickej univerzity* siaha až do päťdesiatych rokov minulého storočia; orientuje sa na zvrátenosť doby, ale má nadčasovú intenciu. Tonalita prózy je groteskná, ironická, ale aj láskavo humorná. Nateraz ostatnou umeleckou knižkou S. Rakúsa je súbor próz *Telegram* (2009, Cena Jána Johanidesa), časovo zacielený na druhú polovicu 20. storočia, ktorý má humoristický, groteskný aj tragikomický charakter s parodizujúcimi literárnymi motívmi zasahujúcimi rozličné sféry zdeformovaného, no napriek tomu ľudsky nasýteného a zaujímavého životného štýlu. Prvou literárnoteoretickou knihou S. Rakúsa je *Próza a skutočnosť* (1982), v ktorej predkladá analýzu vybraných textov slovenskej modernej prózy najmä cez subjektové a objektové vzťahy stváňované rozprávačským postojom k zobrazovanej skutočnosti. V knihe *Epické postoje* (1988) prehľbuje problematiku vzťahu ontológie textu a ontológie mimoliterárnej skutočnosti a premietá skúmanie motívickej štruktúry do genologických, axiologických, sociologických a psychologických rovín umeleckej výpovede. V knižke *Medzi mnohoznačnosťou a presnosťou* (1993) rozširuje svoj interpretačný záber najmä o výskum kooperácie intencionálnych a estetických činiteľov v literatúre a rozširuje svoj teoretický pohľad na analýzu priestoru medzi látkou a témou. V doteraz najkomplexnejšej literárnoteoretickej monografii z r. 1995 (2. vyd. 2004) *Poetika prozaického textu (Látka, téma, problém, tvar)* rozvinul a terminologicky zakotvil svoje výskumy pásma uvedených „dvoch ontológií“ v pozorovaní umeleckého textu ako semiotického a estetického fenoménu s vyústením do axiologického aspektu literatúry a do druhejvej a žánrovej charakteristiky umeleckého diela. V r. 2003 mu vyšla publikácia *Z rozprávání, úvah a rozhovorů*. (Pozri aj: *Encyklopédia slovenských spisovateľov*, 1984; *Literatúra zachodnoslovenského času prelomów 1890 – 1990. 1. Literatura łużycka i słowacka*, 1994; *Słownik słowenskich spisowateľow*, 1999.)

(porov. jeho knižné práce: 1982; 1988; 1993; 1995).

2.1. Základným kompozičným princípom poviedky *Jasanica* je rozprávkový princíp doplnený motivickým, farebným, kontrastným a repetičným princípom (o prepojení týchto motivických dominánt so sujetovo-fabulárnym pásmom prózy a s ich hodnotovým estetickým vyznením pozri Sabolová, 2001, s. 260 – 268.) Prostredníctvom motívu mačky (antropopetálna komponéma) a farebného princípu (naturifikačná nonantropokomponéma – k termínom Sabolová, 2004) sa rozohráva „rozprávkový príbeh“, otvára sa „rozprávkový svet“.

Zdá sa, že autor tvorí rozprávku v rozprávke. Základnou, východiskovou rozprávkou je životný príbeh: genéza Bačkaninej rodiny. Hodnotiace substantívum bosorka bolo jej dané kolektívom dediny (s tým sa spájajú aj jej premeny podľa predstáv kolektívu a miesto jej bývania – chatrč).

Druhou rozprávkou sa zdá byť Perkom vymyslená antropomorfná rozprávka o mačacej krajine, ktorú autor vsúva na sémanticky zaťažené miesta textu.

Práve na próze *Jasanica* možno preukazne demonštrovať – v textovom a metatextovom prevedení – autorovo „rodené“ rozprávačstvo, ktoré predvádza so suverénou, detailne prepracovanou štylizácnou precíznosťou, kultivovanosťou a noblesnosťou ako naračnú „hru“, ako potešenie, vyúsťujúce do katarznej radosti z rozprávania (viaceré indície o Rakúsovom rozprávačstve pozri aj v zborníku *Medzi umením a vedou*, 2010).

Motív mačky (ide o leitmotív textu, antropopetálnu komponému) je spojený s hlavnou postavou poviedky, s Bačkaňou-Jasanickou, ktorá je v očiach dedinského kolektívu nešťastím, je vraj bosorkou. Týmto oklasifikovaním Bačkane je určený aj jej spôsob života a miesto v kolektíve. Býva „v samej poslednej chatrči“ (Rakús, 1979, s. 5), kde sa čas zastavil. Dedinčania veria, že dokáže meniť podoby. Raz je čiernou mačkou, inokedy žabou a napokon Jasanickou.

Bačkaňa – na rozdiel od iných ľudí – žije a koná nepochopiteľne. Jej život i život jej predkov bol a je podľa dediny nevšedný, poznačený nečistými silami. V dome sa nemohlo udržať mužské pokolenie; ono po splnení svojej úlohy (splodenie bosorky) zomiera buď nešťastnou náhodou alebo na zlú – nečistú chorobu. Ženské pokolenie zasa prináša každému nešťastie. Dôkazom toho je sama Bačkaňa, ktorá na vlastného muža privolala „pohromu“. Všimnime si nasledujúci text:

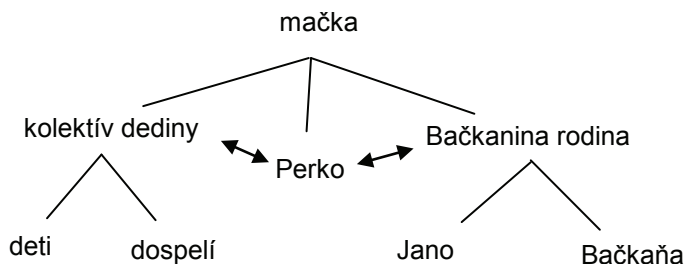
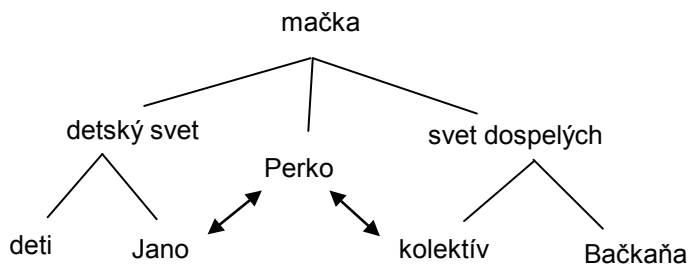
„*Jasanica si chlapa pritiahla, Imricha Bačku, až z Myjavu. Až odkiaľsi z Myjavu si ho pričarila! Na riadneho človeka vyzeral, slušného, kým ho nepobosorovala. Opíjať sa začal, trúnkom nadájať. Na lúkach spával, v špinavých kútoch a v priekopách. Krčmu prevracal naruby. Utopil sa v malej vode. Lahol si, že bude piť vodu zo studničky, a studnička ho len*

ťahala, ťahala, už hlavu nezdvihol, krk sa mu prechýlil a stípoľ, horská pramenistá voda ho usmrtila... Po pás sa zošmykol do studničky.“ (s. 6 – 7).

Porušenie zásad rodového života sa trestá: keď Bačkaňa porodila syna, „...bolo zle-nedobre. Aj tak sa uravelo, že chlapčá zabralo miesto bosorky, potomstvou ženskému, čiernemu. A tá malá bosorka, tá dievčička čarodejná, nenarodená, sa chlapcovi kruto pomstila. Do hlavy mu vstupovala, rozum mu vyciciavala. Nečudo, že chlapčá bolo čoraz hlúpejšie.“ (s. 7) Takým bol Jano Bačko, radosť matkina, posmech detí. Takého ho Bačkaňa ľúbila, preň bola ochotná čokoľvek podstúpiť, aj nepochopiteľne konať. Bačkaňa sa odhalí ako žena vnútorne bohatá, citlivá, prežívajúca osobnú tragédiu.

Bačkaňa sa v očiach dediny spája práve s obrazom čiernej mačky. V rozprávkach je čierna mačka spoločníkom bosorky, veští nešťastie: „Ej, pritiahlo ju to, strigu! Zaňuchala! Nech sa uraví, čo sa uraví! Bosorka je to! Keby inokedy, ale práve vtedy, keď je reč o mačkách, sa odkiaľsi zo zeme vynorí...“ (s. 9)

Motív mačky, ktorý plní svorníkovú funkciu, spája v poviedke dva svety: svet dospelých a svet detí, svet dedinského kolektívu a Bačkaninej rodiny. Zároveň ich však tento motív diferencuje, špecifikuje:

Mačka reprezentuje rozprávkový svet, svet detskej fantázie, aj svet priateľstva, náklonnosti, ale aj falošnosti. Jano Bačko chová mačky. O mačacej krajine Janovi a po jeho smrti aj ostatným deťom a Bačkani rozpráva drotár Perko. Jeho mačacia krajina je stelesnením pokoja, lásky a porozumenia. Svet zvierat je múdrejší a lepší než svet ľudí, ktorý k slabému aj výnimočnému jedincovi vie byť krutý.

Práve motív mačky, ako kompozičná „príprava“ na potenciálne rozohrávanie rozprávkovej mačacej krajiny, vyvoláva otvorenosť priestorovej kompozície *Jasanice*: striedanie motívov príchodu a odchodu, spojenie reálneho a predstavového, snového, fantazijného sveta. Nad tým všetkým sa klenie obraz metatextovej situácie rozprávača a rozprávania (ako pri rozprávačovi ľudových rozprávok), vťahujúceho poslucháčov do sveta fantázie, liečiaceho rany ťažkého životného údely. Je to obraz fascinatívnej funkcie slova a rozprávania ako mágie, ktorá by mala spätne antropomorfizovať aj zvierací (mačací) svet. Výrazne to dokumentuje pasáž Bačkane usilujúcej sa – pri spomienke na mŕtveho syna Jana – obviniť mačky z ich „neochoty“ „pochopiť“ tento antropomorfizačný akt, prijať túto hru, „počlovečiť sa“:

„V chatrči sa zotmelo.

„Mačky choval,‘ pripomínala Bačkaňa drotárovi. ‚Kým doňho zima nevstúpila, choval mačky: čemuľu-gazdinú a strakatého kocúra-gazdu. Mačací dom im postavil. I so zimou v tele k nim vychádzal. Neboli to mačky múdre, ale hlúpe. Darmo im dával drevenú lyžicu a obliekal handrové šaty...‘ “ (s. 14)

2.2. Osobitné miesto má v poviedke *Jasanica* postava drotára Perka. Z hľadiska kompozície ide o svorníkovú postavu. Perko je pre dedinu nevyhnutný. Opraví zničené hrnce, poteší ľudí. Rád prichádza k Bačkani. Jej chatrná chalupa ho priťahuje, láka ho vlastný pocit opustenosti a osamelosti. V prostredí Bačkaninej chatrče sa cíti byť osožným a možno aj šťastným, lebo ho tu veľmi potrebujú ľudia biednejší a opustenejší, než je sám. Prostredníctvom Jana sa mu chatrč stáva milá a napokon vysloví želanie: „*Hm, dobrá si ty žena, Bačkaňa,... K tebe raz prídem zomrieť.*“ (s. 16)

Perko sa snaží ľudsky, úprimne a čisto podať ruku osamelej Bačkani (po Janovej smrti), pochopiť ju, nenarušiť jej prirodzenosť, neopakovateľnosť svojím „svetáctvom“. Perko jediný je naklonený Bačkani aj pomôcť práve preto, že je jediným „znalým sveta“, zároveň jediným – okrem Bačkane – osamoteným človekom, ktorému patrí celý svet, ale zároveň človekom bezdomovcom.

3. Jazykovo-kompozičné špecifiká tejto Rakúskej prózy sa ukazujú už v jej rámcových komponentoch. Najprv uvedieme príslušné textové iniciály a textové kódy.

Úvod:

„Každé tretie leto zaznel z kraja dediny Perkov hlas.

Perko kričí, vyvoláva, počuť ho dodaleka, až na opačný koniec Hríňavy, kde býva bosorka Bačkaňa. V samej poslednej chatrči.

V letnom úpeku, keď slnce vystúpi k zenitu, Bačkaňa pokropí schody, pozametá. Začula Perkov hlas, už sa oblieka, cifruje.

Bude sa tmoľiť po dvoroch ako čierna mačka, no nikto ju nevyženie, aby zlé na seba neprivoľal.

Bude sa ponevierať po dvoroch! Na drotára Perku bude hľadiet, striehnúť na každé jeho slovo.

Nohu si handrami obviaže, nohu opuchnutú, ktorú jej – na žabu premenenú – pristúpil nebohý Metel.“ (s. 5)

Záver:

„Perko pochopí Bačkaninu hru, podľahne jej čaru. On bude rozprávať a ona chlapcovými očami pozerat', počúvať synovými ušami:

„Drotár musí mať nohy poriadne. Putuje, putuje, aj na samý koniec sveta zabľúdi. I ja tak,“ rozhovorí sa Perko. „Kráčam, vykračujem a zrazu zbadám malé, malílinké domy...“

Perko už nevidí Bačkaňu, len chlapcovi rozpráva, nepoškodené hrnce opravuje, príbeh rozširuje, aby tomu chlapcovi, ktorého matka oživila, čo najlepšie vyhovelo. Dobré mu je pri tom rozprávaní: mŕtve deti prichádzajú a tešia sa z rozprávok, mesiac zjasnie na oblohe, svieti tak silno, že svojím svetlom zaleje celú chatrč, lenže to nie je už chatrč, ale zlatý zámok na stračeň nôžke. Všade je pokoj, všade cítiť vôňu spálených tráv zvädnutých i vôňu tráv soviežich... Keď sa Perko prebudí, nájde Bačkaňu ležať v sne.

Vyloží na stôl ražný chlieb, drotárske náčinie i tanistru si zavesí na chrbát a ostúpi do úsvitu, do prvých lúčov slnka.“ (s. 17)

Incipit naznačuje rytmický pohyb príchodu a odchodu (v lete – toto časové obdobie má v texte kladné a záporné konotačné vyznenie: v lete prichádza očakávaný drotár Perko – letný úpek), a to signálom kompozičnej triády známej z ľudových rozprávok (ako sa neskôr ukáže, princíp rozprávača a rozprávania – dominantný v uvedenom žánri – tvorí kompozičnú os príbehu), ktorý zároveň navodzuje „rituálovú“ atmosféru (aj podľa tradičných ľudových predstáv), „oživovanú“ v ďalších častiach introdukcie (aj rozšírenej introdukcie pohybujúcej sa medzi segmentmi *V letnom úpeku... nebohý Metel*) napäťovým prvkom bosorka (a jej premenou na čiernu mačku – aj tu sa obraz „rituálovej“ situácie potvrdzuje anaforickým opakovaním, až „nádychem“ litanickosti textových prvkov *Bude sa tmoľiť po dvoroch... Bude sa ponevierať po dvoroch!*). Ním autor vstupuje do príbehu „in medias res“, čím náhle roztvára problémovú líniu textu. Ruptúra predstavového a reálneho sveta vrcholí v obraze dôsledku premeny Bačkane na žabu (*Nohu*

si handrami obviaže... pristúpil nebohý Metel.). Motív prípravy na možnosť komunikovania „bosorky“ Bačkane, odsunutej na okraj society, s drotárom Perkom má charakter priam „rituálovej“ očisty. V textových iniciálach je však dominantným motív akusticko-auditívneho fenoménu ľudskej reči slúžiaceho ako médium (budúceho) rozprávania: *zaznel Perkov hlas; Perko kričí, vyvoláva, počuť ho doďaleka, až na opačný koniec Hríňavy; začula Perkov hlas; bude striehnuť na každé jeho slovo.*

Finále (*Perko už nevidí Bačkaňu... do prvých lúčov slnka. – aj rozšírené finále: Perko pochopí Bačkaninu hru... malílinké domy...*) má vyrovnávajúcu, pokojnú, harmonickú, katarznú tonalitu (problémové náznaky textu spočívajú v alúzii na chlapca). Príbeh sa dotvára „prvoplánovým“ i metatextovým obrazom rozprávania, rozprávky, rozprávača (a poslucháčov); sila a sugescia slova ruší hranice medzi snovým, fantazijným a reálnym, ba aj medzi záhrobným a skutočným svetom, medzi ilúziou rozprávkovej scenérie a „naozajstným“ prírodným svetom (porov. aj v 2.1). Slovo ponára vnímateľov do (rozprávkového) sna, teší, upokojuje, ruší tenzie. Možno tu dokonca hovoriť o obraze „idyl“ Perkovho a Bačkaninho sveta pokoja a sna, vyvolaného silou a pôvabom rozprávania.

Všimnime si sled segmentov textu potvrdzujúcich naše konštatovania: *On bude rozprávať a ona chlapcovými očami pozeráť, počúvať synovými ušami; len chlapcovi rozpráva... príbeh rozširuje, aby tomu chlapcovi, ktorého matka oživila, čo najlepšie vyhovelo; dobre mu je pri tom rozprávaní; mŕtve deti prichádzajú a tešia sa z rozprávok.*

Explicit (*Vyloží na stôl ražný chlieb... do prvých lúčov slnka.*) „vracia“ príbeh z ríše rozprávok do reality, v ktorej dominuje fáza „amplitúdy“ odchodu priam s expresionistickým vyznením „do prvých lúčov slnka“; oblúk leta a slnka sa uzatvára, hoci sa vlastne začína nanovo, takže jemná problémová tenzia pretrváva. Perko opäť odchádza do „samoty“ sveta a opúšťa miesto, kde sa cíti dobre a vyrovnane.

4. Poviedka *Jasanica* je lyrickým príbehom lásky, úprimnosti a tolerancie, príbehom o potrebe priateľstva a pochopenia, a to aj cez sugesciu slova, rozprávania a rozprávky. Na stvárnenie tohto mravného posolstva autor využil aj dômyselné jazykovo-kompozičné štruktúrovanie textotvorných jednotiek a ich prienik do funkčnej semiotickej väzby homeostatického vzťahu etického a estetického (k tomuto vzťahu pozri Sabolová, 2005; 2007).

5. Teoretickým východiskom našich skíc o jazykovo-semioticko-kompozičných špecifikách v próze S. Rakúsa *Mačacia krajina* (2005; pôvodné vyd. 1986) je semiotický výklad jazykovej sústavy (podľa J. Sabola – porov. 2001; 2003; 2004; 2005a; 2007a a i.), ktorého podstatu tvorí opis „univerzálneho“

vzťahu symetrie a asymetrie v jazyku, ktorý je jednou z dominantných podôb formy a obsahu; táto relácia sa stala základným iniciátorom dvoch základných semiotických podstát, „podloží“, „tonalit“ jazykovej sústavy pri jej vzniku a plne sa premieta do vývinu a súčasného „diania“ jeho prvkov. Ide o ikonicko-symbolický (so symetriou medzi formou a obsahom) a arbitrárny (so „zdedenou“ symetriou, ale dominantne s asymetriou medzi formou a obsahom) semiotický princíp², ktoré úzko – najmä cez svoje prvky, znaky – kooperujú, dopĺňajú sa a vzájomne sa preskupujú³, vytvárajúc prienikové množiny takých binárnych opozícií v jazykovej sústave, k akým patria (prvý príznak sa dominantne uplatňuje v „zóne“ ikonicko-symbolického princípu, pre druhý je dominantným semiotickým pozadím arbitrárny princíp): **asociatívnosť** (napr. pri štýlotvornom procese ide o fázu **selekcie** tematických prvkov) a **lineárnosť** (napr. pri generovaní textu v diferencovaných komunikačných situáciách tento „činiteľ“ garantuje jazykovo-syntaktické spracovanie tematických prvkov; je to teda os **kompozície**). Na póle asociatívnosti dominantne stojí **metaforický** princíp, realizácia podobnosti, na póle linearity zasa **metonymický** princíp, stváranie prvkov podľa príľahlosti (o metaforickom verzus metonymickom princípe porov. Jakobson, 1991, s. 87 n.). Tieto opozície ďalej „tieňujú“ binárne protiklady **paradigmatickosť** (utvárajúca na základe asociatívnosti štruktúru príslušného systému; porov. paradigmatické vzťahy foném) proti **syntagmatickosti** (linearity, horizontalite; porov. stváňňovanie fonetických korelátov foném v aktuálnej realizácii reči) a **simultánnosť** (voľný, asociačný princíp spájania prvkov) proti **sukcesívnosti** (tendencia k lineárnemu radeniu prvkov). Simultánnosť pomáha kreovať „ikonickosť“ ako (dominantný)

² Vzťah symetrie a asymetrie formy a obsahu má dve základné podoby: a) reflexnú, odrazovú symetriu (forma je súčasťou odrazovej plochy znaku – je to doména ikonicko-symbolických znakov) a reflexnú, odrazovú asymetriu (forma nie je súčasťou odrazovej plochy znaku – je to doména arbitrárnych znakov); b) nonreflexnú, „mechanickú“ symetriu medzi formou a obsahom (doména ikonicko-symbolickej „tonality“ jazykových jednotiek) a nonreflexnú, „mechanickú“ asymetriu (doména arbitrárnej „tonality“ jazykových jednotiek). (K naznačeniu týchto podôb vzťahu medzi formou a obsahom porov. Sabol, 2003; 2004; 2005a; 2007a.)

³ Vzťah symetrie ikonicko-symbolických znakov a symetrie a asymetrie arbitrárnych znakov treba vidieť vo viacerých rovinách. Ikonické znaky „o objekte, ktorý zastupujú, signalizujú aj formou, nielen obsahom“, ide tu o „paralelizmus (podč. J. S., O. S.) formy a obsahu“ (Krupa, 1980, s. 27); arbitrárne/konvenčné znaky sa charakterizujú „neprítomnosťou odrazovosti na formálnej rovine“ (Krupa, ibid.). Vzhľadom na to, že vo vývine jazyka nachádzame nielen signály „premeny“ (prvších) ikonicko-symbolických znakov na arbitrárne, ale aj vývinovú kontinuitu a preskupovanie týchto obochvoch semiotických princípov (pričom sa „získané“ vzťahy medzi formou a obsahom stávajú trvalou súčasťou ich nového navrstvovania: $IKON_1 \rightarrow ARBITR_1 \rightarrow IKON_2 \rightarrow ARBITR_2$ atď. – pozri Sabol, 2001; 2003, s. 29 – 30, pozn. 1; 2004, s. 30 – 31, najmä pozn. 2; 2007b), aj pri vývine ikonicko-symbolického princípu (od $IKON_2$) sa „mechanický“ (pozri pozn. 2) vzťah symetrie medzi formou a obsahom ($F \equiv O$) môže obohacovať o impulz predchádzajúcej arbitrárnosti „mechanickým“ vzťahom asymetrie (v podobe relácie jednej formy a viacerých obsahov – pri polysémii; pravda, vnútorná väzba medzi jednotlivými významami sa tu zachováva; a navyše – z hľadiska znaku a pomenovania – je tu stále prítomná symetria: jazykový znak je reprezentovaný významom polysémantického slova; porov. Horecký – Blanár – Sekaninová, 1984, s. 13). Ako sa ukazuje, vzťah ikonicko-symbolických a arbitrárnych znakov nie je disjunktný: je to symbióza, ale aj protipôsobenie ako jedno zo „zrkadení“ symetrie a asymetrie v štruktúre jazykového znaku (podrobnejšie Sabol, 2003, s. 29 – 30, pozn. 1).

znakový princíp **poézie** (vrátane hudobnosti verša) a sukcesívnosť zasa „arbitrárnosť“ ako (dominantný) znakový princíp **prózy**. Uvedené dva podstatné semiotické princípy v týchto dvoch základných formách literatúry dômyselným spôsobom regulujú kooperáciu všeobsiahlych, univerzálnych kategórií – **priestoru a času**. Priestor sa dominantne zrkadlí na ikonicko-symbolickom, „stacionárnom“ pozadí – je to skôr konštantná doména poézie/lyriky; čas sa ťažiskovo prikláňa k arbitrárnej, „dynamickej“ semiotickej štruktúre – hlási sa cezeň skôr „premenlivý“ princíp prózy, napr. v makrokompozičnej zóne rozprávania (k ďalším binárnym opozíciám vymedzovaným podľa uvedenej koncepcie, a to najmä v priestore jazyka, filozofie a umenia, pozri Sabol, napr. 2004; 2005a; 2007a; 2007b).

5.1. Od ikonicko-symbolického a arbitrárneho semiotického pozadia sa odráža ďalšia, a to jedna z centrálnych binárných opozícií, stojaca na jednej z ich najvyšších „hladín“, „priečok“, a to vďaka svojej univerzálnosti a zásahu do paradigmaticko-syntagmatickej podstaty a pragmatického fungovania jazykových jednotiek: **motivovanosť** (zóna ikonicko-symbolického semiotického princípu) – **nemotivovanosť** (zóna arbitrárneho semiotického princípu; podrobnejšie o opozícii motivovanosť – nemotivovanosť porov. Sabol, 2009).⁴ Pri motivovanosti (v širokom zmysle slova) ide o tvorbu a používanie znakových jednotiek, v ktorých je forma aktivizovaná, stimulovaná „priamym“ odleskom skutočnosti, a to v rozsiahlych intralingválnych, intrakomunikačných, extralingválnych a externolingválnych kontextoch premietajúcich sa do kreovania a uplatňovania formy inšpirovanej „reflexmi“ uvedených okolností (porov. aj Sabol, 2005b); tento člen protikladu možno interpretovať napr. aj ako „zdôvodnenosť jazykového vyjadrenia pomenovaného javu“ (Furdík, 2005, s. 265). Pri nemotivovanosti ide o opačné tendencie ako pri motivovanosti; je to relatívna nezávislosť znakovkej formy od obsahu, nedostatok jednoznačnej korelácie medzi vnútornou štruktúrou znakovkej formy a štruktúrou obsahu (Krupa, 1980, s. 28; Furdík, 1993, s. 28 – 33).

15.1.1. Prepájanie (najmä slovotvorne) motivovaných výrazov, vytvárajúcich tematicko-kompozičné „enklávy“ v štruktúrovaní textu, sa môže v umeleckej literatúre využívať ako dômyselný signál kreovania jazykovo-tematickej „tonality“ príbehu. Tento postup (často aj na pozadí explicitnosti vyjadrovania, odrážajúceho látkovo-tematické⁵ väzby ontológie skutočnosti a ontológie textu) sa (najmä pri charakteristike postáv) pozoruhodne využíva

⁴ Dominantnosť motivovanosti (motivácie) v jazykovej sústave vyplýva z faktu, že preniká (predovšetkým) skrz-naskrz lexikálnou sústavou, ako o tom svedčí rozsiahla množina jednotlivých typov lexikálnej motivácie (podľa J. Furdíka, 2005, s. 391 – 395), z ktorých má ústrednú funkciu slovotvorná motivácia.

⁵ Odkazujeme tu na Rakúsove podrobne rozpracované termíny látka, téma, problém, tvar, ktoré aplikoval najmä pri analýze poetiky prozaického textu (monograficky 1995; 2004).

v próze S. Rakúsa *Mačacia krajina*. Ide o rozsiahle slovotvorné hniezda, často aj s opakovanými výrazmi, ale aj v spojení s diferencovaným lexikálnym obsadením (rozdielneho stupňa viazaného až frazémového kontextu), čím získavajú kvázi „terminologický“ nádych; pravda, je to „predstieraná“, nadsadená, hraná, hyperbolizujúca terminologická „dôslednosť“ pri označovaní konania postáv, bežných vecí a situácií, čím vzniká recesný až nonsensový, absurdný jazykovo-semiotický efekt (k nonsensu a absurdite ako prejavu detského aspektu pozri Miko, 1969, s. 229 n.) ako jeden zo zdrojov estetického zážitku.

Pozorujeme nasledujúce úryvky z *Mačacej krajiny* (2005), v ktorých podčiarkujeme kompozične dominantné, ale aj sekundárne (často „konektorové“) motivické prvky:

a) *Netrvalo dlho a Paniberko sa rozhodol. Svoj prvý **dobrý skutok** spraví na **železničnej stanici**, lebo **železničná stanica** je pre **dobré skutky** priam ako stvorená.*

***Na stanicu** neprišiel v najohodnenejšej chvíli. Vládlo tam veľké napätie, lebo rýchlík, ktorým mala väčšina **cestujúcich cestovať**, **meškal** už **dvestoštyridsať minút**. Po **dvestoštyridsiatich minútach** čakania **mačacím cestujúcim** poriadne stúpne **cestovná horúčka**. Sú čoraz netrzezlivejší a zádrapčivejší. Lahko si môžu popliesť **dobrý skutok so zlým**.*

*Najlepšie by bolo dajako ich **upokojiť**. To je však veľmi ťažká úloha. Na **upokojovanie** má železnica svojich zamestnancov. Keď vlak **mešká viac ako sto minút**, pošle tam niektorého z nich.*

*Teraz tam poslala **železničiara** Žriebka, prestrojeného **za cestujúceho**. Obliekol si nielen **cestovné nohavice**, **cestovný kabát** a **cestovnú košeľu**, ale aj **cestovné tričko**. Dobré vie, že **pri upokojovaní** záleží na každej maličkosti. Preto si topánky posypal **cestovným prachom**. No najdôležitejšie je, že sa správa **cestovne**. Všelijakými vzdychmi a grimasami dáva najavo, že aj on má **cestovnú horúčku**.*

*Ten vie **cestujúcich upokojovať** a **robiť železnici dobro**! Je **mazaný všetkými** železničiarскими masťami. (s. 10 – 11; pokrač. motívov aj ďalej)*

b) – *Zvlášťne sú **hudobné byty**, milá slečna, – oslovil Bunkáš mačku, ktorá stála hneď vedľa neho. Zdalo sa mu, že namiesto toho, aby dávala pozor a hľadela **do zahádzaného bytu**, podchvíľou zaškúli na chodník, lebo chce vidieť, čo majú obuté iné mačky. – No ešte väčšmi vynikne zvlášťnosť **hudobného bytu** vtedy, keď ho dajaký **zahadzovač zahádza uhľím**. **Hudobný zahadzovač** sa vyznačuje predovšetkým tým, že nenávidí **hudbu**, **hudobníkov** a všetko, čo je len trochu **hudobné**. Ťažko povedať, kde sa vzala jeho nenávisť. Príčiny takej neuraživosti bývajú všelijaké. Najčastejšie sa **zahadzovačmi** stávajú obyvatelia, čo stratili pri silnom hrnote alebo pri motocyklových pretekoch **hudobný sluch**. No rovnako*

môže byť **zahadzovačom** aj jedinec, ktorého vo dne v noci prenasleduje tá istá melódia. (s. 39; pokrač. motívov aj ďalej)

c) Chcel okamžite použiť proti Galamande dajaký **pichľavý lekársky nástroj**, no našťastie si včas uvedomil, že aj tie **najpichľavejšie nástroje** slúžia **na liečenie**, a nie na trestanie. Ako **lekár** musel v každej chvíli postupovať **chladnokrvne**.

Narátal v duchu do desať a šiel si pod vodovod **ochladiť** labky.

Vyplatilo sa mu rátať a zachovať **chladnokrvnosť**. Zrazu mu prišlo na um, že najlepšie spraví, ak **zatelefonuje na poriadkovú mačaciu službu**. Vzápätí opustil ordináciu. Nemohol predsa **telefonovať** pred Galamandou, veď mala od liehu takú smelosť, že by pri jeho rozhovore **s poriadkovou službou** prehryzla **telefónnu šnúru** alebo nejako inak prerušila spojenie.

Žmurkol na pacientov, čím ich povzbudil do ďalšieho čakania, a šiel k najbližšej **telefónnej búdke**. Vykrútil číslo **poriadkovej stanice** a potom všetko vyrozprával **poriadkovej službe**.

– My si už s ňou spravíme poriadok, – odpovedal hlas na druhom konci **telefónu**.

– My už vieme, čo robiť v podobných prípadoch! Sadneme si do **poriadkového auta**, naštartujeme a o chvíľu sme tam. Zachovajte ostražitost' a pokojnú myseľ. Dovidenia!

Poriadková služba nemala s Galamandou veľa ťažkostí, lebo medzitým ju tak zmohol lieh, že zaspala.

Prebudila sa **na poriadkovej stanici** až ráno. Hučalo jej od liehu v hlave a stíplí jej údy. Za priestupky musela spať na tvrdej drevenej lavici. (s. 62 – 63; ďalšie pokrač. motívov na s. 63 – 64)

d) Beníček ako stály poslucháč **hádok** poznal tak dobre hlasy Chňapkovcov, že sa mohol **v telefonickom** rozhovore s Kripolínou predstaviť ako najstarší Chňapko a **pozvať** ju na pomoc **v hádke**. Podarilo sa mu dokonale napodobniť Chňapkov hlas. Chvíľami si nebol ani sám istý, či to **telefonuje** on, alebo najstarší Chňapko.

Kripolína sa **pozvaniu** veľmi zaradovala. Obliekla si šaty s divokými farbami, aby nimi mohla v prípade potreby vyvolať novú **hádku**, a rýchlo chôdzou sa vybrala ku Chňapkovcom. Tentoraz jej neprekážalo ani to, že **sa bude musieť hádať** pošepky, lebo Beníček zavolať neskoro a Chňapkovci po desiatej hodine už **hádku** stíšili, ba dakedy, keď sa im zazdalo, že cez okno zazreli mačacieho policajta Bubuka, ktorý dozeral na nočný pokoj, **hádalí sa iba očami**.

Kripolína dúfala, že Chňapkovci **sa** dnes večer **očami hádať nebudú**, lebo taká **hádka** bola pre ňu veľmi namáhavá a ľahko mohla po nej zostať škulaová. (s. 98 – 99; ďalšie „súbežné“ motívy na s. 98 – 99, 101 – 102)

Uvedený postup pri montáži textotvorných jednotiek zároveň posilňuje „vonkajšiu“, zvukovo-rytmickú štruktúru výpovede a najmä pri kontextovo viazaných spojeniach vlastne naznačuje (aj cez okazionálne postupy) jednu z (možných) charakteristík petrifikovaných spojení, ktoré ponúkajú už na úrovni formy pôsobivé kalambúrové kombinácie (porov. napr. fónicko-sémantickú hru jedného z centrálnych motivicko-kompozičných spojení:

pustiť sa *do roboty* – pustiť sa *do dobroty*; pripomíname aj aktualizáčnej význenie kalambúru – zámenky „oddelenie *pre mačky s deťmi*“), pričom hra so slovom a syntagmami môže vyústiť až do „umelo“ inovovaných, nonsensových (porov. aj vyššie), ale elegantných konfigurácií výrazov s aktualizácnym sémanticko-syntaktickým humorným gestom (*zlé dobré skutky* – *dobré dobré skutky*; *neobľomnosť* – *obľomná*; *závidené kreslá* – *nezávidené kreslá*)⁶.

6. Metodologicko-teoretické východisko našich pozorovaní (5, 5.1) s naznačením kontextovej „hry“ aj viazaných, ba i petrifikovaných slovných spojení v próze S. Rakúsa *Mačacia krajina* (5.1.1) nás priamo vedie k teoretickým skiciam o semioticko-estetických potenciách frazeologických jednotiek.

Semiotická podstata frazémy – ako ju možno naznačiť na pozadí uvedenej semiotickej koncepcie jazyka (a vôbec znakových sústav) J. Sabola (pozri v 5) – vyplýva z jej základných vlastností; pripomeňme si tu jednu z jej definícií: „Fazeologická jednotka (fazeologizmus) je ustálené slovné spojenie, ktoré sa vyznačuje obraznosťou a nerozložiteľnosťou svojho významu, ako aj expresívnosťou.“ (Mlacek, 1984, s. 46).

Ustálenosť slovného spojenia a nerozložiteľnosť významu frazémy – ako jedny z jej základných črt – vedú k asymetrii medzi znakom a slovom (znak > slovo), čo posilňuje arbitrárnu „tonalitu“ tejto jednotky. Je to kvalitatívna obsahovo-formová asymetria, ktorá je vyvažovaná obraznosťou ako ďalšou dištingtívnou črtou frazémy, zintenzívňujúcou jej ikonicko-symbolické vlastnosti (tu možno hovoriť o reflexnom type symetrie medzi formou

⁶ Kontextovo (k týmto ukážkam pozri aj naše konštatovania v 5.1.1):

Paniberko počúval Čarpaňu iba na pol ucha. Ako ho prechádzal spánok, čoraz väčší sa znepokojoval. V duchu sa oracal k niektorým svojim dobrým skutkom.

*Čo všetko som len nimi narobil, pomyslel si s hrôzou, až mu srst' na hlave ustala dupkom, a v tej chvíli sa načisto prebral. Boli to **zlé dobré skutky**! Ak sa bude chcieť pozrieť v zrkadle seba samému smelo do očí, musí ich napraviť celkom inými, naozaj **dobrými dobrými skutkami**. (s. 53)*

* *

*Poriadková služba však zostala **neobľomná**. **S obľomnosťou** by veru veľa poriadku nenarobila. (s. 64)*

* *

*Bledomodrý nábytok si kúpili aj preto, aby najzávištivejšiemu obyvateľovi ulice, kocúrovi Zuzáňovi, dali príležitosť k čo najväčšej závoisti. Zdalo sa im, že Zuzáň pri pohľade na ich nový nábytok veľmi zbledomodrel. To bol dôkaz, že sa im dobre podarilo vyvolať závištlivocovú závišť. Mali z toho veľkú radosť, lebo **u závidených kreslách** sa im omnoho lepšie hovel ako **u kreslách nezávidených**. (s. 111)*

a obsahom, o princípe metaforickosti⁷, metaforickej asociatívnosti). Rovnako aj expresívnosť – ako ďalšia črta frazémy – oslabuje (svojím skutočnostným reflexom) jej arbitrárne „vznenie“.

Hra a protihra symetrie a asymetrie (ako „iniciátorov“ dvoch základných semiotických podstát – ikonicko-symbolickej a arbitrárnej; porov. v 5) medzi formou a obsahom sa dá preukazne pozorovať pri aktualizáciách frazém (pozri Mlacek, 1984, s. 106 – 124; 2007, s. 130 – 145), keď „oživávajú“ pôvodné významy zložiek týchto jednotiek. V tomto prípade sa asymetrický vzťah znak > slovo mení na symetrickú reláciu znak Ξ slovo (forma Ξ obsah). Jazyček na váhach dvoch základných semiotických podstát jazykovej sústavy smeruje k dominantne kvantitatívnej nonreflexnej symetrii, ktorá však – v závislosti od (ne)motivovanosti slov ako pomenovacích jednotiek – hrá na obe strany semiotickej „tonality“ aktivizovanej ikonicko-symbolickým (pri motivovanosti) či arbitrárnym pozadím (pri nemotivovanosti).

6.1. Frazéma svojou podstatou je „predurčená“ na zvyšovanie a sprostovanie asociatívno-kompozičnej a sémantickej „hry“, a teda aj semioticko-estetickkej účinnosti a príťažlivosti umeleckých textov; v jej obsahovo-formovej štruktúre „čakajú“ na svoje funkčné inovácie dve základné vlastnosti esteticky tvarovaného textu: obraznosť a kontrast, resp. protiklad.

6.1.1. Naše upozornenie na reláciu kontrastu a protikladu (až s vyústením do paradoxu) vychádza z faktu, že pri tvorbe umeleckého textu (a to na ktorejkoľvek úrovni a v akejkoľvek zložke – jazykovej, tematickej, štylistickej, kompozičnej) sú tieto javy a funkcie podstatnou súčasťou estetickej výpovede, vchádzajúcou aj do dominantného štruktúrovania umeleckého textu najmä z hľadiska vzťahu tenzie a detenzie (porov. naše vymedzenie kontrastu a protikladu v umeleckom texte – Sabolová, 2009a; 2009b), čo je jedno z ústredných „naplnení“ súčinnosti autora a jeho percipienta (najmä z hľadiska rozšírenia manévrovacieho interpretačného priestoru pre čitateľa; ide vlastne o jedno z rozhodujúcich miest estetického zážitku z „vnímania“ umeleckého diela).⁸

Teoretické podložie vzťahu kontrastu a protikladu možno – ako sa nazdávame – axiologicky využiť pri stanovení miery vzťahu medzi kontrastnými/protikladovými členmi príslušných opozícií na diferencovaných hladinách sujetovo-fabulačných relácií, vyúsťujúcich do zásadných

⁷ K tomu porov. konštatovanie V. Krupu: „V slovnej zásobe je metafora súčasťou motivačného mechanizmu, ktorý cez tzv. vnútornú formu lexémy odstraňuje arbitrárnosť vzťahu medzi jazykovou formou a obsahom...“ (1989, s. 4; podč. J. S., O. S.).

⁸ Porov. aj konštatovania F. Mika: „Tenzia a detenzia... vnášajú... do zobrazenia moment dynamiky a hry a sú tak zdrojom maximálneho oživenia v texte.“ – 1973, s. 55; „Kontrast... je hlavným kompozičným princípom v epike aj v lyrike.“ – ibid.; „Estetická miera kontrastu je jedna z najdelikátnejších výrazových kategórií.“ – ibid., s. 58; pozri aj autorove úvahy o sukcesívnom a simultánnom kontraste – ibid., s. 55 – 61).

tenzívno-detenzívnych zón estetického zážitku, napríklad aj tendenciou k funkčnej homeostáze a kooperácii etického a estetického v umeleckom texte; práve kreovanie tejto opozície je bytostne prítomné aj v estetickom posolstve *Mačacej krajiny* (v tomto texte nachádzame množstvo príkladov aj na stvárňovanie kontrastov a protikladov rozličnej „provenencie“ a diferencovaného stupňa väzieb medzi členmi opozícií, vrátane paradoxu, semiotickej hladiny nonsensu až absurdity výrazu – pozri aj v 5.1.1).

6.1.2. Potenciálne, ale aj „otvorené“ kontrasty či protiklady vo frazémovom kontexte sú dané viacerými skutočnosťami: ich vnútornou či vonkajšou syntaktickou štruktúrou, reláciou frazeologického a pôvodného významu zložiek frazémy (pri aktualizáciách), vzťahom abstraktného a konkrétneho významu (stupňom invariantnosti sémantických dištinkívnych príznakov v jej významovom „poli“ ako odlesku diferencovaných úrovní vzťahu jednotlivého a všeobecného), mierou ustálenosti kontextových spojení a frazeologickou petrifikovanosťou a i. Sú teda vítaným médiom pri kódovaní polysémantických signálov umeleckej výpovede.

7. Jednou z dominantných jazykovo-semioticko-kompozičných hier v *Mačacej krajine* je aktualizácia frazeologických jednotiek (na túto a ďalšie výrazové osobitosti v tomto texte upozorňuje aj Andričíková, 2005; tam aj ďalšia lit.); autor s rozprávačskou úľubou rozohráva dômyselné, vynachádzavé až filigránske vzťahy medzi výrazom a významom, ktoré polysémantizujú textotvorné reflexie a ich výsledky, roztvárajú nové asociatívne väzby, vytvárajú pôvabné napätia medzi sémantickými dištinkívnymi črtami „vnútri“ pomenovaní a ich kontextom, prepájajú jednotlivé kompozičné pásma textu (na osi konkrétny – abstraktný význam, figuratívnosť a „hraná“ pojmovosť, vecnosť, pri interferencii špecifických domén a pojmovej vzdialenosti metafor a pod.). Tenzia frazeologického a aktualizovaného významu, ale aj ďalších kontrastov (typický a aktuálny kontext) sa stáva cez doslovnú, prvoplánovú interpretáciu „hrdinov“ z mačacieho sveta⁹ iniciátorom ich konania predurčeného takto na paradoxné, nonsensové až absurdné vyznenie „činu“, „príbehu“, „situácie“, a to viac v konštruovaní obrazného areálu než v relácii textu a metatextu. Jazykovo-semiotické a kompozično-motivické „fluidum“ textu tak dostáva prvotný impulz v jazykovej zóne a vinie sa ako zjednocujúca tonalita („cantus firmus“) celým blokom rozprávania.

Uvedieme príklady (aj so širším kontextom; ide o rozličný stupeň

⁹ Zvieratá berú frazémy (ale aj abstraktné výrazy) v ich „východiskovom“, konkrétnom význame, čím sa dokumentuje ich iný, animalizačný semiotický „intelektuálny“ priestor, ale kontrastne s antropomorfizačným vyznením (nie sú ešte pripravené na náročnejšiu, „ľudskú“ sémantickú hru s významom; pripomína to zároveň – nepriamo – detský aspekt s „návodom“ na konanie neočakávaného, prechádzajúceho do humorného, až absurdného ladenia príbehu).

petrifikovanej, kontextovej viazanosti a aktualizácie lexikálnych jednotiek zasadených do kompozično-motivických radov):

Neuzali ho ani za bubeníka. Vraj **nemá bubenický sluch**. (s. 9); A bez vyučenia **sa do komína neradno púšťať**, nevyučnému opravárovi raz padne zo strechy to, inokedy zasa ono. (s. 9); Chcel vykonať nejaký **mimoriadny mačací skutok**. Najradšej by bol kohosi **pomocou lana vyslobodiť zo zajatia...** Paníberko **nemal vo vyslobodzovaní nijaké skúsenosti**. (s. 10); Po dvestoštyridsiatich minútach čakania mačacím cestujúcim **poriadne stúpne cestovná horúčka**. (s. 10); Ten vie ale cestujúcich upokojsť a **robiť železnici dobro! Je mazaný všetskými železničarskými masťami**. (s. 11); Cestujúci v bodkovanvej veste potom povedal, že napriek všetkému ho najväčšmi zaujali **fotografie ticha**. Inak vyzerá **ticho pred búrkou** a inak **po búrke**, vysvetľoval prítomným, iný svetelný odtieň má **sviatočné ticho** a iný **ticho vo všedný deň**. (s. 16); Tieto slová sa cestujúceho veľmi dotkli, lebo začal všetkým na Paníberka žalovať, že **si z neho robí dobrý deň**. // Paníberko mu povedal, že **si z neho nijaký dobrý deň nerobí**, lebo ani **nevie, ako sa dobrý deň z niekoho robí**. (s. 19); No potom si povedal, že **niektoré jeho dobré skutky sa mohli skončiť aj horšie**. (s. 24); Tentoraz by však **za to nedal labku do ohňa**, lebo chodec bez topánok sa nemôže neviemako sústrediť na okolitý svet. (s. 26); ... potom **si začal trhať srst' na hlave**, no keď zbadal, že mu v labkách nezostal ani chlpek... (s. 31); Sadnete si napríklad na stoličku a užpäť **sa zahánbate až po korenky srsti**. (s. 38); Paníberkovi **srst' na hlave dupkom ustávala** pri takých slovách. (s. 41); Paníberko **sedel so založenými labkami**, akoby nebol v obuvníckej dielni, ale niekde v parku. (s. 46); Všetko je v úplnom poriadku! **Znova sa stal pánom vlastných očí**, zaradoval sa Firčuk a začal sa prechádzať. (s. 47); Lenže **o pocestnom sa nikdy nevie, čo je za kocúra**, či **sa v ňom neskrýva to alebo ono**. (s. 54); Po krátkom čase prifrčí ustráchaná **záchranná služba**. **Vynaloží všetko svoje záchranné umenie**, aby Galamandu čo najrýchlejšie preniesla na nosidlách do sanitky... (s. 58); **V dobrých skutkoch nastáva obrat**, zažmurkal radostne Paníberko, nikomu **sa predsa nemôže donekonečna lepiť na labky smola!** (s. 67); Takmer bez prestania **musí lúskat' v mysli všelijaké tvrdé detektívne oriešky**. (s. 78); Lenže **on to tak nenechá**, on nedopustí, **aby si z neho mohol** dajaký nactiutíhač **pokojsne robiť v noci dobrý deň**. (s. 83); **Za to ručí svojou umeleckou čťou**. (s. 84); **Znamenite sa teraz cíti vo svojej vlastnej farbe**. I v novej pyžame. (s. 91); V veľkej miestnosti zbadal Zuzáňa, ako **sa dusí od závisťi** a **v prestávkach medzi dusením** farbí svoj nábytok na bledomodro. (s. 112); **Takéto slová nemohli byť otcovi po srsti**. Nezostávalo mu nič iné, iba **chytiť syna nakrátko**. A nakrátko ho chytil ešte **v ten istý deň, o pol ôsmej večer**, keď mu zakázal čítať dobrodružné romány. (s. 118)

Niekoľko aktualizácií príslovia Kto druhému jamu kope, sám do nej

padne (ide o plochu celej kapitoly):

Kocúr Beníček **rád kopal druhým jamu**. // Z času na čas ho zachvátila taká neodolateľná túžba **vykopať niekomu jamu**, že sa nevedel dočkať večera, keď stíchne pouličný ruch a on **bude môcť nerušene kopat' jamu vyhlíadnutej obeti**. Vezme rýľ, lopatu, popluje si labky a s chuťou sa dá do roboty. (s. 97); Jedného dňa si Beníček povedal, že **musí stoj čo stoj vykopať jamu mačke Kripolíne...** (s. 97); ... bol si Beníček načistom, že **mačku Kripolínu jama neminie**. (s. 97); Nevedel iba, **kde jej jamu vykopať**, lebo pred svojím domom mala betónový chodník. // Napokon sa rozhodol, že **jamu vykope** pred domom Chňapkovcov... (s. 98); Všetko si dobre premyslel, a preto **začal kopat' jamu** hneď za bránou. (s. 99); V sebaobrane začal ustupovať. Od strachu celkom **zabudol na jamu**. A užápätí **do nej padol**. (s. 100); Len čo **sa poudieraný** Beníček **vyštveral z jamy** a kriekajúc urobil pár krokov, oslovil ho prísny hlasom policajt Bubuk. (s. 100); Keď sa ho Bubuk napokon spýtal, prečo **kopal na ulici jamu**, Beníček pocítil, že znova **padá do hĺbky**. // Pri Beníčkovom **páde** Bubukovi zaraz zmätklo jeho policajné srdce, a preto ani nedal previnilcovi pokutu, iba mu prikázal **jamu zahrabať**. (s. 100); A hoci si vôbec nevidela pod nohy, **do jamy nepadla**, keď **ju musel** Beníček **zahrabať**. (s. 101)

Záver prózy (finále a explicit) je z jazykovo-kompozičného hľadiska priam symbolický (vzhľadom na bohaté uplatňovanie, a to na ploche celej knihy, polysémantickej hry predovšetkým s frazeologickými jednotkami): Autor v ňom rozohráva aktualizáciu žartovnej frazémy, vyúsťujúcej do eticko-estetického gesta:

Od hladu nezahynul iba preto, že **začal robiť hudobné koncerty**.

Keď bol veľmi hladný, stal si na roh ulice, aby okoloídúci **milovníci hudby počuli**, ako **mu v bruchu vyhrávajú muzikanti** – choíľami **hrajú lahodné, pomalé melódie** a potom **spustia rýchly, divoký čardáš**.

Milovníci hudby zastanú, **trochu počúvajú** a hodia hladnému Horkobúrovi do čapice peniaz. (s. 127)

8. Teoretické semiotické východisko – osobitne tendenciu k homeostáze dvoch základných znakových podstát (ikonicko-symbolickej a arbitrárnej) a na ich pozadí vymedzených binárnych opozícií v jazykovej sústave (s možnosťou aplikácie pri analýze estetického komunikátu, ilustratívne pri interpretácii prepájania motivovaných výrazov a pri pozorovaní „hier“ s aktualizáciou frazeologických jednotiek) – sme si mohli overiť aj v pôvabne úsmevnom, múdro-recesnom Rakúsovom rozprávaní v *Mačacej krajine*.

LITERATÚRA

ANDRIČÍKOVÁ, Markéta: *Mačacou chôdzou na ceste k objavom*. In: Rakús, S.: *Mačacia krajina*. Levice : Koloman Kertész Bagala 2005, s. 128 – 134.

- Encyklopédia slovenských spisovateľov*. 2. zväzok. Bratislava : Obzor 1984, s. 61 – 62.
- FURDÍK, Juraj: *Slovootvorná motivácia a jej jazykové funkcie*. Levoča : Modrý Peter 1993.
- FURDÍK, Juraj: *Život so slovootvorbou a lexikológiou*. Výber štúdií pri príležitosti nedežitych sedemdesiatin. Ed. M. Ološtiak, L. Gianitsová-Ološtiaková. Košice : Vydavateľstvo LG 2005.
- HORECKÝ, Ján – BLANÁR, Vincent – SEKANINOVÁ, Ella: *Obsah a forma ako organizujúce princípy slovej zásoby*. In: *Obsah a forma v slovej zásobe*. Red. J. Kačala. Bratislava : Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1984, s. 13 – 21.
- JAKOBSON, Roman: *Metaforické a metonymické póly*. In: *Lingvistická poetika (Výber z diela)*. Bratislava : Tatran 1991, s. 87 – 93.
- KRUPA, Viktor: *Jednota a variabilita jazyka. Systémový prístup a tzv. exotické jazyky*. Bratislava : Veda 1980.
- KRUPA, Viktor: *Pojmová vzdialenosť a účinnosť metafory*. Jazykovedný časopis, 1989, roč. 40, č. 1, s. 3 – 9.
- Literatury zachodniosłowiańskie czasu przełomów 1890 – 1990. 1. Literatura lużycka słowacka*. Katowice : Śląsk 1994, s. 402 – 403.
- Medzi umením a vedou*. Zborník materiálov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 23. marca 2010 v Prešove pri príležitosti životného jubilea Stanislava Rakúsa. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. Literárnovedný zborník. 30. Ed. M. Součková. Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2010.
- MIKO, František: *Aspekt výrazu. Výrazové vlastnosti súčasnej prózy pre mládež*. In: *Estetika výrazu. Teória výrazu a štýl*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969, s. 229 – 252.
- MIKO, František: *Od epiky k lyrike. Štylistické prierezy literatúrou*. Bratislava : Tatran 1973.
- MLACEK, Jozef: *Slovenská frazeológia*. 2. vyd. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984.
- MLACEK, Jozef: *Toary a toaré frazém v slovenčine*. 2., upravené vyd. Bratislava : STIMUL 2007.
- RAKÚS, Stanislav: *Žobráci*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo 1976.
- RAKÚS, Stanislav: *Pieseň o studničnej vode*. Bratislava : Smena 1979. 103 s. (poviedka Jasanica, s. 5 – 17).
- RAKÚS, Stanislav: *Próza a skutočnosť (K toárnym postupom v modernej slovenskej próze)*. Bratislava : Smena 1982.
- RAKÚS, Stanislav: *Epické postoje*. Bratislava : Smena 1988.
- RAKÚS, Stanislav: *Temporálne poznámky*. Bratislava : Slovenský spisovateľ 1993.
- RAKÚS, Stanislav: *Medzi mnohoznačnosťou a presnosťou*. Levoča : Modrý Peter 1993.
- RAKÚS, Stanislav: *Z rozprávání, úvah a rozhovorov*. Levoča : Modrý Peter 2003.
- RAKÚS, Stanislav: *Nenapísaný román*. Levice : Koloman Kertész Bagala 2004.
- RAKÚS, Stanislav: *Poetika prozaického textu (Látka, téma, problém, toar)*. Bratislava : Slovenský spisovateľ 1995. 119 s. 2. vyd. Prešov : Náuka 2004.
- RAKÚS, Stanislav: *Mačacia krajina*. Levice : Koloman Kertész Bagala 2005 (pôvodné vyd. Bratislava : Mladé letá 1986).
- RAKÚS, Stanislav: *Z rozprávání, úvah a rozhovorov*. Levoča : Modrý Peter 2003.
- RAKÚS, Stanislav: *Excentrická univerzita*. Levice : Koloman Kertész Bagala 2008.
- RAKÚS, Stanislav: *Telegram*. Levice : Koloman Kertész Bagala 2009.

- SABOL, Ján: *Semiotické impulzy biblického textu*. In: *Slovenská kresťanská a svetská kultúra*. Studia Culturologica Slovaca. 2. Red. J. Skladaná. Bratislava : Veda 2001, s. 148 – 156.
- SABOL, Ján: *Semiotické parametre štýlu*. In: *Komunikácia a text*. Red. Z. Stanislavová. Prešov : Náuka 2003, s. 29 – 33.
- SABOL, Ján: *Semiotické pozadie komunikačných sústav*. In: *Súčasná jazyková komunikácia v interdisciplinárnych súvislostiach*. 5. medzinárodná konferencia o komunikácii. Banská Bystrica 3. – 4. 9. 2003. Ed. V. Patráš. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela 2004, s. 30 – 36.
- SABOL, Ján: *Vzťah znaku a slova a supraznaku a vety v mediálnom texte*. In: *Médiá a text*. AFPh UP. Jazykovedný zborník. 17. Ed. J. Rusnák, M. Bočák. Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2005 (a), s. 20 – 26.
- SABOL, Ján: *Historicko-synchronické morfológické a derivačné signály kvantity v slovenčine*. In: *Kvantita v spisovnej slovenčine a v slovenských nárečiach*. Ed. M. Považaj. Bratislava : Veda 2005 (b), s. 9 – 32.
- SABOL, Ján: *Symetria a asymetria rytmotvorných prvkov*. In: *Studia Academica Slovaca* 36. Ed. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava : Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 2007 (a), s. 121 – 126.
- SABOL, Ján: *Symetria a asymetria rytmotvorných prvkov*. In: *Studia Academica Slovaca* 36. Ed. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava: Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 2007 (a), s. 121 – 126.
- SABOL, Ján: *Semiotická podstata frazémy*. In: *Frazeologické štúdie V. Princípy lingvistickej analýzy vo frazeológii*. Ed. D. Baláková – P. Ďurčo. Ružomberok : Katolícka univerzita, Filozofická fakulta 2007 (b), s. 120 – 127.
- SABOL, Ján: *Semiotická hladina motivovanosti v jazyku*. In: *Zborník k životnému jubileu Kláry Buzássyovej*. Bratislava : Veda 2009 (v tlači).
- SABOL, Ján – SABOLOVÁ, Oľga: *Semioticko-estetické potencie frazeologických jednotiek (Stanislav Rakús: Mačacia krajina)*. In: *Medzi umením a vedou*. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. Literárnovedný zborník. 30. Ed. M. Součková. Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2010, s. 180 – 195.
- SABOLOVÁ, Oľga: *Kompozičné špecifiká v Rakúskej poviedke Jasanica*. In: *Studia Academica Slovaca* 30. Red. J. Mlacek. Bratislava : STIMUL – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 2001, s. 260 – 269.
- SABOLOVÁ, Oľga: *Antropokomponéna ako základný kompozičný prvok v štruktúre prózy*. In: *Studia Slovaca*. Zborník vedeckých prác členov Katedry slovenského jazyka a literatúry. Red. J. Tatár. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, Pedagogická fakulta 2004, s. 157 – 159.
- SABOLOVÁ, Oľga: *Proporcionálna estetického a etického v literatúre*. In: *Významové a výrazové premeny v umení 20. storočia*. Literárnovedný zborník 16/Filozofický zborník 25/Studia aestetica VII. Red. V. Gluchman, S. Rakús, J. Sošková. Prešov, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2005, s. 215 – 219.
- SABOLOVÁ, Oľga: *Etické a estetické v (slovenskej) literatúre*. In: *Studia Academica Slovaca* 36. Ed. J. Pekarovičová, M. Vojtech. Bratislava, STIMUL – centrum informatiky a vzdelávania FF UK 2007, s. 249 – 256.
- SABOLOVÁ, Oľga: *Ikonicnosť kontrastu a protikladu v texte*. In: *V priestoroch jazyka a literatúry*. Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika 2009 (a) (v tlači).
- SABOLOVÁ, Oľga: *K otázke protikladu domova a cudziny v slovenskej literatúre*. In: *Z warsztatu współczesnego słowacysty*. Kraków : Katedra Filologii Słowackiej IFS 2009 (b) (v tlači).

SUMMARY

Language-Aesthetic Parameters of the Prose of Stanislav Rakús

The authors of the paper analyze, using mainly the language-semiotic principle, certain language and composition processes of forming texts in two prosaic texts by Slovak writer and literary scientist Stanislav Rakús (born 20. 1. 1940): *Jasanica* (Rejoicing) and *Mačacia krajina* (Country of Cats). In the first text the aesthetic form and its sense are constructed through the suggestion of the word, narration and tale. In the second text mainly through joining the motivated expressions (especially in word formation), creating thematically compositional “enclaves” in the structure of the text; and through language-semiotic-composition “games” using actualization of idiomatic units.

Slovenské nárečia v súčasnej komunikačnej praxi

Špecifikum slovenčiny ako národného jazyka západoslovanskej proveniencie spočíva v tom, že je nárečovo pestrá¹ a kodifikačne pomerne mladá², čím sa v odbornej literatúre vysvetľuje i úzka spätosť spisovného jazyka s jeho nárečovým podložíom³. Už temer stosedemdesiat rokov na Slovensku vedľa seba existujú tieto dve základné formy národného jazyka, spisovný jazyk a územné nárečia, a hoci sa „v dôsledku narastania polyfunkčnosti spisovného jazyka“⁴ výrazne zúžila, a neustále sa zužuje, komunikačná funkcia teritoriálnych dialektov, tieto sú aj naďalej životaschopné a pružne sa prispôsobujú meniacej sa situácii. Medzi oboma krajnými pólmi národného jazyka Slovákov, ktoré sa navzájom ovplyvňujú, vznikli počas ich koexistencie ďalšie variety celonárodného jazyka, o ktorých sa v slovenskej lingvistike už dlhšie vedú diskusie v rámci stratifikácie národného jazyka⁵, väčšinou však z uhla pohľadu spisovnosti⁶.

Nám sa zdá zaujímavé pozrieť sa na uvedenú problematiku z hľadiska dialektov. Počas nášho vyše dvadsaťročného vysokoškolského pôsobenia na východoslovenských vysokých školách sme si viedli záznamy o nárečovej kompetencii študentov slovakistiky a tieto poznatky sme publikovali v samostatnej štúdii.⁷ Z dotazníkového výskumu 731 študentov sa ukázalo, že znalosť nárečia u východoslovenských vysokoškolákov je pomerne vysoká. V priebehu 13 rokov výskumu v Prešove sa znalosť nárečia udržiavala na rovnakej úrovni. Priemerne až 50% študentov sa hlásilo k aktívnemu ovládaniu nárečia, 40% sa hlásilo k pasívnemu ovládaniu nárečia a len 10% udalo neznalosť nárečia. Nárečie sa podľa očakávania vo vyššej miere udržiava medzi študentmi pochádzajúcimi z vidieka (k aktívnej znalosti sa hlási až 69%). Najviac mestských respondentov sa prihlásilo k pasívnemu ovládaniu nárečia (50%), k aktívnemu ovládaniu 36% respondentov a miera neznalosti nárečia v meste bola 14%. Z uvedených faktov vyplýva, že hoci sa nárečie všeobecne viaže k vidieckej, pôvodne roľníckej societe, historická nárečová komunikácia, ktorá počas neexistencie slovenskej štátnosti v regiónoch

¹ Stredoslovenský nárečový makroareál obsahuje viaceré prvky nezápadoslovanskej proveniencie v porovnaní so západoslovenským a východoslovenským nárečovým makroareálom, v ktorých nachádzame prevažne geneticky západoslovanské jazykové znaky.

² Súčasná kodifikácia pochádza od L. Štúra (1843), predchádzajúca kodifikácia A. Bernoláka (1787) sa z viacerých dôvodov neujala, pozri bližšie Sedláková 2007.

³ Habovštiaková, 2009, s. 99.

⁴ Bosák, 1996, s. 32.

⁵ Porovnaj Bosák 1996, tam aj ďalšia literatúra.

⁶ Porovnaj Slančová – Sokolová, 1995.

⁷ Sedláková, 2009.

suplovala absenciu spisovného jazyka aj v nesúkromnej sfére,⁸ spôsobila, že sa ešte stále aj vo východoslovenských mestách bežne stretne s verejnou komunikáciou v nárečí. K neznalosti nárečia v uvedenej sonde výraznou mierou prispeli študenti pochádzajúci zo stredoslovenského nárečového prostredia, čo nás priviedlo k zámeru porovnať získané údaje so situáciou v stredoslovenskej nárečovej oblasti.

Následný výskum sme realizovali opäť dotazníkovou metódou⁹ na troch vysokých školách, po jednej z každého slovenského nárečového makroareálu (Bratislava, Banská Bystrica, Košice), čím sme získali približne po stovke respondentov z každého nárečového prostredia. Ide, samozrejme, o vekovú kategóriu do 30 rokov, prevažne žien (vysokoškolských študentiek humanitného zamerania). Porovnanie odpovedí respondentov z východoslovenského a stredoslovenského nárečového prostredia¹⁰ ukázalo predpokladané rozdiely vo využívaní nárečí na daných teritóriách. Rozdiely v oblasti nárečových kompetencií uvádzame v tabuľke č. 1. Keďže vzorku približne stovky respondentov považujeme za pomerne nízku, čo ukázalo i príznakových 0% Východoslovákov hlásiacich sa v novej sonde k neovládaniu nárečia, na overenie výsledkov používame porovnanie s početnejšou vzorkou z predchádzajúceho výskumu¹¹.

Tab. č. 1: Ovládanie nárečia

stupeň znalosti

príslušnosť k nárečovému makroareálu	aktívna	pasívna+	pasívna-	neznalosť
Stredoslováci	15%	43%	22%	20%
Východoslováci	50%	39%	50%	0%
Východoslováci (vzorka 731 respondentov v prieb. 13 rokov)	50%	40%		10%

Z údajov v tabuľke vyplýva, že k aktívnej znalosti nárečia sa hlási až trojnásobne viac východoslovenských ako stredoslovenských vysokoškolákov, rovnako aj neznalosť nárečia je u Východoslovákov o polovicu nižšia, čo potvrdzuje predpokladaný rozdiel vyplývajúci z jazykovej situácie v porovnávaných nárečových makroareáloch. Spisovná slovenčina osnovaná na stredoslovenských nárečových princípoch totiž neposkytuje toľko možností

⁸ V administratívnej sfére uvedieme aspoň Solnobanskú mestskú súdnu knihu z rokov 1819 – 1841 v kultúrnej východoslovenčine, 21 rokov po bernolákovskej a 2 roky pred štúrovskou kodifikáciou spisovnej slovenčiny. Bližšie Sedláková 2005.

⁹ Kompletný dotazník pozri v Sedláková 2009b.

¹⁰ Respondentov zo západoslovenského nárečového prostredia v tomto príspevku ešte nespracúvame.

¹¹ Na vysvetlenie dodávame, že pri dlhodobjšom výskume nárečových kompetencií vysokoškolákov sa nám v poslednom čase (všeobecným úbytkom aktívnej znalosti nárečia) osvedčuje členenie pasívneho ovládania nárečia na pasívnu znalosť + (s príznakom plus), čo znamená „rozumiem a niekedy aj niečo poviem“ a pasívnu znalosť – (s príznakom mínus), čo znamená „iba rozumiem“. Ako identifikátor aktívnej znalosti nárečia používame fakt, že existuje aspoň jeden človek s ktorým komunikujeme výhradne nárečím.

uvedomiť si rozdiel medzi spisovnou slovenčinou a stredoslovenským dialektom (najmä severozápadného regiónu), a tak sa namiesto pôvodných dialektov v súkromnom styku na strednom Slovensku môže prirodzenejšie ako na ostatných nárečových územiach uplatniť hovorová podoba spisovnej slovenčiny. Naopak, východoslovenské nárečia sú svojou typológiou zo všetkých makroareálov najviac odlišné od spisovnej slovenčiny¹², preto je tu nárečové „povedomie“ pomerne silné. Kým medzi mladými Stredoslovákmi (SS) len 5% respondentov uviedlo, že nárečie je ich materinským jazykom, k nárečiu ako materinskému¹³ jazyku sa prihlásilo až 34% mladých Východoslovákov (VS). Na spresnenie treba uviesť, že 56% VS respondentov pochádza z vidieka (44% z mesta), vo vzorke SS je vidiecky a mestský pôvod vyvážený (50% a 50%), čo sa nám v kontexte oboch makroareálov zdá porovnateľné¹⁴.

Zaujímavé je sledovať údaje súvisiace s materinským jazykom rodičov našich respondentov (tabuľka č. 2). Na základe údajov v tabuľke možno konštatovať, že proces spĺývania nárečí s hovorenou podobou spisovnej slovenčiny v stredoslovenskom nárečovom prostredí je prítomný aj v generácii predchádzajúcej našich respondentov. Na VS len približne 1/3 generácie dnešných 40-50nikov jazykovo neodrástla na nárečí, ale na spisovnej slovenčine, na SS sú to až 2/3.

Tab. č. 2:

Nárečie ako materinský jazyk rodičov respondentov

	matky	otca	oboch rodičov	žiadneho z rodičov
Stredoslováci	0%	5%	23%	72%
Východoslováci	0%	25%	44%	31%

Keďže väčšina našich respondentov nadobudla znalosť nárečia popri spisovnej slovenčine ako materinskom jazyku, zaujímal nás aj zdroj tohto poznania (tab. č. 3).

Tab. č. 3: Zdroj poznania nárečia

	od jedného z rodičov	od starých rodičov	od kamarátov	zo širšieho okolia
Stredoslováci	19%	44%	9%	28%
Východoslováci	25%	28%	22%	25%

¹² Na túto okolnosť v súvislosti s jazykovým sebavedomím poukázal už F. Buffa (1986) keď napísal, že Stredoslováci majú najvyššie jazykové sebavedomie, keďže sa ich nárečie najviac podobá na spisovnú slovenčinu (často u nich dochádza až k ich stotožneniu), Západoslováci by sa jazykovo dali porovnať s Východoslovákmi, ale ich sebavedomie je posilnené spoločenským postavením západného Slovenska, na území ktorého sa nachádza hlavné mesto. My dodávame, že medzi Západoslovákmi a Východoslovákmi je rozdiel i v jazykovej typológii, najmä na zvukovej úrovni (iný prízvuk a chýbajúca kvantita východoslovenských nárečí v porovnaní so zhodným prízvukom a kvantitou západoslovenských a stredoslovenských nárečí).

¹³ V dotazníku mali respondenti vysvetlené, že je to prvý jazykový systém, ktorým sa naučili komunikovať.

¹⁴ I vzhľadom k tomu, že i vo východoslovenských mestách je používanie nárečí pomerne živé.

Údaje v tabuľke č. 3 naznačujú, že používanie nárečia v stredoslovenskom nárečovom prostredí má intímnejší charakter a nárečie mladí ľudia používajú najmä pri komunikácii so starými rodičmi, kým na východnom Slovensku nárečím komunikujú i mladí ľudia medzi sebou v porovnateľnej miere ako s rodičmi, starými rodičmi aj s ľuďmi v širšom okolí respondentov. Tieto konštatovania podporujú i odpovede respondentov na otázku, s kým komunikujú výhradne nárečím. 26% SS uviedlo, že takí ľudia nie sú (z VS to bolo 13%). V oboch nárečových oblastiach boli na prvom mieste v rebríčku ľudí, s ktorými respondenti komunikujú výhradne nárečím, starí rodičia (SS – 26%, VS – 20%). U Východoslovákov sa v navzájom porovnateľnej miere vyskytli aj osoby ako matka, otec, súrodnci a priatelia (okolo 10%).

V dôvodoch, prečo rodičia neučia nárečie svoje deti, prevažuje u respondentov z oboch makroareálov názor, že im nechceli komplikovať školskú prípravu (údaje sú v tabuľke č. 4).

Tab. č. 4: Odpovede na otázku:

Prečo vás rodičia neučili nárečiu, hoci to bol ich materinský jazyk?		SS v%	VS v%
(a)	nechceli mi komplikovať školskú prípravu	38	47
(b)	hanbili sa za nárečie	3	6
(c)	nárečie považujú za prežitok (neperspektívnu formu komunikácie)	17	29
(d)	pod vplyvom okolia, ktoré nárečie zaznávalo	42	18

Vyššie percento týchto odpovedí u Východoslovákov (47%) zodpovedá faktu výraznej odlišnosti východoslovenských nárečí a spisovnej slovenčiny. O vyššej príznakovosti používania nárečia v inej ako výsostne súkromnej sfére na strednom Slovensku svedčí názor 42% respondentov, ktorí si myslia, že ich rodičia neučili dialekt pod vplyvom okolia, ktoré nárečie zaznávalo (z VS je to len 18% respondentov). Výber tejto odpovede (d) respondentmi spolu s nízkym percentom výberu odpovede b), v ktorom prezentujú svoj názor, že sa ich rodičia za svoje nárečie hanbili, svedčí o pomerne nízkej sociálnej prestíži nárečí na Slovensku. V kontexte údajov z tabuliek 2 – 4 možno hádam formulovať i hypotézu, ktorú by bolo treba ďalším výskumom potvrdiť, či vyvrátiť, že jazykové prostredie v rodine zámerne formujú najmä matky (respondenti ťažšie identifikujú ich nárečový pôvod, ako je to v prípade otcov, ktorí podľa reakcií respondentov môžu pôsobiť slobodnejšie či egoistickejšie vo výbere jazykového kódu pri komunikácii).

Väčšina respondentov v oboch nárečových oblastiach si myslí, že nárečie je rovnako teritoriálny ako sociálny fenomén, medzi tými, ktorí tieto dva aspekty nárečia oddeľujú, prevládajú tí, ktorí si myslia, že je to viac teritoriálny ako sociálny fenomén. Za viac sociálny fenomén ho v oboch skupinách zhodne považujú len 3% respondentov. Vyjadrené názory svedčia o tom, že nárečie na Slovensku je vnímané ako pomerne emancipovaný

komunikačný kód v súkromnej sfére popri spisovnej slovenčine, nie však dostatočne emancipovaný vo sfére sociálnej. Pokiaľ ide o sprostredkovanie nárečia ďalšej generácii, respondenti z oboch nárečových oblastí v prevažnej miere tvrdia, že to nechajú na prirodzenú komunikáciu medzi svojimi deťmi a starými rodičmi (SS – 49%, VS – 35%). Až 23% SS a 12% VS je zmierených s tým, že ich deti nárečie ovládať nebudú, keďže na to nebudú mať prirodzené komunikačné okolnosti. 30% VS a 11% SS mieni svoje deti naučiť aspoň ľudové piesne v nárečí. Len 6% SS a 7% VS si myslí, že by nárečie ich deťom sťažilo komunikáciu v spisovnej slovenčine, preto ich chcú pred ním uchrániť. Ešte totiž u nás nie je celkom všeobecne známe poznanie, že znalosť nárečia neškodí pri nadobúdaní spisovného jazyka, ak sú pri určujúcom jazykovom vývine dieťaťa (v predškolskom veku) oba jazykové kódy od seba dôsledne odlišované¹⁵. Svoj podiel na tom má i naše školstvo, ktoré nedostatočne využíva vedecké poznatky z tejto problematiky na vyučovanie slovenčiny. Relevantné informácie o vzťahu nárečí a spisovného jazyka sa študenti dozvedajú až pri štúdiu slovakistiky na vysokej škole, čo vo viacerých nami zaznamenaných prípadoch malo vplyv i na zmenu ich postojov k nárečiu, škoda však, že tieto svoje poznatky už nevedia adekvátne pretransformovať ako učitelia slovenčiny do svojej praxe.

Až 84% SS a 74% VS zámerne pri komunikácii v spisovnej slovenčine štylisticky využíva nárečové prvky. Ako dôvod na prvom mieste obe skupiny respondentov zhodne uvádzajú, že sa takto hrajú s jazykom (SS – 36%, VS – 27%), čo odráža fak, že naša sonda medzi vysokoškolákov odráža vzťah k nárečiu tej kreatívnejšej časti mladej slovenskej populácie. Na druhom mieste opäť zhodne obe skupiny uvádzajú ako dôvod používania nárečových prvkov v spisovných hovorených prejavoch, že to tak jednoducho cítia a nikdy sa nad tým nezamýšľali (SS – 27%, VS – 22%). Na treťom mieste uvádzajú SS, že spisovný jazyk im nestačí na vyjadrenie niektorých emócií (18%), preto zámerne v spisovných prejavoch používajú aj nárečové prvky. VS na treťom mieste uvádzajú, že ich mrzí, že niektoré pekné nárečové slová už ľudia nepoznajú (18%), a ich zaraďovaním do hovorených spisovných prejavov chcú, pravdepodobne, prispieť k ich zachovaniu vo vedomí Slovákov. Žiaden respondent ani v jednej skupine si nevybral možnosť, že by používaním nárečových prvkov v spisovnom hovorenom prejave dával najavo svoju sociálnu príslušnosť, čo opäť môže súvisieť s prevažujúcimi sociálnymi väzbami vysokoškolských študentov, a len 3% VS používaním nárečových prvkov dávajú najavo svoju teritoriálnu príslušnosť.

O postavení slovenských teritoriálnych nárečí v súčasnej komunikačnej praxi svedčí aj ich využívanie v modernej slovenskej hudbe, doméne mladej generácie. Napríklad v slovenskom hudobnom repe, na celom svete považovanom za výrazne sociálne motivovaný hudobný smer,

ktorého tvorcovia pochádzajú prevažne zo západného Slovenska, sa popri amerikanizmoch a anglicizmoch využívajú i jazyky národnostných menšín (rómsky jazyk), a v neposlednom rade i prvky západoslovenských nárečí¹⁶ ako zrkadlo jazykovej situácie na Slovensku (i vo svete). K východnému Slovensku sa zase teritoriálne viažu iné hudobné žánre, napríklad punk-rock,¹⁷ alebo žánrovo nevyhranení tvorcovia, v textoch a zvukových prejavoch ktorých rezonuje východoslovenský dialekt z okolia Prešova (Šariš)¹⁸ či Michloviec (Zemplín), najsilnejších východoslovenských nárečových regiónov. Takýto prejav možno považovať za zámerný prejav (jazykovej) inakosti v porovnaní s väčšinou Slovenska. Do celonárodných televíznych vysielaní prenikli i žánre ľudového rozprávačstva v kombinácii s hudobnou produkciou¹⁹, ktoré sú zamerané na staršie (i sociálne príznakové) generácie Slovákov a sú pokračovaním pestovanej ľudovej kultúry v predchádzajúcom režime²⁰. Použitie dialektu v „štylizovaných, rustikálne ladených humoristických programoch“²¹ však popri našich zisteniach vo výskumnej sonde tiež nesvedčí o vysokej sociálnej prestíži nárečí. Tento fakt čiastočne rehabilituje využívanie nárečí v umeleckej literatúre ako výrazného charakterizačného prvku postáv, ako prejavu spätosti autora s nárečovým regiónom, alebo ako prejavu hry so slovom²².

Na záver možno zosumarizovať, že postavenie teritoriálnych dialektov v celoslovenskom meradle je v súkromnej komunikačnej sfére stále silné a v kontexte národného jazyka pomerne emancipované. Ešte vždy takto nárečia používajú i príslušníci mladej generácie. Na strednom Slovensku, kde sú nárečia najbližšie spisovnej slovenčine, používajú mladí ľudia nárečie s príznakom istej intímnosti - prevažne na komunikáciu s blízkymi ľuďmi najstaršej generácie (starí rodičia) - popri prevažujúcej forme v hovorovej spisovnej slovenčine. Na východnom Slovensku, kde sa dialekty od spisovnej slovenčiny výraznejšie odlišujú, prenikajú nárečia zo súkromnej sféry i do verejnej hovorenej a hovorovej sféry nielen na vidieku, ale i v mestách. Podobný stav na základe porovnateľnej jazykovej situácie a predchádzajúcich jazykovedných poznatkov²³ predpokladáme i na západnom Slovensku, aspoň v najvýraznejšom západoslovenskom nárečovom regióne, na Záhorí. Napriek

¹⁶ Informácie sme čerpali z bakalárskej práce, ktorá vznikla na KSSFaK UPJŠ v Košiciach pod naším vedením.

¹⁷ Máme na mysli skupinu Hefenine oči.

¹⁸ Skupina Chiki liki tu-a.

¹⁹ Napr. Ander z Košic, skupina Drišľak.

²⁰ Za výrazne pozitívny prvok možno považovať rozvoj folkloristiky a šírenie najmä hudobného a tanečného folklóru prostredníctvom množstva folklórnych súborov rôznej kvality, špičkovú nevynímajúc.

²¹ Kačala, 1993, s.257.

²² Máme na mysli hlavne tvorbu M. Zimkovej a Š. Moravčíka, ktorí v svojich dielach predstavujú okrajové nárečové regióny, šarišský a záhoriský. Porovnaj Kačala, 1993.

²³ Najmä Novák, 1934/35.

pomernej rozšírenosti nárečových hovorených prejavov, nielen výsostne súkromného charakteru najmä vo východoslovenskom a západoslovenskom nárečovom prostredí, nemá zatiaľ používanie nárečia vo verejnej sfére na Slovensku vysokú sociálnu prestíž zodpovedajúcu súčasným jazykovedným poznatkom²⁴.

LITERATÚRA

- BOSÁK, Ján: *Nárečia sa menia, postoje ostávajú?* In: *Sociolinguistica Slovaca* 2. Zost. S. Ondrejovič. Bratislava : Veda, 1996, s. 25 – 33.
- BUFFA, Ferdinand: *O súčasných zmenách v slovenských nárečiach*. Slovenská reč, 51, 1986, s. 3 – 10 .
- HABOVŠIAKOVÁ, Katarína: *Vzťah spisovnej slovenčiny k nárečiam*. In: *Jazykovedné štúdie XXVI. História, súčasný stav a perspektívy dialektologického bádania*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2009, s. 99 – 104.
- KAČALA, Ján: *Slovenské nárečia dnes*. Kultúra slova, 27, 1993, s. 257 – 265.
- NOVÁK, Ľudovít: *Spisovný jazyk a nárečia*. In: *Slovensko*, 1, 1934/35, s. 49 – 51.
- PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Slovenčina ako cudzí jazyk – predmet aplikovanej lingvistiky*. Bratislava : Stimul, 2004.
- SEDLÁKOVÁ, Marianna: *O tvare priolastňovacích prídavných mien typu otcovo*. In: *Kultúra slova*, 26, 1992 (a), s. 204 – 208.
- SEDLÁKOVÁ, Marianna: *K problematike vedomia spisovnej a nespisovnej jazykovej normy*. In: *VARIA I. Materiály z kolokvia mladých jazykovedcov (Modra-Piesok 21. – 22. októbra 1991)*. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV, 1992 (b), s. 71 – 74.
- SEDLÁKOVÁ, Marianna: *K Jazyku soľnobanskej mestskej súdnej knihy (1819 – 1840)*. In: *Jazyky v kontakte / Jazyky v konflikte a evropský jazykový priestor. Sborník příspěvků ze 4. mezinárodní konference Setkání mladých lingvistů, konané na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci ve dnech 12. – 14. května 2003*. Olomouc : Univerzita Palackého, 2005, s. 267 – 272.
- SEDLÁKOVÁ, Marianna: *Linguistické a sociologické aspekty kodifikácie Bernolákovej slovenčiny*. In: *Anton Bernolák – bernolákovci – bernolákovská epocha (220. výročie kodifikácie spisovnej slovenčiny). Zborník z konferencie*. Bratislava : Bernolákova spoločnosť, 2007, s. 36 – 43.
- SEDLÁKOVÁ, Marianna: *Ako ovládajú nárečie študenti slovakistiky na východoslovenských vysokých školách. Možnosti dialektologického výskumu na vysokej škole*. In: *Jazykovedné štúdie XXVI. História, súčasný stav a perspektívy dialektologického bádania*. Bratislava : Veda, 2009a, s. 79 – 85.
- SEDLÁKOVÁ, Marianna: *Dialekt ako akceleračný a retardačný činiteľ*. Interný odborný seminár Katedry slovakistiky, slovanských filológií a komunikácie, Filozofická fakulta UPJŠ v Košiciach *V priestoroch jazyka a literatúry* 26. 3. 2009b . *V tlači*.
- SLANČOVÁ, Dana – SOKOLOVÁ, Miloslava: *Výskum podoby hovorenej komunikácie na východnom Slovensku*. In: *Sociolinguistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny*. Sociolinguistica Slovaca. 1. Zost. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava : Veda, 1995, s. 132 – 143.

²⁴ Poznanie reálnej jazykovej celospoločenskej situácie patrí do interkultúrnej kompetencie pri učení sa slovenčiny ako cudzieho jazyka. Porovnaj Pekarovičová, 2004.

Slovak Dialects in the Contemporary communication Practice

The position of territorial dialects in Slovakia is still very strong in private communication sphere and it is quite emancipated in the context of the national language. Young people use dialects the same way. In Central Slovakia, where dialects are the closest to Standard Slovak, young people use dialects less and only along the prevailing colloquial form of Standard Slovak. In Eastern Slovakia where dialects differ from Standard Slovak more significantly, dialects penetrate from the private communication sphere into the public spoken and colloquial sphere not only in villages, but also in towns and cities – and even among young people. Similar state can be assumed in Western Slovakia as well. Despite the relative widespread use of dialects in spoken communication not only of private nature, especially in the environments of Eastern and Western Slovakia, it does not have much prestige in the public sphere of communication.

Slováci v habsburskej armáde – aspekt etnicity a identity

Motto:

„... kdyby dnes něco vypuklo, půjdu
dobrovolně a budu sloužit císaři pánu až do roztrhání těla.“
Josef Švejk

Kategória národa a jeho rôznych predstupňových vývojových predchodcov alebo paralelných súputníkov v podobe pojmov *ľud*, *národnosť*, *národné spoločenstvo*, *etnikum* sa v historickom procese prejavuje nekonštantne. V moderných dejinách – a osobitne v 19. a 20. storočí – má národná (národnostná) otázka inú dimenziu a závažnosť než v dávnejšej minulosti, teda v staroveku, stredoveku a napokon aj v počiatkovej etape novoveku. Týka sa to najmä jej miesta a poradia v hierarchii dobových hodnôt. Nemožno ale mechanicky tvrdiť, že čím je ponor do minulosti hlbší, tým nižšie postavenie kategória národa či etnika zaujíma na stupnici spoločenských hodnôt. Národ, rovnako ako etnikum, nie je totiž izolovanou kategóriou, čiže javom samým osebe. Oba vznikli na istom stupni spoločenského vývoja, vyvíjajú sa a časom môžu zaniknúť, resp. sa môžu výrazne pretransformovať do inej podoby.¹ Aj na začiatku 21. storočia pretrvávajú dôležitosť väzieb či nadväznosti kategórie národa a armády na iné, príbuzné hodnotové pojmy, ako napríklad *štát*, *vlasť*, *domovina*, *otčina*, *vlástenectvo* alebo *patriotizmus*, *nacionalizmus*, *šovinizmus* a podobne.²

V monumentálnej edícii *Die Habsburgermonarchie 1848 – 1918*, v 5. zväzku, venovanom ozbrojeným silám, dal autor Johann Ch. Allmayer-Beck jednej z podkapitol o charaktere habsburskej armády názov *Multinational oder supranational? – Mnohonárodná alebo nadnárodná?*³ Otáznik v názve je nepochybne na mieste. Veď téma nacionálnej otázky, a špeciálne o menších a etník v armáde habsburskej monarchie dodnes nastoľuje viac otázok než odpovedí. Nepochybne súvisia s rôznymi mýtmi či skôr stereotypmi v kolektívnom vedomí jednotlivých národov bývalej monarchie. Jedným z nich je napríklad téza o Rakúsko-Uhorsku ako žalári národov, ktorá sa

¹ Spomedzi bohatej literatúry k uvedenej téme z anglofónnej oblasti pozri napríklad HOBBSAWN, Eric J.: *Nations and Nationalism since 1780. Programme, myth, reality*. Cambridge – New York – Melbourne : Cambridge university Press, 1995; tenže v českom preklade: *Národy a nacionalizmus od roku 1780. Program, mýtus, realita*. Brno 2000. Z ostatnej českej produkcie pozri HROCH, Miroslav: *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utvoření moderních evropských národů*. Praha, 2009. V týchto prácach je uvedená aj početná ďalšia relevantná literatúra.

² Významný francúzsky historik Marc Bloch v súvislosti so vzťahom medzi dejinami štátu a národa uviedol, že históriu pojmu štátu možno len ťažko oddeliť od histórie pojmu národa alebo patriotizmu. Pozri Le GOFF, Jacques: *Středověká imaginace*. Praha : Argo, 1999, s. 315.

³ *Die Habsburgermonarchie 1848 – 1918*. Bd. V. Die bewaffnete Macht. Wien 1987, s. 88-99.

udomácnila aj v slovenskom historickom vedomí. V prípade posledných chvíľ habsburskej ríše a jej účinkovania v prvej svetovej vojne je zasa pod vplyvom českého spisovateľa Jaroslava Haška⁴ vo veľkej časti povedomia (najmä českej, ale aj slovenskej) mužskej populácie dodnes zakorenený stereotyp o degenerovaných pomeroch v habsburskej armáde a o vitálnej múdrosti prostoduchého človeka, ktorý možno označiť za švejkmizmus či švejkovčinu. V protiklade k tomuto úsmevno-satirickému stereotypu však v slovenskej ľudovej tradícii i kolektívnom vedomí na nižších úrovniach (rodina, dedinská pospolitosť) rezonuje aj obraz Slováka – verného vojaka cisára Františka Jozefa I., ktorý statočne prelieval krv tak na ruskom fronte, ako aj na Piave. Tento slovenský stereotyp je predchnutý smutnou nostalgiou, ale aj istou dávkou spomienkového optimizmu, keďže jeho tvorcami i šíriteľmi boli tí vojaci, ktorí vojnové útrapy prežili.

Mýty, legendy a stereotypy (vrátane autostereotypov) sú prirodzenou súčasťou kolektívnej pamäti ľudských spoločností, či už ide o mikrokomunity, akými sú napríklad rodina, dynastia či školská trieda, alebo makrospoločenstvá, čiže regióny, národy, kontinenty.⁵ Základné podoby mýtov a stereotypov možno nájsť u každého národa, pričom mnohé z nich sú univerzálne. Na Slovensku však nadobudli pod vplyvom historickej skúsenosti a etnickej skladby krajiny často špecifické formy.⁶

Habsburská monarchia⁷ predstavuje zaujímavý a špecifický fenomén. V danom prípade – na rozdiel od iných novodobých krajín, resp. národných štátov, ako napríklad Francúzsko, Nemecko či Taliansko – totiž neplatí rovnica národ = štát = (suverénny) ľud.⁸ Táto skutočnosť sa jednak odzrkadlila v rozmanitejších podobách ozbrojených síl monarchie, jednak priniesla pre ozbrojené sily rad špecifických problémov vyplývajúcich z mnohonárodného charakteru monarchie.

Etnicitu nemožno podceňovať, ale ani preceňovať. V podmienkach stredovekého vojska dôležitejšie než etnicita bolo jazykové dorozumenie

⁴ HAŠEK, Jaroslav: *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*. Táto románová satirická epopeja vyšla v mnohých českých vydaniach, ako aj prekladoch do cudzích jazykov.

⁵ Do zorného uhla slovenskej vedy sa problematika mýtov a stereotypov dostala len nedávno, pozri napr. *Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny*. Zost.: Csáky, Moritz – Mannová, Elena. Bratislava 1999; anglická mutácia *Collective Identities in Central Europe in Modern Times*. Compiled by Csáky, Moritz – Mannová, Elena. Bratislava, 1999; *Mýty naše slovenské*. Zost.: Krekovič, Eduard – Mannová, Elena – Krekovičová, Eva. Bratislava : AEP, 2005; *Mýty a predsudky v dejinách*. Ed.: Simon, Attila. Šamorín – Dunajská Streda : Fórum inštitút pre výskum menšín, 2005.

⁶ Bližšie pozri SEGEŠ, Dušan: *Reflexie o minulosti slovenskej spoločnosti – problém mýtov a autostereotypov*. In: *Sociálne vedy a humanistika očami mladých*. Bratislava : Veda, 2006, s. 48 – 52.

⁷ Pod pojmom habsburská monarchia chápeme novoveké sústátie v strednej a stredovýchodnej Európe spojené spoločným panovníkom z dynastie Habsburgovcov. Vznikla roku 1526 spojením krajín Uhorského kráľovstva Českého kráľovstva a rakúskych krajín. Vnútná i politická organizácia, ako aj územný rozsah a názov monarchie sa menili. Kol.: *Lexikón slovenských dejín*. Bratislava : SPN, 1997, 1999, 2006.

⁸ Pozri už citované dielo HOBBSAWN, Eric J.: *Nations and Nationalism since 1780*, resp. tenže: *Národy a nacionalizmus od roku 1780*.

a určite omnoho väčšiu úlohu než etnicita zohrával pocit spoločenskej determinácie, najmä stavovskej u výsadných vrstiev a triednej u vrstiev neprivilégovaných. Inými slovami, ide o identitu vyplývajúcu zo sociálneho zaradenia a právneho postavenia. Každý človek – v minulosti i dnes – je súčasťou rozmanitých skupín, kolektívov či spoločenstiev od mikro- po makrospoločnosť. Sociografickú typológiu spoločenskej spolupatričnosti a jej zaradenie v rámci hierarchickej stupnice pre neskorý stredovek načrtol maďarský historik Jenő Szűcs.⁹ Na prvom mieste stredovekej skupinovej typológie a identifikácie figurovalo náboženské vierovyznanie, teda či bol ktosi katolíkom alebo pravoslávny (či inej viery, napr. židovskej, mohamedánskej). Na druhom mieste bolo dôležité to, koho bol ten-ktorý človek bezprostredným vazalom, familiárom alebo poddaným, čiže vlastne stavovská a triedna príslušnosť. Po tretie išlo o regionálnu príslušnosť, teda či bol ktosi Šarišan, Abovčan, Oravčan, Lipták, alebo z hľadiska európskych dejín napríklad Sas, Bavor, Šváb, Bretónec, Provensálčan či Burgundán. Na ďalšom mieste figurovala podriadenosť voči panovníkovi, teda kráľovi či inému suverénovi, v našom prípade išlo o uhorského kráľa. A až potom, aj to len hmlisto, stálo na hierarchickej stupnici povedomie etnické (národnostné), teda či bol niekto Nemec, Francúz, Rus, Poliak, Maďar či Slovák. Je pochopiteľné, že poradie na uvedenej stupnici sa postupom času menilo a mení sa vlastne dodnes.

V tejto súvislosti nemožno opomenúť závažnú skutočnosť dôležitú najmä zo slovenského pohľadu. A to, že Slovenská republika ako suverénny štát Slovákov sa štátoprávne konštituovala až v 20. storočí. Predovšetkým to je dôvodom, že v slovenskej minulosti, a následne aj v slovenskom historickom vedomí, sa veľmi dlho prejavovala absencia vlastnej vojenskej identity napriek tomu, že v ozbrojených silách štátnych útvarov, v ktorých žili Slováci, oddávna bojovali aj tisíce príslušníkov slovenského národa.¹⁰

Počiatky pravidelnej a štátom vydržiavanej armády v habsburskej monarchii sa datujú od roku 1649. Vtedy cisár Ferdinand III. nariadil, aby aj po uzavretí Vestfálskeho mieru zostalo v trvalej službe spolu 19 plukov: 9 peších, 9 kyrysníckych a 1 dragúnsky, ktoré sa stali základom pravidelnej habsburskej armády. Táto armáda ako celok pomerne dlho nemala oficiálny názov, takže sa i rôzne pomenúvala, napríklad cisárska, rakúska či dokonca nemecká. Od roku 1745, čiže po zvolení manžela Márie Terézie Františka Lotrinského za rímskeho cisára, sa označovala ako cisársko-kráľovská armáda. Ani jeden z prvých stálych plukov nebol uhorský, no slúžili v nich

⁹ SZÜCS, Jenő: *A nemzet középkori előzményei*. In: *Gólyavári estéék*. Budapest 1984, s. 15.

¹⁰ Prehľad o vojenskej minulosti Slovákov a Slovenska podáva SEGEŠ, Vladimír a kol.: *Slovensko. Vojenská kronika*. Bratislava : Perfekt – Vojenský historický ústav, 2007; anglická mutácia SEGEŠ, Vladimír et al.: *Slovakia. Military Chronicle*. Bratislava : Perfekt – Vojenský historický ústav, 2009.

aj vojaci z Uhorska, aj keď len v malej miere.¹¹

Charakteristickou črtou európskeho vývoja v 18. storočí bol mimoriadny rozvoj vojenstva. V nebyvalej miere sa začali budovať a narastať stále a pravidelné armády vo všetkých štátoch v Európe. Je pochopiteľné, že v mnohonárodnostnej habsburskej monarchii mala aj stála pravidelná armáda pestré etnické zloženie. Dislokácia či sídla jednotlivých plukov, verbovacie a neskôr konskripčné alebo doplňovacie obvody sa často menili, takže aj národnostné zloženie vojakov a nováčikov bolo veľmi rozmanité.¹²

V roku 1781 sa zavedením konskripčného systému zmenil dovtedajší spôsob doplňovania plukov. Celá monarchia bola rozdelená na verbovacie okresy, čím sa zabezpečil pravidelný prísun regrútov. Na Slovensku sa odvtedy takmer trvalo doplňovalo 6 peších a 6 husárskych plukov, pričom najmä pešie pluky č. 2 (so sídlom v Bratislave), č. 19 (so sídlom v Košiciach) a č. 33 (so sídlom vo Zvolene) boli v rokoch 1781 – 1857 zložené prevažne zo Slovákov.¹³

Armádne velenie rešpektovalo národnostné zloženie jednotlivých plukov a aj vojenské nariadenia istým spôsobom zohľadňovali národnostné zloženie jednotiek. Veliacou rečou v armáde bola síce od roku 1750 (v husárskych plukoch od roku 1754) povinne nemčina, ale mnohí dôstojníci a poddôstojníci velili mužstvu aj po maďarsky či v inej reči. Každý poddôstojník musel však ovládať služobnú nemčinu. Rešpektovanie viacetnického zloženia armády sa pregnantne odráža predovšetkým z vojenských predpisov. V jednom z najstarších vojenských predpisov z doby Márie Terézie *Regulament und Ordnung des gesammten Kaiserlich-Königlichen Fuß-Volcks* z roku 1749 je viacero ustanovení nabádajúcich na národnostnú toleranciu a na používanie aj iných jazykov než nemčiny. Doslova sa napríklad uvádza: „Die gute Einverständnuß mit anderen Regimentern insonderheit mit der Cavallerie, auch anderen Nationen, nicht minder mit denen Inwohner solle jederzeit gepflogen und hauptsächlich dem gemeinen Mann nachdrücklichst eingepræget werden.“¹⁴ V prípade nováčikov sa napríklad nariaďuje: „so oft Recrouten zum Regiment kommen, seynd solche zu denen Fahnen schwören, und die Kriegs-Articul in Teutsch und Böhmischer Sprach befindlich sein

¹¹ Blížšie pozri DANGL, Vojtech – SEGEŠ, Vladimír: *Vojenské dejiny Slovenska, III. zv. 1711 – 1914*. Bratislava, 1996, s. 17 a nasl. Vývoj habsburskej armády v rokoch 1683 – 1792 z uhorského aspektu podrobne analyzuje ZACHAR, József: *Habsburg-uralom, állardó hadsereg és magyarság 1683 – 1792*. Budapest : Zrínyi Kiadó, 2004, s. 225-322. Dejiny habsburskej armády a ozbrojených síl celoplošne sleduje WREDE, Alfons Freiherr von: *Geschichte der k. u. k. Wehrmacht. Die Regimenter, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*, 1. – 5. Bd. Wien 1898 – 1905. Hutný prehľad s mnohými ilustráciami, tabuľkami a schémami pozri Kol. autorů: *Pod císařským praporem. Historie habsburské armády 1526 – 1918*. Praha : Elka Press, 2003.

¹² DANGL, Vojtech – SEGEŠ, Vladimír: *Vojenské dejiny*, c. d., s. 18 a nasl.

¹³ Tamže, s. 21 a nasl.

¹⁴ *Regulament und Ordnung des gesammten Kaiserlich-Königlichen Fuß-Volcks von 1749*. Faksimiledruck der Originalausgabe. Mit einer Einleitung von G. Ortenburg. Biblio Verlag Osnabrück 1969, s. 4.

sollen."¹⁵ Napokon aj z dobového slovenského prekladu vojenských predpisov z roku 1760 pod názvom *Sprostého wogaka powinnost* sa požiadavka spolupatričnosti k armáde odzrkadľuje mimoriadne plasticky: "Pritom teŹ wŹdiczki ze swogmi kamaradmi z kompagni, anebo z/czelim regimente zustaŹagiczima, rownasobnim spůsobem, gak z pechotu, z kongiczku, gránicz a z trupami pomahagiczima, w/pokogi a w/dobrim rozswassenjm Źiti a k/bitki a k/wadenj prziczinu nech neda."¹⁶ Obdobný edukatívny charakter má aj druhý do slovenčiny preložený predpis, ktorý nesie názov *Woganske Artykule*.¹⁷

V 18. storočí, bohatom na tzv. dynastické vojny, ale aj začiatkom 19. storočia, nesúcom sa v znamení koalíčných vojen, ponúkala habsburská armáda dostatok príležitostí pre synov Marsa. Pri istom zovšeobecnení možno dokonca povedať, že v armáde sa viac než inde uplatňoval princíp zásluhovosti a výkonov. Z tohto hľadiska bolo armádne prostredie, aj napriek prísnej hierarchickej subordinácii, vlastne demokratickejšie než civilná spoločnosť. Mnohí jednotlivci na základe svojich schopností a skutočných zásluh postupovali po rebríčku hodností a funkcií rýchlejšie i vyššie než ich rovesníci v civile. Viacerými prípadmi by sa dalo ilustrovať, že vďaka úspešnej vojenskej službe aj príslušníci nižších vrstiev prenikli medzi aristokraciu, viacerí získali dokonca barónsky či grófsky titul. Samozrejme, aj tu existovali spoločenské limity. Základným a prvoradým determinantom bol pôvod. Opäť pri istom zovšeobecnení možno konštatovať, že kým do polovice 19. storočia rozhodujúci bol stavovský pôvod, t. j. či bol niekto šľachticom alebo nie, neskôr, ale hlavne po rakúsko-uhorskom vyrovnaní roku 1867, sa aj v súvislosti s maďarizáciou a germanizáciou čoraz dominantnejšie prejavovalo kritérium národnostnej príslušnosti.

Na tomto mieste možno spomenúť aspoň dve osobnosti z pomyselnej galérie vojakov významných tak z hľadiska slovenských, ako aj európskych vojenských dejín: jedného poľného maršala a jedného poddôstojníka.

Andrej Hadik (1711 – 1790) pochádzal zo slovenského zemianskeho rodu, ktorý žil v Turčianskej stolici. Jeho otec i starý otec sa uplatnili ako husárski dôstojníci. Aj on začal vojenskú kariéru u husárov v roku 1732 ako kornet. Roku 1744 sa stal plukovníkom a veliteľom (10.) husárskeho pluku, ktorý sa vyznamenal vo vojne o rakúske dedičstvo. V roku 1747 bol povýšený na generálmajora a v roku 1774 na poľného maršala. Hadik sa vyznamenal najmä tým, že v roku 1757 ako veliteľ vybraných husárskych švadrón a peších práporov v sile okolo 3 500 mužov nečakane napadol

¹⁵ Tamže, s. 26.

¹⁶ Rukopis s paralelným slovenským a maďarským prekladom z nemčiny sa nachádza v Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (Krajinská Széchényiho knižnica – oddelenie starých rukopisov). Budapest. Sign. Quart. Hung. 271.

¹⁷ Tamže.

a obsadil Berlín. Dobytie Berlína sa síce nestalo výrazným zvratom v ďalšom priebehu vojny, ale meno Andreja Hadika sa preslávilo a odvtedy v Európe sa tradoje pojem husársky kúsok (po francúzsky *tour d'hussard*, v nemčine *Hussarenstück*). Za tento čin ho panovníčka vyznamenala najvyšším vyznamenaním monarchie – Veľkokrížom vojenského radu Márie Terézie. Hadik zastával najvyššie vojenské funkcie a v rokoch 1774 – 1790 bol prezidentom Dvorskej vojnovnej rady vo Viedni. Treba zdôrazniť, že bol prvým, a dlho aj jediným, uhorským reprezentantom a vôbec jediným slovenským rodákom na tomto poste. Andrej Hadik nebol ani Slovák ani Maďar v modernom ponímaní. Otázka národnej identity v dnešnom zmysle slova bola preňho druhoradá, lebo rovnako ako ostatní vtedajší šľachtici a vzdelanci (bez ohľadu na etnický pôvod) bol typickým predstaviteľom *natio hungarica*, čiže politického uhorského národa, združujúceho výsadnú privilegovanú vrstvu uhorskej spoločnosti.¹⁸

Ladislav Škultéty-Gabriš (1738 – 1831) sa považuje za najstaršieho vojaka na svete. Narodil sa v Mojtíne v Trenčianskej stolici a po matkinej smrti roku 1750 nastúpil ako 12-ročný do husárskeho pluku, kde slúžil jeho otec. Vyznamenal sa vo viacerých bojoch, napríklad v bitke pri Kolíne a pri dobytí Berlína v roku 1757. V roku 1768 ho prevelili do 8. husárskeho pluku, kde slúžil až do konca života. Až po 25-ročnej službe sa stal poddesiatnikom (vicekaprálom) a v roku 1778 riadnym desiatnikom. Za zásluhy o hrdinstvo v poslednej protitureckej vojne (1777 – 1791) bol povýšený na strážmajstra a vymenovaný za zástavníka pluku. Vyslúžil si dve najvyššie vyznamenania pre mužstvo habsburskej armády: striebornú medailu za hrdinstvo a delový kríž. Ovládal slovenčinu, maďarčinu, nemčinu, latinčinu a vo veku 75 rokov sa naučil aj po francúzsky. V roku 1825 počas palácovej služby vo viedenskom Hofburgu cisár František osobne navrhol 87-ročnému Škultétymu, že ho povýši na dôstojníka a s poctami penzionuje. Ten však túto poctu neprijal a požiadal, aby mohol ďalej slúžiť v dovtedajšej funkcii a hodnosti, s čím cisár súhlasil. Škultéty odslúžil ako vojak 81 rokov, zúčastnil sa na 22 ťaženiach a posledných 41 rokov života bol zástavníkom 8. husárskeho pluku. Zomrel v obci Sanicolau Mic, dnes súčasť mesta Arad v Rumunsku.¹⁹ Škultétyho príklad je viac než výstižným svedectvom toho, že len vďaka armáde mohol jednoduchý slovenský poddaný dosiahnuť spoločenskú a životnú úroveň i civilizačný rozhľad, o akom jeho rovesníci a rodáci ani nesnívali.

¹⁸ Stručný životopis pozri *Der Militär-Maria-Theresien-Orden und seine Mitglieder*. (Bearbeitet von Dr. Josef Hirtenfeld). Erste Abtheilung 1757 – 1802. Wien 1857, s. 39-41. Ďalej aj SEGEŠ, Vladimír: *Maršal Hadik a jeho odkaz*. In: *Obrana*, 12, 2004, č. 17, s. 21. Pozri aj príručku k archívnemu fondu uloženému vo Vojenskom historickom archíve v Budapešti: *Mária Terézia hadvezére. Hadik András hadtörténelmi levéltárban őrzött iratainak levéltári segédlete*. (Szerk. Farkas, Gyöngyi). Budapest : Petit Real Könyvkiadó, 2002.

¹⁹ Stručný životopis pozri SEGEŠ, Vladimír: *Najstarší vojak na svete*. In: *Obrana*, 13, 2005, č. 2, s. 17. Podrobnejšie pozri SAFÁRY, Endre – ZACHAR, József: *Nyolcoan nyár nyeregben. Skultéty László huszár zászlóartó élete*. Budapest 1992.

Podstatná zmena v organizácii ozbrojených síl monarchie nastala po rakúsko-uhorskom vyrovnaní a následne po prijatí branného zákona z roku 1868. Branná moc monarchie sa členila na viacero zložiek. Spoločné sily predstavovala cisárska a kráľovská armáda (Kaiserliche und Königliche Armee) a cisárske a kráľovské vojnové loďstvo (Kaiserliche und Königliche Kriegsmarine). Teritoriálny charakter mali cisársko-kráľovská vlastibrana (Keiserlich-königliche Landwehr) v Predlitavsku a uhorská kráľovská vlastibrana (Magyar királyi Honvéd) v Uhorsku. Obidve vlastibrany spadali pod kompetenciu ministerstiev obrany v rakúskej a uhorskej časti monarchie. Tie riadili aj cisársko-kráľovskú domobranu (Keiserlich-königliche Landsturm) v rakúskej časti monarchie a uhorskú domobranu (Népfelkelés) v Uhorsku, ktoré sa aktivovali iba v prípade vojny. Po maďarsko-chorvátskom vyrovnaní bola zriadená chorvátsko-slovinská vlastibrana (Hrvatsko Domobranstvo).

Prevratným významom v rámci prijatého branného zákona bolo zavedenie všeobecnej vojenskej služby. Všeobecná branná povinnosť sa vzťahovala na všetkých občanov od 19. roku veku do 42. roku veku. V c. a k. armáde trvala prezenčná služba tri roky, potom nasledovalo sedem rokov zálohy a desať rokov náhradnej zálohy. Zákon stanovoval, že 80 % schváleného ročného kontingentu nováčikov bude zaradených do spoločnej armády, ostatných 20 % zasa rovnomerne k rakúskej a k uhorskej vlastibrane.

V c. a k. armáde boli oficiálne stanovené tri jazykové okruhy. Veliacou rečou (Kommandosprache) bola v celej armáde nemčina, jazyk povelov a výcvikových predpisov. Služobná reč (Dienstsprache) bola jazykom písomností a služobného styku v rámci miest velenia, používala sa nemčina a maďarčina, prípadne chorvátčina. Tretím jazykom bola tzv. plukovná reč (Regimentsprache), ktorou sa stal jazyk takej národnostnej skupiny vojakov, ktorí tvorili najmenej 20 % stavu v pluku či inej samostatnej jednotke. Táto reč sa najčastejšie používala pre dorozumenie sa s mužstvom v rámci pluku. Každý dôstojník a kadet, ktorý k príslušnému pluku nastúpil, si mal do troch rokov osvojiť plukovný jazyk, aby sa v ňom mohol dohovoriť s podriadenými. Poručíci mohli byť dokonca povýšení až po zvládnutí plukovnej reči. Jestvovali pritom aj také pluky, kde slúžili vojaci piatich národností, takže v rámci týchto plukov sa používalo viacero plukovných jazykov. V rámci c. a k. armády a rakúskej vlastibrany bolo iba 142 útvarov s jediným plukovným jazykom.²⁰

Popri komunikačných a jazykových otázkach bola pre armádu nemalým problémom aj vzdelanostná úroveň mužstva. Vyplývala z rozdielov vo všeobecnom vzdelaní medzi jednotlivými korunnými krajinami monarchie. Napríklad v roku 1910 nastupovalo do armády z Dolného Rakúska vrátane

²⁰ Bližšie pozri *Die Habsburgermonarchie*, s. 97 - 99, kde sa uvádzajú počty dvoj- a viacjazyčných plukov, ako aj pluky tzv. rasovo čisté (reinrassig), t. j. pluky, kde mužstvo príslušnej národnosti tvorilo viac ako 90 %.

Viedne 3 %, z Haličska a Uhorska okolo 60 % a z Dalmácie 64 % nováčikov, ktorí boli negramotní. V najrozvinutejších oblastiach monarchie, medzi ktoré patrili krajiny Českej koruny, dosahoval analfabetizmus nováčikov asi 19 %.²¹ Tieto rozdiely boli dôvodom na svojské pridelovanie nováčikov k jednotlivým druhom zbrane, takže napríklad českí regrúti boli zaradovaní najmä do delostreleckých a technických jednotiek, nováčikovia z Tirolska a Bosny slúžili takmer výlučne v streleckých jednotkách a odvedenci z Uhorska zasa v jazdectve, konkrétne u husárskych jednotiek, ktoré si od začiatku až do konca monarchie udržali špecifický, uhorský charakter.²²

Habsburská armáda sa na sklonku monarchie vyprofilovala v špecifický spoločenský organizmus. Oprávnené sa označuje ako štát v štáte. Tento charakter armády podstatne ovplyvnil cisár František Jozef. Bol svojráznou osobnosťou, jeho výnimočnosť spočívala už v tom, že na tróne panoval 68 rokov. Stal sa živým symbolom zašlých časov. Keď mladý cisár roku 1848 nastúpil na trón, strieľalo sa z pušiek predoviek, keď umieral, ozývali sa na frontoch Prvej svetovej vojny dávky z guľometov a lietali bojové lietadlá. Jeho autorita a výlučnosť, nadstraníckosť a nadnárodnosť, ale aj fakt, že ako panovník z Božej milosti nebol nikomu za svoje činy zodpovedný, mu zabezpečovali rozhodujúci vplyv i konečné slovo. Spomedzi troch pilierov svojej moci – stojaca armáda vojakov, sediaci armáda byrokratov a kľačiaci armáda kňazov – obľuboval a najhlbší vzťah mal práve k „veľkej vojenskej rodine“ a osobitne k jej dôstojníckemu zboru. Ako sa to vtedy s obľubou uvádzalo, nie cisár František Jozef nosil dôstojnícku uniformu, ale dôstojníci nosili jeho uniformu, tzv. cisársky šat (Kaiser-Rock).²³

Národnostne najhomogénnejšiu vrstvu v armáde tvorila generalita; nemčinu ako materinský jazyk používalo až 71 % zo všetkých generálov. Medzi generálmi nebol ani jeden Slovák ani Rusín. Traian Doda bol jediným generálom rumunského pôvodu. Priemer vypočítaný z údajov v *Militär-Statistisches Jahrbuch* o národnom zložení dôstojníckeho zboru spoločnej c. a k. armády v rokoch 1895 – 1911 dáva tieto výsledky: Nemci 78,5 %, Maďari 8,8 %, Česi 5,3 %, Srbi a Chorváti 2,8 %, Poliaci 2,6 %, Rumuni 0,7 %, Taliani 0,6 %, Slovinci 0,5 %, Rusíni 0,14 %, Slováci 0,1 %.²⁴ Slováci – ako vidno – mali teda absolútne najnižšie zastúpenie v dôstojníckom zbore. Dôvodom bola predovšetkým vnútorne nerozvinutá slovenská spoločnosť, v ktorej chýbali najmä tie spoločenské vrstvy, z ktorých pochádzali

²¹ Tamže, s. 93.

²² Tamže, s. 93 – 94. Podiel Slovákov podľa jednotlivých druhov zbraní pozri DANGL, Vojtech: *Národnostná otázka a účasť Slovákov v armáde (1867 – 1914)*. In: *Vojenská história*, 6, 2002, č. 3 – 4, s. 12 – 15,

²³ *Die Habsburgermonarchie*, s. 104.

²⁴ DANGL, Vojtech: *Národnostná otázka*, c. d., s. 17-18. Podľa maďarského historika Istvána Deáka činil roku 1910 podiel dôstojníkov slovenského pôvodu 0,4 %. DEÁK, István: *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848 – 1918*. Budapest 1993, s. 232.

príslušníci dôstojníckeho zboru. Ten sa regrutoval hlavne z drobnej šľachty, z dôstojníckych a úradníckych rodín a čiastočne z drobného meštianstva.

Dôstojníci boli najspoľahlivejšou oporou dynastie. Symbolizovali jednotu monarchie, tvorili akúsi zvláštnu, vnútorne diferencovanú, ale navonok jednotne vystupujúcu spoločenskú kastu s mnohými historicky vytvorenými zvykovými právami a svojiskými praktikami.²⁵ Navonok sa vzájomná solidarita, princíp rovnosti a kamarátstva dôstojníkov odrážala vo vzájomnom tykaní (tzv. *Armee-Du*), vrátane záložných dôstojníkov.²⁶

Dôstojníci si vydobyli úctu a uznanie v spoločnosti. Oficiálna propaganda ich vykresľovala ako vzor spoločensky uznávaných cností, skutočných mužov, ktorí sú ochotní obetovať životy za monarchiu, panovníka a chrániť obyvateľstvo krajiny pred vonkajším nepriateľom. Jednou z najvýznamnejších črt rakúsko-uhorského dôstojníckeho zboru bolo jeho úzke prepojenie na panovníka a dynastiu.²⁷

Percentuálne vyčíslenie generality a dôstojníckeho zboru, najmä v prípade menších, kontrastuje s percentuálnym podielom v rámci obyvateľstva monarchie, ale aj s národnostným zložením ozbrojených síl. Hoci štatistické údaje o národnostnom zložení habsburskej armády neodrážajú presný a objektívny stav – sú totižto výrazne poznačené tzv. štatistickou germanizáciou a maďarizáciou²⁸ – pre všeobecnú informáciu postačí prehľad, ktorý vypracoval Gunther E. Rothenberg. Ten v prepočte na 100 odvedených príslušníkov c. a k. armády člení v súhrnných číslach národnostné zloženie v priemere takto: 25 Nemcov, 23 Maďarov, 13 Čechov, 8 Poliakov, 8 Rusínov, 9 Srbov a Chorvátov, 7 Rumunov, 4 Slováci, 2 Slovinci a 1 Talian, ktorí skladali prísahu panovníkovi v desiatich rôznych jazykoch.²⁹ V armáde však slúžili aj príslušníci iných menších, ako napríklad Bulhari, Cigáni alebo Židia.³⁰

Ani v epoche nacionalizmu sa národná idea nemusela zákonite stať štátnou ideou. Potvrdzuje nám to práve príklad habsburskej monarchie. Ideové platformy a paradigmy habsburskej armády boli nepochybne iné než tomu bolo u národných štátov, akými boli napríklad Francúzsko, Nemecko a Taliansko.³¹

²⁵ Bližšie pozri DANGL, Vojtech: *K problematike prestíže dôstojníckeho zboru v období dualizmu*. In: *Vojenská história*, 5, 2001, č. 1, s. 3 - 16; HAJDU, Tibor: *Tisztikar és középosztály 1850 - 1914. Ferenc József magyar tisztjei*. Budapest 1999.

²⁶ *Die Habsburgermonarchie*, s. 37, 100.

²⁷ DANGL, Vojtech: *Národnostná otázka*, c. d., s. 17; DANGL, Vojtech: *K problematike*, c. d., s. 6.

²⁸ Tamže, s. 4 a nasl.

²⁹ ROTHENBERG, Gunther Erich: *The Army of Francis Joseph*. Indiana : West Lafayette, 1976, s. 128.

³⁰ *Die Habsburgermonarchie*, s. 99; ďalej pozri SCHMIDL, Erwin A.: *Juden in der k.(u.)k. Armee 1788 - 1918. Jews in the Habsburg Armed Forces*. In: *Studia Judaica Austriaca*, Bd. XI. Eisenstadt 1989.

³¹ SEGEŠ, Vladimír: *Význam etnicity v mnohonárodnostnej habsburskej armáde*. In: *Regionálna a národná identita v maďarskej a slovenskej histórii 18. - 20. storočia. Regionális és nemzeti identitásformák a 18 - 20. századi magyar és a szlovák történelemben*. Prešov: Universum, 2007, s. 86.

Kult panovníka – personifikovaného symbolu mravnosti, spravodlivosti a lásky ku všetkým – bol pre početné národy monarchie rozhodne prijateľnejšou alternatívou. Preto aj základom vlastenectva (patriotizmu) a vojenskej doktríny štátu sa namiesto národnej idey stala vernosť a oddanosť panovníkovi a vládnucej dynastii. V prípade menšín išlo navyše o to, že práve oni videli v cisárovi ochrancu svojich práv voči šovinistickým tendenciám. Habsburská armáda bola až do roku 1918 armádou cisára a školou lojality vo vzťahu k monarchovi. Lojalita a solidarita armády boli najlepšou obranou v prípade akýchkoľvek národnostných konfliktov. Vďaka demokratizácii mohla armáda plniť úlohu vzoru pre model otvorenej spoločnosti, keďže akceptovala princíp rovnosti medzi jednotlivými národmi. Avšak odstredivo pôsobiaci nacionalizmus – a treba dodať, že aj šovinizmus ako báza maďarizácie v Uhorsku a germanizácie v rakúskej časti ríše – spochybňoval iluzórne snahy panovníka byť spravodlivým vládcom všetkých poddaných bez ohľadu na sociálnu a národnú príslušnosť. Len v armáde – ako na to poukázal slovenský historik Roman Holec – sa vlastne podarilo jednotlivé národy zliať do jedného, rakúskeho celku, a tým zdanlivo vytvoriť ilúziu národnej jednotnosti vojenskej sily štátu. Mimo kasárenského oploštenia však už uvedený model nedokázal uplatniť svoju životaschopnosť.³²

Už bolo spomenuté, že podstatnou črtou ktoréhokolvek Európana je skutočnosť, že je nositeľom viacerých identít.³³ Súvisí to s tým, že ľudia sa definujú a redefinujú ako členovia alebo príslušníci rôznych komunít od rodiny počnúc cez rodisko a miesto bydliska až po národ a štát. Ide o tzv. situačné identity. Aj pre príslušníkov habsburskej armády bolo príznačné, že boli nositeľmi nielen viacerých, ale aj viacúrovňových identít: od čaty cez pluk a jednotlivé druhy vojska (pechota, jazdectvo, delostrelectvo) až po armádu ako celok. Významným vonkajším semiotickým znakom tejto identity a zároveň identifikácie vrátane sebaidentifikácie bola uniforma. Mala viacero podôb. Eleganťnosť slávnostnej vychádzkovej uniformy naznačovala, že jej nositelia mohli byť na identitu vojaka jeho Veličenstva cisára a kráľa právom hrdí. Poľná uniforma zasa akoby dávala tušiť, že jej nositelia sú a budú podľa prísahy „*Jeho Apoštolskému Veličenstvu, našemu najjasnejšimu kniežeti a pánu, Františkovi Josefovi Proému, z Božej milosti cisaru Rakouskému, kráľovi Českému atd. a Apoštolskému kráľovi Uherskému, verní a Jeho poslušni býti, že tiež chceme a budeme generálov Jeho Veličenstva, vôbec všetkých predstavených a vyšších svých poslúchať, je čtiť a jich ochraňovať,*

³² HOLEC, Roman: *Živý symbol starej doby*. In: *Kniha kráľov. Panovníci v dejinách Slovenska a Slovákov*. Bratislava 1998, 2004, 2006, s. 279.

³³ SMITH, Andrew D.: *National Identity*. London 1991, ich označuje *multiple identities* a poznamenáva, že národná identita nie je výlučne variantom skupinovej identity, lebo do jej utvárania vstupuje aj osobná identita a identita sociálna, práve tieto identity vyjadrujú, ako sa jedinec prezentuje v sociálnej interakcii a ako ho v interakcii prijímajú ostatní. Podrobnejšie o reflexii identít pozri HROCH, Miroslav: *Národy*, c.d., s. 37 a nasl.

*rozkazom a nariadením jich v každej službe dosti činiť, proti každému nepriateľu, buď on kdo buď, a kde koliv vôľa Jeho cisarského a kráľovského Veličenstva tého požáda, na vode i na zemi, ve dne i v noci, v bitvách, v útočích, v sečích a v každem jiném podnikání, vóbec, na každém mste, každého času a v každej prípadnosti udatne a zmužíle bojovať, že nechceme svých vojov, praporov, zástav a strelby nikdy opúšťať, s nepriateľom v ničadné ani v najmenšie srozumenie uchádzať, že sa chceme ve všem dle vojenských zákonov a jak na hodné vojáky náleží, zachováť, a tak čestne žít a čestne umřít. Čehož nám dopomáhaj Bóh všemohúci. Amen.*³⁴

Skutočnosť a vojnová realita Prvej svetovej vojny boli však o čosi prozaickejšie než deklarované slová prisahy. Veľká časť vojakov habsburskej armády nebola ochotná umierať ani za panovníka, ani za Uhorské kráľovstvo. Vojenská prehra a následný rozpad habsburskej monarchie, čiže Rakúsko-Uhorska, mali viacero príčin. Jednou z nich bola strata komplementárnosti politického systému a ozbrojených síl. Divergentný vývoj spoločnosti sa čoraz viac prejavoval v nacionalizme a asimilačnom tlaku zo strany supremovaných Rakúšanov a Maďarov na jednej strane a v silnejúcich národných hnutiach (autonómnych, federalizačných či separatistických) na strane druhej. Mnohonárodnostná armáda, ktorá sa snažila uchovávať si svoj tradičný, konzervatívny a nadnárodný charakter, sa stala anachronizmom. Aj v armáde sa namiesto prelínania identít čoraz viac prejavoval protiklad identít. Dominantnou sa stala najmä národná identita, sklbená s túžbami po slobode a s uvedomením si sebaurčovacieho práva. Preto sa aj väčšina Čechov, Slovákov a Rusínov rozhodla pre iné štátoprávne riešenie. A tým bola Česko-Slovenská republika vyhlásená v októbri 1918.

SUMMARY

Slovaks in the Habsburg Army – Aspect of Ethnicity and Identity

Even the permanent army in the multinational Habsburg monarchy was ethnically diverse. The respect for ethnical diversity of the army is extensively reflected mainly in the army regulations which contain a number of statements encouraging ethnical tolerance and usage of other languages besides German. The army, more than any other institution in the 18th century and in the beginning of the 19th century, applied the principle of credits and achievements. The army environment despite the strict subordination was actually more democratic than civil society. Society limits existed in the army as well as in the civil society. With some generalization we can say that up to the middle of the 19th century social status was the most important criterion, but after the Austria-Hungarian Compromise of 1867 in connection to Hungarianization and Germanization nationality became more dominant. Important change in the organization of armed forces of the monarchy occurred after the Austria-Hungarian Compromise and after

³⁴Prísaha a články vojenské. Vo Viedni 1874, s. 1 – 2.

the adoption of the army law in 1868. The fighting strength of the monarchy was divided into various units. Officially there were three languages in the k.u.k. army (joint army of Austria-Hungary). The commanding language (Kommandosprache) was German. It was the language of commands and training orders. The service language (Dienstsprache) was the language of administration and officers in the places of command, due to that fact German, Hungarian and sometimes Croatian were used. The third language was the so called regiment language (Regimentsprache) – the native language of that group of soldiers that made up at least 20% of the regiment or other independent unit. There were such regiments which consisted of soldiers of five nationalities and thus more regiment languages were used within the regiment. The Habsburg army has become a specific social organism near the end of the monarchy. It is rightfully called a state within a state. Emperor Franz Joseph greatly influenced the character of the army. He became the symbol of times long past. Loyalty and devotion to the emperor and ruling dynasty instead of national ideas became the foundation of patriotism and army doctrine of Austria-Hungary. Especially the minorities viewed the ruler as a defender of their rights. The centrifugal force of nationalism undermined the illusory attempts of the emperor to be a just ruler of all people without regard for their social status or nationality. Only the army succeeded to unify individual nations into one Austrian unit and thus create an illusion of national unification of the armed forces. Outside of the barracks such model could not survive. Multinational army which tried to sustain its traditional, conservative and supra-national nature became an anachronism.

Šoltésovej Živena v roku 1910

V januári 1910 pribudol k prvému periodiku pre ženy v slovenčine, ktorým bola *Dennica* Terézie Vansovej vychádzajúca od roku 1898, mesačník *Živena*. Jeho zakladateľkou a redaktorkou bola Elena Maróthy-Šoltésová, od roku 1894 predsedníčka spolku slovenských žien s rovnomeným názvom *Živena*. Takmer dvanásť rokov potom, ako vo februári 1898 v čísle 2 časopisu *Dennica* uverejnila svoj pamätný príspevok „*Načo sú tie ženské časopisy?*“¹, začala sama popri písaní do časopisu aj s redigovaním. V prvom roku vychádzania *Živeny* bol spolupracovníkom Eleny Maróthy-Šoltésovej Pavel Socháň.

Elena Maróthy-Šoltésová
(1855 – 1939)

Mesačník *Živena* vychádzal celých 39 rokov, zanikol v decembri 1949. Obsah mesačníka je výborným dokladom posunu čitateľských záujmov slovenských žien z prostredia inteligencie v meniacom sa spoločensko-politickom kontexte prvej polovice 20. storočia. Elena Maróthy-Šoltésová bola jeho redaktorkou až do roku 1923. Ako o nej napísal Drahoslav Machala vo svojej knihe *Majstri slova* „*bol to vzácny typ slovenskej ženy*“, ktorá „*aj publicistikou ovplyvnila smerovanie slovenského ženského hnutia, lebo slovenské ženy začali rozhodnejšie zasahovať do národného pohybu.*“² Po Elene Maróthy-Šoltésovej redaktorský post zastávali počas 1. ČSR (1918 – 1938) Anna Škultéty, Lea Mrázová³ a počas Slovenskej republiky (1939 – 1945) krátko Lea Mrázová a po nej Zora Jesenská a Anna Škultéty.⁴ Po skončení 2. svetovej vojny až do jeho zániku mesačník *Živena* redigovala

¹ ŠOLTÉSOVÁ, Elena: *Načo sú tie ženské časopisy?* In *Dennica*, 1898, roč. 1, č. 2, s. 17 – 19.

² MACHALA, Drahoslav: *Majstri slova*. Bratislava : Perfekt, 2002, s. 44.

³ KIPSOVÁ, Mária a kol. *Bibliografia slovenských a inorečnových novín a časopisov z rokov 1919 – 1939*. Martin : Matica slovenská, 1966, s. 556.

⁴ FEDOR, Michal: *Bibliografia periodik na Slovensku v rokoch 1939 – 1944*. Martin : Matica slovenská, 1969, s. 155.

Zora Jesenská. V čase fúzie so *Slovenkou* v roku 1949 dosahoval náklad 3000 výtlačkov.⁵ Časopis vychádzal po celú dobu v Martine tlačou Kníhtlačiarskeho účastinárského spolku, okrem rokov 1919/20 až jún 1923, keď ho tlačil Tatran, nakladateľský účastinný spolok. Vychádzal ako mesačník, od roku 1937 s výnimkou júla a augusta.

Cieľom predloženého príspevku je priblížiť čitateľovi vonkajšiu i vnútornú podobu časopisu v prvom roku jeho vychádzania. Aký obsah ponúkala redakcia *Živeny* slovenským čitateľkám doma i v zahraničí a akým spôsobom ho prezentovala?

Časopis Živena,
roč. 1, február 1910, č. 2

Vonkajšia podoba Živeny v roku 1910

V roku 1910 vyšlo v Turčianskom Sv. Martine 12 vydaní mesačníka *Živena*, tlačového orgánu spolku slovenských žien Živena, tlačou Kníhtlačiarskeho účastinárského spolku. Jednotlivé vydania – „sešity“ mali 24 strán formátu 23 × 30 centimetrov zalomených do dvoch stĺpcov. Číslovanie strán bolo priebežné počas celého ročníka. Na poslednej strane dole sa nachádzala tiráž s údajmi o redaktoroch a mieste vydania a najmä o predplatnom detailne rozpísanom pre všetky krajiny, kam sa *Živena* expedovala. Pre Rakúsko-Uhorsko predstavovalo predplatné ročne 5 korún, pre Ameriku 1 dolár 30 centov, pre Nemecko 5 mariek, pre Rusko 3 ruble, pre ostatné štáty Európy 7 frankov. Predplatné a poplatky za inzerciu sa mali zasielať na Kníhtlačiarsky účastinársky spolok v Turčianskom Sv. Martine. „Potisk“ t. j. kopírovanie príspevkov a obrázkov uverejnených v *Živene* bolo zakázané a zákonom chránené. Jednotlivé výtlačky periodika sa vkladali do – na tú dobu pre záujmovú tlač bežnej – kartónovej obálky rozličného sfarbenia od oranžového až po šedo-zelené. Na titulnej strane obálky bol portrét krojovanej žnice s titulom periodika, označením roku, ročníka a čísla, obsahom periodika a menom tlačiarne. Na vnútorných stranách obálky sa nachádzala inzercia a rozličné oznamy redakcie o i. výzvy k predplácaniu *Živeny*, informácie o spolku Živena, ale aj o novej účastinárskej spoločnosti

⁵ DUHAJOVÁ, Zuzana, ŠEFCÁK, Luboš. *Dejiny slovenského novinárstva 1918 – 1948*. Bratislava : Univerzita Komenského, 1993, s. 173.

na podporu ľudového priemyslu. Zadná vonkajšia strana obálky bola celá vyhradená inzercii slovenských a českých zadávateľov reklamy resp. inzerentov. Podobne ako texty *Živeny* aj samotná inzercia je zaujímavým svedectvom toho, akú ponuku dostávala dobová slovenská spoločnosť zo stredných vrstiev. Popri textile, ponuke semien, či zrnkovej kávy Francovka išlo spravidla o knižnú inzerciu. Pavel Socháš, spolupracovník Eleny Maróthy-Šoltésovej, na stranách obálky opakovane upozorňoval na svoje pohľadnice. Na prednej vnútornej strane obálky „sešitu“ 4 vyzýval čitateľky, aby si dopisovali na slovenských pohľadniciach, ozdobovali si svoje príbytky slovenskými pohľadnicami, ktoré vyobrazujú utešené kraje a kroje nášho ľudu.

Živena bola od začiatku ilustrovaným periodikum. Ilustrovaná bola už samotná hlavička jednotlivých „sešitov“. Názov časopisu bol osadený do vkusného ornamentu naľavo s postavou čítajúcej devy v kroji, napravo so siluetou stredovekého hradu. Na titulnej strane prvého čísla uverejnila redakcia portrét Terézie Vansovej. V poslednom dvanástom čísle venovali titulnú stranu portrétu Leva Nikolajeviča Tolstého, ktorý krátko predtým zomrel. Portrétné fotografie menšieho rozmeru vizualizovali aj životopisy významných predstaviteľov literárneho a kultúrneho sveta. Tu sa redakcii podarilo z dnešného pohľadu niekoľko faux pas. Napríklad pri zaradení fotografie Björnsterne Björnsona k životopisu Martina Kukučína⁶, hoci so správnym popiskom a fotografie Martina Kukučína až do ďalšieho čísla k poviedke, ktorá ani nebola od neho⁷. Väčšinu ilustrácií v *Živene* v roku 1910 tvorili obrazy od rozličných autorov, o ktorých sa čitateľky dozvedeli viac z tzv. textu k obrázkom Vyskytovali sa tu však aj ilustračné fotografie miest ako Brusel⁸ či Sofia⁹ a fotografie známych osobností v kruhu rodiny napr. Leva Nikolajeviča Tolstého¹⁰. Časopis *Živena* mal prehľadné členenie, redakcia na zvýraznenie využívala písma rozličnej veľkosti či fonu, ornamenty a drobné typografické prvky napr. štvorčeky.

Vnútorňa podoba *Živeny* v roku 2010

Ako naznačili Elena Maróthy-Šoltésová a Pavel Socháš už v Prívete cieľom *Živeny* bolo redigovať slovenský beletristický časopis. Prostredníctvom neho chceli čitateľky nielen vzdeláť, poučiť, informovať, ale aj zabaviť. Na dosiahnutie tohto cieľa využívali rozličné literárne i žurnalistické žánre ako básne, poviedky od domácich a zahraničných autorov ďalej rozličné poučné

⁶ *Živena*, 1910, roč. 1, č. 4, s. 97.

⁷ K poviedke od K. G. Tetmajera *O Žoške Volčákovej*. In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 6, s. 121, titulná strana. Pozn. aut.

⁸ *Živena*, 1910, roč. 1, č. 9, s. 209 – Belgický priemyselný park a reštaurácia, kde vypukol požiar. Pozn. aut.

⁹ *Živena*, 1910, roč. 1, č. 6, s. 137.

¹⁰ *Živena*, 1910, roč. 1, č. 12, s. 271.

príspevky, životopisy významných osobností literárneho i kultúrneho života, spolkové správy, poznámky na margo žien v rubrikách Zo ženského sveta, správy spoločenského i kultúrneho obsahu v rubrike Beseda resp. Všetličo, prehľady periodík a kníh redakcii zaslaných a i. Relaxačnú funkciu plnili hádanky, ktorých rozlúštenie si čitateľky mohli prečítať v nasledujúcich číslach. Neodmysliteľnou súčasťou jednotlivých „sešitov“ bola servisná rubrika Pre domácnosť s kuchárskymi receptami a praktickými radami pre gazdinky. Spravidla bývala zaradená ešte pred informácie o knihách. Spätnú väzbu zabezpečovala rubrika Listáreň redakcie.

Výchovno-vzdelávacie príspevky v Živene roku 1910

V čase, keď *Živena* začala vychádzať sa od ženy očakávalo skôr dokonalé vedenie domácnosti a zručnosti s ním spojené, než vyššie vzdelanie, znalosť literatúry, kultúry či umenia. Hoci Elena Maróthy-Šoltésová neopomenula zaradiť do *Živeny* príspevky týkajúce sa rodinného života či chodu domácnosti, dôraz kládla na príspevky, ktoré mali slovenskej žene rozšíriť duchovný obzor. Preto býva právom považovaná za „jednu z prvých priekopníčok ženskej emancipácie v slovenskom kultúrnom a najmä spoločenskom prostredí.“¹¹

Výchovno-vzdelávaciu funkciu na poli duchovnom v prvom ročníku *Živeny* plnili:

1. Biografie významných kultúrnych a spoločenských dejateľov ako Terézie Vansovej, spisovateľky a redaktorky prvého slovenského ženského časopisu¹², ktorá „Založením „Dennice“, ženského zábauno-poučného časopisu ...ozaj heroicky podujala sa na ťažkú úlohu. ... Sbírala a vnášala do neho všetko, čím mohla k osohu poslúžiť svojim čitateľkám, vysvetľovala, poučala a vychovávala zo všetkých síl, úprimne a láskavo... Že si Dennicu obľúbili i mužskí, je len dobrým vysvedčením pre ňu.“¹³ Ďalej spisovateľa Martina Kukučína, oravského rodáka¹⁴, či literárneho kritika Jaroslava Vlčeka, ktorý v tom čase už pôsobil ako profesor českej univerzity v Prahe a ktorý bol o. i. prvým predsedom spolku Detvan (zal. 1882), autorom dvojväzkového diela Dejiny literatúry slovenskej, ktoré vyšli v rokoch 1889 a 1890 a i. Biografie vychádzali spravidla pri príležitosti životných jubileí vyššie uvedených osobností.

¹¹ SEDLÁK, Imrich a kol. *Dejiny slovenskej literatúry II*. Martin : Matica slovenská, Bratislava : Literárne informačné centrum, 2009, s. 21.

¹² Terézia Vansová. In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 1, s. 6 – 7.

¹³ Terézia Vansová. In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 2, s. 33 – 34

¹⁴ SOCHÁŇ, Pavel: *Martin Kukučín*. In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 5, s. 97 – 98.

2. Analytický príspevok na pokračovanie od Júliusa Botta *Typy slovenských žien v poézii Hviezdoslavovej* ako reakcia na mylné tvrdenia uverejnené v *Slovenskom týždenníku*, že „P. O. Hviezdoslav nie je realistický ...a že pre jeho hlboké lyrické reflexie básnikom slovenského ľudu nikdy nebude“¹⁵

3. Básne a poviedky od domácich autorov. Pri básniach šlo napr. o oslavnú báseň od Pavla Országha Hviezdoslava *Púť Živeny*¹⁶, ale aj verše určené všetkým ženám napr. od Ferka Urbánka s názvom *Naše ženy*, v ktorých ich prirovnal k jasným anjelom všedného života.¹⁷ Mnohí autori používali pseudonymy napr. Rehor Uram uverejnil svoju báseň *Ženám matkám*¹⁸ a ďalšie v *Živene* pod pseudonymom Podtatranský. Svoj obraz ženy z nižších roľníckych vrstiev v poviedke s rovnomenným názvom *Žena* podala v časopise *Živena* aj Ľudmila Podjavorinská¹⁹

4. Preklady poviedok a básní zahraničných autorov J. C. Andersena napr. *Pod úrbou*²⁰, K. P. Tetmajera napr. *O Jánošíkovom turnaji*.²¹ Guy de Maupassanta napr. *Košikárka*²², A. P. Čechova napr. *Vyšetrovatel*²³ a mnohých ďalších poviedok, najmä od chorvátskych a srbských autorov.

5. Príspevky upozorňujúce na kultúrne bohatstvo slovenského národa. Ich autorom bol spravidla Pavol Socháň, redaktor *Živeny*. Prvý z nich uverejnil už v prvom čísle pod titulkom *Z nášho dedičstva* na stranách 14 až 17. Pripomenul v ňom slovenské ľudové piesne a ľudové kroje, ďalej ľudový umelecký priemysel ako čipkárstvo, výšivkárstvo, hrnčiarstvo, košíkárstvo. V závere vyzval slovenskú inteligenciu, aby domáce kultúrne a umelecké poklady ochraňovala a mládež, aby ich uchovala pre ďalšie generácie. Treba stavať na typickom a svojskom a nie na „plagiáte cudzoty“. Na tento svoj príspevok nadviazal Pavel Socháň aj v čísle 4 príspevkom *Niečo z dejín výšivkárskej akcie*, kde o. i. pripomínal úspechy, ktoré zožali slovenské výšivky na výstavách v cudzine.²⁴

¹⁵ BOTTO, Július: *Typy slovenských žien v poézii Hviezdoslavovej*. In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 1, s. 12 – 14; In: *Živena* 1910, roč. 1, č. 2, s. 42 – 44; In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 4, s. 104 – 105; In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 5, s. 113 – 116; In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 6, s. 129 – 131; In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 7, s. 151 – 152; In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 8, s. 182 – 186.

¹⁶ HVEZDOSLAV, ORSZÁGH, Pavel: *Púť Živeny*. In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 1, s. 2 – 6.

¹⁷ URBÁNEK, Ferko: *Naše ženy*. In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 1, s. 7.

¹⁸ PODTATRANSKÝ: *Ženám matkám*. In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 1, s. 51.

¹⁹ PODJAVORINSKÁ, Ľudmila: *Žena*. In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 1, s. 8, 10, 11 – 13.

²⁰ *Živena*, 1910, roč. 1, č. 4, s. 76 – 79.

²¹ *O Jánošíkovom turnaji*. In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 5, s. 106.

²² *Košikárka*. In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 4, s. 79 – 82.

²³ *Vyšetrovatel*. In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 5, s. 117 – 118.

²⁴ SOCHÁŇ, Pavel: *Niečo z dejín výšivkárskej akcie*. In: *Živena*, 1910, roč. 2, č. 4, s. 88 – 92.

6. Reminiscencie. V Živene v roku 1910 vychádzali na pokračovanie *Úryvky z listov nebohej Olgy Hurbanovej z Ruska*. Výber z listov z Olginho obdobia štúdia v Inštitúte cárovnej Márie v Petrohrade zostavila matka menovanej.²⁵

Výchovno-vzdelávaciu funkciu na poli vedenia domácnosti, ktorá v roku 1910 bola, ako už bolo spomenuté, považovaná za nezanedbateľnú, ba prioritnú, v *Živene* plnili:

1. Rozličné rady pre domácnosť. Napríklad *K chovu sliepok*.²⁶ *Niečo o príprave húb*.²⁷

2. Kuchynské recepty. Domáce i zahraničné, napríklad v čísle 5 anglický „kakes“, pečivo k čaju,²⁸ dobrý domáci medovník.²⁹

Tragikomickú pointu mal príbeh poviedky *Sliepka* uverejnenej pod pseudonymom Milka Žartovnická, kde hostia na kare zistili, že neporiadna gazdiná im podala „chutnú“ slepačiu polievku z nevypitvanej sliepky. „Jáááj, Žofa moja, veď som ti ja sliepku zabudla vypitvať. Všeobecné zdesenie.“³⁰

Informačnú funkciu v Šoltésovej *Živena* mali:

1. Osvetové príspevky. Do tejto kategórie možno zaradiť viaceré príspevky Eleny Maróthy-Šoltésovej ako napr. príspevok *Slovo k slovenským ženám*, v ktorom informovala ženy o snahe vytvoriť výšivkársky účastinársky spolok, ktorý mal zabezpečiť slovenským ženám prácu, keďže slovenské výšivky boli v cudzine veľmi žiadané. „Naše výšivky totižto vzbudili úlohu vo svete i upotrebu ich na ozdobu rozličných luxusných predmetov, čím otvorila sa im cesta k obchodnému odbytú a ony môžu sa stať zdrojom značného zárobku pre naše ženy-výšivačky, menovite cez zimné mesiace, keď iných zárobkov niet,“.³¹ podotkla Elena Maróthy-Šoltésová. Osvetový charakter mal aj z angličtiny preložený príspevok *O výchove dietok v Amerike* s dôrazom na výchovu dievčat.³²

2. Seriózne a bulvárne správy. Hoci prevažovali správy seriózne, vyskytli sa aj správy bulvárneho charakteru. K serióznym patrila napr. správa pod titulkom *České devy slovenským devám*. Informovala o divadelnom

²⁵ *Úryvky z listov nebohej Olgy Hurbanovej z Ruska*. In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 4, s. 83 – 84. In *Živena*, 1910, roč. 1, č. 6, s. 134 – 136; In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 7, s. 152 – 154; In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 9, s. 201 – 202; In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 10, s. 223 – 224; In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 11, s. 252.

²⁶ *Živena*, 1910, roč. 1, č. 1, s. 95.

²⁷ *Živena*, 1910, roč. 1, č. 6, s. 142 – 143.

²⁸ *Živena*, 1910, roč. 1, č. 5, s. 119.

²⁹ *Živena*, 1910, roč. 1, č. 11, s. 260 – 261.

³⁰ *Sliepka*. In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 3, s. 58 – 60.

³¹ ŠOLTÉSOVÁ, MARÓTHY, Elena: *Slovo k slovenským ženám*. In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 1, s. 17, 18, 20.

³² *O výchove dietok v Amerike*. In: *Živena*. 1910, roč. 1, č. 3, s. 65 – 66.

predstavení hry „Svělana“, ktorú nacvičovali žiačky „Zemského výrobního spolku“ v Prahe v prospech nemajetných dievčat slovenských, ktoré sa prídu vzdelat' do Prahy.³³ Podobne z Čiech pochádzala správa pod titulkom Praha – Slovensko, ktorá informovala o slávnosti, ktorú usporiadala Československá jednota na Žofíne. Skalické družstvo pre domáci priemysel tam odpredávalo slovenské výšivky, čipky, hračky. Na večierku hrali myjavskí hudci. Poučnú reč o pomeroch slovenských predniesol Milan Hodža.³⁴ S ďalšou zo serióznych správ, ktorá nesporne zaujala, sa čitateľky stretli v 12. „sošite“ *Živeny* na s. 287. Znela takto: „*Prvá slovenská lekárka. Sľečna Mária Bellová, dcéra nebohého Štefana Bella evanj. Farára v Lipt. Sv. Petre, složila v novembri posledné medicínske rigorosum a bola 26. novembra povýšená na univerzite v Pešti za doktora lekárskej vedy. Blahoželáme!*“ Naopak bulvárny, senzáciechtivý, charakter mala správa *Božk za milión dolárov*, ktorý za milión dolárov dala milionárovi Johnovi Barsayovi, svojmu budúcemu manželovi, úradníčka Alica Brooklandová. Nebral si chudobnú, veď mala milión³⁵. Podobne bulvárny charakter mala správa *Za 10 halierov mäso, drevo, koža* pojednávajúca o obuvníkovi, ktorý málo utržil na jarmoku a žiadal od svojej ženy, aby mu za to málo kúpila mäso, drevo a kožu. Žena peniaze vzala a priniesla domov jaternicu.“³⁶

Informačnú funkciu plnili aj údaje o obrazových reprodukciách v rubrike Naše obrázky a údaje o knihách a časopisoch ako *Dennica*, *Prúdy*, *Rarášok*, *Šťastný domov* a i. v rubrike Literatúra a umenie. Rovnako oznamy o zasadaníach spolkov Živena a Lipta a výzvy na zasielanie predplatného.

Zábavnú funkciu v *Živene* mali viaceré z uverejnených poviedok ako už vyššie spomenutá *Sliepka* a predovšetkým hádanky či rébusy.

Od založenia Šoltésovej *Živeny* uplynulo 100 rokov. Dnešná žena už nie je tou „*žienkou domácou*“ Šoltésovej čias. Vybojovala si volebné právo, uplatnila sa takmer vo všetkých mužských profesiách, časopisy pre ženy sú pre ňu samozrejmosťou. Za to všetko vďačí priekopníčkam ako Elena Maróthy-Šoltésová. Napriek emancipácii zachovala si aj dnešná žena svoj pôvab, svoju citovosť, ktorou sa líši od muža, bytosti prevažne rozumovej.

LITERATÚRA

BOTTO, Július: *Typy slovenských žien v poézii Hviezdoslavovej*. In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 1, s. 12 – 14; In: *Živena* 1910, roč. 1, č. 2, s. 42 – 44; In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 4, s. 104 – 105; In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 5, s. 113 – 116; In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 6, s. 129 – 131; In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 7, s. 151 – 152; In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 8, s. 182 – 186.

DUHAJOVÁ, Zuzana, ŠEFČÁK, Luboš. *Dejiny slovenského novinárstva 1918 – 1948*.

³³ *Živena*, 1910, roč. 1, č. 4, s. 96.

³⁴ *Živena*, 1910, roč. 1, č. 5, s. 120.

³⁵ *Živena*, 1910, roč. 1, č. 7, s. 164.

³⁶ *Živena*, 1910, roč. 1, č. 7, s. 165.

- Bratislava : Univerzita Komenského, 1993.
- FEDOR, Michal: *Bibliografija periodík na Slovensku v rokoch 1939 – 1944*. Martin : Matica slovenská, 1969.
- HVIEZDOSLAV, ORSZÁGH, Pavel: Púť Živeny. In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 1, s. 2 – 6.
- KIPSOVÁ, Mária a kol. *Bibliografija slovenských a inorečnouých novín a časopisov z rokov 1919 – 1939*. Martin : Matica slovenská, 1966.
- MACHALA, Drahoslav: Majstri slova. Bratislava : Perfekt, 2002.
- O Jánošíkovom turnaji*. In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 5, s. 106.
- O výchove dieťaťa v Amerike*. In: *Živena*. 1910, roč. 1, č. 3, s. 65 – 66.
- PODJAVORINSKÁ, Ľudmila: *Žena*. In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 1, s. 8, 10, 11 – 13.
- PODTATRANSKÝ: *Ženám matkám*. In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 1, s. 51.
- SEDLÁK, Imrich a kol. *Dejiny slovenskej literatúry II*. Martin : Matica slovenská, Bratislava : Literárne informačné centrum, 2009.
- Sliepka*. In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 3, s. 58 – 60.
- SOCHÁŇ, Pavel: *Niečo z dejín výšivkárkej akcie*. In: *Živena*, 1910, roč. 2, č. 4, s. 88 – 92.
- SOCHÁŇ, Pavel: *Martin Kukučín*. In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 5, s. 97 – 98.
- ŠOLTÉSOVÁ, Elena: *Načo sú tie ženské časopisy?* In: *Dennica*, 1898, roč. 1, č. 2, s. 17 – 19.
- ŠOLTÉSOVÁ, MARÓTHY, Elena: *Slovo k slovenským ženám*. In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 1, s. 17, 18, 20.
- Terézia Vansová*. In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 1, s. 6 – 7.
- Terézia Vansová*. In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 2, s. 33 – 34
- URBÁNEK, Ferko: Naše ženy. In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 1, s. 7.
- Úryvky z listov nebohej Oľgy Hurbanovej z Ruska. In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 4, s. 83 – 84.
In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 6, s. 134 – 136; In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 7, s. 152 – 154;
In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 9, s. 201 – 202; In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 10, s. 223 – 224;
In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 11, s. 252. Vyšetrovatel. In: *Živena*, 1910, roč. 1, č. 5, s. 117 – 118. *Živena*, 1910, roč. 1, č. 4, s. 76 – 79. *Živena*, 1910, roč. 1, č. 1, s. 95. *Živena*, 1910, roč. 1, č. 4, s. 96. *Živena*, 1910, roč. 1, č. 5, s. 119. *Živena*, 1910, roč. 1, č. 5, s. 120. *Živena*, 1910, roč. 1, č. 6, s. 137. *Živena*, 1910, roč. 1, č. 6, s. 142 – 143. *Živena*, 1910, roč. 1, č. 7, s. 164. *Živena*, 1910, roč. 1, č. 7, s. 165. *Živena*, 1910, roč. 1, č. 9, s. 209. *Živena*, 1910, roč. 1, č. 11, s. 260 – 261. *Živena*, 1910, roč. 1, č. 12, s. 271.

SUMMARY

Šoltésová's Živena in 1910

The paper commemorates the 100th anniversary of the foundation of the second magazine for Slovak women – Šoltésová's Živena. The article clarifies the function of the magazine in the year of its foundation, what kind of contents did the editors offer to their female readers and how where the contents presented.

Pietas docta

Profil humanistu Leonarda Stöckela

V kultúrnych dejinách Slovenska mal Leonard Stöckel (1510 – 1560) vždy pevné miesto. Jeho meno sa tradične spájalo s ofenzívou reformácie, a to nielen v Bardejove, kde prišiel na svet ako syn rešpektovaného meštana¹, ale aj v širokom okolí. Stöckelovi pripadol mimoriadny podiel na formulovaní prvého reformačno-katolíckeho vyznania viery na našom území,² ku ktorému sa hlásilo päť miest východného Slovenska: Košice, Prešov, Bardejov, Sabinov a Levoča. Tento dokument vstúpil do dejín ako *Confessio Pentapolitana* (1549). Polemická angažovanosť na strane luterskej ortodoxie sústredená v listoch, rozpravách a homiletických príručkách takisto prispela k tomu, že v našom povedomí Stöckel reformátor dlho zatienoval Stöckela humanistického vzdelanca. Na vzdelanostnú stránku jeho osobnosti sa zamerala pozornosť slovenskej vedy až v 60-tych rokoch minulého storočia. K dovtedy nevyváženému obrazu prispelo aj ideologizované chápanie renesančného humanizmu, ktoré žiadalo vidieť vo vzdelávacom programe renesančného humanizmu esenciálne opozitum stredovekého teocentrického svetopohľadu.³ Už dlhšie je však známe, že takýto zjednodušený pohľad skresľuje skutočnosť, lebo najmä zaalpský variant humanizmu sa vyznačoval úsilím spojiť antickú pohanskú vzdelanosť s posolstvom kresťanstva, zlúčiť *doctrinam cum pietate*. Túto syntézu príkladne uskutočnil vo svojom diele Erasmus Rotterdamský a jeho mladšiemu stúpecovi Filipovi Melanchthonovi sa podarilo presadiť ideál učenej nábožnosti aj vo Wittenbergu.

Práve Melanchthonova osobnosť zohrala v živote Leonarda Stöckela⁴ rozhodujúcu úlohu. Rozhodnutie ísť študovať na wittenberskú univerzitu v ňom dozrelo najskôr pod vplyvom putovného anglického humanistu Leonarda Coxa, ktorý bol pred rokom 1526 jeho učiteľom v Košiciach.

¹ Podrobnejšie PETROVIČ, Jozef: *Príspevok ku genealógii bardejovského rodu Stöckel*. In: *Proé augsburské vyznanie viery na Slovensku a Bardejov*. Acta Collegii evangelici Prešovienensis, V. Zostavil Peter Kónya. Prešov, 2000, s. 69 – 74.

² SUDA, Max Josef: *Der Melanchthonschüler Leonard Stöckel und die Reformation in der Slowakei*. In: *Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei*. Hrsg. Karl Schwarz und Peter Švorc. Wien : Evangelischer Presseverband, 1996, s. 50 – 66, podrobne dokument hlbkovej analýze.

³ Podrobnejšie ŠKOVIERA, Daniel: *Latinský humanizmus v kultúrnych a literárnych dejinách Slovenska*. In: *Latinský humanizmus*. Knižnica slovenskej literatúry. Bratislava : Kalligram, 2008, s. 591 n.; ŠKOVIERA, Daniel: *Renesančný humanizmus a mestá východného Slovenska*. In: RUSINA, Ivan et alii: *Renesancia. Umenie medzi neskorou gotikou a barokom*. Bratislava : Slovenská národná galéria, 2009, s. 60 – 70.

⁴ Z novej literatúry o ňom tu treba upozorniť aspoň na práce HAJDUK, Andrej: *Leonard Stöckel*. Bratislava : Evanjelická bohoslovecká fakulta UK, 1999; k tomu moja recenzia v Slovenskej literatúre 47, 2000, č. 3, s. 241 – 272; SCHWARZ, Karl: *Präzeptor Hungariae. Über den Melanchthonschüler Leonard Stöckel (1510 – 1560)*. In: *Proé augsburské vyznanie viery na Slovensku a Bardejov*. Acta Collegii evangelici Prešovienensis, V. Zostavil Peter Kónya. Prešov 2000, s. 47 – 68. V zborníku sú aj ďalšie štúdie o Stöckelovi.

Stöckelova cesta do Wittenbergu za Lutherom a Melanchthonom viedla cez Vratislav a trvala dlhšie najmä preto, lebo ho po otcovej smrti ťažil akútny nedostatok peňazí. Napokon to bolo rodné mesto, ktoré ho počas pobytu v Nemecku (1530 – 1539) finančne podporovalo, a tak sa právom dožadovalo jeho návratu. Bardejovčania totiž potrebovali obsadiť miesto rektora svojej latinskej školy niekým, pre koho by tento úrad nebol krátkodobým poverením. Dovtedy ho spravidla vykonávali absolventi krakovskej univerzity, medzi nimi aj úspešný básnik Valentín Ecchius.

So Stöckelovým nástupom došlo k epochálnej zmene. Už to, že nový rektor vydržal za školskou katedrou plných 21 rokov a neuchádzal sa o iné funkcie, nieslo so sebou čosi celkom nové. Jeho víziou bola škola, ktorá bude výkvetom ľudskej spoločnosti a bude žiariť ako príklad cností každého druhu, takže jej pripadne postavenie najvyššej authority, ovplyvňujúcej verejný i súkromný život.⁵ Prvým krokom k realizácii tak vysoko vytýčeného cieľa bola organizácia školy. Pre tieto potreby zostavil *Zákony bardejovskej školy* (*Leges scholae Bartphensis*)⁶, ktoré sú v dejinách nášho školstva najstarším dokumentom svojho druhu.

Nijako neprekvapuje, že základom, na ktorom má spočívať *societas scholastica*, musí byť autorita Boha, najvyššieho zákonodarcu. Postuluje to prvý článok *Zákonov* zakotvený v slovách Svätého písma: „Božia bázeň je počiatkom všetkej múdrosti.“⁷ Preto Stöckelove *Zákony* predpisujú modlitby a meditáciu nad textami Písma v škole a takisto plnú účasť na bohoslužbách cirkvi. Ďalej presne vymedzujú, ako sa takto formovaná *pietas* musí premietnuť do správania na pôde školy i vo verejnosti, aké povinnosti musia plniť nielen žiaci, ale aj učitelia. Opierajúc sa navyše o autoritu Platóna a Homéra, Stöckel formuje školu ako prísne hierarchicky usporiadaný organizmus, ktorého hlavou je *ludi magister* čiže rektor: „Ako biskup v cirkvi a ako vojvodca vo vojsku, tak v škole musí niešť rektor zodpovednosť za všetky činnosti.“⁸

Treba dodať, že Stöckel preniesol do *Zákonov* i do učebného programu skúsenosti, ktoré nadobudol v Nemecku, a že si vzal za vzor predovšetkým Melanchthonov saský školský poriadok z roku 1528. Na autoritu svojich učiteľov sa odvolával r.1539 v listoch Františkovi Révaiovi, v tom čase vplyvného politického funkcionára (bol tajomníkom kráľa Ferdinanda), keď sa zdráhal sa vyhovieť žiadosti, aby sa jeho traja synovia v Bardejove učili

⁵ Pozri *Leges scholae Bartphensis* § 9: „totius societatis humanae flos“; § 5: „omnique genere virtutum praeluceamus, ut a nobis tamquam a divinis oraculis omnia consilia publica et privata olim petantur.“

⁶ Latinskú pôvodinu prvý raz vydal KLEIN, Johann Samuel: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger*, I. Leipzig – Ofen 1789, s. 332 – 341; prvý slovenský preklad VAJCIK, Peter: *Školstvo, študijné a školské poriadky na Slooensku o XVI. storočí*. Bratislava : SPN, 1955, s. 61 – 66.

⁷ *Leges scholae Bartphensis* § 1; Kniha prísloví 1,7.

⁸ *Leges*, § 13.

súbežne s latinčinou i gréčtinu. Stöckel totiž od počiatku dbal na dôkladné osvojenie základov disciplín a najmä latinského jazyka, vyššie náuky prenechával iným inštitúciám.⁹ V tomto spore však napokon Révaiovi, aj keď nerád, ustúpil, a tak sa práve s jeho bardejovskou školou spája vôbec prvé prameňmi doložené zastúpenie gréčtiny v školskej výučbe u nás. Základom pre výučbu latinčiny, ktorá ako *lingua interpres* bola komunikačným jazykom vedy, cirkvi, a preto aj školy, bola Donátova gramatika a lektúra rímskych autorov Terentia, Vergília, Ovidia, Cicerona, Livia. Túto prípravu zohľadňujúcu aj potreby ústnej komunikácie v latinčine završovala rétorika a poetika, čím sa škola typologicky zaraďovala medzi humanistické gymnáziá.

S kľúčovým postavením profánnych autorov a disciplín však neboli uzrozmiení predstavitelia krajného biblického fundamentalizmu a argumentovali proti nemu reformačnou zásadou *solus Scriptura*. V protestantskom hnutí vtedy prebiehala ostrá polemika na tému svetských vied a umení a Stöckel bol z titulu svojho povolania viac ráz nútený zaujať jednoznačné stanovisko. Niekedy v druhej polovici 50-tych rokov napísal predhovor spisu *Poznámky k Všeobecným zásadám kresťanskej náuky Filipa Melanchthona (Annotationes in Locos communes doctrinae Christianae Philippi Melanchthonis)*. Dielo vyšlo až posmrtné v januári 1561 v Bazileji spolu s poslednou autorizovanou verziou Melanchthonových *Loci communes*, základného diela luterskej reformácie. Stöckelov predhovor je nekompromisným odmietnutím novobarbarstva, ktoré sa zahľadá do náboženských hesiel. Forma filozofického sylogizmu, ktorú použil na vyvrátenie téz protivníkov, viedla k vecnému vyvráteniu ich tvrdení ako nepodložených. Tým, že autor ich označil aj za bludárstvo (*errores*), bezbožnosť (*impietas*) a diabolské osočovanie, jednak zvýraznil nebezpečnosť ich názorov, jednak umocnil celkový účinok textu: „Nielen bludná, ale vyslovene bezbožná je mienka ľudí, ktorí si vymýšľajú, že cirkev Božia sa zaobíde bez štúdia tých umení, ktoré okrem prorockých kníh vyučujú aj správne zriadené školy. V pokolení ľudskom bez nich nevyhnutne zavládne barbarstvo a neznalosť všetkých dobrých vecí. Pritom nič nie je menej kresťanské ako tá obrovská neznalosť umení, na ktorých sa zakladá ozajstná kultúra.“ V záverečnej formulácii potom žiada voliť strednú cestu: neslobodno ani ustupovať nevzdelancom, ani preceňovať ľudskú vzdelanosť.¹⁰

Stöckelova polemika mieri na niektoré radikálnejšie prúdy reformácie, ktoré vtedy prenikali do politicky destabilizovaného a tureckému tlaku vystaveného Uhorska. Tie totiž zavrhovali filozofiu, prírodné vedy, literatúru,

⁹ Listy č. 7 a 8 vo vydání *Epistulae Leonardi Stöckel*. Edidit Daniel Škoviера. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia VII-VIII. Bratislava : SPN, 1978, s. 299 n.; slovenský preklad ŠKOVIЕRA, Daniel: *Nástup reformačného humanizmu a obhajoba svetskej vzdelanosti a kultúry*. In: *Od kráľovstva ducha ku kráľovstvu človeka*. Vydali Mária Novacká a [Milan Hamada]. Bratislava : Tatran, 1986, s. 77 – 80.

¹⁰ Slovenský preklad ŠKOVIЕRA, Daniel: *Nástup reformačného humanizmu*, s. 112 – 118.

rečnícke umenie i hudbu ako veci pre pravú zbožnosť a spásu nepotrebné. Preto bol Stöckel nútený obhajovať hudbu ako umenie, ktoré neodporuje pravej zbožnosti, ale naopak, významne ju podporuje. V predhovore svojej učebnice *De musica II* datovanom 23. januára 1559 píše: „Prečo som sa rozhodol vrátiť k hudbe? Zdôvodnenie je naporúdzi. Pretože je mojou povinnosťou učiť slobodné umenia. A každý dobre vie, že medzi slobodnými umeniami je aj hudba. ...Okrem toho ma k tomu donútila nevyhnutnosť, pretože som videl, že ľudia väčšinou a osobitne deti spievajú bez dajakého spoľahlivého pravidla a nedokonalo. Toto umenie sa však nemôžu naučiť bez poučiek, tak ako aj vo všetkých veciach má človek všetko konať ľudským spôsobom a s určitým úsudkom. Tretia príčina je tá, že vidím, ako diabol deň čo deň stavia barbarov ako ľudí, cez ktorých sa chce pokúsiť zničiť dobré umenia a hlavne hudbu a zaviesť naskrze krajnú barbarskosť. Nemožno si ani dosť hnusiť zlobu tých, ktorí kritizujú tieto Božie dary, hoci kritizovať predsa treba diela diablove. Pravda, hentí ľudia, posadení diabolským besnením, sa usilujú už iba o to jediné, aby z Božej cirkvi odstránili toto jedinečné umenie.“¹¹

S obhajobou výtvarného umenia vystúpil Stöckel ešte o rok skôr. Antiikonoklastická rozprava *Traktát, ktorého nadpis je vzatý z Prvého Jánohovo listu, kap. 2, verš 18, a obsahuje obhajobu bardejovskej cirkvi proti rúhaniam barbarov, ktorí ju obviňovali ako cirkev heretickú a presadzujúcu modloslužbu* (*Tractatus cuius titulus desumptus est ex 1 Joan. 2,18, apologiam ecclesiae Bartphensis continens contra barbarorum blasphemias, qui accusabant eam ut haeticam et propugnatricem idolorum*) sa síce nezachovala, ale citované biblické miesto nám dovoľuje urobiť si predstavu o celkovom vyznení spisu. Apoštol Ján totiž píše, že nastáva posledná hodina sveta, čo sa dá poznať z toho, že teraz vystúpilo množstvo antikristov.

Útok radikálov mieril na mimoriadne citlivý bod: pokiaľ chcú Bardejovčania dokázať, že sú naozaj verní reformačnej téze *solí Deo gloria*, sláva patrí jedine Bohu, musia dôsledne zrušiť tradičné katolícke obrady a odstrániť krídlové oltáre, ešte stále žiariace novotou a názorne dokladajúce živý kult svätcov.¹² Ak dnes vojdeme do bardejovského chrámu sv. Egida i ďalších farských kostolov tohto regiónu, ktoré vtedy slúžili stúpencom reformácie, zistíme, že ich nezasiahlo barbarské ničenie umeleckých diel, na čom má akiste výdatný podiel aj Stöckelov postoj. Potreba brániť sa proti výčitkám, že sa v nich pestuje modlárstvo, však ostala v luteránskom prostredí ešte dlho aktuálna. Dokladá ju aj apologetický spis Eliáša Lániho z r. 1595 *Štít kresťanskej slobody v používaní obradov a osobitne obrazov*

¹¹ Stöckelovými učebnicami hudby sa zaoberal MATÚŠ, František: *De musica Leonardi Stöckelii*. Slovenská hudba 17, 1991, č. 1, s. 360 – 416.

¹² K téme viac RUSINA, Ivan: *Spor o obrazy*. In: RUSINA, Ivan et alii: *Renesancia. Umenie medzi neskorou gotikou a barokom*. Bratislava : Slovenská národná galéria, 2009, s. 71 – 79.

(*Scutum libertatis christianae in usu ceremoniarum, nominatim autem imaginum*).

Hoci Stöckel vstupoval do vieroučných zápasov osobne i cez svoje spisy, nerobil to na úkor práce v škole, ktorá – na to netreba zabúdať – nebola ani zďaleka izolovaná od cirkevno-politického života. Preto z pera bardejovského rektora vyšli nielen učebnice¹³ pre priamu potrebu žiakov, ale aj diela určené širšej verejnosti, ktoré mali vychovávať aj dospelých. Jedným z takýchto presahov do verejného života bolo zavedenie školských hier s biblickým námetom v národnom jazyku. Stredovek vo všeobecnosti obľuboval divadelné produkcie a inscenácie typu mystérií, ktoré boli iste ťažko uskutočniteľné bez účasti školy, patrili medzi atrakcie. Tak aj bardejovskí žiaci účinkovali ešte roku 1516 v parabiblickej stredovekej hre z paschálneho okruhu *Ludus de passione*. Nemožno však vylúčiť ani scénické uvedenia profánnych hier, čo ukazuje príklad susedného Prešova, kde r. 1518 predviedli žiaci pod rektorovým vedením nešpecifikovanú Plautovu komédiu.¹⁴

Je azda trocha prekvapujúce, že Stöckel nespomína školské divadelné predstavenia ani vo svojich *Zákonoch*, ani v korešpondencii. Keďže mestský magistrát finančne prispieval na latinskú školu z titulu patronátu, môžeme čerpať niektoré informácie z mestských účtovných kníh. Žiaľ, bardejovské knihy pre roky 1524 – 1552 sú stratené, takže sa vývin v tejto oblasti nedá sledovať kontinuálne. Ako vcelku logická sa javí hypotéza, že Stöckel zaviedol školské hry v Bardejove vzápätí po svojom nástupe.¹⁵ Jednako doložené máme až predstavenie Terentiovho *Eunucha* v rokoch 1552 – 1553; text starej rímskej komédie plnej ľúbostných peripetií bol pre školu akiste nejako upravený. O iných tituloch latinských hier vo vtedajšom Bardejove nevieme. Zato sa tu zároveň objavujú nemecké predstavenia – ako je známe, v Bardejove dominoval nemecký patriciát – na biblické témy: roku 1553 *Kain a Ábel*, r. 1554 *Mámotratný syn*, r. 1555 a 1558 *Jozef*, r. 1556 *Vdova*, r. 1559 *Zuzana*.¹⁶ Táto prax pokračovala aj po Stöckelovej smrti.

Pohnútkou k upusteniu od latinských hier a k zavedeniu predstavení v jazyku ľudu boli nepochybne výchovné ciele, ktoré Stöckel sledoval a v prológu k *Zuzane* ich explicitne vyjadril, keď poslanie divadla postavil na roveň poslanca kazateľa. V dedikačnom liste knižného vydania svojej *Zuzany*, ktorá vyšla roku 1559 vo Wittenbergu, Stöckel priznal, že mu nešlo o to, aby vytvoril nejaké brilantné literárne dielo, a že na vydanie dramatického príbehu cudnej starozákonnej hrdinky ho nahovorili priatelia, no stačí mu

¹³ V odpise z r. 1567 sa zachovala *Arithmetica* a dve verzie *De musica*, stratilo sa však *Compendium Officiorum Ciceronis*.

¹⁴ IVÁNYI, Béla: *Adatok Eperjes város középkori iskolaügyének történetéhez*. Történelmi Tár, 1911, s. 76; ÁBEL, Eugen: *Das Schauspielwesen zu Bartfeld im XV. und XVI. Jahrhundert*. Ungarische Revue, 1884, s. 651.

¹⁵ LAZAR, Ervín: *Leonard Stöckel a jeho dráma Zuzana*. Slovenské divadlo VI, 1958, s. 437.

¹⁶ ÁBEL, E.: c. d., s. 670.

aspoň to, že hra neobsahuje nijaké kacírstvo, ani nič zlé.¹⁷ Aké ďalšie ideové súradnice má *pietas* Stöckelovej Zuzany, poodhalil jeho žiak a básnik Juraj Purkircher v latinskej komendačnej básni vydania. Pripomína alegorický charakter hry – v dvoch starcov, ktorí skryto pozorujú nahú Zuzanu v kúpeli a potom naliehajú, aby bola po vôli ich chútkam, treba vraj vidieť Turka a pápeža ako úhlavných nepriateľov kresťanskej cirkvi vernej obnovenému evanjeliu, ktorú predstavuje cnostná Zuzana. Stöckel si nielenže nekládol vyššie umelecké ciele, ale ani v spracovaní látky nebol originálny, v podstate iba previedol do takmer 2200 nemeckých veršov rovnomennú latinskú hru nemeckého humanistu Xysta Betuleia (Sixtus Birck) z r. 1532. Táto nepôvodná biblická dráma však mala dlhodobý úspech aj mimo Bardejova, hrávala sa v zľudovenej verzii a tým sa azda najhlbšie zapísala do našich kultúrnych dejín.¹⁸

Primárne didaktické ciele sledovala aj čítanka, zbierka komentovaných výrokov antických osobností *Výroky slávnych mužov, plným latinským titulom Apophthegmata illustrium virorum expositione Latina et rythmis Germanicis illustrata per Lenartum Stoekelium, scholae Bartphanae rectorem*.¹⁹ Táto čítanka začala vznikať už v prvých rokoch Stöckelovho pôsobenia v rodnom meste, ale vydať tlačou sa ju podarilo až roku 1570, teda desať rokov po autorovej smrti. Vyšla vo Vratislave a okrem jeho troch synov a zaťa Tomáša Fabryho sa o to – podľa slov dedičov v dedikačnom predhovore – pričínal najmä jeho žiak David Gutgesell.²⁰ Ani toto dielo nie je celkom originálne, ale stojí za pozornosť, lebo má niekoľko zaujímavých stránok.

Predovšetkým treba povedať, že výroky pripisované slávnym osobnostiam antiky Stöckel neexcerpoval z pôvodných prameňov, ale vychádzal jednoducho z rovnomennej zbierky Erazma Rotterdamského *Osem kníh úrokov zozbieraných od najlepších spisovateľov oboch jazykov (Apophthegmatum ex optimis utriusque linguae scriptoribus collectorum libri octo)*; tá vyšla prvý raz v roku 1531 v Bazileji a jej mimoriadny úspech sa prejavil aj na množstve ďalších vydaní. Najnápadnejší rozdiel medzi Erazmom a Stöckelom sa týka rozsahu: vzorový Erazmov text obsahuje niekoľko tisíc anekdot, kým Stöckelova zbierka ich má iba 316; ide teda asi o 10%. Nedá

¹⁷Hra vyšla pod názvom *Historia von Susanna in Tragedien weise gestellt zu übung der Lugen zu Bartfelt durch Leonart Stöckel zu Bartfelt Schulmeister*. Wittenbergae typis Ioannis Luft; pôvodné vydanie zničil požiar, text sa zachoval iba v modernom vydaní SZILASI Klára: *Stöckel Lénárt Zsuzsanna-drámája és a bártfai német iskolai színjáték a XVI. században*. Budapest, 1918. Dedikačný list aj *Epistulae L. Stöckel* (ed. D. Škoviera), č. 47, *Graecolatina et Orientalia VII-VIII*, s. 354 nn.

¹⁸Hyperkriticky sa k hre postavil PILGER, Robert: *Die dramatisierungen der Susanna im XVI. Jahrhundert. Beiträge zur entwicklungsgeschichte des deutschen dramas*. Zeitschrift für deutsche Philologie (Halle), XI, 1880, s. 175 n.; naproti tomu ERVÍN LAZAR v citovanej štúdii upozornil na primárne výchovné ciele hry a doložil jej úspešnosť.

¹⁹Úplný slovenský preklad diela obsahuje zväzok *Latinský humanizmus* (2008), s. 193 – 387.

²⁰Tamže, s. 193: „...pretože nám svoju pomoc pri jej vytlačení ponúka skvelý mladý muž Dávid Guttgesell, ktorý teraz chvályhodne už niekoľko rokov vykonáva tlačiarске povolanie.“

sa síce vydedukovať presné pravidlo Stöckelovej selekcie, ale nápadné sú tri tendencie. Po prvé, posilňuje sa zástoj panovníkov, oslabuje sa váha filozofov. Po druhé, uprednostňuje sa grécka antika. Po tretie, čím bližšie ku koncu diela, tým je selekcia prísnejšia. Pravda, nedá sa vylúčiť, že Stöckel svoje *Apophtegmata* jednoducho nestihol dokončiť, čím sa vysvetľuje aj disproporcia medzi osobnosťami gréckeho a rímskeho sveta.

Možno čítanka nebola ešte pripravená do tlače, pretože autorov predhovor v nej chýba a tým aj priznanie k prameňu. Konfesionálne pohnútky, v ktorých by pri zamlčovaní zohrala úlohu zásadná a z oboch strán vášnivo prebiehajúca roztržka medzi Erasmom a Lutherom, síce prichádzajú do úvahy, ale javia sa ako veľmi nepravdepodobné. Ostatne kladný vzťah k Erazmovmu dielu netaja autori úvodného venovania adresovaného bardejovskej mestskej rade zrejme aj ako potenciálnemu sponzorovi ďalších vydaní Stöckelových rukopisov. Títo zdôvodňujú výber dvoma kritériami: výchovným a aktuálno-spoločenským.

Ako pracoval Stöckel s vybraným materiálom? Predovšetkým každý výrok doplnil o výchovný komentár, v ktorom sa inscenuje jednoduchý rozhovor medzi učiteľom a žiakom. Množstvo šľachtických žiakov predurčených na pozície v správe štátu si priam vyžadovalo, aby zvlášť veľký priestor dostali otázky ideálneho panovníka a absolútnej nadradenosti zákonov nad osobnými záujmami. Ako model štátneho usporiadania sa zásadne odmieta tak tyrania, ako demokracia. V Stöckelovom komentári neraz výrazne zaznievajú tóny Erazmovej *Výchovy kresťanského vládcu*.²¹ Druhý tematický okruh predstavujú poučenia o morálnych cnostiach a medzi nimi najmä o spravodlivosti, chabosti, veľkodušnosti a múdrosti, čo majú byť takisto typické klady ideálnych vládcov. Zo všeludských cností sa vyzdvihuje skromnosť, úprimnosť, úcta k druhým a umenie mlčať. Požaduje sa súlad medzi slovami a činmi, odmieta namyslenosť a grobianstvo; samozrejme, aj tieto vlastnosti sa veľmi často usúvzťažňujú na vládcov. Tretí okruh zahŕňa inštitúciu rodiny, dotýka sa významu priateľstva, špecifickej roly starých a mladých, mužov a žien. Štvrtý tematický okruh podčiarkuje rozhodujúci význam vzdelania pre úspešné uplatnenie v spoločnosti a jej vzostup, dotýka sa postavenia učiteľa a výchovných metód, medzi ktoré patrí jednak spôsob odmeňovania a trestania, jednak osobný príklad.

V porovnaní s Erazmom vylúčil Stöckel akékoľvek mytologické narážky, zato posilnil politicko-aktualizačný náboj komentára. Trocha väčší dôraz ako on položil na otázky viery, ale do konfesionálnej polemiky sa púšťal iba ojedinele a skôr v náznakoch. Na evanjeliové cnosti, medzi ktoré patrí menovite dobrovoľná chudoba, zdržanlivosť v pohlavnom živote a dokonalá

²¹ V tejto súvislosti odkazujeme na latinsko-slovenské vydanie *Erasmus Roterodamus: Institutio principis Christiani – Erasmus Rotterdamský: Výchova kresťanského vládcu*. Edidit/preložil Imrich NAGY. Trnava : Filozofická fakulta TU, 2009. 293 s.

poslušnosť, neupriamoval pozornosť, ba kde-tu ich vystavil kritike; tak napr. redukuje chudobu na nedostatok hmotných prostriedkov a zavrhuje ju ako produkt asociálneho myslenia kynikov, nepripúšťajúc – na rozdiel od Erazma – jej asketický rozmer. Klodom je iba šporovlivnosť. Chudoba mníchov si zaslúži zavrhnutie ako prejav pokrytectva.²² Podobne možno hodnotiť nebiblickú exaltáciu vzdelania, uprednostňovanie osobnej slobody pred postavením otroka,²³ pre ktoré sa ťažko nájde opora v Biblii.

V neposlednom rade je tento prístup daný zostavou aktérov, ktorú do istej miery možno pokladať za polemický prvok. Ahistorická idealizácia antických osobností robí z pohanov ľudí hodných väčšieho obdivu než svätci, hrdinovia kresťanstva. Rovnako ako u Erazma je to v plnom súlade s výchovnou intenciou čítanky podnietiť kresťanov, aby zmobilizovali svoje morálne sily a nedali sa zahanbiť pohanmi, ktorí predsa boli apriórne v nevýhode, lebo nepoznali Kristovo posolstvo. Ako vidno, aj do oblasti etickej sa takto prenášalo napodobňovanie antických vzorov (*imitatio*) a súťaženie s nimi (*aemulatio*), ktoré hralo rozhodujúcu úlohu najprv v oblasti jazyka a literárnej tvorby.

Hlavnou novotou Stöckelovej učebnice boli nemecké verše. Zaradil ich za komentár príslušného výroku a ich úlohou bolo rozšíriť vplyv čítanky na rodičov žiakov, čo zdôrazňujú sami autori dedikačného listu: „Pridal aj nemecké rýmy, aby nielen študenti mohli vychutnať osožnosť uvedených prekrásnych sentencií, ale aj ľudia nevzdelaní, čo vedia po nemecky aspoň čítať.“²⁴ V celom diele narátame dovedna 2849 združené rýmovaných štvorstopových jambických veršov, ktorých plynulý spád však veľmi často narúšajú anomálie, najmä vyšší počet slabík a nesprávne umiestnený prízvuk. Pokiaľ ide o obsah, verše nie sú priamočiarou reprodukciou latinského výkladu, ale rozvíjajú ho často veľmi voľne, pričom neraz komentujú aktuálne politické pomery. Robia to oveľa ostrejšie ako latinský výklad, pravda, spravidla ostávajú vo všeobecnej rovine. Hlavným poslaním takto mnemotechnicky štylizovaných mravných poučiek je odmietnutie barbarstva a bezbožnosti, čo urobilo *Výroky* použiteľnými aj ako zdroj príkladov pre kazateľov.

Boj proti barbarstvu a bezbožnosti stelesňujú aj dva homiletické spisy, ktoré vyšli takisto až po autorovej smrti, a to tlačou v bardejovskej Gutgesellovej tlačiarňi – najprv v roku 1578 *Pravidlá na spracovanie kázní* (*Formulae tractandarum sacrarum concionum*), potom v roku 1596 ako posledné Stöckelovo dielo monumentálna *Postilla čiže podľa otázok zostavené vyrozprávania epístoľ a evanjelií nediel i sviatkov, ku ktorým sú pripojené takisto viaceré kázne použiteľné na väčšie sviatky* (*Postilla seu enarrationes*

²² Pozri *Latinský humanizmus*, s. 309 (výrok 193), 317 (výrok 207), 321 (výroky 214 a 215).

²³ Tamže, s. 249 (výrok 86) a s. 286 (výrok 154).

²⁴ Tamže, s. 195.

erotematicae epistolarum et evangeliorum tam dominicalium quam festorum dierum, quibus etiam nonnulli sermones in festis sollemnioribus utiles adiuncti sunt), ktorá je vôbec najlepšie zastúpeným Stöckelovým dielom v našich verejných knižniciach. *Postilla* na rozdiel od *Pravidl*²⁵ ešte nebola podrobená dôkladnejšiemu filologickému rozboru. Je však zrejmé, že pri katecheticky akcentovanej *Postille* predstavujú *Pravidlá* zrelú ukážku aplikácie pravidiel antickej rečníckej teórie na štruktúru a spracovanie kázni. Stöckel venoval osobitne veľkú pozornosť úvodu (*exordium*), rozvrhnutiu topiky, citátov a charakteristiky okolností v argumentačnej a exemplifikačnej časti (*loci communes, testimonia, argumenta, circumstantiae, exempla*), azda o niečo menej sa zameral na záver, kde povzbudenie (*adhortatio*) spravidla nahrádza antickej zhrnutie (*peroratio*). Na posúdenie reálneho dosahu oboch diel na kazateľskú prax zatiaľ chýbajú podklady.

Pravda, Stöckelova učiteľská činnosť sa celkom reálne premietla aj do jeho žiakov, ktorí aspoň sčasti niesli jeho duchovný odkaz ďalej. Stöckel bol nesporne schopný a úspešný učiteľ. Počas jeho pôsobenia sa škola tešila vynikajúcej povesti a prúdili do nej žiaci zo všetkých končín krajiny. Preto jeho neskoršie hodnotenie stelesnené v označení „učiteľ celého Uhorska“ (*communis Hungariae praeceptor*) nie je až také nadsadené, ani keď v ňom budeme kriticky vnímať zámer dať ho do vzťahu k zástoju Filipa Melanchthona v nemeckej kultúre reformačného humanizmu a k jeho titulu *communis Germaniae praeceptor*. Nezachoval sa nám nijaký katalóg Stöckelových žiakov, pri rekonštruovaní ich menoslovu sme odkázaní na univerzitné matriky, zoznamy ordinovaných a korešpondenciu. Takto sa podarilo dodnes identifikovať vyše 60 žiakov, čo je určite iba zlomok tých, čo navštevovali ním vedenú školu.

Je sotva náhodné, že z hľadiska profesie tvoria najpočetnejšiu skupinu spomedzi odchovancov (vyše 25 %) učitelia, po nich nasledujú kazatelia a pastori. V politickej sfére sa uplatnila asi šestina známych absolventov, v drvivej väčšine išlo o osoby šľachtického pôvodu. Týchto však početne prevyšujú adepti Múz – básnici, prozaici, filológovia.²⁶ Do ich zoznamu patrí napr. Šimon Jesenský (1529 – 1600), ktorý sa do dejín slovenskej literatúry zapísal jednak epicédiami na Juraja Rakovského, na cisára Maximiliána II., komendačnými veršami do knihy svojho bratanca Martina Rakovského *De magistratu politico* (1574) a ďalšími príležitostnými

²⁵ GRUSKOVÁ, Jana: *Antická rétorika v diele Leonarda Stöckela Formulae tractandarum sacrarum concionum*. Slovenská literatúra 43, 1996, č. 3, s. 169 – 177, prináša aj ukážky z kázni; preklady vybraných kázni publikovali ŠKOVIERRA, Daniel: *Stöckelova formula vianočnej kázne*. In: *Teologický zborník*. J. Peres (ed.). Banská Bystrica : Slovenská biblická spoločnosť, 1995, s. 85 – 95; HAJDUK, Andrej: *Stöckelova kázeň o povzbudení k láske*. In: *Metanoia*. Bratislava : Evanjelická bohoslovecká fakulta UK, 1998, s. 60 – 67.

²⁶ K tomu ŠKOVIERRA, Daniel: *Žiaci Stöckelovej humanistickej školy a ich vklad do literárnych dejín Slovenska*. In: *Hľadanie zmyslu. Dielo literárneho veda, kritika a historika kultúry Milana Hamada a hodnotové kritériá*. Bratislava : Studňa – literárna nadácia 2003, s. 154 – 166.

básňami, jednak angažovanosťou v príprave vydania učiteľovej Postilly.²⁷ Ešte plodnejším a významnejším básnikom bol Prešporčan Juraj Purkircher (asi 1530 – 1577/8), ktorý napísal niekoľko básnických biblických parafráz v protestantskom duchu, uviedol do našej literatúry pastorálny žáner a k svojmu učiteľovi sa prihlásil epitafom v exkluzívnej I. pytijambickej strofe aj vyše 50-veršovou pasážou v rámci rozsiahlej skladby *Anniversarium sacrum Philomelae* (1561) na počesť reformátorov na čele s Filipom Melanchthonom.²⁸ Stöckelovou školou prešiel aj vynikajúci spisovateľ a básnik Kristián Schesaeus (1534? – 1585) pochádzajúci zo Sedmohradska.²⁹ Oslavu svojho učiteľa vsunul do svojho hlavného diela, impozantnej epickej skladby v siedmich spevoch *Ruina Pannoniae* (1571), ale reagoval na jeho smrť spisom *Reč opisujúca vynikajúci životný príbeh slávneho muža Leonarda Stöckela* (1563); dodnes je toto dielo napriek niektorým až legendovým prvkom dôležitým prameňom Stöckelovho životopisu.

Z trojice turčianskych rodákov, básnikov a bratov Rakovských iste najvýraznejšie zažiaril Martin Rakovský (1535? – 1579), autor vynikajúcich politicko-teoretických básnických skladieb *O rozvrstvení obyvatelstva a příčinách zmien a prevratov* (1560) a *O svetskej vrchnosti* (1574).³⁰ Vo veršovanom pozdrave Imrichovi Čanádimu, pastorovi v Szántó, stotožnil bardejovskú školu s Helikónom, mýtickým sídlom gréckych Múz, a jej rektora označil za ich obľúbenca. Podľa Martinovho epicédia v zbierke *O smrti Juraja Rakovského* (1560) žiali múzam oddaná panónska mládež za Stöckelom, ktorého postavenie možno prirovnať k Scipionovi, hlave filhelénskeho krúžku v dávnom Ríme. Takého vysokého ocenenia sa zo strany Martina Rakovského nedostalo nijakému ďalšiemu učiteľovi. Ešte citovejšie sa vyznáva z lásky k svojmu učiteľovi Martinov mladší brat Matej v rozsiahlom epicédii, v ktorom okrem iného vyzdvihuje to, že naučil mládež poslúchať zvuky Múz, teda, že ju vyškoliť v zásadách poetiky a hudby.

Z celkového pohľadu na osobnosť bardejovského rektora Leonarda Stöckela vyplýva, že práve on prispel azda najvýraznejším podielom

²⁷ OKÁL, Miloslav: *Šimon Jesenský, člen trenčianskeho básnického krúžku*. Zprávy Jednoty klasických filológů 14, 1972, č. 1 – 3, s. 18 – 24; OKÁL, Miloslav: *Melpomenina poľnica. Jesenskovi v 16. a 17. storočí*. Martin : Osveta, 1986.

²⁸ Súborné dielo *Georgius Purkircher: Opera quae supersunt omnia*. Edidit Miloslaus OKÁL. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1988.

²⁹ Vydanie kompletného diela *Christiani Schesaei Opera quae supersunt omnia*. Edidit Franciscus CSONKA. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1979.

³⁰ Celý literárny odkaz Martina Rakovského spracoval Miloslav OKÁL v sérii štúdií, v edícii *Martini Rakovský a Rakov Opera omnia*. Edidit Miloslaus Okál. Bratislava : Veda, 1974. Druhý zväzok edície obsahuje slovenský preklad *Martin Rakovský: Zbrané spisy*. Preložil Miloslav Okál. Bratislava : Veda, 1974. Prácu zavŕšil monografiou *Život a dielo Martina Rakovského, I - II*. Martin : MS 1979 resp. 1983. Pozri aj zborník *Martin Rakovský a latinská humanistická kultúra na Slovensku*. Zost. E. Tkáčiková. Bratislava : UK, 1988. Myšlienkové pozadie Stöckelovej spisby sa pokúsil zhrnúť DUPKALA, Rudolf: *Filozofické východiská a dimenzie tvorby L. Stöckela*. In: *Proé augsburské vyznanie viery na Slovensku a Bardejov*. Acta Collegii evangelici Prešovensis, V. Zostavil Peter Kónya. Prešov, 2000, s. 69 – 74.

k formovaniu toho variantu renesančného humanizmu, ktorý pod heslom *pietas docta* spájaj antické dedičstvo s kresťanskými pravdami a označuje sa ako reformačný humanizmus. Bez toho, že by sme chceli separovať jeho podiel na pohyboch vo vnútri cirkvi, môžeme vyhlásiť, že práve tým sa nezmazateľne zapísal do dejín slovenskej kultúry.

SUMMARY

Pietas docta. A Profile of the Humanist Leonard Stöckel

Leonard Stöckel (1510 – 1560), teacher at a Latin school in Bardejov (Lat. Bartpha, Ger. Bartfeld, Hun. Bártfa) is remembered in the cultural history of Slovakia as a student and enthusiastic admirer of the Humanist Filip Melanchthon, who embodied the ideal of *pietas docta*. Following that example Stöckel stayed in educational service and wrote the first laws in the history of our educational system. He initiated the introduction of school plays with biblical themes in the vernacular language. He viewed plays as a good tool for educating a wider spectrum of common people. The German verses in Latin reading book *Apophthegmata illustrium virorum* followed the same aim. To edit this collection of quotations of Antique personalities with concordances Stöckel was inspired by a collection of the same name written by Erasmus of Rotterdam. We do not know how influential were his homiletical books, but his impact on poets writing in Latin was without doubt great.

Literárny historik Jaroslav Vlček a utváranie modernej slovenskej literárnej historiografie

Zakladateľská osobnosť modernej slovenskej literárnej historiografie, literárny kritik a publicista Jaroslav Vlček (1860 – 1930), ktorého 150. výročie narodenia si pripomínáme tento rok, je mimoriadne všestrannou osobnosťou slovenskej kultúry a literatúry prelomu 19. a 20. storočia, ktorá sa zaslúžila nielen o vedecko-metodologické vymedzenie literárnej historiografie ako samostatného vedného odboru, ale zároveň ako generačný súputník našej prvej realistickej generácie svojimi literárnokritickými aktivitami prispel k postupnému etablovaniu poetologických postulátov literárneho realizmu v slovenskom literárnom a kultúrnom prostredí.

Celoživotné dielo Jaroslava Vlčka pozostávajúce z široko koncipovaných monografických spracovaní literárnych dejín, množstva literárnohistorických štúdií, portrétov, literárnych kritik, prekladov a edícií oscillovalo medzi slovakistikou a bohemistikou. Vlčkov intenzívny vzťah k oboj národným literatúram a kultúram bol predurčený predovšetkým jeho rodinným zázemím a česko-slovenským pôvodom¹. Jeho systematický záujem o obe národné literatúry vyústil nielen do rozsiahlych literárnohistorických syntéz oboch národných literatúr – reprezentovaných *Dejinami literatúry slovenskej a Dejinami českej literatury*, ktoré sa stali základnými východiskovými syntézami modernej literárnovednej slovakistiky a bohemistiky, ale aj do neraz komplikovaného poňatia vzájomného vzťahu oboch národných kultúr a literatúr.

Jaroslav Vlček vstúpil do slovenského literárneho života najskôr ako literárny kritik sériou kritických statí – trinástich *Listov z Čiech* – publikovaných v časopise *Orol*. Tieto kritické state písané odľahčeným, fejtónovým štýlom, koncipoval Vlček v rokoch 1879 – 1880 ešte ako študent bohemistiky a germanistiky pražskej filozofickej fakulty. Hodnotil v nich a slovenskému čitateľovi približoval aktuálny stav českej literatúry a kultúry, z českého kultúrneho a literárneho života vyberal a akcentoval práve tie podnety, ktorými chcel iniciovať slovenský literárny a v širšom zmysle i kultúrny život. „Išlo mu, samozrejme, aj o nové aspekty česko-slovenskej vzájomnosti, ale na prelome sedemdesiatych a osemdesiatych rokov predovšetkým o presadenie novej, realistickej poetiky, ako ju inšpirovala česká literatúra. Preto mladý kritik vyzdvihuje okrem vlastnej tvorby i teoretickú reflexiu realizmu, ako ju prezentoval Josef Durdík a neskôr Otakar Hostinský“². Slovenskému publiku postupne približuje

¹ Jaroslav Vlček bol synom českého profesora prírodopisu, ktorý pôsobil na gymnáziu v Banskej Bystrici a Slovenky z národne uvedomelej rodiny lekára z Dolného Kubína.

² CHMEL, Rudolf: *Dejiny slovenskej literárnej kritiky*. Bratislava : Tatran, 1991, s. 102.

impulzy herbartovskej formálnej estetiky, na pražskej univerzite rozvíjanej J. Durdíkom, a realisticky orientovanej estetiky O. Hostinského, ktoré sa stali súčasťou Vlčkovho literárnokritického konceptu, stojaceho v opozícii k dovtedy na Slovensku prežívajúcim reliktom hegelianizmu a romantického mesianizmu³.

Tento literárnokritický koncept sa stal súčasťou Vlčkovho knižného debutu z roku 1881 s názvom *Literatura na Slovensku, její vznik, rozvoj, význam a úspěchy*. Charakter, štruktúra a proporcionalita tejto Vlčkovej práce vypovedá, že bola písaná skôr z pozície esteticky náročného literárneho kritika, než z pozície literárneho historika, i keď práve v tejto práci je potrebné sčasti hľadať zárodok jeho neskoršieho syntetizujúceho literárnohistorického uchopenia slovenskej literatúry. Vlčkov obraz slovenskej literatúry v jeho knižnom debute je ešte značne redukovaný. Jeho dôsledne jazykové vymedzenie slovenskej literatúry, teda vylúčenie literárnych textov písaných inými literárnymi jazykmi (latinčina, čeština, rôzne predpisovné podoby slovenčiny) a dôraz na literárnu tvorbu písanú iba spisovnými (kodifikovanými) verziami slovenčiny (berňolákovčina, štúrovčina), ktorú ako jedinú považuje za „špecificky slovenskú“ ho viedli ku konštatovaniu, že „literatura špecificky slovenská je tedy vlastně dítkem století XIX.“⁴. Vlčkova *Literatura na Slovensku* je teda reflexiou literárneho vývinu na Slovensku v 19. storočí, reflexiou viac literárnokritickou než systematicky literárnohistorickou. Už štruktúra knihy nasvedčuje, že Jaroslavovi Vlčkovi tu išlo viac o generačné a mladíckym entuziazmom motivované kritické vyrovnávanie sa s predchádzajúcou romantickou generáciou, epigónmi romantizmu a s idealistickými heglovskými koncepciami umenia a literatúry než o celistvé uchopenie literárneho procesu. Dôkazom toho je práve proporčné rozvrhnutie materiálu knihy na dva celky: „*dobu prvou* od Bernoláka po Štúra (1783 – 1844), a *dobu druhou* od Štúra po naše dni (1845 – 1880)“⁵, z ktorých tzv. „dobe prvej“, venuje pozornosť sotva na dvadsiatich stranách, hoci materiál stratifikuje už na základe žánrovo-druhového kľúča, a „dobe druhej“, v ktorej sa kriticky vyrovnáva s predchádzajúcou literárnou generáciou, vlastne väčšinu textu knihy. Vlčkovi v tejto práci išlo prioritne o kritické vyrovnanie sa so staršou literárnou generáciou, o odmietnutie reliktov romantizmu a najmä jeho mesianistického prúdu, pričom sa nevyhol jednostranným výkladom, nedôslednostiam či skresľujúcej selekcii (obídenie romantickej lyriky A. Sládkoviča a J. Kráľa). Pripomeňme len, že túto prelomovú knihu vydal Vlček ako dvadsaťjedenročný študent pražskej univerzity. „To je aj na literárneho kritika, nieto ešte literárneho historika

³ Podrob. tamže, s. 100 – 103.

⁴ VLČEK, Jaroslav: *Literatura na Slovensku, její vznik, rozvoj, význam a úspěchy*. Praha : Nákladem Slavíka & Borového, 1881, s. 22.

⁵ Tamže, s. 25.

vek prinajmenšom juvenílly, prirodzene sa prejavujúci aj v obmedzeniach a jednostrannostiach samého diela, korigovaného o necelé desaťročie epochálnymi Dejinami literatúry slovenskej“⁶. Napriek týmto limitom mal Vlček debut svoju stimulatívnu funkciu, a to najmä pri presadzovaní novej estetiky, formovaní literárneho realizmu a nového myslenia o literatúre.

Keď Jaroslav Vlček v roku 1890 vydal *Dejiny literatúry slovenskej*, mal už za sebou absolutorium na pražskej filozofickej fakulte (1882), vydanie knihy *Přehled dějin literatury české* (1885) a radu štúdií⁷, ktoré posúvali jeho záujem od literárnej kritiky smerom k literárnej histórii. Kým vo svojom debute z roku 1881 vystupoval skôr ako literárny kritik, v *Dejinách literatúry slovenskej* (1890) stojí už výraznejšie v popredí literárnohistorický aspekt. Vlček, na rozdiel od zúženého chápania pojmu „slovenská literatúra“ v debute, ohraničenom na literatúru 19. storočia, slovenskú literatúru vysvetľuje geneticky, postupuje od najstarších (predobrodeneckých) vývinových období až po vtedajšiu súčasnosť, výklad rozširuje aj o autorov prísucich po česky (do obrazu slovenských literárnych dejín však naďalej nezaraďuje latinskú produkciu obdobia renesancie a baroka), kladie väčší dôraz na procesuálne javy, deterministicky pojaté kultúrnohistorické súvislosti a v súvislosti s reflexiou romantizmu zmierňuje a zjemňuje kritické postoje, ktoré boli typické pre jeho debut. Čo je však najdôležitejšie, čo akcentujú aj dejiny slovenskej literárnej historiografie, Jaroslav Vlček svojimi *Dejinami literatúry slovenskej* vytvoril prvú vedeckú syntézu slovenských literárnych dejín, v ktorej zavŕšil proces emancipácie slovenskej literatúry ako autonómneho literárnohistorického celku⁸ a „prispel k objasneniu otázok historickej totožnosti slovenskej literatúry“⁹.

Tento postoj Jaroslava Vlčka k slovenským literárnym dejinám ako imanentnému celku však nebol v jeho literárnohistorickej praxi konštantný. V neskorších koncepcných úvahách o slovenskej literatúre a v syntetických

⁶ CHMEL, Rudolf: *Dejiny slovenskej literárnej kritiky*. Bratislava : Tatran, 1991, s. 105.

⁷ Pripmeňme najmä štúdiu VLČEK, Jaroslav: *RK a RZ ze stanoviska literárněhistorického*. Athenaeum 3, 1885/1886, s. 349 – 355, ktorou zasiahol nielen do tzv. rukopisných bojov, ale vymedzil pri skúmaní literárnych textov literárnovedný aspekt, ktorému vyhradil poetologický rozbor, komparatívny prístup k textom a literárnohistorické zaradenie do dobových literárnych (aj všeobecne kultúrnych) súvislostí. Podrob.: BLÁHOVÁ, Kateřina: *České dějepisectví o dialogu s Evropou (1890 – 1914)*. Praha : Academia, 2009, s. 122 – 126.

⁸ Na počiatku procesu vyčleňovania slovenskej literatúry z nediferencovaného uhorského rámca na základe jazykových, etnických a teritoriálnych špecifik stojí práca Bohuslava Tablica *Paměti česko-slovenských básníkův aneb veršopcův, kteříž se buďto v Uherské zemi zrodili, aneb aspoň v Uhřích živi byli*, publikovaná ako súčasť stvorväzkového vydania jeho *Poezyj* (1806 – 1812), kde došlo k vyčleneniu po česky písanej literárnej produkcie na území Uhorska ako samostatného celku a Šafárikova práca *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* (1826), v ktorej Šafárik vyčlenil slovenskú literatúru z celku slovanského a česko-slovanského. Lína emancipujúca slovenskú literatúru pokračuje v priebehu 19. storočia najmä Hurbanovou prácou *Slovensko a jeho život literárny*, ktorá prezentuje slovenskú literatúru ako svojbytný a samostatný literárnohistorický celok a prácou Michala Chrásteka (1825 – 1900) *Dejiny řeči a literatury slovenskej na Slovensku* (práca vznikla v rokoch 1847 – 1852), ktorá, žiaľ, zostala iba v rukopise.

⁹ ŠMATLÁK, Stanislav: *Dejiny slovenskej literatúry I*. Bratislava : Národné literárne centrum, 1997, s. 43.

prácach venovaných dejinám českej literatúry sa priklonil k silnejúcim čechoslovakistickým stanoviskám. Tieto Vlčkove postoje pramenia vo viacerých zdrojoch: niekde v pozadí možno vidieť silnú tradíciu obrodeneckej koncepcie československej jazykovej a literárnej jednoty. Vzhľadom ku skutočnosti, že čeština fungovala na území dnešného Slovenska ako literárny jazyk od stredoveku približne do polovice 19. storočia, začleňovala sa časť literárnej produkcie z územia dnešného Slovenska do českého literárneho kontextu ako jeho integrálna súčasť. Na počiatku tejto koncepcie stojí napríklad Jungmannova *Historie literatury české* (1825) a Kollárove koncepčné úvahy o československej jazykovej a literárnej jednote, ktoré Vlček svojimi neskoršími syntetizujúcimi prácami vlastne rozvinul. Okrem toho Vlčekov príklon k československej koncepcii „naznačuje možno aj čosi z jeho počiatočných sympatií k Hlasu“¹⁰, ale môžeme ho považovať aj za návrat k postojom z čias vydania *Literatury na Slovensku*, kde v *Úvode* hovorí: „Národ československý rozdelen je historicky, politicky, administratívne, ethnograficky i mlouvou na dve nestejně části, jež vyvíjely se způsobem i směrem úplně rozdílným. Prvá, obsahující Čechy, Moravu a Slezsko... Druhá menší část, která obývá severní Uhry, po bitvě na požunských polích (r. 907), tedy již na počátku století X. pozbývá svého samostatného života a ustupuje s pole dějinného...“¹¹.

Jaroslav Vlček vo svojej literárnohistorickej syntéze *Dejiny literatury slovenskej* (1890), síce dal starším snahám o vyčlenenie slovenskej literatúry ako samostatného literárnohistorického celku (Tablic, Hurban) širší vedecký základ, a zároveň v 19. storočí zavŕšil tendenciu vedúcu k emancipácii slovenskej literárnej historiografie,¹² no túto líniu, ako sme už spomenuli, ďalej výraznejšie nerozvinul. Vo svojej ďalšej literárnohistorickej syntéze *Dějiny české literatury* (1893 – 1921) a v kapitolách venovaných slovenskej literatúre v monumentálnom literárnohistorickom projekte *Literatura česká devatenáctého století* (1902 – 1907) sa priklonil k obrodeneckej koncepcii česko-slovenskej literárnej jednoty a slovenskú literatúru včlenil do českého literárnohistorického kontextu. V *Dějínách české literatury*, na rozdiel od *Dejín literatury slovenskej*, výrazne modifikoval, ba dokonca redukoval obsah pojmu „slovenská literatúra“. Tento posun výstižne charakterizoval jeho nástupca na univerzitnej katedre Miloslav Hýsek v nekrológu za Jaroslavom Vlčkom. Podľa Miloslava Hýska Jaroslav Vlček v *Dějínách literatury slovenskej* „literární Slovensko pojímá jako celek zcela svéprávný, přičemž se v úvodě o jednotě s literaturou českou vůbec nemluví“ ale „v

¹⁰ CHMEL, Rudolf: *Dejiny slovenskej literárnej kritiky*. Bratislava : Tatran, 1991, s. 148.

¹¹ VLČEK, Jaroslav: *Literatura na Slovensku, její vznik, rozvoj, význam a úspěchy*. Praha : Nákladem Slavíka & Borového, 1881, s. 11 – 13.

¹² Podrobnejší prehľad dejín slovenskej literárnej historiografie podáva ŠMATLÁK, Stanislav: *Dejiny slovenskej literatury I*. Bratislava 1997, v kapitole *Historická totožnosť slovenskej literatury a vývin syntetických predstáv o nej*, s. 20 – 58.

Dějínách české literatury a v České literatuře XIX. století jsou Slováci bez výhrad zařazeni do rámce literatury české¹³, čím Vlček „v konečné formulaci prokázal jednotu české literatury s literaturou na Slovensku“¹⁴. Tento Vlčkov konceptný obrat vyvolal a aj dodnes vyvoláva ostrú kritiku slovenskej literárnej vedy. Vlčkovi sa vyčítala najmä negácia pojmu „slovenská literatúra“. Pokúsme sa však abstrahovať od tohto konceptného problému a porovnať úroveň a metodologické odlišnosti spracovania slovenských literárnych dejín v *Dejínach literatúry slovenskej* a v *Dějínach literatury české*. Prvou a zásadnou odlišnosťou oboch literárnohistorických syntéz je rozsah spracovania problematiky slovenskej literatúry. Ako istý paradox vyznieva skutočnosť, že kapitoly venované slovenskej literatúre, ktoré sú zaradené do *Dějín české literatury*, sú materiálovo bohatšie, rozsiahlejšie a metodologicky prepracovanejšie ako analogické kapitoly z *Dejín literatúry slovenskej*, kde slovenská literatúra vystupuje ako autonómny celok. V porovnaní s kapitolami dotýkajúcimi sa slovenského literárneho kontextu v *Dějínach české literatury* majú *Dejiny literatúry slovenskej* iba charakter krátkeho a fragmentárneho literárnohistorického náčrtu.

Ako príklad pre toto porovnanie použijem kapitoly venované literatúre národného obrodnia¹⁵, nakoľko práve táto literárna epocha bola stredobodom záujmu súdobej českej a slovenskej literárnej vedy.

Jedna z hlavných výčítiek voči Vlčkovej koncepcii slovenských literárnych dejín obdobia národného obrodnia, ktorú predostrel už v *Dejínach literatúry slovenskej*, bolo medzerovité spracovanie literárnej tvorby katolíckych spisovateľov predbernolákovského i bernolákovského obdobia a nedocenenie ich významu pre slovenskú literatúru. V *Dějínach literatury české* Vlček túto medzerovitost síce odstraňuje, ale stupňuje sa jeho kritické stanovisko voči katolíckym orientovaným autorom. Zdôrazňuje sa najmä moment ich „jazykovej odluky“ či „separatizmu“¹⁶ od autorov píšucich naďalej po česky. Zreteľne to vidno na štylizácii názvov jednotlivých analogických kapitol oboch syntéz: kým v *Dejínach literatúry slovenskej* nazýva túto literárnu skupinu názvom „Katolícka literatúra trnavská“, v *Dějínach české literatury* používa už termín „Katolícka odluka slovenská“ a jednu z podkapitol dokonca nazýva termínom „Předchůdci jazykového separatizmu na Slovensku“, čím dáva zreteľne najavo, že kritériom hodnotenia slovenských autorov zaradených do syntézy českých literárnych dejín je intenzita ich vzťahu k

¹³ HÝSEK, Miloslav: *Za Jaroslavem Vlčkem*. Listy filologické, 57, 1930, s. 83.

¹⁴ Tamže, s. 88.

¹⁵ Kritike Vlčkovej literárnohistorickej reflexie predchádzajúcej literárnej epochy staršej slovenskej literatúry sa podrobnejšie venuje ŠMATLÁK, Stanislav, c. d., s. 36 – 44.

¹⁶ Jaroslav Vlček uvádza do českého literárnohistorického diskurzu slovné spojenia „Bernolákov separatizmus“ či „odluka Štúrova“, ktoré sa pri interpretácii slovenskej obrodeneckej literatúry nielen Jaroslavom Vlčkom, ale aj jeho nasledovníkmi (predovšetkým v prácach literárneho historika Alberta Pražáka) stali priam kanonizovanými konštantami.

českému literárnemu prostrediu (rovnako stojí za pozornosť kritickejšie hodnotenie tvorby Jána Hollého v *Dějínách české literatury* na rozdiel od jeho hodnotenia v *Dejinách literatúry slovenskej*). Napriek uvedeným nedostatkom je Vlčkov prístup k slovenskému literárnohistorickému materiálu v *Dejinách české literatury* metodologicky vyzretejší. Všimneme si aspoň jeden z momentov, ktorý dokazuje, že Vlčkov prístup k slovenskej literatúre sa zdokonalil predovšetkým v metodologickej oblasti (i keď jeho mnohé hodnotenia sa stali striktnejšími a ideologicky limitovanejšími). Ide najmä o otázku využívania literárnohistorickej terminológie slohového charakteru. Vieme, že pozitivistická literárnovedná orientácia v našom kontexte ako prvá začala systematickejšie využívať pri výklade obrodeneckej literatúry pojmy ako „klasicizmus“ či „romantizmus“, no ich chápanie a uplatňovanie vo vzťahu ku konkrétnym literárnym textom je často nepresné a terminologicky neustálené, čo bolo dané stupňom súdobého vedeckého poznania i pozitivistickou metodologickou orientáciou využívajúcou pri popise literatúry a jej literárnohistorickej periodizačnej segmentácii mimoliterárne determinanty (kultúrno-historické, konfesijné, jazykové) na úkor slohových hľadísk, ktoré sú chápané skôr fakultatívne. Tento metodologický postup je markantný i v literárnohistorickom diele Jaroslava Vlčka. V *Dejinách literatúry slovenskej* uplatňuje pri systemizácii literárnych javov slohový aspekt ako druhoradé hľadisko, čo má za následok viaceré koncepčné a systémové nedostatky. Pri výklade prvej fázy obrodeneckej literatúry úplne obchádza problematiku zmeny epochy a postupnú výmenu literárnych smerov (baroka a klasicizmu), čo sa prejavuje neakceptovaním tradičného periodizačného predelu medzi staršou a novšou slovenskou literatúrou, dnes chronologicky približne rozčlenenou rokom 1780. Tento koncepčný nedostatok, spôsobený precenením konfesijného rozdelenia slovenskej literatúry¹⁷ spôsobuje, že Vlček do jednej skupiny autorov radí Hugolína Gavloviča, Jozefa Ignáca Bajzu i autorov bernolákovskej generácie, teda autorov barokových i obrodeneckých, ovplyvnených osvietenstvom a poetikou nastupujúceho klasicizmu, ktorých spoločným znakom nie je charakter ich literárnych textov, ale iba príslušnosť ku katolíckej konfesii. V *Dějínách české literatury* už Vlček túto nedôslednosť zjemňuje, i keď ešte nie na základe slohových kritérií (vzťahu baroka a klasicizmu): vyčleňuje osobitný typ „Poesie ovčácké“, ktorú považuje za súčasť literatúry „Vítězné protireformace“, kde radí Hugolína Gavloviča, a vyčleňuje osobitne literatúru národného obrodzenia, kde do skupiny katolíckych autorov radí Jozefa Ignáca Bajzu a bernolákovcov. Teda čisto konfesijný princíp triedenia autorov uplatnený v *Dejinách literatúry slovenskej* modifikuje princípom chronologickým a ideovým (obrodenecký charakter literatúry). Čo sa týka problematiky slovenského klasicizmu a romantizmu, je Vlčkovo vysvetlenie

¹⁷ Jaroslav Vlček osobitne vyčleňuje „Katolícku literatúru trnavskú“ a „Jozefínsku literatúru evanjelickú“.

a špecifikovanie týchto javov v *Dejinách literatúry slovenskej* pomerne povrchné. Problematike klasicizmu sa venuje iba okrajovo, nezaobera sa jeho bližšou literárnohistorickou charakteristikou a chápanie romantizmu je u neho naopak príširoké a z hľadiska dnešného stavu poznania do značnej miery neprijateľné a prekonané¹⁸. Oproti tomu v *Dějínách české literatury* je v otázkach aplikácie slohových pomenovaní dôslednejší. Nerieši tu iba problém klasicizmu a romantizmu (konceptia romantizmu tu však zostáva rovnako problematická) ale všíma si dokonca sentimentálnu líniu prózy (počnúc Semianovou prekladovou adaptáciou Mészárosovho románu *Kartigam*¹⁹) a vyčleňuje ako osobitnú tendenciu „slovenské rokoko“²⁰ (Juraj Palkovič, Bohuslav Tablic), ktoré stotožňuje s poéziou anakreontského typu. V *Dějínách české literatury* v porovnaní s *Dejinami literatúry slovenskej* je teda Vlček detailnejší, dôslednejší, a na úrovni vtedajšieho vedeckého poznania dokáže identifikovať jednotlivé štýlové odtienky obrodeneckej poézie a prózy. Napriek tomu zostávajú *Dejiny literatúry slovenskej* prvou vedeckou syntézou slovenskej literatúry, ktorej význam (napriek metodologickým a vecným nedostatkom) nemôžeme posudzovať iba z hľadiska dejín literárnej historiografie, nakoľko Vlčkova syntéza svojím brilantným jazykom a štylistickou úrovňou presahuje hranice vecnej literatúry smerom k literatúre umeleckej.

Okrem uvedených dvoch syntetických literárnohistorických prác sa Jaroslav Vlček podieľal na koncipovaní rozsiahleho a monumentálneho literárnohistorického „opusu“ *Literatura česká devatenáctého století* (1902 – 1907), ktoré však zostalo nedokončené. Toto literárnohistorické dielo v duchu jungmannovskej tradície pokladá za integrálnu súčasť českých literárnych dejín aj literatúru slovenskú. Kapitoly venované slovenskej literatúre (*Osvícenské Slovensko evanjelické, Slovensko katolícké a Štúrova škola na Slovensku*²¹) Jaroslav Vlček spracoval na základe svojich dvoch predchádzajúcich syntéz, o čom svedčia početné odkazy v poznámkovom

¹⁸ Vlček v recepcii romantizmu preberá koncepcie českej pozitivistckej literárnej histórie (Jan Jakubec, Jan Máchal), ktorá rozširuje platnosť pojmu „romantizmus“ už na predstaviteľov jungmannovskej generácie (za romantického autora je v tejto koncepcii považovaný aj Ján Kollár). Na druhej strane sa však Vlček vyhýba priznať štatút romantickosti tvorbe celej „štúrovej“ generácie a romantizmus redukuje iba na jednu zo štýlových tendencií v rámci obdobia, ktoré pomenúva *Školou Štúrova*.

¹⁹ Celý názov Semianovho prekladu Mészárosovho románu znie: *Při dobývání Budinského zámku do zajetí křesťanského padlé Kartigam řečené (potom Krystýna nazvané) Turecké slečny kišassoňky řídke a památné případnosti, které v uherském jazyku Ignác Mészáros, v slovenském pak Michal Semian... oydal. V Prešporku 1790. Nákladem Antonína Löwe*.

²⁰ Problematike českej a slovenskej rokokovej poézie sa Jaroslav Vlček venoval aj v samostatnej rozsiahlej štúdii *První novočeská škola básnická*. In: VLČEK, Jaroslav: *Z dějin české literatury*. Praha 1960, s. 7–69.

²¹ Kapitola *Osvícenské Slovensko evanjelické* je publikovaná v časti *Literatura česká devatenáctého století. Díl první. Od Josefa Dobrovského k jungmannově škole básnické*. Praha 1902, s. 633 – 647; kapitola *Slovensko katolícké* v časti *Literatura česká devatenáctého století. Díl druhý*. Od M. Zđ. Poláka ke K. J. Erbenovi. Praha 1903, s. 232 – 264; kapitola *Škola Štúrova* v časti *Literatura česká devatenáctého století. Dílu třetího část první*. Od K. H. Máchy ke K. Havlíčkovi. Praha 1905, s. 391 – 501).

aparáte i rovnaká koncepcia slovenských literárnych dejín. Vzhľadom na to, že toto literárnohistorické dielo koncipoval pomerne široký autorský kolektív²², je uvedená literárnohistorická syntéza vzhľadom k slovenskej literatúre v mnohom nesystémová. Jej nedostatky by sme mohli zhrnúť do niekoľkých bodov: 1. Nesystémovosť sa prejavuje najmä neorganickým začlenením jednotlivých Vlčkových kapitol o slovenskej literatúre do českého literárneho kontextu. Najmarkantnejšie tento problém vystupuje do popredia pri zaradení kapitoly *Slovensko katolícké*, venovanej tvorbe katolíckych autorov od Jozefa Ignáca Bajzu a Antona Bernoláka po Jána Hollého, až po kapitolách venovaných Kollárovi a Šafaříkovi, čím došlo k narušeniu chronologického výkladu literárnych dejín. Na jednej strane sa toto začlenenie javí ako istý systémový nedostatok, nakoľko slovenská literatúra nie je prezentovaná chronologicky paralelne s českou, no na druhej strane kapitoly svojou izolovanosťou v rámci syntézy potvrdzujú skutočnosť, že slovenská literatúra napriek zaradeniu do českého literárneho a kultúrneho kontextu si uchováva istú autonómnosť a vlastný literárnohistorický rytmus. 2. V syntéze dochádza na niektorých miestach k duplicite výkladu. V kapitole *Mladý Šafařík a Palacký. Boj o vyšší úroveň české literatury* sa jej autor Jan Jakubec v úvodnej časti *Duševní hnutí na Slovensku v první čtvrti XIX. století*²³ dotýka problematiky, ktorú naznačil už Jaroslav Vlček v kapitole *Osvícenské Slovensko evangelické*. Kým Vlček pohľad na problematiku je viac orientovaný literárne, Jakubcov zasa prevažne kultúrnohistoricky, čím sa síce dopĺňajú, no chýba im vzájomná prepojenosť. Napríklad state venované Jurajovi Palkovičovi napísané oboma historikmi v uvedených kapitolách reflektujú túto osobnosť odlišne: Vlček vníma Palkoviča predovšetkým ako básnika, pričom sa nevyhýba ostrým kritickým stanoviskám voči jeho básnickej tvorbe: „Anakreontika Palkovičova je práve tak neživotná a vyšeptalá jako didaktické verše a balady Tablicovy...“²⁴, Jakubec si viac všíma Palkovičovu činnosť národnoosvetovú, vydavateľskú a analyzuje jeho ideové postoje, pričom úlohu Palkovičovej osobnosti v týchto oblastiach hodnotí veľmi vysoko. 3. Ďalším koncepčným nedostatkom je neúplnosť výkladu literatúry slovenského romantizmu. K tejto neúplnosti došlo vďaka absolutizácii roku 1848 ako chronologického predelu, ktorým Vlček završil výklad slovenského romantizmu. Vďaka tomu sú portréty slovenských romantikov iba fragmentárne. S ďalším výkladom slovenskej literatúry sa v tejto syntéze už nestretáme. Jej posledný zväzok sa tejto problematike už nevenuje, čo je spôsobené skutočnosťou, že ďalšie

²² Autormi sú Leandr Čech, Josef Hanuš, Jan Jakubec, Jan Kabelík, Jaroslav Kamper, Jan Máchal, Lubor Niederle, Arne Novák, Emil Smetánka, Josef Pekař, Albert Pražák, Zdeněk Tobolka a Jaroslav Vlček.

²³ JAKUBEC, Jan: Mladý Šafařík a Palacký. Boj o vyšší úroveň české literatury, In: *Literatura česká devatenáctého století. Díl druhý. Od M. Zd. Poláka ke K. J. Erbenovi*. Praha 1903, s. 24 – 135.

²⁴ VLČEK, Jaroslav.: *Osvícenské Slovensko evangelické*. In: *Literatura česká devatenáctého století Díl první. Od Josefa Dobrovského k jungmannově škole básnické*. Praha 1902. Praha 1902, s. 637.

zvázky *Literatury české 19. století* už nevyšli a práca zostala nedokončená²⁵.

Koncepcia dejín slovenskej literatúry ako súčasť literatúry českej nadobudla novú intenzitu po vzniku Československej republiky v roku 1918. Literárnohistorická koncepcia jednotnej literatúry, prezentovaná vo Vlčkových *Dějínách české literatury* či v neúplnej práci *Literatura česká devatenáctého století*, pokračovala ako oficiálna ideologická doktrína aj po roku 1918, po vzniku Československej republiky. Svoje miesto našla na novozaloženej Univerzite Komenského, kde ju reprezentoval predovšetkým literárny historik Albert Pražák (1880 – 1956), žiak Jaroslava Vlčka, zakladateľská osobnosť literárnovednej slovakistiky na bratislavskej filozofickej fakulte.

Hoci Jaroslav Vlček na novozaloženej Filozofickej fakulte Univerzity Komenského nepôsobil²⁶, zachoval si prostredníctvom svojich žiakov istý vplyv aj na bratislavské univerzitné prostredie. Dokladá to Albert Pražák vo svojich pamätiach slovami: „Když jsem odcházel do Bratislavy, řekl mně jen Jaroslav Vlček, že mne žádá, abych habilitoval jen toho, kdo bude cítit československy jako já. A tehdejší ministr unifikací, přítel Vladimír Fajnor, mne žádal, abych své budoucí docenty „přežehnil“ československy, jako to dělají v Římě novým kardinálům...“²⁷.

Napriek dobovo podmienenému problematizovaniu chápania slovenskej literatúry zostáva literárnohistorické dielo Jaroslava Vlčka v mnohom priekopnícke. Je autorom nielen prvej vedecky koncipovanej syntézy slovenských literárnych dejín, čím položil základy modernej literárnovednej slovakistiky, ale v širšom česko-slovenskom kontexte patrí k „zakladateľskej generácii literárnych vedcov, kteří sice byli nadále v kontaktu s literární kritikou

²⁵ Snaha dokončiť tento monumentálny literárnohistorický projekt sa zintenzívnila po vzniku Československej republiky. Albert Pražák na tieto aktivity spomína slovami: „Několik let po velké válce rozhodl se nakladatel Jan Laichter, že bude dále vydávat Literaturu českou XIX. století. Profesor Jan Jakubec, redakční nástupce prof. Jaroslava Vlčka, svolal spolupracovníky k zvláštní poradě a smluvil s nimi další vydavatelský program i základní osnovu práce. Měl vyjíti nejdříve čtvrtý díl a v něm měly být probány všechny problémy, jež vyplývaly z předchozích svazků a zbyly nedořešeny. Měl by to být dodatečný přehled a doplněk let padesátých a sedmdesátých, z nichž předchází třetí díl již lecos zachytil a vyložil, zejména pokud šlo o vůdčí osobnosti“. Táto otázka sa týkala aj dokončenia výkladu dejín slovenského romantizmu, ktorý Jaroslav Vlček v III. zväzku ukončil rokom 1848. K tomuto problému Pražák dodáva: „Mně připadlo při této osnově úkolem navázati na Vlčkovy stati o Štúrově době a vyložití osudy Štúrova díla v jeho žácích, pokud o nich prof. Vlček nemluvil. Šlo tu o nejdůležitější úsek slovenských literárních dějin, o obraz slovenského literárního osamostatnění v jeho prvních desetiletích“. Tento zámer dokončiť literárnohistorický projekt *Literatury české devatenáctého století* napokon nevyšiel a Pražákovu kapitoly o slovenskej literatúre pripravované pôvodne pre túto syntézu vyšli až v samostatnej monografii PRAŽÁK, Albert: *Literární Slooensko let padesátých až sedmdesátých*. Praha 1932 (Citované slová Alberta Pražáka sú publikované v úvode knihy, s. 3).

²⁶ Po vzniku československej republiky, v rokoch 1919 – 1923, vykonával funkciu prednostu slovenského odboru na ministerstve školstva a v rokoch 1919 – 1930 spravoval spolu s J. Škultétym obnovujú Maticu slovenskú, kde pôsobil ako predseda Literárnohistorického odboru a redaktor *Zborníka Matice slovenskej*. Okrem toho naďalej pôsobil na pražskej filozofickej fakulte ako univerzitný profesor (v rokoch 1919 – 1923 pôsobil na pražskej univerzite iba na čiastočný úväzok, viedol oddelenie pre slovenskú literatúru. Od roku 1923 až do konca života pracoval na pražskej univerzite opäť na plný úväzok ako riadny profesor literatúry československej).

²⁷ PRAŽÁK, Albert: *Politika a revoluce. Paměti*. Praha : Academia 2004, s. 37 – 38.

na jednej strane i s filológiou na strane druhej, ale začali prosazovať literárnu vedu resp. literárnu históriu, ako svébytný, metodologicky vyhraněný obor s kořenami v súdobom pozitívizme²⁸. Z metodologického hľadiska Jaroslav Vlček prispel nielen k emancipácii literárnej histórie z područia filológie, ale ju obohatil aj o postupy textovej kritiky, herbartovskej formálnej estetiky a dôrazom na empirické skúmanie a genetickú súvislosť literárnohistorických javov bol v kontakte s európskymi pozitivistickými trendmi, s dielom ich iniciátora H. Taina, s prácami nemeckých historikov W. Scherera a F. Schmidta, a v neposlednom rade je potrebné uviesť aj inšpiráciu predpozitivistickou históriou reprezentovanou H. Th. Hettnerom, a to ideografickou syntézou literárnych dejín koncipovaných nie ako dejiny kníh, ale ako dejiny ideí a ich vedeckých a umeleckých foriem.

Jaroslav Vlček svojim vedeckým vystúpením na poli literárnej histórie založil osobitnú vedeckú školu, na tradíciu ktorej nadväzovali ďalšie generácie literárnych historikov, ktorí pokračovali v jej intenciách, rozvinuli ju a obohatili o nové koncepčné riešenia a metodologické podnety, alebo s ňou i otvorene polemizovali a kriticky ju prehodnocovali. Napriek metodologickým a dobovým ideologickým limitom a obmedzeniam prameniari v stave súdobého vedeckého poznania si Vlčkove syntézy zachovávajú nadčasovú sviežosť svojím jazykom, esejizujúcim podaním plným metaforických obrazov, rétorického páťosu a emocionálnym štýlom, prekračujúcim hranice vedeckého vyjadrovania sa smerom k pôsobivému umeleckému výrazu²⁹.

LITERATÚRA

- BLÁHOVÁ, Kateřina: *České dějepisectví v dialogu s Evropou (1890 – 1914)*. Praha : Academia, 2009.
- HÝSEK, Miloslav: *Za Jaroslavem Vlčkem*. Listy filologické, 57, 1930.
- CHMEL, Rudolf: *Dejiny slovenskej literárnej kritiky*. Bratislava : Tatran, 1991.
- PRAŽÁK, Albert: *Literární Slovensko let padesátých až sedmdesátých*. Praha : Nákladem Sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi, 1932.
- PRAŽÁK, Albert: *Politika a revoluce. Paměti*. Praha : Academia 2004, s. 37 – 38.
- ŠMATLÁK, Stanislav: *Dejiny slovenskej literatúry I*. Bratislava : Národné literárne centrum, 1997.
- VOJTECH, Miloslav: *Literatúra, literárna história a medziliterárnosť*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2004.
- VLČEK, Jaroslav: *Literatura na Slovensku, její vznik, rozvoj, význam a úspěchy*. Praha : Nákladem Slavíka & Borového, 1881.
- VLČEK, Jaroslav: *Dějiny české literatury II*. Praha : Československý spisovatel, 1951.

²⁸BLÁHOVÁ, Kateřina: *České dějepisectví v dialogu s Evropou (1890 – 1914)*. Praha : Academia, 2009, s. 122.

²⁹Príspevok vznikol v rámci grantu VEGA 1/0243/08 Slovník literárných epoch, období, smerov, generácií škôl a manifestov v slovenskej literatúre.

- VLČEK, Jaroslav: *Dejiny literatúry slovenskej*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1953.
- VLČEK, Jaroslav: *Osoičenské Slovensko evanjelické*. In: *Literatura česká devatenáctého století. Díl první. Od Josefa Dobrovského k jungmannově škole básnické*. Praha : Nákladem Jana Laichtera, 1902, s. 633 – 647
- VLČEK, Jaroslav: *Slovensko katolícké*. In: *Literatura česká devatenáctého století. Díl druhý. Od M. Zd. Poláka ke K. J. Erbenovi*. Praha : Nákladem Jana Laichtera, 1903, s. 232 – 264.
- VLČEK, Jaroslav: *Škola Štúrova*. In: *Literatura česká devatenáctého století. Dílu třetího část první. Od K. H. Máchy ke K. Havlíčkovi*. Praha, Nákladem Jana Laichtera 1905, s. 391 – 501.
- VLČEK, Jaroslav: *Z dějin české literatury*. Praha : Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1960.

SUMMARY

**Literary Historian Jaroslav Vlček
and the Formation of Modern Slovak Literary Historiography**

The paper reflects the literary-historical and literary-critical works of the founding personality of the modern Slovak historiography Jaroslav Vlček (1860 – 1930) whose 150 birthday anniversary we commemorate this year. J. Vlček is particularly universal personality of Slovak culture and literature at the turn of the 19th and 20th century. He has not only merit in specifying literary historiography as an independent scientific field, but he was also a fellow contemporary of the first Slovak generation of literary Realists. His literary-critical works helped to establish the poetological criteria of literary Realism in Slovak literary and cultural environment. The article reflects Vlček's literary-historical syntheses; changes in the concept of Slovak literature oscillating between the tendency to define Slovak literature as an independent literary unit with its own development and the Czechoslovakistic concepts characteristic for those times; and an overall methodological nature of his scientific works.

Interpretácia básne Jána Stacha Číhanie

V tejto úvahe o básni významného slovenského básnika, príslušníka Trnavskej skupiny, Jána Stacha (1936 – 1995), ktorý sa všeobecne vníma ako čitateľsky a interpretačne náročný, ba hermetický básnik, nadväzujem na svoju interpretáciu jeho básne *Svadobná cesta* z rovnomeného knižného debutu z roku 1961 (Zambor, 2006, s. 317 – 333; 2006, s. 9 – 17). Stachova báseň *Číhanie* tiež vyšla v jeho prvej básnickej knihe *Svadobná cesta* v tom istom cykle *Sol do zmyslov*; v ďalších vydaniach jeho poézie, začínajúc *Čítaním z prachu* (1970), sa stala prvou básňou novovytvoreného cyklu *Pre Marion*.

Najprv uvediem celú báseň.

Číhanie

*Dávaj si pozor, Marion,
lebo oheň číha v kmeni
a ty máš trinásť rokov a zažaté zuby,
preto ti chcem dnes oči sfúknuť
do tvaru metličky na ospalých lícach.*

*Som vojak a som smelý,
lebo som pod dozorom kouu,
slídím.*

V blýskaní zbraní však vôbec nie si krásna.

*Zvonica bzučí, do tmy
obesený zvon.*

*Dávaj si pozor, Marion,
lebo sa ti môže veľmi ľahko stať,
že luna zo zeleného obrázku
vylúpne dediny, biele husi, pričupené
k teplej zemi, s krídlami
čakajúcimi na vánok.*

*Keď dynamit do tváre tryská,
to som ja – zblízka.*

Ó, smrť, ó, nahá smrť!

*Číhajme, Marion, na pukanie plodov,
veď to som ja,
tvoj,
akoby som snežil.*

*Ó, dnes je leto na zemi,
je horčičné semeno, slnce, ba i smiech.
A zajtra?*

*Preto oslovujem zákerne a zozadu
tak ako výbuch granátu a volám
ta nad belasé rybníky, kde sa klonia staré vrby.
Zo síry sú tam stromy.
Bude nám telesne
a zažato.*

*Dávaj si pozor, Marion,
chcem hmatať kožu v spľne,
aby pomarančová kôra bola sestrou,
voňavou sestrou
pokožky tvojej tváre.*

A vietor už pozažíhal všetky zvony.

*Dávaj si pozor, Marion,
vietor nás vyzvára do horúcich polí
a luna ti práve spoza spánku vychádza.*

Autor báseň štylizuje ako rozhovor lyrického subjektu s partnerkou, ktorý je skôr imaginárny. Báseň budem interpretačne rozkrývať postupne po jednotlivých častiach, hoci budem brať do úvahy aj jej celok.

*Dávaj si pozor, Marion,
lebo oheň číha v kremeň
a ty máš trinásť rokov a zažaté zuby,
preto ti chcem dnes oči sfúknuť
do tvaru metlíčky na ospalých lícach.*

Vstupný varujúci verš „Dávaj si pozor, Marion“ sa v básni zopakuje štyrikrát, objaví sa aj na začiatku posledného odseku. Nositeľ ohrozenia nie je spočiatku

bližšie konkretizovaný – je to „oheň“, ktorý „číha v kmeni“. Sloveso číhať vo význame striechnúť, pozorne, ba napäto čakať na napadnutie, zaútočenie a pod. sa spája so zvieracími konotáciami, ide teda o metaforické zoomorfne vyjadrenie. Aktualizuje sa tu pradávny úkon vzniku ohňa trením kremeňa o kremeň, oheň je v kmeni utajený, každú chvíľu môže vzbĺknúť, sloveso „číha“ v sebe nesie aj význam útoku – oheň striechnie, aby zaútočil. Objektom je mladistvá partnerka, vlastne ešte dieťa, ale jej „zažaté zuby“ poukazujú na jej príťažlivosť, ktorá má až demonštratívny charakter. Zažaté sú vlastne aj jej oči, lebo lyrický subjekt – jej partner jej ich chce „sfúknuť“, chce, aby tie oči zaspali, svoju milú chce ochrániť pred ohrozením.

V odseku sa revitalizuje lexikalizovaný symbol ohňa ako vášne a to nielen v obraze „oheň číha v kmeni“, ale aj v explicitnej adjektívnej metafore „zažaté zuby“ a v implicitnej adjektívnej metafore *zažaté oči* (sfúknuť možno iba to, čo je zažaté). Kým prvý metaforický prívlastok čítame ako rozsvietené (reifikácia), druhý ako zapálené, horiace (naturomorfizácia). Metafora „preto ti chcem dnes oči sfúknuť“ je naturomorfna (oči možno sfúknuť ako plamienky) a rozvíja ju verš „do tvaru metličky na ospalých lícach“, ktorý prináša implicitnú reifickú metaforu „metličky“, vzťahujúcu sa na mihalnice, pričom sa akcentuje tvar – poloblúk. Metafory sú zmyslové, založené na vizuálnosti.

*Som vojak a som smelý,
lebo som pod dozorom kouu,
sliedim.*

V blýskaní zbraní však vôbec nie si krásna.

*Zvonica bzučí, do tmy
obesený zvon.*

*Dávaj si pozor, Marion,
lebo sa ti môže veľmi ľahko stať,
že luna zo zeleného obrázku
vylúpne dediny, biele husi, pričupené
k teplej zemi, s krídlami
čakajúcimi na vánok.*

*Keď dynamit do tvoje tryská,
to som ja – zblízka.*

Ó, smrť, ó, nahá smrť!

Druhý odsek básne spresňuje obraz lyrického subjektu – je to vojak. Svoju manifestovanú smelosť odvodzuje od záštity „kovu“, ktorý asociuje najmä zbrane. Možno je v tom aj trochu sebaíronie. Vojakovou činnosťou je sledovanie, ktoré je synonymom číhania. Výraz „sledím“ môžeme kontextovo čítať dvojako: 1. pátram po nepriateľovi, aby som ťa ochránil; 2. striehnem na teba ako na erotický objekt. Nepriamo sa naznačuje ambivalentnosť subjektu. To, že lyrický subjekt je vojak, znásobuje jeho smelosť.

Vo vizuálnej nádhere „blýskania zbraní“ však partner svoju milú nepokladá za krásnu.

Nasledujúci podcelok evokuje vojnovú situáciu: zvonica nie je v pokojnom stave – bzučí (ako vyplašené osy, sršne, včely...), zoomorfne sa vyjadruje stav jej nepokoja a napätia, antropomorfná metafora zvona ako obesenca je hororovou víziou. S motívom zvonice vizuálne videnie prechádza do auditívneho a auditívno-vizuálneho. Presah vo veršoch „Zvonica bzučí, do tmy / obesený zvon“ indikuje dvojaké čítanie veršov: zvonica bzučí do tmy, bzučí do tmy obesený zvon.

Bzučanie evokuje aj eufonickú výstavbu – zopakovanie spoluhlásky *z*, resp. inverzné zopakovanie spoluhlások *zv* – *bz*: „Zvonica bzučí“. Zvon sa zas ozve aj v medziodsekovom rýme *obesený zvon* – *pozor, Marion*.

V ďalšom odseku sa objaví motív luny, ktorý nadobúda obrazný charakter, idylický obrázok sa mení na hrôzostrašný, luna sa stáva implicitnou metaforou nástroja vojnovnej deštrukcie, najskôr ústia hlavne, ktoré vymaže dediny z krajiny. Je to vizuálna geometrická kruhová predstava s platnosťou vízie.

Segment „dediny, biele husi“ môžeme interpretovať ako zoomorfnú prístavkovú (juxtapozičnú) metaforu, v ktorej sú biele husi metaforou dedín, pri neobraznom čítaní by to mohli byť aj „reálne“ biele husi. Autor nielen v tomto prípade, ale aj inde ráta s možnosťou dvojakej významovej interpretácie.

Dvojveršie „Keď dynamit do tváre tryská, / to som ja – zblízka“ prináša usúvzťažnenie vojnového ničivého prostriedku s lyrickým subjektom. Na tomto mieste sa ozrejmi, čo bolo predtým iba naznačené, že ohrozením je pre dievča aj muž, ktorý sa mu prihovára. Lyrický subjekt ho vystríha aj pred samým sebou, pred vlastnou agresivitou. V básni sa predstavuje ako ambivalentný. Básnik tým, že československého vojaka predstavuje aj ako agresívneho, nielen obranného, prekračuje dobový ideologický horizont. Funkčný rým *tryská* – *zblízka* sa eufonickou skladbou hlások konotácie podieľa na explozívnom obraze.

Verš „Ó, smrť, ó, nahá smrť!“ vnímam ako dvojnásobný povzdych, antropomorfnú prívlastkovú metaforu „nahá“ čítam vo význame bez príkras, obnažená, v plnej nahote.

Stachove verše a jeho báseň mi pripomenuli poéziu zbierky španielskeho

básnika Miguela Hernándeza *Človek striehne* (*El hombre acecha*, 1937), ktorou reagoval na španielsku občiansku vojnu. Hernándezovu báseň *Proá pieseň* (Hernández, 1985, s. 43), v ktorej vyjadruje premenu človeka na číhajúce a útočiace dravé zviera, prebudenie agresivity v človeku motivované vojnou, vnímam ako typologickú paralelu Stachovho *Číhania*:

*Pole v strachu cúvlo,
keď zmŕštený človek
sa naň dravo vrhol.*

*Tá priepasť medzi ním
a krotkou olivou!*

*Zviera, ktoré spieva,
ktoré môže plakať
a zapustiť koreň,
našlo si pazúry.*

*Pazúry odeté
jemnosťou a kvetmi
zrazu obnažuje
v celej ukrutnosti.*

*Škrípu mi na rukách.
Choď od nich preč, synu!
Som schopný ich vrhnúť,
som schopný ich zaťat'
do ľahkého mäsa.
Stal som sa zas tigrom.
Vzdial sa, roztrhám ťa.
Láska je smrť. Človek*

striehne na človeka.

Postúpme ďalej v interpretácii Stachovej básne.

*Číhajme, Marion, na pukanie plodov,
veď to som ja,
tvoj,
akoby som snežil.*

Ó, dnes je leto na zemi,

*je horčičné semeno, slnce, ba i smiech.
A zajtra?*

V ďalšom texte sa k slovu dostáva pozitívna alternatíva číhania: lyrický subjekt obracia pozornosť partnerky na striehnutie na prírodné procesy vo fáze dozretia, „na pukanie plodov“, ktoré evokujú aj dozretie dievčaťa na ženu. Motív sneženia zas vyvoláva predstavu nehy. Neosobné sloveso snežiť básnik mení na osobné: „akoby som snežil“. V oboch prípadoch sa uplatňuje čistá metaforika. Obrazy „pukania plodov“ a sneženia subjektu chápem predovšetkým ako auditívne predstavy, hoci vizuálnosť z nich nemožno vylúčiť. Sneženie konotuje ticho, ktoré je v kontraste s hlučnými agresívnymi prejavmi lyrického subjektu spojenými s výbuchom dynamitu a – o pár veršov ďalej – granátu.

Citoslovce *ó*, ktoré vo verši „Ó, smrť, ó, nahá smrť!“ vyjadrovalo povzdych, má vo veršoch „Ó, dnes je leto na zemi, / je horčičné semeno, slnce, ba i smiech“ kontrastný význam oslavnosti, je to ódické (a patetické) *ó*. Verše sú oslavou mierového dneška a leta, času vrcholiacej vitálnosti, rastu, jasu a radosti. Predstavu šťastnej prítomnosti, frekventovanú v poézii schematizmu, Stacho univerzalizuje biblickým motívom horčičného zrnka (Ježiš v podobenstve prirovnával nebeské kráľovstvo k horčičnému zrnku, ktoré je najmenšie zo semien, ale keď bylina vyrastie, je väčšia ako ostatné, „a je z neho strom, takže prilietajú nebeské vtáky a hniezdia na jeho konároch“ – Mt 13, 32). Budúcnosť sa však básnikovi spája s obavou.

*Preto oslovujem zákerne a zozadu
tak ako výbuch granátu a volám
ta nad belasé rybníky, kde sa klonia staré úrby.
Zo síry sú tam stromy.
Bude nám telesne
a zažato.*

*Dávaj si pozor, Marion,
chcem hmatať kožu v spľne,
aby pomarančová kôra bola sestrou,
voňavou sestrou
pokožky tvojej tváre.*

A vietor už pozažíhal všetky zvony.

*Dávaj si pozor, Marion,
vietor nás vyzvára do horúcich polí
a luna ti práve spoza spánku vychádza.*

Ďalšie verše potvrdzujú ambivalentnosť lyrického subjektu, znova obnažujú jeho agresívnu stránku. Verš „Zo síry sú tam stromy“ prináša obraz vojnou zničenej krajiny, ktorý má platnosť hrôzostrašnej vízie. Erotické zblíženie partnerov sa má uskutočniť uprostred tejto krajiny. Telesno sa predstavuje až manifestačne. „Bude nám... zažato“ je z hľadiska gramatického tvarovania objavná príslovková metafora. Vnímam ju ako naturomorfnú, v básni sa spája s obrazmi ohňa odkazujúcimi na ľúbostnú vášeň.

Mužský subjekt vyzýva partnerku, aby si dávala pozor pred náporom jeho slepej zmyslovo (hmatovo)-zmyselnej túžby. Metafora „koža v splne“ evokuje predstavu partnerky, resp. oblej časti jej tela podobnej mesačnému splnu. Najprv si predstavíme niečo iné, ale ak vychádzame z celého odseku, mohla by to byť jej tvár. V popredí je motív kože či pokožky, ktorá sa usúvzťažňuje s pomarančovou kôrou. Do metaforických vzťahov však vstupuje aj mesačný spln. Vynára sa tu paralela plného kruhu tváre, pomaranča a splnu a žltej farby. Zmyslová škála sa obohacuje o podobný čuchový vnem vône pomaranča a partnerky. Spätne si uvedomíme, že tento kladný čuchový vnem sa objavuje ako kontrastný s nepríjemným zápachom síry, hoci básnik naň výslovne neupozornil. Ako kontrastnú môžeme vnímať aj žltosť pomaranča a síry.

Verš „A vietor už pozažínal všetky zvony“ je zdanlivo vizuálna predstava, je to však skôr predstava vizuálno-auditívna, lebo vietor svojím pohybom môže zvony rozzvoniť, a to zvonenie vnímame ako šíriace sa svetlo. Mohol by to byť aj obraz rána. Možno to vykladať aj tak, že vizuálnym sa tu vyjadruje auditívne. Obraz môžeme vnímať ako radostné vyzváňanie. Môže to byť aj obraz pocitov mladých milencov. Ako najprimeranejší sa mi však javí nasledujúci výklad: tento vietor so schopnosťou zapalovať je vetrom ľúbostného ohňa, ktorý má povahu prírodnej sily. Na tento verš nadväzuje verš v ďalšom odseku: „vietor nás vyzváňa do horúcich polí“ – nesie nás tam láska ako vietor, elementárna prírodná sila. Slovesná väzba „nás vyzváňa“ je neštandardná, autor rovnako ako v segmente „akoby som snežil“ funkčne narúša gramatické konvencie. K auditívnej zmyslovosti pribúda termický rozmer: po „dedinách, bielych husiach, pričupených / k teplej zemi“ sa teraz objavujú „horúce polia“.

Záverečnú výzvu adresovanú partnerke „Dávaj si pozor, Marion“ lyrický subjekt náznakovo zdôvodňuje možným ohrozením v priestore polí i oblohy. Sú to hodnotovo neisté, dvojznačné miesta. Horúce polia môžu byť polia rozpálené slnkom, alebo zasiahnuté vojnovým pustošiacim prostriedkom, a vychádzajúca luna môže byť krásnym objektom, alebo ústím hlavne. Ako ambivalentný sa predstavuje lyrický subjekt i priestor, v ktorom žije jeho partnerka.

Interpretácia ukázala, že čítanie Stachových veršov si vyžaduje participačného tvorivého čitateľa a je vyrovnávaním sa s asociáciami a výberom tých, ktoré sa zúčastňujú na zmysle básne.

Číhanie je báseň exponovanej metaforickosti zmyslového charakteru. V rámci vizuálnej predstavivosti zohráva dôležitú úlohu tvarová geometrická podobnosť – okrúhlosť (najmä luna, plody, slnce, granát, pomaranč) a poloblúkovosť („oči sfúknuť / do tvaru metličky“) a výrazná chromatickosť (najmä „luna zo zeleného obrázku“, „dediny, biele husi“, „belasé rybníky“, pomarančová farba). Z ďalších zmyslových kvalít sa v básni stretávame s auditívnou, taktilnou, olfaktívnou a termickou. Niekedy sa zlievajú do synestézií. V básni sa vo vysokej miere uplatňuje čistá (implicitná) metaforika. V súvislosti s vojnovým motívom obraznosť nadobúda povahu hororovej vízie.

Báseň je napísaná voľným veršom, parciálne sa v nej využíva presah a rým. Dost často v nej zaregistrujeme zámernú hláskovú inštrumentáciu (okrem spomínaných prípadov: „pozor, Marion“, „oheň číha“, „lebo sa ti môže veľmi ľahko stať, / že luna zo zeleného obrázku / vyľúpne dediny, biele husi, pričupené / k teplej zemi, s krídlami“, „luna... vyľúpne“, „do tváre tryská“, „na pukanie plodov“, „semeno, slnce, ba i smiech“, „zákerne a zozadu“ a i). Stacho dbá nielen na obraznú, ale aj na zvukovú výraznosť básne¹.

LITERATÚRA

HERNÁNDEZ, Miguel: *Krídľ holubičích listov*. Výber zostavil a preložil Ján Zambor (väčšinu básní s použitím doslovných prekladov Eleny Račkovej). Doslov a chronológiu napísal Ladislav Franek. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1985.

ZAMBOR, Ján: *Interpretácia básne Jána Stacha Svadobná cesta*. In: *Studia Academica Slovaca* 35. Ed. Miloslav Vojtech a Jozef Mlacek. Bratislava : Stimul, 2006, s. 317 – 333. Romboid, 41, 2006, č. 9, s. 9 – 17.

SUMMARY

Interpretation of the poem by Ján Stacho *Číhanie* (Lurking)

The author of the interpretation of the poem *Číhanie* (Lurking) by a significant Slovak poet, a member of the Trnava group Ján Stacho (1936 – 1995) whose works are generally considered to be difficult for readers and for interpretation (furthermore, he is viewed to be a hermetic poet), follows his interpretation of Stacho's poem *Svadobná cesta* (Honey Moon) from his book debut of the same title published in 1961 (*Studia Academica Slovaca*, 35. Bratislava : Stimul, 2006, s. 317 – 333. Romboid, 41, 2006, č. 9, s. 9 – 17). Stacho's poem *Číhanie* was also published in his first book of poems *Svadobná cesta* in the same cycle *Soľ do zmyslov* (Salt into Senses); in further publications of his poetry, beginning with *Čítanie z prachu* (1970) (Reading from Dust), it has become the first poem of the newly created cycle *Pre Marion* (For Marion). The poem stylized as an imaginary dialogue between the lyrical subject and his young female partner. The threat that is lurking on her is not only the possible war, but also

¹ Interpretácia vznikla v rámci grantového projektu VEGA 1/0319/08 *Interpretácia a poetika poézie*.

her partner – the lyrical subject – the soldier, who is presented by the poet as an ambivalent persona oscillating between the position of a gentle guardian and an aggressive man. Also the space, where the female partner is living, is presented as ambivalent. Číhanie is a poem of exaggerated metaphor of sensual character. An important role in the visual imaginary is also played by the geometrical resemblance and significant colorfulness of the poem. Other sensual qualities that we note in the poem are auditive, tactile, olphative and thermic. They sometimes merge into syntheses. The poem mostly uses clear (implicit) metaphors. In connection with the motif of war the imaginary gains the form of a horror vision. The poem is written in free verse, it partially uses enjambment and rhymes. We often note purposeful instrumentation of vowels and consonants. Stacho targeted not only the visual, but also the sound expressiveness of the poem. The interpretation showed that the reading of the verses requires the participation of a creative reader. The poem copes with associations and choosing of those that participate in creating the sense of the poem.

Pomenovanie rodinných vzťahov v slovenčine z hľadiska etnokultúrnej identity¹

*Podstatou interkultúrnych kontaktov je
prenos fenoménu
zakódovaného v pôvodnej kultúre jej jazykom
do inej kultúry a iného jazyka,
je prenosom z jedného časového obdobia
do iného, spravidla bližšieho k dnešku...*

Podstata pomenovania vzťahov v rodine

Otváranie hraníc či hľadanie prieniku etnokultúrnych fenoménov z jedného územia na druhé – v minulosti aj v súčasnosti – nie je mysliteľné bez vnímania ich odrazu v jazyku. Preto, lebo jazyk je jedným z najspoľahlivejších indikátorov vnútorného aj vonkajšieho napätia, vznikajúceho kontaktom odlišných kultúr a jazykov. Pomenovania rodinných vzťahov a jednotlivých prvkov týchto vzťahov v slovenčine sú prostriedkom, odrážajúcim nielen vnútorný jazykový vývin, ale najmä vonkajšie, extralingvistické činitele, ktoré umožňujú identifikovať sledovaný kultúrny kontext v priestore aj čase. Podstatu špecifiky v pomenovaní rodinných vzťahov na konkrétnom mieste, v konkrétnom čase a prostredníctvom spoločných a odlišných znakov a hľadania genetických, areálových a typologických znakov zmien v ich hierarchii pomôže odhaliť komponentová analýza v rovine výrazu. Rovnako dôležitou stránkou vedeckej interpretácie fenoménov pri pomenovaní členov rodiny je hľadanie konvergentných a divergentných tendencií pri pomenovaní prvkov rodinných štruktúr a ich vyjadrovanie v jazyku. Relevantnosť spoločných znakov sa prejavuje najmä na miestach s porovnateľnými kultúrnymi fenoménmi, akými je napr. klasický európsky kresťanský model rodiny.

Hierarchizácia rodinných vzťahov – s ohľadom na akékoľvek kultúrne a jazykové prostredie – sa vyznačuje vrstevnatosťou, podmienenou spoločenským poriadkom, prevládajúcim na konkrétnom mieste v konkrétnom čase. Jednotlivé vrstvy tohto členenia môžu byť symetrické alebo asymetrické a miera tejto symetrie/asymetrie je v konkrétnom jazyku podmienená vývinovým stupňom spoločnosti, spoločenským a právnym usporiadaním. Zo všeobecnojazykovedného hľadiska možno pomenovania príslušníkov rodiny charakterizovať podľa miery postihovania konkrétneho vzťahu dvoch členov tejto rodiny. Základnou vlastnosťou takéhoto vzťahu je jeho symetria a recipročnosť, implikujúca navyše posesívnosť, podmienenú

¹ Štúdia vznikla v rámci riešenia projektu VEGA 2/0076/08 *Slovenský jazykový atlas*

konkrétnym usporiadaním spoločnosti, resp. nachádzajúcu sa na odlišnom stupni hierarchie. Ide o celkom prirodzený jav, ktorý je základnou vlastnosťou vyjadrovania vzťahov v rámci rodiny (každé pomenovanie syna, resp. dcéry významovo implikuje recipročnú posesívnosť, prezentujúcu vzťah s významom slov *matka*, resp. *otec*²). Symetrickosť či asymetrickosť pomenovania rodinných príslušníkov charakterizuje V. Krupa³ zo všeobecnójazykovedného hľadiska uplatňovaním týchto kritérií:

tá istá generácia – nie tá istá generácia (G – G)

rovnaké pohlavie – nerovnaké pohlavie (R – R)

rozdiel o generačný stupeň – rozdiel viac ako o jeden generačný stupeň (S – S)

starší – nie starší (V – V)

mužské pohlavie – nie mužské pohlavie (M – M)

tesný vzťah – nie tesný vzťah (T – T)

Pomenovanie jednotlivých členov rodiny podľa uvedených kritérií nadobúda poznávaciu hodnotu vtedy, ak je prostriedkom identifikácie historických, jazykových, etnologických, resp. širších kultúrnych fenoménov, vývinových procesov a diferenciačných či integračných tendencií. Tieto poznatky možno získať vnútrojazykovou analýzou prvkov, ale najmä porovnávacou metódou geneticky príbuzných jazykov, príp. aj geneticky vzdialených jazykov, ktorých integrujúcim znakom je spoločný areál, resp. vývin v rovnakých kultúrnych, materiálnych a konfesiónálnych podmienkach. Z hľadiska právneho postavenia slovanskej ženy v 9. storočí sa základnú slovnú zásobu, späť s uzatváraním manželstva, pokúsila porovnaním latinských, gréckych a staroslovienskych pamiatok charakterizovať L. Havlíková⁴. V štúdiu uviedla všetky právne termíny, ktoré majú pôvod v rímsko-byzantskom právnom modeli a tradovali sa v slovanskom prostredí od prijatia kresťanstva. Okrem takéhoto čiastkového lingvisticky právnického nazerania na jazyk je spoľahlivým prostriedkom získavania obrazu o prirodzenom vývine sledovaných javov rozsiahly jazykovedný projekt *Slovanský jazykový atlas*⁵. V ňom jazykovedci 13 slovanských krajín pracujú na údajoch z 853 výskumných lokalít od Jadranského mora po Ural, pričom v projekte sú zahrnuté aj slovanské lokality, ktoré sú administratívne začlenené do štátnych útvarov s majoritným neslovanským obyvateľstvom. Ide o také

² Pri slovách *matka*, resp. *otec* ide z jazykového hľadiska o absolútnu symetriu s významami *syn*, *dcéra*. V prípadoch konkrétnej rodiny, v ktorej napr. rodičia nemajú dcéru ale iba synov, je táto všeobecnójazykovedná symetria oslabená. Nemá však vplyv na celkovú povahu jazyka, pretože aj napriek tejto konkrétnej situácii sa jazykom predpokladaný vzťah dá vyjadriť.

³ KRUPA, Viktor: *Jednota a variabilita jazyka*. Bratislava : Veda, 1980, s. 130

⁴ HAVLÍKOVÁ, Lubomíra. *K právnímu postavení slovanské ženy v 9. století*. Slavia, 2008, roč. 77, č. 1 – 3, s. 251 – 263.

⁵ Autor príspevku je spoluriešiteľom projektu.

zastúpenie výskumných lokalít, aby výskumná sieť odrážala jazykové aj kultúrne členenie sledovaného areálu⁶. Z metodologických aj priestorových dôvodov a s ohľadom na rozsah materiálu zo všetkých nárečí jednotlivých slovanských jazykov sa v našom texte zameriame na vývinové tendencie v pomenovaní rodinných vzťahov v slovenčine.

Integračné znaky v rovnírodnom prostredí – *nomina consanguinitatis*

Začiatkom tejto charakteristiky môže byť všeobecne známe konštatovanie o spoločnom východisku pomenovania rodinných príslušníkov u starých Slovanov a postupné formovanie týchto pomenovaní tak, aby sme postihli integračné znaky 1. spoločné európskej či indoeurópskej kultúrnej sféry, 2. integračné znaky pretrvávajúce aj po rozpade praslovanskej jazykovej jednoty a 3. diferenciačné znaky súvisiace s týmto rozpadom. Nadväzujeme tak na našu staršiu čiastkovú sondu do pomenovania rodinných vzťahov⁷, v ktorej sme uplatnili rozdelenie rodinných vzťahov do dvoch základných skupín: 1. *nomina consanguinitatis*, t. j. pomenovania členov rodiny na základe pokrvného príbuzenstva; 2. *nomina afinitatis*, t. j. pomenovania členov rodiny na základe nového vzťahu, ktorý vznikol ženbou alebo vydajom. Vyjadrovanie rodinných vzťahov sa z etnologického hľadiska snažili postihnúť aj autorky M. Botíková, K. Jakubíková a S. Švecová⁸. Ich závery majú, pravdepodobne, relevantnú výpovednú hodnotu z hľadiska etnológie, lebo sa opierajú o etnologický terénny výskum. Chýba im však fundovaná opora o hlbšie poznatky z dialektológie, ktoré by opísaný stav vysvetľovali aj z hľadiska areálovej distribúcie lexém, vnútrojazykového členenia areálu a jazykových kontaktov spätých s kultúrnymi či etnickými fenoménmi.⁹

1. Prvú skupinu slov pomenovaní rodinných vzťahov (*nomina consanguinitatis*) tvoria slová *otec* (<¹⁰ **otъ*¹¹, **otъcb*¹²), *matka* (< **mati*,

⁶ Pozri príspevky ŽIGO, Pavol: *Medzinárodný slovoistický projekt Slovanický jazykový atlas*. In: *Studia Academica Slovaca* 35. Bratislava : Stimul, 2006, s. 423 – 434; ŽIGO, Pavol: *Slovanický jazykový atlas – zdroj poznatkov nielen o dnešnom Slovensku o (stredo)európskom slovanskom kontexte*. In: *Studia Academica Slovaca* 37. Bratislava : Stimul, 2008, s. 89 – 96.

⁷ Žigo, Pavol – Žigová, Ľudmila: Vyjadrenie príbuzenských vzťahov v slovenčine a ruštině. 1. Ruštínar, 1987, roč. 22, č. 9, s. 3 – 6; Žigo, Pavol – Žigová, Ľudmila: Vyjadrenie príbuzenských vzťahov v slovenčine a ruštině. 2. Ruštínar, 1987, roč. 22, č. 10, s. 3 – 6.

⁸ BOTÍKOVÁ, Marta – JAKUBÍKOVÁ, Kornélia – ŠVECOVÁ, Soňa: *Tradície slovenskej rodiny*. Bratislava : Veda, 1997, 244 s.

⁹ Autorky uvádzajú staršie štúdie S. Švecovej, pozri *Tradície slovenskej rodiny*. Bratislava : Veda, 1997, s. 207, bez nových poznatkov, ktoré publikoval napr. Anton HABOVŠTIAK: *Atlas slovenského jazyka*, zv. 4. Bratislava : Veda, 1984, s. 356 – 378.

¹⁰ Znak < znamená „vyvinulo sa z podoby“

¹¹ Hviezdičkou * sa v historickej jazykovede, napr. v etymologických slovníkoch, označujú rekonštruované, t. j. predpokladané a písomne nedoložené podoby slov.

¹² MACHEK, Václav: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha : Nakladatelství ČSAV, 1957, s. 345.

**matere*¹³: v konkurencii s reduplikovanou podobou *mama*, pozri nižšie), *dcéra* (< **dǣktī*¹⁴), *syn* (< **sū-nu-s*; ind. **sū* = rodiť¹⁵), *sestra* (< **sve-sr-ǵ*¹⁶ = žena rovnakého rodu ako ja), *brat* (< **bratrǣ*¹⁷, v západoslovanských jazykoch – okrem slovenčiny – *bratr*). Na úrovni tej istej generácie sa síce tradovalo dominantné postavenie najstaršieho syna, vo väčšine prípadov on preberal po otcovi najzávažnejšie rozhodnutia aj väčšinu majetkových práv. Tieto významové prvky sa však nelexikalizovali v takej miere, ako vzťah k starším či mladším súrodencom v uhorskom multilingválnom prostredí vyjadrovala a dodnes vyjadruje maďarčina. Pomenovanie mladšieho brata sa vyjadrovalo aj vyjadruje lexémou *öcs*, na pomenovanie staršieho brata sa využíva lexéma *báty*. Tento vzťah k staršej osobe mužského pohlavia prenikol pod vplyvom jazykových kontaktov aj do spisovnej slovenčiny v podobách *báťa* = starší príbuzný, starší známy človek¹⁸, resp. *baťko*¹⁹, *báči* i *báčik*²⁰, v predpisovnej slovenčine a v slovenských nárečiach a aj vo význame *ujec*, *strýc*²¹. Slovania osobitnou lexémou nevyjadrovali ani vzťah starší – mladší súrodenec ženského pohlavia, t. j. staršia – mladšia sestra (na rozdiel od odlišnej hierarchizácie členov rodiny napr. v maďarčine: mladšia sestra = *hug*, staršia sestra = *nővér*). V hierarchii rodinných vzťahov s rozdielom väčším ako jeden generačný stupeň sa nachádzajú slová *vnuk* (vzniklo z podoby < **ʋnukǣ*²²), z tejto podoby je aj *unučka* (ide²³. **nepót*, v detskej reči *ʋ+on+uk*), *pravnuk* a *pravnučka*, *dedo* < **dědǣ*²⁴ = najstarší príslušník rodu, „otcov otec“ (odtiaľ aj *dedina*²⁵). Významné postavenie v tejto hierarchii slov malo z významového aspektu slovo *ded*, lebo sa ním umocňovala spoločná držba a vlastníctvo majetku, založené na rodovom princípe, odvíjajúce sa od spoločného predka a prechodu majetku od neho na potomkov. Významom slova *dedič* sa pôvodne označoval vnuk, t. j.

¹³ O. c., s. 289

¹⁴ O. c., s. 82

¹⁵ O. c., s. 491

¹⁶ O. c., s. 443

¹⁷ O. c., s. 41

¹⁸ *Slovník slovenského jazyka*, zv. 1, red. Š. Peciar. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1959, s. 74; *Slovník súčasného slovenského jazyka. a – g*. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava : Veda, 2006, s. 238

¹⁹ *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava : Veda 1997, s. 59

²⁰ *Slovník slovenského jazyka*, zv. 1, red. Š. Peciar. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1959, s. 63, *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava : Veda, 1997, s. 55, *Slovník súčasného slovenského jazyka. a – g*. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava : Veda, 2006, s. 206

²¹ *Slovník slovenských nárečí*, zv. 1, red. I. Ripka. Bratislava : Veda, 1994, s. 82, *Historický slovník slovenského jazyka*, zv. 1. Red. M. Majtán. Bratislava : Veda, 1991, s. 105

²² MACHEK, Václav, tamže, s. 571

²³ ide. = indoeurópsky; predpokladané spoločné východisko všetkých indoeurópskych jazykov

²⁴ MACHEK, Václav, tamže, s. 82

²⁵ ŽIGO, Pavol: *Slovenský jazykový atlas – vzťah jazyka a historicko-spoločenských fenoménov*. Slavica Slovaca, 1, 2009, č. 1, s. 5 – 12.

potomok druhej generácie, ktorý bol závislý na žijúcom dedovi a považoval sa za jeho následníka, pretože stratil otca alebo obidvoch rodičov. Sloveso *dediť* teda pôvodne znamenalo „získať dedovu pôvodnú moc, vládu nad majetkom“²⁶. Súčasťou tejto skupiny slov sú aj slová *stará matka*, *babka*, *babička* (< **baba*²⁷), *bratranec* (odvodené od slova **bratr*²⁸), *sesternica* (= consobrina, odvodené od základu *sestra*). Množstvo slov, ktorými sa v slovanských jazykoch pomenúvajú rodinné vzťahy, vzniklo v ranej fáze vývinu jazyka reduplikáciou slabiky. Ide o slová typu *mama*, *tata*, *teta*, *baba*, *deda*, ktoré v jednotlivých slovanských jazykoch mohli v neskoršom období nadobudnúť modifikovanú podobu, ktorá odráža špecifický hláskoslovný vývin národných jazykov. Dokazujú to podoby *máma*, *táta* v češtine, *мѣма*, *дѣдя* v ruštine, *дід* v ukrajinčine, *čičo* v bulharčine a pod. Reduplikácia patrila k najstarším slovotvorným postupom nielen v indoeurópskych jazykoch²⁹, ale súvisí pravdepodobne s vývinom reči, druhej signálnej sústavy, t. j. s ontogénou človeka³⁰. Zaujímavé je sledovanie ustaľovania významu slov s reduplikovaným základom vo vzťahu k jednotlivým jazykovým rodinám, resp. areálovej diferenciacii jazykov. V indoeurópskych jazykoch slovo *mama* označuje dospelú osobu ženského pohlavia, ktorá má potomstvo, kým v kartvelskej jazykovej rodine, do ktorej patrí gruzínčina, sa slovom *mama* pomenúva dospelý predok mužského pohlavia, t. j. otec. Slovom *deda* sa – naopak – pomenúva dospelý predok ženského pohlavia, t. j. matka. Z jazykovedného hľadiska ťažko hľadať spoľahlivé motivačné faktory tejto divergencie, jediným predpokladom na možné vysvetlenie je spoločenské usporiadanie, t. j. hľadanie príčin, či tieto procesy ovplyvnilo dominantné spoločenské postavenie muža alebo ženy (patriarchát / matriarchát). Spoľahlivý návod na hypotetickú odpoveď pri takýchto starých rekonštrukciách môžu dať historici.

Do skupiny pomenovaní rodinných vzťahov, založených na pokrvnom príbuzenstve, patria aj tie slová a ich významy, ktoré do týchto vzťahov prenikli na základe svetského či kanonického práva. Ide o tie pomenovania, ktorými sa vyjadruje priznanie či povinnosť opatrovať tie deti, ktorých rodičia predčasne zomreli, zahynuli, alebo z iných, napr. zdravotných príčin nemôžu vychovávať svoje deti.

Dôležitým čiastkovým poznatkom vývinu pomenovania členov rodiny na základe pokrvného príbuzenstva u Slovanov je stabilita, ktorá potvrdzuje

²⁶ MACHEK, Václav: o. c., s. 82

²⁷ MACHEK, Václav: o. c., s. 20

²⁸ MACHEK, Václav: o. c., s. 41

²⁹ Týmto spôsobom vznikla skupina slov, ktoré v dnešnej slovenčine poznáme v podobách *popoľ*, *hláhol*, *prapor*, *franforec*

³⁰ Dokazujú to reduplikované základy v geneticky odlišných jazykoch, napr. podoby *papa*, *néni* v maďarčine, t. j. v ugrofínskej vetve uralských jazykov, resp. podoby *mama*, *deda* v gruzínčine, patriacej do kartvelskej skupiny ibersko-kaukazských jazykov.

jazykovú aj genetickú integritu ich používateľov a obsahovú kontinuitu. Ide o slová *kmotor* (< *kompater* = „spoluotec“), pôvodne s významom „dospelý muž, ktorý bol schopný zastáť úlohu otca“. Mohol pochádzať z rodiny, ale mohol byť aj cudzím vrstovníkom rodičov. V podobnom postavení bola *kmotra* (lat. *baptismi*; obidve pomenovania sú na úrovni tej istej generácie s rodičmi). Z pohľadu nerovnakej generácie patria do skupiny pomenovaní pokrvného príbuzenstva slová *strýc* (< **stryjъcъ*³¹ / *-bъcъ*) = „brat môjho otca“. Motiváciu tohto slova spoločným rodom dokazuje vývin jeho formy a významu z obdobia baltskoslovanskej jednoty: v baltských jazykoch sa otcov brat, t. j. strýko, nazýval „môj otec“ (vývinovo **patruv-jo-s* vo význame *pokolenie* sa hláskoslovne vyvinulo do praslovanskej podoby **strъjъ* > **stryjъcъ* / **stryjъkъ*, t. j. *strýc*, *strýk*). Prechýlená podoba pre pomenovanie ženy je *stryná* = manželka otcovho brata. Symetriu pomenovania starších príslušníkov rodiny, a to vo vzťahu k matkiným príbuzným, tvoria slová *ujo* a *teta*. Ujo (< **ujъ*³²) sa od najstarších čias lexikalizovalo vo významoch 1. matkin brat, 2. muž matkinej sestry; východiskom tejto podoby je latinský výraz *avus* = ded, z toho je utvorený výraz *avunculus* = ujo. V prípade tohto slova ide o starý indoeurópsky tvar **auos* vo význame *otcov otec*. V historickojazykovednej literatúre sa podoba aj význam motivujúceho slova *avus* kladie do obdobia matriarchátu, čo dokazuje latinský základ *au*, vyjadrujúci vzťah k otcovi z matkinej matky³³. Zaujímavý je aj významový posun v prípade slova *teta* = staršia žena z rodiny, matkina sestra³⁴, neskôr sa druhostupňový vzťah dieťaťa k tejto žene rozšíril do všeobecnej polohy a používa sa aj na oslovenie cudzej staršej ženy.

Nový vzťah – východisko nestability v nerovnorodom prostredí

Argumentačnú silu predchádzajúcich tvrdení dokazuje vývin pomenovaní rodinných vzťahov, ktoré vznikli novým vzťahom, t. j. vydajom alebo ženbou, slová patriace do skupiny nomina afinitatis. Tento nový nepokrvný vzťah vzniká manželstvom a na jeho pomenovanie sú u Slovanov známe dva výrazy: *manželstvo* a *supružestvo*. V prípade prvého základu *manžel-* (t. j. *manžel* = muž, *manželka* = žena aj *manželia* = muž + žena) došlo k zaujímavému vývinu, ktorého pôvod je v duálovej podobe *malžena*. Toto slovo vzniklo z dvoch častí: *mal-* (po zániku predpony v pôvodnej nemeckej podobe *ge+mahelo* > *Gemahl* > *mal-*) a slovanskej podoby *žena*. Podoby *manžel*, *manželka*, *manželia* sú v podobách so základom *malž-* aj *manž-* viac rozšírené v tých slovanských jazykoch, ktoré sa v ranom štádiu vývinu jazyka ocitli v areálovom či kultúrnom kontakte s nemčinou (čeština,

³¹ MACHEK, Václav, o. c., s. 478

³² MACHEK, Václav, o. c., s. 548

³³ tamže

³⁴ tamže, s. 527

poľština, slovenčina), hoci stará zložená duálová podoba **malžena* sa zachovala aj v cirkevnej slovančine, slovanskom obradovom jazyku východného rítu³⁵. Klasickým motivačným slovom pomenovania manželov a manželstva u Slovanov bolo slovo *suprug*, ktoré je utvorené predponou *su-* vo význame „spolu-“ a láskoslovne variantným starým základom **pręg-* / **pręg-*, z ktorého je dnešná podoba *priah-* (*priah-nu-t' / priah-a-t'*). Starým slovanským slovom *suprug-* sa pôvodne označovala dvojica „spriahnutú do spoločného života“. Tento zväzok sa pomenúval aj slovom *brak*, utvoreným od slovesa *brať* v pôvodnom význame „niesť“³⁶ (význam tohto slova nesúvisí s pôvodnou nemeckou podobou *Brack* = „nedostatok“, „chyba“). Na začiatku úvah o pomenovaní členov rodiny vo vzťahu, ktorý vznikol vydajom alebo ženbou, stojí slovo *nevesta*. Pôvod, etymológia tohto slova odpradáva vyvolávala spory medzi dvoma možnými výkladmi motivácie slova pochádzajúceho z praslovanského obdobia. Prvým, pravdepodobnejším motivačným činiteľom sa mohol stať význam súvisiaci so slovesom *viest'*, *priviest'*; pôvodne *nevesta*³⁷ < **nevestka* = „novoprivedená do rodiny svojho manžela, aj bratova manželka“ (paralela lat. *neo-* = „novo-“ + psł. **oed-ti* > *vesti*); druhým predpokladaným motivačným činiteľom bol starý slovesný tvar od slovesa *nevediet'*, t. j. „žena doteraz nevedomá samostatne viesť domácnosť“. Neskôr sa v našom kultúrnom prostredí ustálil význam „manželka pokrvného príbuzného“³⁸. V prirodzenom recipročnom vzťahu s nevestou je slovo *zät'* (< **zętь*³⁹), ktoré je odvodené od prastarého základu *genə* = „plodiť“, v tomto prípade ako matriarchálny prežitok vo význame „mladý muž, prirozený do manželkinej rodiny, aby zachoval rod“. Slovo *ženích* malo pravdepodobne ironický význam a pôvodne sa používalo príležitostne na svadbách, keď novomanžel musel počas obradovej slávnosti znášať spolu s novomanželkou rozličné vtipné a zosmiešňujúce obrady⁴⁰. Manželkin otec sa pomenúval slovom *teť* (< **tětь*), ktoré malo význam „starší muž v novom rodinnom vzťahu, žijúci ďaleko“. Ide o náznak patriarchálneho usporiadania spoločnosti, v ktorej sa žena vydávala do domu svojho manžela⁴¹; prechýlená podoba pomenovania jeho manželky je *testiná* (pôv. **tětša*). Z pohľadu vydatej ženy sa otec jej manžela pomenúval

³⁵ *Cirkevnosloviansko-slovenský slovník*. Diel I. (A – O). Prešov : Prešovská univerzita, 2009, s. 128.

³⁶ MACHEK, Václav: o. c., s. 41

³⁷ TRUBECKOJ, Nikolaj: O nekotorych ostatkach isčeznuvšich grammatičeskich kategorij v obščeslavianskom prajazyke. In: *Opera Slavica Minora Linguistica*. Viedeň : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988, s. 18 – 27, MACHEK, Václav: o. c., s. 325

³⁸ *Historický slovník slovenského jazyka*. zv. 2. Red. M. Majtán. Bratislava : Veda 1994, s. 577

³⁹ MACHEK, Václav: o. c., s. 585

⁴⁰ Prípona *-ch* je pri tvorení slov v tomto type zriedkavá a dodáva slovu expresívny odtienok; porov. MACHEK, Václav: o. c., s. 593

⁴¹ *oy-dávat sa* = odísť z rodičovského domu, čes. *u-dát se* = sobášom vojsť do domácnosti ženicha

slovom *svokor*⁴² (<*svekъrъ), ktoré sa vyvinulo z pôvodnej podoby *sve-kúr-os v pôvodnom význame „zvrchovaný pán v rámci veľkorodiny“; prechýlená podoba jeho manželky sa používa v podobe *svokra*. Rodičia obidvoch manželov vstúpili do sprostredkovaného vzťahu svadbou svojich detí. Týmto procesom sa zúžil význam substantív *svat*, *svatka* (<*svatъ⁴³), ktorým sa pôvodne označoval akýkoľvek hosť na svadbe; v súčasnosti sa ním vzájomne pomenávajú len rodičia manželov.

Množstvo slov z predchádzajúcej časti príspevku charakterizuje kontinuitu slovnej zásoby slovenčiny od rozpadu praslovanskej jednoty po súčasnosť. Je svedectvom po stáročia pretrvávajúcej rovnakej hierarchie rodinných vzťahov, integrujúcich vo významovej aj formálnej stránke jazyka slovenčinu s ostatnými slovanskými jazykmi. V skupine slov, označujúcich rodinné vzťahy na úrovni *nomina afinitatis*, t. j. vzťahy, ktoré vznikli vydajom alebo ženbou, je však skupina slov, ktorá je svedectvom vývinovej dynamiky, podmienenej geografickými a kultúrnymi kontaktmi s neslovanským etnikom. Tieto okolnosti spôsobili rozpad pôvodnej pomenovacej sústavy a vniesli do slovanského jazykového areálu množstvo diferenciačných znakov. Postihnúť tieto vývinové procesy možno porovnaním predpokladaného východiskového stavu a súčasnej jazykovej situácie.

Diferenciačné znaky v nerovnorodom prostredí – nomina afinitatis

Do skupiny slov, ktorými sa pomenovali rodinné vzťahy utvorené vydajom alebo ženbou, t. j. *nomina afinitatis*, patrí pomenovanie manželovho brata. Starí Slovania používali na vyjadrenie tohto vzťahu slovo *dever* (<*dēverъ⁴⁴). Toto slovo sa v starších prameňoch z nášho územia zachovalo vo význame „brat zaťa“, „manželov brat“, „prvý družba“⁴⁵. Manželkin brat sa pomenúval slovom *šur* (<*šurb; tento výraz sa z predpisovného obdobia slovenčiny nezachoval, existuje len sprostredkovaný doklad cez češtinu z r. 1477 v Žilinskej knihe v podobách *šurě*, *širě*⁴⁶ vo význame „manželkin brat“). Manžel manželkinej sestry sa pomenúval slovom *svojak* (<*svojakъ⁴⁷) vo význame „patriaci do našej rodiny“, „vlastný príbuzný“. Slovo sa v kontrahovanej podobe *svák* zachovalo vo význame „manžel otcovej alebo matkinej sestry“, „akýkoľvek starší príbuzný“⁴⁸. Z predpisovného obdobia slovenčiny sa zachovali podoby *sváko*, *sváčko*, *sváčik*, *svák* vo význame „muž, ktorý sa dostal do rodiny sobášom, manžel otcovej alebo matkinej

⁴² MACHEK, Václav: o. c., s. 487

⁴³ tamže

⁴⁴ MACHEK, Václav: o. c., s. 85

⁴⁵ *Historický slovník slovenského jazyka*, zv. 1. Red. M. Majtán. Bratislava : Veda, 1991, s. 248

⁴⁶ RYŠÁNEK, František: *Slovník k Žilinské kniže*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1954, s. 628

⁴⁷ MACHEK, Václav: o. c., s. 486

⁴⁸ tamže

sestry, matkinej tety, tetin manžel⁴⁹. Sestrin manžel sa pomenúval výrazom *zāt* (< **zēt*⁵⁰) a mal význam „priženený, aby zachoval rod“⁵¹, z neho sa vyvinul dnešný význam „dcérin manžel“⁵². Manželova sestra sa pomenúvala slovom *zelva* / *zolva* (< **zelva*, **zolva*⁵³) a znamenalo doslovne „žena, ktorá sa vydala do rodiny svojho manžela“. Slovo sa z predpisovného obdobia slovenčiny nezachovalo a nie je známe ani zo súčasného spisovného jazyka. Napriek tomu, že sa tieto podoby uvádzajú z územia Slovenska v *Etnografickom atlase Slovenska*, ide o nelingvistický prístup kartografickej interpretácie, pretože územie výskytu týchto lexém jazykovo patrí ku goralským nárečiam⁵⁴. Potomkovia súrodencov sa pomenúvali na pozadí spoločného rodu, plemena, slovami typu *plemenník* vo význame „synovec“ (< **peľmę*⁵⁵; patriaci do jedného rodu, plemena), *plemennica*, významovo zodpovedajúce dnešnému slovu *neter* (< **nept-ijo*, *netbjb*⁵⁶).

Interkultúrny kontakt ako príčina zmien

Niekoľko predchádzajúcich príkladov dokazuje, že pôvodná praslovanská sústava príbuzenských pomenovaní sa na území dnešného Slovenska pod vplyvom kontaktov s inojazyčným etnikom oslabil, vnútorné vzťahy sa prehodnotili a adaptovali sa podľa pomenovacej sústavy nemčiny. Dokazuje to vývin, v dôsledku ktorého sa germanizmy *švager* ustálili na pomenovanie 1. manželovho brata (pôvodne **děverъ* vo význame „manželov brat“ aj „prvý družba“), 2. manželkinho brata (pôv. **šurъ* aj vo význame kolektíva, t. j. „vlastní bratia mojej manželky“, 3. manžela manželkinej sestry (**svojakъ* = patriaci do našej rodiny, vlastný príbuzný, 4. sestrinho manžela (**zētъ* = priženený, aby zachoval rod). Prechýlená podoba *švagríná* sa ustálila na pomenovanie 1. manželovej sestry (pôv. **zelva*, **zolva* = „žena vydatá do rodiny svojho manžela“) aj 2. bratovej manželky (**nevestka* = „privedená do rodiny svojho manžela“). Táto zjednodušená pomenovacia sústava rodinných príslušníkov vyníma slovenčinu z povôdného byzantskoslovanského typu pomenovacej sústavy *nomina afinitatis* tej istej generácie a integruje ju – a aj ostatné západoslovanské jazyky – v pomenúvaní rodinných príslušníkov vo vzťahu, ktorý vznikol vydajom alebo ženbou, so západoeurópskym neslovanským typom. Napriek starej tendencii prijať v pomenovacej sústave *nomina afinitatis* štruktúru pomenovania germánskeho pôvodu sa táto adaptácia vyjadrovania rodinných vzťahov

⁴⁹ *Historický slovník slovenského jazyka*, zv. 5. Red. M. Majtán. Bratislava : Veda, 1991, s. 567

⁵⁰ MACHEK, Václav: o. c., s. 585

⁵¹ tamže, pozri aj pozn. 36

⁵² *Historický slovník slovenského jazyka*, zv. 7. Red. M. Majtán. Bratislava : Veda, 1991, s. 182

⁵³ MACHEK, Václav: o. c., s. 585

⁵⁴ *Etnografický atlas Slovenska*. Bratislava : Veda, 1990, s. 69

⁵⁵ MACHEK, Václav: o. c., s. 372

⁵⁶ MACHEK, Václav: o. c., s. 324

v slovenčine neprejavila v plnej miere pri pomenovaniach typu *svokrovci* (nem. *Schwiegereltern*), *zať* (nem. *Schwiegersohn*), *nevesta* (nem. *Schwiegertochter*), *svokor* (nem. *Schwiegervater*), *svokra* (nem. *Schwiegemutter*), t. j. na úrovni rozdielných generácií. Vonkajšiemu vplyvu geneticky vzdialených jazykov sa slovenčina ešte silnejšie bránila na úrovni pomenovaní príslušníkov tej istej generácie aj napriek tomu, že s ich nositeľmi žila v kontakte. Dokazuje to odlišné pomenúvanie starších súrodencov, t. j. skupina *nomina consanguinitatis*: v maďarčine *nővér* = staršia sestra, *báty* = starší brat; *hug* = mladšia sestra, *öcs* = mladší brat v porovnaní s klasicky pevným slovanským pomenovacím modelom pokrvného príbuzenstva a charakteristickou vnútornou rodovou organizáciou, ktorá si vo všetkých slovanských jazykoch zachovala pôvodnú podobu. Tento poznatok posúva do inej roviny aj poznatky, vyslovené o znakoch slovenskej rodiny historiografmi Hajnalom⁵⁷ a G. Therbornom⁵⁸ o línii, ktorá na základe sociálnej štruktúry rodiny vymedzuje jej východný a západný typ severojužným smerom od Petrohradu po Terst tak, že slovenská rodina patrí k východnému typu, siahajúcemu cez Kaukaz až do strednej Ázie. G. Therborn kladie dva typy rodiny do opozície porovnaním priemerného veku uzatvárania manželstiev a rozdielmi v percentách mladých ľudí, ktorí manželstvo vôbec neuzavreli (t. j. staromládenectvom a starodievovctvom – porovnaj údaje v ľavej a pravej polovici tabuľky).⁵⁹

západná Európa	vek vstupu do manželstva	percento slobodných	východná Európa	vek vstupu do manželstva	percento slobodných
Rakúsko	27	11	Bosna	20,5	2
Baltské krajiny	26	9	Bulharsko	21	1
Čechy/Morava	25	9	Chorvátsko	20	2
Anglicko	26	15	Grécko	-	4
Fínsko	25	15	Maďarsko	22,5	5
Francúzsko	25	12	Rumunsko	20	3
Nemecko	26	10	Srbsko	20	4
Taliansko	24	11	Slovensko	21	1
Nizozemsko	27	14	Ukrajina	21	-
Poľsko	24	8	Kaukaz	18	1
Portugalsko	25	20	Stredná Ázia	17	<1
Španielsko	24	10	Kazachstan	18	<1
Švédsko	27	19			
Švajčiarsko	26	17			

⁵⁷ HAJNAL, John: European marriage patterns in perspective. In: Population in History. Eds. Glass and Eversley. London : Arnold, 1965, s. 101 – 143.

⁵⁸ GÖRAN Therborn: *Between Sex and Power, Family in the World, 1900-2000*. Londýn : Routledge Press, 2004, s. 144 – 146

⁵⁹ Tamže, s. 145

Porovnanie niekoľkých prístupov výskumu rodinných štruktúr ukazuje, že jednotliví autori sa opierajú o rôzne – nejednotné – parametre hodnotenia: etnologické kritériá M. Botíkovej, K. Jakubíkovej a S. Švecovej či J. Hajnala oproti sociologickým parametrom G. Therborna⁶⁰, resp. našim dialektologickým kritériám. Perspektívy syntézy takýchto výsledkov v oblasti sémantiky a slovotvorby sa črtajú v komentároch k jednotlivým mapám pripravovaného osobitného zväzku *Slovanského jazykového atlasu*, v ktorom sa spracuje výskyt všetkých pomenovaní vo všetkých nárečiach slovanských jazykov od Jadranu po Ural. Podrobné významové rozdiely a areálovú distribúciu jednotlivých lexém v súčasnosti spracúva, komentuje a pripravuje na vydanie v podobe samostatného zväzku tohto projektu bulharská národná komisia.

Teritoriálna a sociálna diferenciácia

Okrem základných výrazov, ktorými sme v krátkosti ilustrovali vývin diferenciálnych a integračných tendencií slovenčiny pri vyjadrovaní príbuzenských vzťahov, si treba uvedomiť, že naznačená problematika je inšpiratívna aj na ďalšie porovnávacie štúdium v oblasti areálovej lingvistiky, dialektológie, sémantiky, sociolingvistiky a jazykovej typológie. Aj preto, že do nespisovných foriem slovenčiny preniklo v oblasti vyjadrovania príbuzenských vzťahov v mestskom prostredí množstvo kultúrnych germanizmov či austrohungarizmov, t. j. slov nedomáceho pôvodu typu *Großvater, Großmutter, ópapa (ópi), ómama, (ómi), nagyapa, nagymama...* Na druhej strane sa pôvodná základná pomenovacia sústava rodinných vzťahov prirodzeným vývinom vnútorne diferencovala a v jednotlivých slovenských nárečiach nadobudla súčasnú areálovú distribúciu.⁶¹ Podstatou takéhoto vývinového procesu je, že na jednej strane výrazy typu *ujo, strýco, teta, babka* rozšírili svoj význam z rodinného prostredia na všeobecné pomenovanie osoby, patriacej k staršiemu vekovému stupňu aj mimo rodinných vzťahov, na druhej strane sa ich pôvodný význam areálovo diferencoval⁶². Dokazuje to výskyt výrazov *svák, sváko*, ktorými sa v časti slovenských nárečí – na Považí a Ponitří – pomenúva manžel matkinej sestry, ten istý výraz slúži na hornom Ponitří na pomenovanie manžela otcovej sestry, v časti severného Gemera a v Šariši sa ním pomenúva rodič manželov (z ľubovoľnej strany), na dolnom Pohroní ide o pomenovanie matkinho brata, v oravských nárečiach o pomenovanie člena rodiny vo všeobecnosti, resp. aj o sestrinho manžela⁶³. Ďalším príkladom môže byť areálová diferenciácia

⁶⁰GÖRAN Therborn, o. c., s. 144 – 146

⁶¹HABOVŠTIK, Anton: *Atlas slovenského jazyka*, zv. 4. Bratislava : Veda, 1984, s. 356 – 378

⁶²Výskyt hláskoslovných variantov a areálová distribúcia jednotlivých lexém v slovenských nárečiach je uvedená v *Slovníku slovenských nárečí*.

⁶³HABOVŠTIK, Anton. o. c., s. 359 – 361

pri pomenúvaní muža, ktorý vstúpil do rodinných vzťahov ženbou: o stupeň mladšími členmi rodiny sa na juhozápadnom Slovensku pomenúva výrazmi *strýc, strýček, strýco, strýko, strýčko*, v oblasti severozápadoslovenských a stredoslovenských nárečí sa na jeho pomenovanie používa výraz *ujec, ujček, ujčok, ujco, ujo, ujko, ujek*, v oblasti východoslovenských nárečí sa na vyjadrenie týchto významov ustálili slová *tetič, tetkoš, cetoš, resp. cektin chlop*⁶⁴.

Príčiny dvojakých vývinových tendencií

Pomenovacia sústava primárnych rodinných vzťahov, t. j. vzťahov založených na pokrvnom príbuzenstve, a sekundárnych vzťahov, t. j. takých, ktoré vznikli vydajom alebo ženbou, teda príchodom cudzej osoby do pôvodnej rodiny, sa v slovenčine vyznačuje dvoma protichodnými tendenciami. Integrovačná tendencia je charakteristická pre *nomina consanguinitatis*, t. j. pomenovania členov rodiny a rodinných vzťahov, ktoré odrážajú spoločnú genézu a vývinovú kontinuitu slovenčiny a ostatných slovanských jazykov. Ide o celkom prirodzený jav, vyplývajúci z tradičnej rodinnej štruktúry, ktorú pri pomenúvaní členov rodiny v pokrvnom príbuzenstve neovplyvňoval vonkajší jazykový faktor: členovia rodiny so svojimi predkami aj potomkami tvorili homogénny viacgeneračný celok. Odlišná tendencia sa prejavila pri vyjadrovaní sekundárnych rodinných vzťahov, v skupine *nomina afinitatis*. Tu sa prejavil diferenciatívny vplyv, ktorý môže mať viacero príčin. Jednou z nich je prijatie nového člena rodiny ženbou či vydajom z inojazyčného prostredia, ďalšou pravdepodobnejšou možnosťou sú kontakty s inojazyčným obyvateľstvom a – „modernou“ terminológiou povedané – „snaha po ekonomizácii“, ktorou sa zjednodušilo klasické „krížové“ rozlišovanie v pomenúvaní bratovej manželky, sestrinho manžela, manželovej sestry a manželovho brata rozlíšením nepriameho príbuzného podľa pohlavia. Intenzita kontaktov s nemčinou spôsobila v západoslovanskej skupine slovanských jazykov od najstarších čias divergentný vývin⁶⁵. Stopy pôvodného stavu ilustrujú doklady v etymologických slovníkoch (staročeské doklady *devěř*, staropoľské *dziewierz*⁶⁶, staropoľské *szurzy*⁶⁷, staročeské *želva*, *zolja*, staropoľské *żelwa*, *żółwa*⁶⁸) a významové posuny vo vývine možno ilustrovať na slove *svojak* > *svák*⁶⁹:

⁶⁴ Areálová distribúcia niektorých lexém z okruhu pomenovania rodinných vzťahov je spracovaná v *Et-nografickom atlase Slovenska*, Bratislava : SAV 1990, s. 68 – 69, dialektologické mapy s touto tematikou sú deponované v archíve nárečového oddelenia Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV v Bratislave.

⁶⁵ Porov. heslové slová *švogar, švagriná* v Historickom slovníku slovenského jazyka, zv. 5, s. 689.

⁶⁶ VASMER, Max: *Etimologičeskij slovar russkogo jazyka*, tom 1. A – D. Moskva : Progress, 1986, s. 491.

⁶⁷ VASMER, Max: *Etimologičeskij slovar russkogo jazyka*, tom 4. T – Ja. Moskva : Progress, 1987, s. 488.

⁶⁸ VASMER, Max: *Etimologičeskij slovar russkogo jazyka*, tom 2. E – Muž. Moskva : Progress, 1986, s. 103.

⁶⁹ VASMER, Max: *Etimologičeskij slovar russkogo jazyka*, tom 3. Muža – Siat. Moskva : Progress, 1987, s. 584.

Pôvodné slovanské pomenovania rodinných vzťahov skupinou nomina consanguinitatis sa v rámci vnútorného členenia slovanských jazykov prejavujú ako delimitačný stereotyp, ktorého podstatou je zachovanie pôvodných výrazov a odmietnutie hierarchie pomenovaní na úrovni mladšia sestra – staršia sestra, mladší brat – starší brat. Oproti nemu sa germanizmami typu švager, švagriná, ktoré v západoslovanských jazykoch nahradili pôvodnú zložitejšiu slovanskú pomenovaciu sústavu, západoslovanská skupina jazykov – pri zachovaní si typických znakov hláskoslovnia a slabičnej štruktúry (podobami typu slov. švager, čes. švagr, poľ. śwagier) – zriekla v skupine nomina afinitatis časti svojej slovanskej pomenovacej identity a diferencovala sa nimi od východoslovanského a južnoslovanského areálu, od území, ktoré neboli pod takým intenzívnym vplyvom delimitačného stereotypu germánskeho typu. Aj napriek tomu do nich germanizmy sporadicky prenikali a hláskoslovná podoba *šogor* v srbsčine a chorvátčine⁷⁰ svedčí v tomto prípade o sprostredkujúcom vplyve maďarčiny, jazyka, v ktorom sa táto podoba vyskytuje tiež až v neskorších záznamoch, t. j. z polovice 15. stor.⁷¹ Pomenovania vzťahov v rodine, ktoré vznikli novým rodinným vzťahom, vydajom alebo ženbou, t. j. nomina afinitatis, poukazujú na tendencie, ktorými je slovenčina na jednej strane svedectvom najstarších vonkajších interkultúrnych vplyvov na slovansko-neslovanskom etnickom pomedzí a dôkazom narušania delimitačného stereotypu. Na druhej strane sa adaptáciou nových výrazov a zjednodušením vnútornej pomenovacej štruktúry pôvodných vzťahov prejavuje rovnaká miera vonkajšieho tlaku nielen na celú západoslovanskú skupinu jazykov, ale aj na širší jazykovo aj geneticky nerovnorodý areál.

LITERATÚRA

- BOTÍKOVÁ, Marta – JAKUBÍKOVÁ, Kornélia – ŠVECOVÁ, Soňa: *Tradície slovenskej rodiny*. Bratislava : Veda, 1997.
- Cirkevnoslovansko-slovenský slovník*. Diel I. A – O. Red. M. Štec. Prešov : Prešovská univerzita, 2009.
- Etnografický atlas Slovenska*. Red. S. Kovačevičová. Bratislava : Veda, 1990.
- Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Red. L. Benkő. Lieferung 5. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1993.
- HABOVŠTIK, Anton: *Atlas slovenského jazyka*. Zv. 4. Bratislava : Veda, 1984, s. 356 – 378.
- HAJNAL, John: *European marriage patterns in perspective*. In: *Population in History*. Eds. Glass and Ecersley. London : Arnold, 1965, s. 101 – 143.
- HAVLÍKOVÁ, Lubomíra: *K právnímu postavení slovanské ženy v 9. století*. Slavia, 2008, roč. 77, č. 1 – 3, s. 251 – 263.

⁷⁰ Pozri SKOK, Petar: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knjiga treća. poni – Ž*. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1973, ss. 424, 426, 651.

⁷¹ *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Red. L. Benkő. Lieferung 5. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1993, s. 1342.

- Göran Therborn: *Between Sex and Power, Family in the World, 1900 – 2000*. Londýn : Routledge Press, 2004, s. 144 – 146.
- Historický slovník slovenského jazyka*, zv. 1. Red. M. Majtán. Bratislava : Veda, 1991.
- Historický slovník slovenského jazyka*, zv. 2. Red. M. Majtán. Bratislava : Veda, 1994.
- Historický slovník slovenského jazyka*, zv. 5. Red. M. Majtán. Bratislava : Veda, 1991.
- Historický slovník slovenského jazyka*, zv. 7. Red. M. Majtán. Bratislava : Veda, 1991.
- Krátky slovník slovenského jazyka*. Red. J. Kačala. Bratislava : Veda, 1997.
- KRUPA, Viktor: *Jednota a variabilita jazyka*. Bratislava : Veda, 1980, s. 130.
- MACHEK, Václav: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha : Nakladatelství ČSAV, 1957.
- RYŠÁNEK, František: *Slovník k Žilinskej knihe*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1954.
- Slovník slovenského jazyka*, zv. 1, red. Š. Peciar. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1959.
- Slovník súčasného slovenského jazyka*. a – g. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava : Veda, 2006.
- Slovník slovenských nárečí*, zv. 1, red. I. Ripka. Bratislava : Veda, 1994.
- SKOK, Petar: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knjiga treća. poni – Ž. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1973.
- TRUBECKOJ, Nikolaj: *O nekotorych ostatkach isčeznuvšich grammatičeskich kategorij v obščeslavianskom prajazyke*. In: *Opera Slavica Minora Linguistica*. Viedeň : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988, s. 18 – 27.
- VASMER, Max: *Etimologičeskij slovar russkogo jazyka*, tom 1. A – D. Moskva : Progress, 1986.
- VASMER, Max: *Etimologičeskij slovar russkogo jazyka*, tom 2. E – Muž. Moskva : Progress, 1986.
- VASMER, Max: *Etimologičeskij slovar russkogo jazyka*, tom 3. Muza – Siat. Moskva : Progress, 1987.
- VASMER, Max: *Etimologičeskij slovar russkogo jazyka*, tom 4. T – Ja. Moskva : Progress, 1987.
- ŽIGO, Pavol: *Medzinárodný slavistický projekt Slovánský jazykový atlas*. In: *Studia Academica Slovaca* 35. Bratislava : Stimul, 2006, s. 423 – 434.
- ŽIGO, Pavol: *Slovánský jazykový atlas – zdroj poznatkov nielen o dnešnom Slovensku v (stredo)európskom slovánskom kontexte*. In: *Studia Academica Slovaca* 37. Bratislava : Stimul, 2008, s. 89 – 96.
- ŽIGO, Pavol: *Slovánský jazykový atlas – vzťah jazyka a historicko-spoločenských fenoménov*. *Slavica Slovaca*. 1, 2009, č. 1, s. 5 – 12.
- ŽIGO, Pavol – ŽIGOVÁ, Ľudmila: *Vyjadrenie príbuzenských vzťahov v slovenčine a ruštine*. 1. Ruštinár, 1987, roč. 22, č. 9, s. 3 – 6.
- ŽIGO, Pavol – ŽIGOVÁ, Ľudmila: *Vyjadrenie príbuzenských vzťahov v slovenčine a ruštine*. 2. Ruštinár, 1987, roč. 22, č. 10, s. 3 – 6.
-

Naming of Family Relationships in Slovak from the Point of View of Ethnocultural Identity

A significant feature of the family relation terminology in the Slovak language is its big cognitive value from the linguistic and extra linguistic point of view. They reflect not only an internal language development but mainly extra linguistic factors that give a possibility to identify a cultural development context in a space and time. The author pays attention to the development of two groups of words: 1st: expressing of consanguinity – nomina consanguinitatis, and 2nd: expressing of a kinship acquired by marriage – nomina afinitatis. The first group of words – naturally – is characterised by integration tendencies with other Slavic languages, the second group shows a divergent tendency which is characterized by a decline of the original Slavic name system, e. g. šur, dever, svojak, zolva/zelva etc. and borrowing of German origin words like švagor/švagriná without regard to a relationship to bride or bridegroom, or to their parents.

Autori príspevkov

Prof. PhDr. Jozef Baďurík, CSc.

Katedra slovenských dejín

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

PhDr. Andrea Bokníková, PhD.

Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Karol Csiba, PhD.

Ústav slovenskej literatúry

Slovenská akadémia vied, Bratislava

Prof. PhDr. Ladislav Čúzy, PhD.

Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc.

Katedra slovenského jazyka

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Prof. PhDr. Ján Gbúr, CSc.

Katedra slovakistiky, slovanských filológií a komunikácie

Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Prof. PhDr. Ľubomír Chalupka, CSc.

Katedra hudobnej vedy

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Doc. PhDr. Zuzana Kákošová, CSc.

Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Doc. Mgr. Dagmar Kročánová-Robertsová, PhD.

Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Doc. PhDr. Ladislav Mlynka, CSc.

Katedra etnológie a kultúrnej antropológie

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Katarína Muziková, PhD.

Katedra slovenského jazyka

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Prof. PhDr. Slavomír Ondrejovič, CSc.

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra

Slovenská akadémia vied, Bratislava

Doc. PhDr. Oľga Orgoňová, PhD.

Katedra slovenského jazyka

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Doc. PhDr. Magdaléna Paríková, CSc.

Katedra etnológie a kultúrnej antropológie

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Doc. PhDr. Juraj Roháč, CSc.

Katedra archivnictva a pomocných vied historických

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Prof. PhDr. Ján Sabol, DrSc.

Katedra slovakistiky, slovanských filológií a komunikácie

Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Doc. PhDr. Oľga Sabolová, CSc.

Katedra slovakistiky, slovanských filológií a komunikácie

Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Mgr. Zuzana Sedláčková

Katedra slovenského jazyka

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

PhDr. Marianna Sedláková, PhD.

Katedra slovakistiky, slovanských filológií a komunikácie

Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Doc. PhDr. Vladimír Segeš, PhD.

Vojenský historický ústav, Bratislava

Prof. PhDr. Danuša Serafinová, CSc.

Katedra žurnalistiky

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Prof. PhDr. Daniel Škoviera, PhD.

Katedra klasickej a semitskej filológie

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Doc. PhDr. Jozef Vatrál, CSc.

Katedra žurnalistiky

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Doc. PhDr. Miloslav Vojtech, PhD.

Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Prof. PhDr. Ján Zambor, CSc.

Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Prof. PhDr. Pavol Žigo, CSc.

Katedra slovenského jazyka

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave